

નિવેદન

એક ત્રયમા એક મધ્યન-પ્રતિભાનો સર્વતોમુખી પરિચય આપવાનું તો અશક્ય જ છે; એ જાણી-સમજીને ય, ખતે તેટલા વિવિધ પાસાઓની ઝાંખી કરાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે; તેમાય, તેમને ‘વિષે’ કહેવા ઉપરાત, તેમના જ શબ્દોમા, તેમની ચિંતનધારા અને સર્જનધારા રજૂ કરવાનો અવિશેષ આગ્રહ સેવીને રવીન્દ-દર્શનનો યોગ ખતે તેટલો સાધ્યો છે. જો કે, સામગ્રી એકઠી કરીને તેનું સંપાદન કરવામા અનેક મુશ્કેલીઓ અને મર્યાદાઓ રહી જ છે.

મૂળ ખગાળીમા રવીન્દ-સર્જનનો જાતે આસ્વાદ કરનારા ગુજરાતી મિત્રોએ એ સર્જનને ગુજરાતીમાં ઉતારતા વિવિધ રીતો-પદ્ધતિઓ અજમાવી છે; તેમા, સૌંદર્યના ‘આગ્રહ’ની દરેકની જે ‘વિશેષતા’ અમને દેખાઈ છે, તે ધ્યાનમા રાખીને અહીં ચયન રત્નુ કહ્યું છે. તે જ રીતે ‘રવીન્દ-ચિંતન’ મા જે વાત વધુ પ્રકાશમા આવી નથી, અને છતાં રવીન્દના મૂળ સ્રોતને સમજવામા મહત્ત્વની જણાઈ છે, તેવી સામગ્રીના ચયનનો વિશેષ આગ્રહ સેવ્યો છે.

આ મામત્રીમા શ્રી નગીનદાસ પાગેખ, શ્રી સુરેશ જોષી, શ્રી નાગવજુ દેમાર્જ તથા શ્રી. જયંતિલાલ

આમાર્થનો ઘણો મોટો કાળો અને સલાહ-સચના અમને પ્રાપ્ત થયાં છે, તેને અમે અમારું સદ્ભાગ્ય સમજીએ છીએ. ઉપરાંત જેમણે જેમણે પોતાનાં અગાઉ છપાયેલાં લખાણો પ્રગટ કરવાની સંમતિ આપી છે, તે સૌનો તથા નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદે 'સ્વદેશી સમાજ' માધી હિતારા લેવાની જે પરવાનગી આપી છે, તે માટે તેમનો આભાર માનીએ છીએ.

અંક-અંકનું મુદ્રણ અત્યંત હિતસાદ્ધી અને ચીવટથી સમયસર કરી આપવા બદલ અમે યથર્થત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના સંચાલક તથા કારીગર લાઈઓના અત્યંત આભારી છીએ.

'વિશ્વમાનવ'ના અંક રૂપે આ સામગ્રી મૂળ પ્રગટ કરવાનું અમારે માટે શક્ય બન્યું હતું, તે માટે, તેનો આર્થિક બોજો હળવો કરવામાં સહાયશ્રુત થનાર મિત્રો રનેડીઓમાં, અમે સનિશેષ વડોદરાના એલેક્ઝિન્ક -જ્યોતિ હલોગ જૂથના સંચાલક શ્રી. નાનુભાઈ અમીનના તથા બીજા રનેડી-મિત્રોના અત્યંત આભારી છીએ.

—લોગીલાલ ગાંધી

પોતાની કલ્પે પોતાનું
રેખાંકન

Rabindranath Tagore

સ્વીન્ડનાથની સર્જન-પ્રતિભા

- આશરે ૧૦૦૦ કવિતાઓ।
- “ ૨૦૦૦ ગીતો।
- “ ૨૦૦૦ ચિત્રો।

ઉપરાંત—(આશરે)

- ૪૦ ગદ્ય-પદ્ય-મંગીત નાટકો।
- ૨૦ નવલકથા-નવલિકા ગ્રંથો।
- ૨૦ નિબંધ-ચિંતન ગ્રંથો।
- આત્મવૃત્તાંત, પ્રવાસ-પ્રસંગો।
- શિક્ષણ-પાઠ્ય પુસ્તકો....વગેરે।

આ શ્રેયમા આપેના
 વર્મામ ચિત્રો-મુરોબનો
 દયિવર રવીન્દ્રનાથના ચોતાના આપેલાં છે.

ખંડ ૧: રવીન્દ્ર-પરિચય

સત્યેનું સ્વરૂપ (પહેલું પાનું)

-રવીન્દ્ર : આર્ષ-સ્ટાઈન (ડૉ. મધુકર શાહ) ૩૩

બે વિભતિઓ (રવીન્દ્ર-ગાંધીજી)

-કાકાસાહેબ કાલેલકર ૪૧

વિશ્વમાનવનો ઉદ્ગાતા

-ઉમાશંકર ભેષી ૫૭

ભૂમાનો કવિ

-સુંદરમ ૭૧

રવીન્દ્રનાથ અને રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનની ભૂમિકા

-ભોળીલાલ ગાંધી ૧૦૫

રવીન્દ્રનાથની કવિતા (ગતિ અને વ્યાપ્તિ)

-સુરેશ ભેષી ૧૨૪

રવીન્દ્રનાથના ચિત્રો

-કબીર જી. આર્ય (ગુ. મો. શેખ) ૧૪૪

રવીન્દ્રની ચિત્રકલા

-આનંદકુમાર ગ્રામી (ગુ. મો. શેખ) ૧૪૮

રવીન્દ્રનાથની કવિતા

-દુમાસ કબીર (અનિરુદ્ધ ધાત્રભટ્ટ) ૧૫૪

રવીન્દ્રનાથના ચિત્રો

-કે. જી. મુલ્લપ્પન

(ગુ. મો. શેખ, અનિરુદ્ધ ધાત્રભટ્ટ) ૧૬૧

निर्जरने। अक्षुण्णः

-મુરેશ ડ. જોષી ૧૮૩

२१-अ-अंथः समुपमृज्य

(संक्षिप्त) १८६

रवीन्द्रचन्द्रः मगध-भूषि (संक्षिप्त) २०४ धी २२४

ਅੰਕ ੨ : ੨ਵੀਂ-ਦ੍ਰ-ਚਿੰਤਨ

॥ श्री. ॥

५३५

ધમ' ચિંતન

भूमा (धन्यार्थ)

-न्यायतिहास आयाय २२७

कर्मयोग (साधना) (पंचांग) -

-સુરેશ ઢ. જોષી ૨૩૨

ધર્મ અને માનવ (સંપાદિત)

-अथ लिखत आचार्य २४८ थी २६४

કેસાર્થિતન

પ્રાકૃતિક અને સાહિત્યિક સત્ય —શ્રી. જ્યોતી ૨૬૫

સૌંદર્ય: માંગત્ય અને સત્ય [સાહિત્યનો વિચારક, સૌંદર્યબોધ, સાહિત્ય અને સૌંદર્ય]

વિચારક, સૌંદર્યબોધ, સાહિત્ય અને સૌંદર્ય]
-જી. આચાર્ય ૨૬

—४. आचार्य २३—

मित्रकलाः अनन्तना मौनमां एक क्षुद्र पुद्गल

-જો. ગાંધી ૨૮૮

સંસ્કૃતિ ચિંતન

- ભારતીય સંસ્કૃતિ (નૂતન અને પુરાતનઃ પૂર્વ-
પશ્ચિમ) -નગીનદાસ પારેખ ૨૮૫
- ભારતવર્ષની સાર્થકતા (ભારતવર્ષનો ઇતિહાસઃ
પૂ. પ.) ન. પારેખ ૨૯૬
- અંગ્રેજોનું આગમન (પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય
સંબંધતાઃ પૂ. પ.) „ ૩૦૧
- સંસ્કૃતતાનો સાચો માર્ગઃ „ „ ૩૦૨
- ભારતની સ્વરાજ સાધના (પાળના પ્રાંતિક
પરિપદઃ સ્વ. સ.) „ ૩૦૭
- યુરોપીય શિક્ષણઃ જ્ઞાન વિજ્ઞાન
-(પ્રાચ્ય પતીચ્યઃ સ્વ. સ.) ન. પા. ૩૦૯
- નૂતન સમન્વયનો યોગ
- (પૂર્વ અને પશ્ચિમઃ સ્વ. સ.) „ ૩૧૨
- ‘ રાષ્ટ્ર ’ અને ‘ સમાજ ’ (પૂ. પ.) ૩૧૬
- ‘ રાજ્ય શક્તિ ’ અને ‘ સમાજ શક્તિ ’
-(સ્વદેશી સમાજઃ સ્વ. સ.) „ ૩૧૮
- રાષ્ટ્રીયતા અને સાંસ્કૃતિક કટોકટી
-(Nationalism) ભો. ગાંધી ૩૨૨
- અરધી શતાબ્દીની સંસ્કૃતિને અંગે
-(Nationalism) „ ૩૨૭

સંસ્કૃતિનું મંકટ

-(સમ્યક્તા સંકટ : ગ્ર. સ.) ન. પા. ૩૨૮

સંસ્કૃતની શરમ

-(Letters from Russia) બો. ગાં. ૩૩૦

આશા ભંગ (Epoch's Change) બો. ગાં. ૩૩૧

સ્વાધીનતાની ભાવના (The Spirit of
Freedom) „ ૩૩૨

માનવતાનો સાદ (Letters &
Addresses) „ ૩૩૪

શિક્ષણ

વિશ્વવિદ્યાલયનું શિક્ષણ (સંપાદિત) ન. પા.

૩૩૬ થી ૩૫૬

ખંડ ૩ : રવીન્દ્ર-સર્જન

ગદ્ય (સર્જનાત્મક)

હું કવિ છું (આત્મપરિચય)	સુ. જોતી	૩૫૭
ભુવનેશ્વર (વિચિત્ર પ્રબંધ)	„	૩૬૨
કેકારવ	„	૩૭૧
આવાહ	„	૩૭૮
શ્રાવણ	„	૩૮૪
૭૦ વર્ષની વયે	„	૪૦૦

ગીતો

ગીતાંજલીમાંથી ૧૫ કાવ્યો [૧૯૦૭ થી ૧૯૧૦]	
-નગીનદાસ પારેખ	૪૦૨
ગીતવિતાન ૭ ગીતો [૧૯૧૧ થી ૧૯૩૬]	
-નારાયણ દેસાઈ	૪૬૧

કાવ્યો

ચાહું નહિ મરણ [કડી આ કામલ : ૧૮૮૬]	
-જયંતિલાલ આચાર્ય	૪૧૪
દુર્બોધ [સોનાર તરી ૧૮૯૨] નારાયણ દેસાઈ	૪૧૪
નહીં જવા દઉં [„ „]	
-ભોગીલાલ ગાધી	૪૧૬
મને પાછો વાળો [ચિત્રા : ૧૮૯૪] „	૪૨૬
સ્વર્ગેથી વિદાય „ „	૪૩૪
અમર કવિને [ચૈતાલિ : ૧૮૯૫] સુરેશ જોષી	૪૪૦
મુક્તિ [નિવેદ : ૧૯૦૧] „	૪૪૧
શાહજહાંન [ખલાશ : ૧૯૧૪-૧૫]	
નગીનદાસ પારેખ	૪૪૧
દાયાને લેકું „ „ ના. દેસાઈ	૪૪૮
અન્તર્ધાન (મહુયા : ૧૯૨૧) સુરેશ જોષી	૪૫૨
આહવાન („ : ૧૯૨૮) „	૪૫૨
મૃત્યુંજયનો જય (“મહાત્મા ગાધી” : ૧૯૩૧)	
ના. દેસાઈ	૪૫૩

પ્રજ્ઞ (પરિશેષ : ૧૯૩૧-૩૨) .	મો. ગાંધી	૪૬૫
રંગરેજની દીકરી (પુનઃ : ૧૯૩૨) સુ. જોષી	૪૬૬	
કેમેલિયા (પુનઃ : ૧૯૩૨) સુરેશ જાધી	૪૬૯	
આશ્વિનની પ્રતિપદા (પુનઃ : ૧૯૩૨)	” ૪૭૭	
રંગમંચે ધીમે ધીમે... (પ્રાંતિક : ૧૯૩૪)	” ૪૭૯	
વિહંગને જવાનો સમય થયો (”)	” ૪૮૦	
ગીતચળણિ (વીચિકા : ૧૯૪૫)	” ૪૮૧	
હું (સ્વામલી : ૧૯૩૬)	” ૪૮૨	
પ્રાણનો રસ (” ”)	” ૪૮૫	
તને હું જોઉં ના જ્યારે (રામ સમ્યાય ૧૯૪૦)	” ૪૮૯	
જન્મદિને (જન્મદિને : ૧૯૪૧)	” ૪૮૯	
એકતાન (”)	” ૪૯૦	
એઓ કામ કરે—(આરોગ્ય : ૧૯૪૧)	” ૪૯૫	
સુતી ખુરશી (શેષલેખા : ૧૯૪૧) સુ. જોષી	૪૯૭	
જીવન પવિત્ર જાણું (શેષલેખા : ૧૯૪૧)		
રૂપનારાયણને તીરે	સુ. જોષી	૪૯૮
પ્રશ્ન	” મો. ગાંધી	૪૯૯
ઉદ્દત્તી કવિતા	” જ. આચાર્ય	૫૦૦
	” મો. ગાંધી	૫૦૧

શિશુ વાર્તા (૪ વાર્તા)

મેનેજર બાબુ (ગદ્યસહ્ય : ૧૯૪૧)

		રમણલાલ સોની	૫૦૩
રાજની રાણી	"	"	૫૦૭
મોટા સમાચાર	"	"	૫૧૪
નાશ	"	"	૫૧૮

શિશુકાવ્યો (૧૨ કાવ્યો)

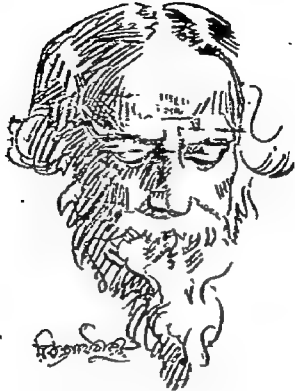
જન્મકથા (શિશુ : ૧૯૦૩)	મુલેશ્રી ગાંધી	૫૨૩
નિર્લિપ્ત	"	૫૨૫
સમદુઃખિયો	"	૫૨૬
મનની સાથ	"	૫૨૮
ગણકાર	"	૫૨૯
બ્યાકુળ	"	૫૩૧
સમાલોચક	"	૫૩૩
વિદ્યાની	"	૫૩૫
મા લક્ષ્મી	"	૫૩૭
શિશુનું મૃત્યુ	"	૫૩૮
કૂલનો ઇતિહાસ	"	૫૩૯
મનને થતું (સહજપાઠ ભા.૧ : ૧૯૩૦)	"	૫૪૦
આ તે કેવું !	"	૫૪૨
કલકતા-ચાલ્યું ! (સહજપાઠ ભા.૨ : ૧૯૩૦)	"	૫૪૪

-૫૪૩ થી ૫૪૪

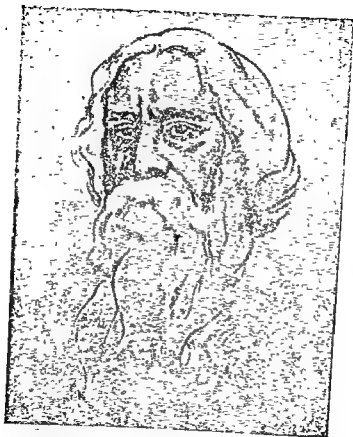
નોંધ:-પૂ. પ. = પૂર્વ અને પશ્ચિમ : રવ. સ. = રવિદેશી સમાજ

રવીન્દ્ર : છપ્પી-ચિત્ર

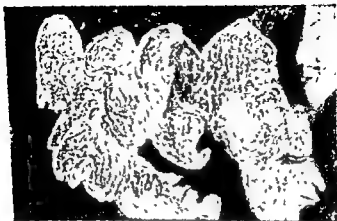

જા.મ. ૮-૫-૧૯૬૧ મુ.ક્ર: ૮-૮-૧૪૪

જપાની કલાકારે
પારિસમાં કરેલું આલેખન
(૧૯૨૬)

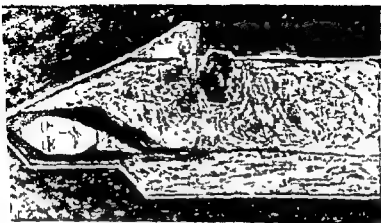
ચેતાની ક્ષમે ચેતે !

ઉચ્ચે પછીનાં શિશ્રો રવીન્દ્રનાથના હૃદયમે

ଭୂମିଦର୍ଶ୍ୟ

03/11/19

મિત્રિ દેવિન લાણેર દુષ્ટ

અર અકિમાર

હુમિ કિ અર અકિમાર ।

આનામદ આનામદ આનામદ આનામદ

અર અકિમાર

આનામદ અર અકિમાર !

કિમિન એકર

કિમિન એકર

અર

આનામદ

અર એકર

આનામદ અર મુકિમાર,

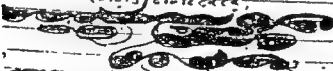
આનામદ

આનામદ અર

આનામદ અર

આનામદ અર અકિમાર

આનામદ અર અકિમાર

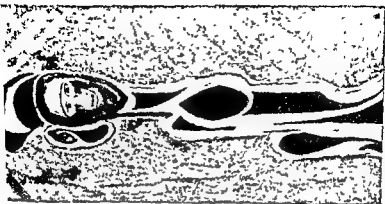
આનામદ અર અકિમાર

હુમિ અકિમાર !

આનામદ
આનામદ
આનામદ

આદિકાલ ચિત્ર (પાગલે)

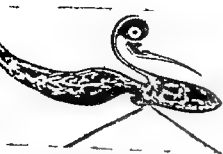
આક્રિશ્ન ચિત્ર (પાંખે)

આસિદ્ધિ આદિવાસીઓનું નૃત્ય મટેડું

स्वीन्दनाथनी हति

मुशोभना।

“ભારાં ચિત્રો રેખાઓમાંની મારી કાવ્યપ્રવૃત્તિ છે. અને કદાપિ બે તે કીર્તિદા બનવાની હો તો તેની પાછળ એ કારણ નહિ હોય કે. તેઓ કોઈ વિચારનો પરામાર્ગ કરે છે, અથવા કોઈ હકીકતનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, પરંતુ એટલા માટે હશે કે, સુખ્યન. તેઓ આકાર—જે આખરી છે—તેની અસુક લયગદ્ય મહત્તાને પ્રગટ કરે છે.”

—ચંદ્રનાથ

આ૦ બ્રહ્માંડના અવરૂપ વિષે બે ભિન્ન ખ્યાલો પ્રવર્તે છે:

૧. માનવતા પરં નિર્લેર એક એકમ. ૨. માનવ-
તાથી પર એવી વાગ્તવતા.

હા૦-જ્યારે આપણું વિશ્વ અનંત પુરુષ સાથે સંવાદી
બને છે ત્યારે આપણે તેને સત્ય તરીકે પીઠાનીએ
છીએ, મૌદર્ય તરીકે અનુલવીએ છીએ.

આ૦-આ તો બ્રહ્માંડનો તદ્દન માનવીય ખ્યાલ છે.

હા૦-આ સિવાય બીજો ખ્યાલ હોઈ ન શકે. આ દુનિયા
એ માનવીય દુનિયા છે. તેને વિષેનો વૈજ્ઞાનિક
ખ્યાલ પણ વૈજ્ઞાનિક માણસનો જ છે. બુદ્ધિ અને
આનંદનું એક એવું ધોરણ છે, જે તેને સત્ય
બનાવે છે. આ માનદંડ પેલા અનંત પુરુષનો છે,
તેની અનુભૂતિ આપણી અનુભૂતિ દ્વારા માય છે.

આ૦-આ તો માનવીય અમિતત્વનું દર્શન છે. ૧

હા૦-હા, પણ તે એક અનંત અમિતત્વ ધરાવતી વસ્તુ
છે. આપણે તેનું દર્શન આપણા કર્મ અને ગર્ભિતત્વ
દ્વારા કરવાનું છે. આપણે તે અનંત પુરુષનું દર્શન
આપણી ગામિતતા દ્વારા કરીએ છીએ. વ્યક્તિમાં
ગામિત નહિ તેવા તત્ત્વો સાથે વિજ્ઞાનનો મંબંધ
છે; એ તો સત્યોની અવૈયકિનક માનવીય દુનિયા છે.
ધર્મ આ સત્યાનું દર્શન કરે છે અને તેમને
આપણી ઊંડી જરૂરિયાતો સાથે સાંકળે છે; સત્ય

વિરેની આપણી વૈરાગ્યિક ચેતના વૈશ્વિક મહત્ત્વ
પ્રાપ્ત કરે છે ધર્મ સત્યને મ યો પ્રદાન કરે છે
અને મત્ય સાથેની આપણી મવાદિતા દ્વારા
આપણે તેને મગજમય તરીકે જાણીએ છીએ

આ૦-તો પછી સત્ય કે સૌંદર્ય માણસથી પણ નથી ?

હા૦-ના

આ૦-માણસનું અગ્નિત્વ જ ન રહે તો, મેલ્લેડગ્ન
એપોજોનું પુતળું શું મુંઝવે નહિ રહે ?

હા૦-ના

આ૦-સૌંદર્ય નિપેના આ જ્ઞાન સાથે જ સમત થાઉં
છું પણ સત્ય નિપે તો નહિ

હા૦-શા માટે ? સત્યનું પણ માણસ દ્વારા જ દર્શન
થાય છે

આ૦ મારો જ્ઞાન સાચો છે એમ મું સાબિત કરી શકું
તેમ નથી પણ તે મારો ધર્મ છે

હા૦-અનંત પ્રત્યક્ષમાં ગ્રહેની સંપૂર્ણ સંવાદિતાના
આદર્શમાં સૌંદર્ય ગ્રહેન છે અને રશ્મિ મનની
સંપૂર્ણ સ્પર્શમાં મત્ય ગ્રહેન છે આપણે વિન્ન
વ્યક્તિઓ આપણી જુનો, આપણા સંમતિત
અનુભવો અને આપણી જાગૃત ચેતના દ્વારા
તેની પાસે જવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ નહિ
તો આપણે સત્ય ખીણ મધ્ય ગીતે જાણી શકીએ ?

સ્વી-દ્રનાથ તથા આઈ-સ્ટાર્જન (૧૯૩૦)

સત્યનું સ્વરૂપ

[૧૪ જુલાઈ, ૧૯૩૦ના રોજ આલબર્ટ આઈન્સ્ટાઈન અને સ્વીન્ડનાથ હાકુર વચ્ચે થયેલો વાર્તાલાપ]

આ. આ:- દુનિયાથી અલિપ્ત એવી 'દિવ્યતામાં' તમે માનો છો ?

ર-શ: દુનિયાથી અલિપ્ત દિવ્યતામાં હું માનતો નથી. અનંત પુરુષ અભ્યાસને આગે છે. માનવ વિશ્રુતિ આંખી ન શકે એવું કંઈ પણ ન હોઈ શકે; અને આ સાબિત કરે છે કે અભ્યાસનું સત્ય એ માનવીય સત્ય છે. આ સમગ્રવવા હું એક વૈજ્ઞાનિક હકીકતનો દાખલો આપું છું- પદાર્થ એ પ્રોટોન, ઇલેક્ટ્રોન અને તેમના વચ્ચેના અવકાશનો બનેલો છે. છતાં પદાર્થ નક્કર લાગે છે; તેવીજ ગીતે માનવતા વ્યક્તિઓની બનેલી છે; છતાં તેમની વચ્ચે માનવીય સંબંધનો સેતુ છે, તે માણસની દુનિયાને જીવંત નક્કરતા અર્પે છે. તેજ રીતે આખું અભ્યાસ આપણી સાથે સંકળાયેલું છે, તે માનવીય અભ્યાસ છે. કલા, સાહિત્ય અને માણસની ધાર્મિક ચેતના દ્વારા આ વિચારની મેં સતત ઓળ કરી છે.

આ૦-માનવતાથી પર જ સત્ય વિરાજે છે એવો સત્યનો
 ખ્યાલ હોવો જોઈએ, એમ હું વૈજ્ઞાનિક રીતે
 ; આખિત કરી શકું તેમ નથી; પણ હું માનું છું
 • તે એમ જ. દા. ત. જીમિતિનો પાયથાગોરાસનો
 પ્રમેય એવું કંઈક સચવે છે જે માનવના આત્મ
 સાથેના કશા સંબંધ વગર એ તે લગભગ સત્ય છે.
 ગમેતેમ, જો માનવથી પર એક વાગ્તવ્ય છે તો તેનું
 સંબંધી-સત્ય, પણ છે; અને એટલે જો આ
 વાગ્તવ્યનો નકાર કરીએ તો આપણે આ સત્યનો
 પણ નકાર કરીએ છીએ.

દા૦-અનંત પુરુષ સાથે એક થયેલું જે સત્ય છે તે
 તો અવગ્ર્ય માનવીય હોયું જોઈએ; નહિ તો
 આપણે દરેક જોને સત્ય તરીકે પીછાનીએ છીએ
 તેને કદી સત્ય કદી શકાય નહિ. આજામા આજું
 જે સત્યને આપણે વૈજ્ઞાનિક કહીએ છીએ અને
 જે માત્ર બૌદ્ધિક પ્રક્રિયાથી પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્
 જે માનવીય વિચારોની સાધના દ્વારા પ્રાપ્ત થાય
 છે, તેને કદી સત્ય કદી શકાય નહિ. ભારતીય
 દર્શન પ્રમાણે જ્ઞાન નિરપેક્ષ (absolute) સત્ય
 છે. વ્યક્તિગત મનને અધગ કરીને તેનો ખ્યાલ
 મેળવી શકાતો નથી કે સમ્યક્તા તેને પાર્શ્વની શકાય
 તેમ નથી. પરંતુ વ્યક્તિને તેની અનંતતામાં
 સંપૂર્ણ આત્મગત કમી દેવાથી જ પીછાની શકાય

છે. આપણે જે સત્યના સ્વરૂપ વિષે ચર્ચા કરી રહ્યા છીએ તે તો બાહ્ય દેખાવ માત્ર છે—અર્થાત્ જે કંઈ માનવીય મનને સત્ય લાગે છે, તે માનવીય સત્ય છે. તેને ‘માયા’ કહી શકાય.

આ૦—એટલે કે તમારા ખ્યાલ પ્રમાણે—જે ભારતીય દર્શન છે તે, ‘માયા’ વ્યક્તિનો ભ્રમ નથી, પણ આખી માનવજાતનો ભ્રમ છે.

દા૦—વિજ્ઞાનમાં આપણા વ્યક્તિગત મનની મર્યાદાઓ દૂર કરતા ંર્ષ્યો છીએ અને એ રીતે એ સત્યને પીછાનતા થઈએ છીએ, જે અનંત પુરુષના મનમાં વસેલું છે.

આ૦—પ્રશ્ન એ છે કે સત્ય આપણી ચેતનાથી પર છે ?

દા૦—જેને આપણે સત્ય કહીએ છીએ, તે વાસ્તવના આત્મગત અને વસ્તુગત સ્વરૂપો વચ્ચેની બૌદ્ધિક સંવાદિતામાં રહેલું છે—આ બંને વ્યક્તિથી પર અનંત પુરુષમાં રહેલા છે.

આ૦—અરે આપણા શૈર્ષ્યશૈર્ષ્યના જીવનમાં પણ આપણે જે વસ્તુઓ વાપરીએ છીએ તેને માનવથી પર એવી વાસ્તવતા અર્થવા આપણે ખેંચાઈએ છીએ. આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયોના અનુભવોને બૌદ્ધિક રીતે સાંકળવા માટે આપણે આમ કરીએ છીએ. દા. ત.

જો આ ઘરમાં કોઈપણ ન હોય. તો પણ પેલું
ટેબલ જ્યાં છે ત્યાં જ તે રહે છે.

૬૧૦-૧૩૨, તે વ્યક્તિગત મનની બહાર રહે છે, પણ
દૈનિક મનની બહાર નહિ. હું જે ટેબલ જોઉં
છું, તેને મારામાં જે જાતની ચેતના છે તે જોઈ
શકે, તેમ છે.

આ ૦-માનવથી પર એવું સત્ય અસ્તિત્વ ધરાવે એવું
આપણું સહજ મંતવ્ય સમજાવી શકાય તેમ
નથી કે સાબિત કરી શકાય તેમ નથી. પણ તે
એક એવી શક્તિ છે, જે કોઈનામાં ન હોય એમ
નથી—અરે, સાવ પ્રાથમિક માણસોમાં પણ. આપણે
મનને અતિ-માનવી વૈરાગ્યતા અર્પીએ છીએ.
આપણા અસ્તિત્વથી, આપણા અનુભવો અને
મનથી પર એવી તે વાસ્તવના આવશ્યક છે—
હાથે પકડી તેનો અર્થ શું થાય તે આપણે ન
કરી શકીએ.

૬૧૦ વિજાને સાબિત કર્યું છે કે ટેબલ એક ધન પદાર્થ
છે, તે માત્ર બાહ્ય દેખાવ છે. એટલે માનવીય મન
જેને ટેબલ તરીકે નિહાળે છે. તે જો આ માનવીય
મન ન હોત તો ટેબલ તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવતું
ન હોત; પણ આ સાથે જ પણ ખ્યાલમાં રાખવું
જોઈએ કે ટેબલ એ તો વિદ્યુતીય બળોના ચક્રાવા
લોનાં અનેક કેન્દ્રાનું બનેલું છે, જે જાતની ટેબલ

વિષેની અતિમ લૌતિક વાસ્તવતા પણ માનવ
મનમાથી જ બેપજેલી છે.

સત્યને સમજવામા વૈશ્વિક માનવીય મન
અને વ્યક્તિમા રહેલા તે વૈશ્વિક મનના અંશ
વચ્ચે અનત સંઘર્ષ રહ્યો છે. આપણા વિજ્ઞાન
અને દર્શન શાસ્ત્રમા અને નીતિશાસ્ત્રમા તે બેને
સાથે લાવવાની પ્રક્રિયા સતત ચાલી રહી છે જે
માનવતા સાથે કંઈ પણ સંબંધ ન ધરાવતું સત્ય
હોય, તો તે આપણે માટે બિલકુલ અસ્તિત્વ ધરાવતું
નથી. જે મનને માટે, વસ્તુઓની પગપરા,
અવકાશમા નહિ પણ સંગીતની સુરાવલિની
પગપરાની માફક માત્ર મમયમા જ થતી હોય,
એવા મનની કંપના કરવી મુશ્કેલ નથી. આવા
મન માટે વાસ્તવનો ખ્યાલ સંગીતના વાસ્તવ જેવો
છે તેમા પાંચથાગેશસની જામિતિનો કાંઈ અર્થ
રહેતો નથી. સાહિત્યની વાસ્તવતાથી તદ્દન જુદી જ-
કાગળની વાસ્તવતા છે બિધર્મના જેવું પ્રાણી જે
કાગળ ખાય છે, તેને માટે સાહિત્ય બિલકુલ
અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી; છતાં માણસ માટે તો
કાગળ કગતા સાહિત્યનું સત્ય વધારે મૂલ્યવાન છે
તે જ રીતે માનવી મન સાથે બૌદ્ધિક કે જ્ઞાનેન્દ્રિયો
દ્વારા સંબંધ ન ધરાવતું એવું જે કાંઈ સત્ય હોય

તો, આપણે જ્યાં સુધી મનુષ્ય રહીશું ત્યાં સુધી
તેનું આપણે માટે અસ્તિત્વ રહેશે નહિ.

આ૦-તો તો હું તમારા કરતાં વધારે ધાર્મિક હોયો !

હા૦-મારો ધર્મ તો, વ્યક્તિયી પર એવા અનર્ત પુરુષને
એટલે કે, વૈશ્વિક માનવીય આત્માને મારી પોતાની
વ્યક્તિમા એડરૂપ કરવામાં છે.

[૧૯૩૦]

[અનુવાદક : ડૉ. મયુકેશ શાહ]

જે વિભૂતિઓ

—કાકા કાલેલકર

આજની દુનિયા, ભારતના આત્માને જે વિભૂતિઓ દ્વારા ઓળખે છે, અને તે છે—મહાત્મા ગાંધી અને કવિવર રવીન્દ્રનાથ.

એમ તો, આપણાં જમાનામાં ભારતીય ચિંતન અને પુરુષાર્થના પ્રતિનિધિઓ કેટલાયે થયા છે અને એમની અસર દુનિયા પર યથાં પણ છે. કેટલીક વાર, આપણે ધારીએ છીએ, એટલી એમની અસર હોતી નથી. એથી જિલકું પણ હોય, પણ આ જે વિભૂતિઓની વ્યાપક અસર આપણે એટલી જોઈએ છીએ તેટલી ખીજઓની નથી. સ્વામી વિવેકાનંદે ભારત પ્રત્યે આદરની નજરે જોવાની જરૂર દુનિયા આગળ ઊભી કરી, અને વેદાંતને જીવંતી પ્રેરણા બનાવી. ચિયોસોફીએ એ જ કામ ખીજી રીતે કર્યું, આનંદકુમાર સ્વામીએ કળાના અને સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રમાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિનું મહત્ત્વ બતાવ્યું. જ્યારે શ્રી અરવિંદ ઘોષે યોગવિદ્યા અને અધ્યાત્મનું સર્વોપરીપણું અને શુદ્ધ શક્તિદર્શનનું મહત્ત્વ દુનિયા આગળ રજૂ કર્યું. કર્મના ક્ષેત્રમાં પંડિત જવાહરલાલજીએ અને હમણાં હમણાં કાંઈક શ્રી ચિનોબાએ

દુનિયાનું ફીક ફીક ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને લોકો એમનો સંદેશો મમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ બધી વસ્તુ ધ્યાનમાં લઈને પણ ફગા કરેલું પડે છે કે આજની દુનિયા પર વિશેષ પ્રભાવ તો રવીન્દ્રનાથ અને ગાંધીજી—એનો છે.

આપણે એમ નથી કહી શકતા કે દુનિયા એ બે જાણીને માર્ગે જવા તૈયાર થઈ છે. પણ અધ્યાત્મ, વેદાંત, યોગ, કર્મયોગ, આત્મયોગ અને સત્યાગ્રહ એ બધી વસ્તુઓ આ બે જાણીના જીવન દ્વારા અને લેખન દ્વારા સજીવપણે જીવે થઈ છે.

અવગત્યની આપણી હિંમતથી દરેક દેશમાં ચાલતી હતી, તે વખતે પણ મેં લખ્યું હતું કે, રવીન્દ્રનાથ સાથે મતભેદ ગમે તેટલો હોય, આચાર્ય તૃપાવાની, કાકા કાલેલકર, નાનાલાઈ ભટ્ટ અને એવા અમે બધા રવીન્દ્રનાથના જ અનુયાયી છીએ. અને ગાંધીજીની ઉદારતા એવી કે એવા અમને બધાને અપનાવી, પોતાના વિચારો અમારી માંગતે જોડ્યા અમલમાં આણી શકાય, તે ધીરજપૂર્વક આણવા એમ એમણે નક્કી કર્યું. તે વખતે મેં એમ પણ લખ્યું હતું કે ખરું જોતાં અને વ્યાપક અર્થમાં ગાંધીજી સક્રિય ઉપાસક છે. સૃષ્ટિમાં રહેલી આધ્યાત્મિક શક્તિ જાગૃત કરી. વિમુક્તિને ઢાળે તે કેન્દ્રિત અને સંગઠિત કરવી એ એમનો પ્રયત્ન છે.

એ જમાનામાં ક્રાન્સના શ્રેષ્ઠ ગેલાએ ટાગોર અને ગાંધી બન્ને વિશે લખતાં કહ્યું હતું કે બન્ને પ્રત્યે અમારા મનમાં આદર છે, બન્ને પૂજ્ય વિભૂતિ છે, પણ રવીન્દ્રનાથ અમને વધારે નજીકના લાગે છે.

આજે આટલે વરમે જવાહરલાલજી પણ કહે છે કે મહાત્માજી અને કવિવર બન્નેની અસર તમે ગિજગેલા અમે બધા છીએ. અને જવાહરલાલે ઉમેર્યું કે, 'પોતે કંઈ દળતા હોય તો રવીન્દ્રનાથ તરફ દગ્ગે છે.

આવા વાતોવરણમાં દરેક માણસને અંતર્મુખ થઈને ચિંતન કરવું પડે છે કે ખરેખર આ બે વિભૂતિઓની જીવન પ્રેરણા કઈ કઈ હતી? અને પોતાને આત્મિક સમાધાન વધારે શામાથી મળે છે?

હું પોતે જ્યાં પોતાના હૃદયને પહોં પહોં અને પોતાનો જીવનવિકાસ તપાસું છું, ત્યાં અષ્ટ જોઈ છું કે કર્મકાંડી બ્રાહ્મણ સંકારોમાં ગિજરેલો હું મહારાષ્ટ્રના સંતોના ભક્તિમાર્ગથી એટલે કે અભેદ ભક્તિથી પ્રારંભ કરી ધીમે ધીમે પ્રાર્થના સમાજ—બ્રહ્મસમાજ તરફ દબ્યો. એની અસર જાંડી ગિતરે તે પહેલા જ વિજ્ઞાનવાદી હડહડતા શુદ્ધિ ઉપામકોનો હું ચેલો બન્યો. એણે મારું અભિમાન પોણું પણ આતરિક નમ્રતાએ ખાતરી કરી આપી કે, ખરું સમાધાન એ વાટે મળે એમ નથી. એમાંથી સ્વામી વિવેકાનંદ, રામકૃષ્ણ પરમહંસ

આંકૃતિક કાર્યો ચાલતાં હતાં, આધ્યાત્મિક બળો કામ કરતાં હતાં તે બાંધાની ચોગ્ગ કદર ગાંધીજીએ કરેલી છે.

દમેશા થાય છે એ પ્રમાણે ગાંધીજી અને રવીન્દ્રનાથ ઝનનેના અનુયાયીઓએ જે વચ્ચે કર્ક કંઈ બાળનમાં બેઠ છે, એની ચર્ચા ચવાન્યા છતાં, ગાંધીજી અને રવીન્દ્રનાથ ઝનનેએ એકબીજાનાં કાર્યોના પુરસ્કાર જ કર્યો છે. અમલકાર વખતે ગાંધીજીની ભમિકા રવીન્દ્રનાથ અમલ ન શક્યા એ ખરું, પણ જો એમણે જોયું હોત કે 'અમલકારના હિમ અને હાકલ નેતા હોવા છતાં, એમણે સ્વરાજ્ય મળતાં વેંત કે.મનવેસ્થમાં રહેવાનું સ્થિતનું' આમંત્રણ સ્વીકારવાની સલાહ દેશને આપી, એટલું જ નહીં પણ સ્વરાજ્યના હર્ષોત્સવ સમયે ત્યારે એશિયાનાં ગાંધી બેમાં થયાં અને ભારતનો જયજયકાર થયો અને અભિનંદન થયું, ત્યારે પણ એમણે કહ્યું કે કેવળ એશિયાનું મંગલન નહીં કરતાં, આપણે અખિલ માનવનાનું સમ્મલન કરવાના છીએ. પશ્ચિમનો મુકાબલો કરવો નથી, વિરોધ કરવો નથી, એની માથે પણ મહકાર જ કરવો છે. એ જૂમિકા જાણવાને જો રવીન્દ્રનાથ જીવતા હોત તો એમના મનની બધી સંકા દૂર થઈ હોત. ગાંધીજીની આધ્યાત્મિક જૂમિકા અને રવીન્દ્રની આધ્યાત્મિક ભમિકા તત્વતઃ બન્ને એક જ હતી. સંજનીતિમાં આત્મગૌરવ માયવીને માનવતાના જોરે જ આગળ વધતું છે, એ બન્નેને

માન્ય હતું. છતાં જન્મેની મનોવૃત્તિ નોખી, કાર્યશક્તિ લિન્ન લિન્ન અને જીવન-દર્શનની વિશેષતા એકરૂપ નહીં. અને, તેથી જન્મેના, જીવનકાર્ય એકખીજથી જુદાં અને છતાં પરસ્પર પોષક થયાં. એક હતા સત્ય અને અહિંસાપરાયણ કર્મવીર અને ખીજ હતા ચિંતન-પરાયણ સાહિત્યવીર; જન્મેની રચનાત્મક દષ્ટિ સરખી પણ કાર્યક્રમ અલગ અલગ. જાણે ઈશ્વરે જ ગોઠવી રાખ્યું હતું કે ભારતીય માણસ રવીન્દ્રના માર્ગે જાય, કે ગાંધી માર્ગે જાય, ભારતીય હિત્યાનમાં મદદ જ કરવાનો, અને સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી જન્મેની પ્રવૃત્તિઓનો સમન્વય જ થવાનો.

ભારતમાં વહેતા બધા પ્રવાહોને ગાંધીજીએ કશી વિશેષ અર્થાં કર્યા વગર એકત્ર આપ્યા. બધા લોકોને પરસ્પર પોષક બનાવ્યા, અને જ્ઞેતજ્ઞેતામાં એક ભવ્ય આદર્શ રાષ્ટ્રહૃદયમાં વાવી એના સુવર્ણ અંકુરનું આપણને દર્શન કરાવ્યું.

એક જ યુગના, એક જ દેશના અને એક જ મિશનના આ બે પ્રતિનિધિઓના યુગકાર્યનું આકલન અને અધ્યયન આપણે સમુચ્ચયથી કરવું રહ્યું. અને એ સમુચ્ચય જ્ઞાન-કર્મ સમુચ્ચય જેટલો જ આપણને અદ્વૈત કે અભેદ તરફ લઈ જનારો નીવડનારો છે.

આટલી પ્રતાવના કર્યા પછી રવીન્દ્રનાથના જીવન દર્શનની વાત કરવી ખેંચું સહેલી થશે.

અને સ્વામીજીએ ચવાવેલા નવવેદોને મારો કબજો લીધો, જેની અમર હજીયે કાવમ છે. એમાંથી લગિની નિવેદિતાએ સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ બગાડ કરી અને તેથી હિંદુ જાતિના પુરુષોમાં પ્રત્યે મારું ધ્યાન આદરપૂર્વક પહોંચ્યું. આનંદકુમાર દેવામી, લાલા હરદયાળ, બાબુ ભગવાનદાસ વગેરે વગેરે અનેક લોકોએ ભારતીય સંસ્કૃતિનાં અનેક પાસાંઓ જીવંત કરી બતાવ્યાં.

મારી રાજનૈતિક ક્રિતિની ગ્રેયણ જોટલી મને ભગવંદગીતામાંથી અને લોકમાન્ય તિલક પાસેથી મળી હતી, તેટલી જ તે બિપિન પાલ, લાજપતરાય અને અરવિંદ ઘોષ પાસેથી પણ મળી હતી.

આ જાતના જીવન રસાયણમાં તૈયાર થયેલો હું એકી માથે રવીન્દ્રનાથ અને ગાંધીજી બન્નેની. અસર સ્વીકારી શક્યો, અને એ એ વિશ્વતિઓ વચ્ચેની જમીન આસમાન જેવી લિજતા બાજ્યા છતાં, તેમની વચ્ચે રહેવું સાધર્મ્ય અને જીવનના આદર્શનું એકથ હું પારખી શક્યો અને એ જ મારી ત્યાર પછીની આથી ગ્રેયણ થઈને રહેલી છે.

લેખનના પ્રવાહમાં હું ઉપર કહી ગયા કે, એ જાણ વચ્ચે જમીન આસમાનનું અંતર છે; પણ એમાં જમીન કઈ અને આસમાન કયું તે હું કહી ન શકું. જમીન એટલે જડ પાર્થિવ અને આસમાન એટલે દેવી

આધ્યાત્મિક એવો બેદ જો સ્વીકારવા બંધાયે, તો એ બેદ અહીં લાગુ ન કરી શકું. હું બાણું છું કે ત્યાગ અને વૈરાગ્ય એ અધ્યાત્મની નિશાની ગણાય છે. એ બાબતમાં ગાંધીજીની સાધના અત્યંત ઉત્કટ, નીવડી, જ્યારે સ્વીન્દ્રને ત્યાગ અને વૈરાગ્ય સાધના તરીકે બહુ આકર્ષા શક્યાં ન હતાં. એ બધું બાણનાં હતાં, મારું મન બન્નેને આધ્યાત્મિક વિભૂતિઓ તરીકે સ્વીકારે છે.

અને ગાંધીજીનું જીવનદર્શન એકાંગી હતું એમ જો કોઈ કહેવા માંજે તો તે ખૂબ થશે, એમ હું નિઃશંકપણે કહી શકું છું. ગાંધીજીએ ધ્યાન ચિંતન, મંત્ર સાધના અને યોગ સાધના પાછળ વખત લગે ન ગાળ્યો હોય, જો કોઈ એમ સમજે કે ગાંધીજીની આરાધના એટલા માટે હિતરંતી હતી તો તે પણ ખૂબ થશે.

પોતાની હિલઆલના ઉત્કટ દિવસોમા પણ ગાંધીજીનું જીવનદર્શન કોઈકાળે ઝાંખું પડ્યું ન હતું, કે એકાંગી થયું ન હતું. ગોહાટી કોંગ્રેસના પ્રમુખે દેશની પ્રગતિનું સર્વેશ્વર કાઢ્યું, ત્યારે સ્વીન્દ્રનાથની સેવા પ્રમુખ સાહેબ જૂલી ગયા છે એ વખતે તરફ સૌથી પ્રથમ અને ભારપૂર્વક ધ્યાન ખેંચ્યું હતું ગાંધીજીએ જ.

સત્યાગ્રહના સૈનિકો તૈયાર કરવાનું અને અહિંસક પ્રતિકારની તૈયારી કરવાનું કામ ગાંધીજીએ હિતાવજે કર્યું પડ્યું, એટલે એમની તૈયારી નતક્ષણ ઉપયોગી હોય એ સ્વાભાવિક હતું. છતાં દેશમા જેટલાં

‘જનગણમન’ વાળું રાષ્ટ્રગીત લઈએ અથવા ‘હે મોર ચિત્ત પુષ્પ તીર્થે જાઓ’ રે ધીરે’ વાળું ભારતનું ઇતિહાસ રહ્યું તપાસીએ, આપણને પ્રેરણા એક જ મળે છે અને તે છે—સર્વોચ્ચ આગ્નિકતાની. કેઈ મંત્રે પછે કે, આગ્નિકતા એટલે શું? તો હું વગર મૂઠાએ કહીશ કે રવીન્દ્રનાથના સમગ્ર સાહિત્યમાથી જ એક ધારી નિષ્કા નીકરે છે, તેને હું આગ્નિકતા ગણું છું.

રવીન્દ્રનાથ પણ અકૌતના જ ઉપસિદ્ધ હતાં પણ દાર્શનિક રૂપના ‘નર્સી’ જ્ઞાનમથાળની અસર તમે દોષાથી તેમને જ્ઞાનોપામકે કહેવા દોય તો ભલે કહીએ, પણ એ હતા જીનોપાસક, જીવન સર્વત્ર એક અખંડ છે, મંમદ છે, કલ્યાણમય છે અને મરવાળે (અંતતો ગત્યા) એ નિર્સાળ જ ‘નીવડવાનું’ છે, કલ્યાણકારી સાળિત યવાનું છે, એ જાતની શ્રદ્ધા-નિષ્ઠા રવીન્દ્રનાથે કેઈ કાળે એકદમ નથી. આખા વિશ્વની એ કલ્યાણમયતાને સાક્ષાત્કાર એ રવીન્દ્રનાથમા મોટામાં મોટી સુદરતા હતી. સુદરતા એટલે વિશ્વોપણનો; તેમ જ આત્મતિક સંઘર્ષનો અભાવ, સામ જરમ અને સમન્વય. એવા સમન્વયમા તાત્કાલિક સંઘર્ષ અને માનસિક વૈમતર્ય પણ અતિમ એકતાને પોષક જ નીવડવાના.

/ રવીન્દ્રનાથ રમ રૂપ. હાવેપય આદિ આકર્ષિતી

રસિક ઉપાર્સિક હતા અને છતાં એમની રૂપ રસ
ગંધની અનુભૂતિ 'છીછરી ન હતી. સત્ત્વમ્ શિવમ્
મુંદરમ્ આ ત્રણ વચ્ચેના 'બેદ જાણતા છતાં એની
વચ્ચે વિસંવાદ કે વિરોધ એમણે માન્યો ન હતો.
આજના યુગમાં કોઈ પણ માણસ હિંદુ ધર્મનું
સ્મરણ, સમજવા માટે તો એણે રવીન્દ્રનાથની ગોરા એ
નવલકથા 'ધ્યાનપૂર્વક પાઠ્યવી જોઈએ. સનાતન ધર્મ,
બ્રહ્મસમાજ અને ઈસાઈ ધર્મનો પ્રચાર—ત્રણની અસર
બંગાળની જનતા ઉપર પડેલી હતી; એમાંથી 'સાર
કાઢીને એમણે નવલકથા ઉપજાવી અને પરેશબાબુ અને
આનંદમંચી એ બે પાત્રો દ્વારા આપણને ભારતીય
જનતા માટેનું જીવનદર્શન કરાવ્યું.

રવીન્દ્રનાથે હજારો ગીતો લખ્યાં છે. અસંખ્ય
કાવ્યો આપણને આપ્યાં છે. ગીતાંજલિ, મૂળ બંગાળી
તેમ જ અંગ્રેજી આપણા હૃદયનો ઉત્તમ ખોરાક છે.
છતાં મને આશ્ચર્ય એ થાય છે કે અંગ્રેજી ભાષા મારફતે
દુનિયા આગળ મૂકવા માટે એમણે એ સો ગીતો શી
રીતે પસંદ કર્યાં? આજે દુનિયાનો એકેએક સંસ્કારી
પુરુષ માને છે અને કહે છે કે એના હૃદયની આકાંક્ષાનું
ઉત્તમ પ્રતિબિંબ પોતે ગીતાંજલિમાં જોઈ શકે છે.
દુનિયામાં આવા બહુ ઓછા ત્રણે હશે જેને વિશે કદી
શકાવે કે એની અનુભૂતિ પૂરેપૂરી વિશ્વજનીન છે.

રવીન્દ્રનાથની સમાજસેવાની તમામ પ્રવૃત્તિના મૂળમાં

એમનું જે જીવનદર્શન છે તે આપણને એમના 'અદેશી', 'સમાજ' વગેરે નિબંધોમાં મળે છે. એ નિબંધોમાં સમાજનો અને સમાજસેનાનો જે ઉચ્ચ આદર્શ રજૂ થયો છે, તે કેવળ રજૂઆત પણ આપણા હૃદયને ઉન્નત કરે છે.

રવીન્દ્રનાથે ભાગ્યના ઈતિહાસમાંથી નિમ્નોક્ત કાઢી આપ્યો છે, કાવ્યોમાં, ભાવણોમાં અને પોતાના કાગળોમાં - તે જેતા પણ આપણને, થાય છે કે આ ભગ્ય કવિએ કેઈ પણ ઊત્તમતા વગર આપ્યું નથી.

ખરેખર રવીન્દ્રનાથને અનુભવ અને ચિંતન દ્વારા અને ઈન્દ્રના કૃપા-પ્રસાદ દ્વારા માનવતાનું ઉચ્ચ ઉન્નત દર્શન થયું હતું અને તે દર્શન એમની પોતાની કવિતા દ્વારા તેમ જ તમામ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ભાગ્યને અને દુનિયાને પ્રગટ્યું હતું. ગાંધી અને ગેંવીન્દ્ર મળીને જે ગ્રંથો સિદ્ધ થાય છે તેમાં જ ભારતીય આત્મા વ્યક્ત થયો છે અને તે દ્વારા જ ભારતની હવે પંચીની સાધનાનો પગિંદા થાય છે.

ગાંધીજીની તમામ પ્રવૃત્તિ એટલી ગંધી સજ્જારી અને અહિંસક પ્રતિકારગ્રામી નથી જ્યાંની લડાયક હતી કે એમનું અધ્યાત્મ પણ લોકો સમજી શકે નથી. આપણા લોકોની કંઈક એવી માન્યતા છે કે જે લોકો મમાજથી અલિપ્ત રહે છે, ઉચ્ચાગ્રને જેવી ઉપદેશ કરે છે, લોકો સાધેના સખા સખતા હોય તો તે કેવળ

ચરણ-પર્શ પૂરતો અને દક્ષિણા લેવા પૂરતો જ રાખે છે, તે લોકો જ આધ્યાત્મિક. જ્યારે સાચી અને પાકી આધ્યાત્મિકતા તો ગાંધીજી જેવાના જીવનમાં જ જડવી જોઈએ. કેમ કે તેઓ સામાન્યમાં સામાન્ય અણણ અને ગરીબ લોકોના હૃદયમાં રહેલી આત્મશક્તિ ઉપર વિશ્વાસ રાખી, એને પ્રકટ કરી શકતા હતા અને એ આત્મશક્તિ દ્વારા મહાન રાષ્ટ્ર-કાર્ય કરતા હતા. તેઓ માનતા હતા અને કહેતા કે, જે અધ્યાત્મ સામાન્ય લોકોના જીવનમાં ઊતરી ન શકે, દુનિયા માણસને પણ મદદ ન કરી શકે, તે અધ્યાત્મ જ નથી.

જેઓ અકિંચન છે, અણણ છે, રાજની શાદી મેળવવા પાછળ જેમને પોતાની તમામ શક્તિ વાપરવી પડે છે અને જેઓ જીવનકલહની વિષમતાને કાંગે સત્ય, અહિંસા, ક્ષમા, પ્રેમ, ઉદારતામૂલક સહયોગ વ્યાદિ આધ્યાત્મિક તત્ત્વો પર શ્રદ્ધા રાખી શકતા નથી, એવા લોકોની અંદર ગાંધીજીએ કામ કર્યું અને એ કામ કરતા કરતા લોકોમાં શ્રદ્ધા, આત્મવિશ્વાસ (એટલે કે, આત્મશક્તિ પરનો વિશ્વાસ) અને આર્થતા (nobility) તેઓ જન્મત કરી શક્યા.

ગાંધીજીમાં ઉત્કૃષ્ટ આધ્યાત્મિકતા હતી એ સિદ્ધ કરવા બીજા પુરાવાની જરૂર નથી. દુઃખી, અસહાય અને તબયેલા હજારો, લાખો અને અંતે કરોડો લોકોમાં આત્મતેજ—આધ્યાત્મિક તેજ જે જન્મત કરી શક્યા.

અને તેમને લોકોનર ત્યાગ, અને બલિદાન માટે તૈયાર કરી શક્યા, તે આત્મવીર મહાત્મા ગાંધીમાં આધ્યાત્મિકતા દેટલી હતી એનું માપ કાઢવા બેરોમીટર લઈને ઘિલા રહેલા લોકો પોતાને હાથ્યારપદ બનાવે છે, એ તેઓ કેમ નથી સમજી શકતા ?

નામદાર ગોખલે કહેના હતા કે રાજદારી ક્ષેત્રમાં સત્યને વળગી રહેવું, પોતાનાં તમામ પગલાંઓ સત્યને વફાદાર રાખવાં એ સહેલું નથી, ઘણું આકરું છે અને છતાં એમણે એ રસ્તે જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. નામદાર ગોખલેનું રાજકારણ વિનીતોનું સહેલું રાજકારણ હતું. જ્યારે એમના અનુયાયી અથવા શિષ્યોત્તમ ગાંધીજીનું રાજકારણ તેજસ્વી સાત્ત્વિક સંઘર્ષનું હતું. એમાંયે દેવળ દસ-વીસ સાથીઓને સાથે લઈને ચાલવાની વાત ન હતી. પણ અસંખ્ય બજોની વેચમાં સપડાયેલી પથરોગી પ્રજાને સાથે રાખી, એને નામે અને એની મારફતે ગુરુરાજની હિંમતચાલ ચલાવવાની હતી અને એ ગુરુરાજ અને આધ્યાત્મિક ગુરુરાજને બાધક ન થાય — એ ઇચ્છવું પોષક જ થાય એ જાતની તકેદારી રાખી હતી.

આટલી બાંડી સાધના અને આકરી કસોટી સ્વીકારી ગાંધીજીએ સત્ય અદ્વિસાને ગ્રાંથ ન આવે એ રીતે સંપૂર્ણપણે પ્રવૃત્તિ ચલાવી, આખી દુનિયાનું ધ્યાન આકર્ષિત કર્યું અને અનેક ખંડોમાં પ્રકટ થતાં વિશ્વના

બળેને આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિની ઝાખી કરાવી, એથી વધારે આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ કયા મહાત્માએ, સંત પુરુષે, ધર્મચાર્યે અથવા પેગંબરે નુખીએ બતાવી છે ?

જેમણે ગાંધીજીને નજીકથી જોયા છે તેઓ જાણે છે કે કટોકટીને પ્રસંગે ગાંધીજી નિર્ણય કૃપાનો વાગે આવતો, ત્યારે ગાંધીજી સાથીઓની બેઠકમાથી જડી એકાતમા જતા અને ત્યાં અંતર્મુખ થઈ સર્વોચ્ચ આધ્યાત્મિક ભૂમિકા પર આરૂઢ થઈ ઉત્કટ ચિંતન ચલાવતા. પછી એમને નિર્ણય પર આવતા વાગે લાગતી ન હતી. એટલું જ નહીં પણ એ નિર્ણય આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ શુદ્ધ હોવાથી એને ‘ઝોડની પેઠે’ વળગી ગહેતા એમને મુશ્કેલી નડતી નહીં. (‘ઝોડની પેઠે’ એ ગાંધીજીના જ શબ્દો છે.)

આધ્યાત્મિક સાધના માટે ગાંધીજી ક્વાકો મુખી ધ્યાનમા બેસતા નહીં એ વાત સાચી છે; પણ એનું કારણ તેઓ આખો દિવસ, આખો વૈખત સતત આત્મ-ચિંતનમા જ ગહેતા. મધિરી કર્મ એ જ જેની અધ્યાત્મ સાધના છે, તેને માટે ધ્યાનના વિવાસને અર્થે પ્રાપ્ત અથવા સ્વીકૃત કર્મમાથી સમય અવગ કાઢવો એક રીતે ચોરી જેવું જ લાગતું. ગાંધીજી નાદવા બેઠા હોય, શીય બેઠા હોય અથવા ગરે એક કે બે વાગે ‘૧૫ પૂગે થઈ’ હોય ત્યારે ઉત્કટ મનન, ચિંતન અને ધ્યાન ચલાવતા. એ ક્ષણોનો તેઓ ઉત્તમમા ઉત્તમ ઉપયોગ કરતા. ઉત્તર-રાત્રિના એકાતમા અથવા સવારે આઠમુહૂર્તે તેઓ માળા

પાપુ લઈને એમતા જ્યાં જ્યાં એમની અગત મેના કુવાનુ મદલાગ્ય મને સાપડ્યુ છે ત્યારે ત્યારે એમની માળા એમના ઝોળીકા પાસે ગળવાનો એમનો કાર્યક્રમ પ્રણ મે જાણ્યો છે અને અનેક વાર મનારની પ્રાર્થના પહેલા અથવા એના પછી ગાધીજીએ પોતાના ધ્યાન ચિંતનમાં જડેલી વસ્તુની સાત વિગતોથી ઢરેલી છે

અધ્યાત્મપ્રગયણ જીવન જીવનાથી અને એ આદર્શને ચરણે પોતાનુ જીવન અર્પણ કરનાથી એમને જે જીવન-દર્શન થતુ હતું, અનુભવો મળતા હતા અને જીવનરહસ્યનો માક્ષાત્કાર થતો હતો, તેની વાતો એમણે નજીકના લોકો આગળ અનેક વાર કરી છે પણ તેઓ ભાષા પોનતા હતા સામાન્ય લોકો સમજી શકે એવી જ. પોતાનુ મહત્ત્વ ઠસાવવા માટે એમણે ભાષાનુ ગૌરવ કોઈ કાળે વધાર્યું નથી

ગાધીજીના જીવનમાં આપણે જોયુ છે કે દાણેવા અને પાંડત લોકોના મુખદુખ સાંચે તેઓ તદાકાર ચર્ચ જતા હતા અને કતા પોતાની માધના જૂની જવા જેટલા તેઓ એમાં તણાઈ જતા નહી

કોઈ અમહાત્મ્ય ઓની ખૂબીયુ દૂર કરતા હોય, હરિજનોનો આત્મા ગમગન કરવા મથતા હોય, ગોરાઓને તેમના કર્તવ્યનુ જ્ઞાન કરાવવા મથતા હોય અથવા કરોડોની લોક સંખ્યાનાળા રાષ્ટ્રને તેઓ દેશતા હોય, ગાધીજીની પ્રેમસાધના, અદૈતમાધના અને સત્યનિષ્ઠા

જગત આખી પડી નથી. પ્રજાએ એમના જીવનનું પ્રેરક તત્ત્વ ઓળખી એમને મહાત્માનું નામ આપ્યું દક્ષિણ આફ્રિકાના લોકો એમને કર્મવીર કહેતા. બન્નેની દૃષ્ટિ ધરાધર હતી. ગાંધીજી હતા જ એકાગ્ર સાધનાનિષ્ઠ આત્મવીર મહાત્મા.

એમણે ગાંધીજીનું જીવનનું નંજીકથી નિહાળ્યું છે, તેઓ જોઈ શકતા કે ગાંધીજી પોતાની સાધનામા અપાટાભેર પ્રગતિ કર્યે જતા હતા. ૧૯૨૦ માં ગાંધીજી ૧૯૧૬ ના રહ્યા ન હતા. '૪૨ ની સાલમા તેઓ જુદા જ મહાત્મા બની ગયા હતા. ગાંધીજીની અતિમ સાધના એમણે રવિબાણુના પૂર્વજગાળમા નોઆખાલીમા કરી અને બંધી રીતે મુક્ત થવા પછી જ એમણે પોતાના શરીરની અતિમ આકૃતિ આપી.

રવીન્દ્રનાથ અને ગાંધીજી બન્ને ભોગતની આ યુગની આધ્યાત્મસાધનાના એ અલગ અલગ પ્રતિનિધિ છે. આજના યુગ હિપર એમની અસર ન કાયમ રહેવાની છે. હિંદુસ્તાન બહારના લોકોને માટે એમ પણ નિર્માયુ હશે કે રવીન્દ્રનાથને સમજ્યા પછી જ તેઓ ગાંધીજીને સમજશે અથવા એથી ઊલટું પણ હોય. ગાંધીજીની અહિંસક પ્રતિજ્ઞાની યુગમાધનાનો અનુભવ મેળવ્યા પછી જ ભારતીય સંસ્કૃતિની આત્મપરાયણ તેજસ્વિતા દુનિયા સમજવાની હોય.

ગાંધીજીનાં લખાણો વાંચતી વખતે ઝેટલું ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે જેટલી વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થયો હોય તેટલી જ વસ્તુ તેઓ લોકોની વાણીમાં રચૂ કરના હતા, અનુભવો વિના લખવું નહીં એ આધ્યાત્મિક મર્યાદાનો એમણે સ્વીકાર કર્યો હતો.

શાંતિનિકેતનના તેમજ વિશ્વભારતીના ગુરુદેવ અને સત્યાગ્રહ આગ્રમના તેમજ સર્વોદય સમાજના મહાત્મા એ એ વિભૂતિઓ દ્વારા સાધના-રત ભારતમાતા દુનિયા આગળ આજે ઊભી છે.

૧૯૬૧]

વિશ્વમાનવનો ઉદ્ધાર

—દિમાશંકર જોષી

૧

✓ મહાત્મા ગાંધીએ ટાંગોરં એ જ એ મતવળનું કહેલું
‘કે ટાંગોરે દેશને કેટલાય કદમ બે ચલાવ્યો છે અને
હિમેરેલું કે પોતાને વિચાર જગતા વાગ્યું છે કે ટાંગોરમા
સૌથી મોટી વસ્તુ તે એમનું વ્યક્તિત્વ છે. • ટાંગોર
ખરે જ નૂતન હિંદના ધર્મવાચકોમાના એક છે અને
નનજમત ભારતના મહાન પુનરુત્થાનોની નક્કરમાળામા
પણ તેઓ પોતાની મનન શક્તિઓથી અને સર્વવપ્સા
માનવતાથી ન્યાય તરી આવે છે. જિંદગી માટે નોખેલ
પાગિતોપિક પામતા ટાંગોરે હિંદને દુનિયાના સારકૃતિક
નકશા ઉપર મુકી આપ્યું શિકાગોની જગતના ધર્મોની
પરિષદમા વિવેચનદની અને વગત તે પછી કારમી
રાજકીય ગુનામીના દિનસોમા હિંદની આત્મચાપનાનો—
—એની આધ્યાત્મિક સંપ્રાણના પ્રગટ કરતો, આ બીજો
પ્રસંગ હતો. વરસો લગી ટાંગોર ભારતના દોષએ—નહિ—
નીમેલા એવા આખા જગત ખાતેના એલચી હતા. પોતાના
દેશબાધવોના હૈયામા પ્રમાનની વાગણી જગાવવા ઉપરાંત
એમણે એમને વિશાળ દુનિયા પ્રત્યે બારીબારણા ખુલા

રાખનાં ઝીખવું અને ખોતાના દાખવાથી દર્શાવું કે, સાચા સિંદી હોવું એટલે સાચા જગત-નાગરિક હોવું. ટાગોરના સમય તરફ નજર નાખતાં આપણને લગ્યાં છે કે તેઓ સર્વપ્રથમ જગત-નાગરિકોમાંના એક હતા. એમની સાહિત્યકૃતિઓ એવી શાંતિ અને સ્વચ્છ ધાર્મિકતાથી-એજરા પાઉન્ડે, ક્યુ છે તેમ દાન્ટેની પાદ આપે એવી 'કાવ્યમય ધાર્મિકતા'થી-ન્યાયન હતી કે દુનિયાભરમાં એમના સમક્ષીનોને એમાં ધણું સાન્નત્ય લાગ્યું, એમાં ધા રજવવાની શક્તિ વરતાઈ. ટાગોર પ્રત્યે સૌ સન્માનપૂર્વક એક પ્રાચ્ય ઋષિ, દેશ, પદ્મગંગરની જેમ જોવા લાગ્યા.

ટાગોર મહાન દેશભક્ત હતા, ઇંદ્રા હતા, શિક્ષણકાર અને કોઈ ચોક્કામાં ન પુગવા માગતા ક્રોધારક હતા, આંતરનાદીયતાવાદી હતા, પણ મુખ્યત્વે તેઓ સાહિત્ય પુરુષ હતા. એમણે સંગીતની રચનાઓ કરી છે અને જીવનની મુશ્કેલીએ એમણે ચિત્રકળા ખેડી હતી. રંગ-જુમિ ઉપરનું અને માટેનું એમનું કામ પણ એટલું જ આગળ પડતું છે. તેમ છતાં શબ્દ દ્વારા જ એમનું અંતરતમ અકિતલ એના સંપૂર્ણ સૌન્દર્ય અને સત્ય સાથે પ્રકટ થયું છે.

એમણે ઇન્દ્રો, ગીતો, વાર્તાઓ, નવલકથાઓ, નાટકો, ડાયરીઓ, ખતો, પ્રવાસો, આત્મકથા, અજાત નિબંધો, બાબકો માટેનાં પાંદ્યપુસ્તકો, અને વ્યાકરણ,

‘ઈંદ્ર’, દત્તિહાસ, વિજ્ઞાન, સમાજ, રાજકારણ, તત્ત્વજ્ઞાન ને ‘ધર્મ’...એ વિવિધ વિષય ઉપર અભ્યાસપૂર્વકના નિબંધો લખ્યા છે.

રવીન્દ્રનાથ ‘અગે એ જોવા મળે છે કે તેમની આજુબાજુનું જીવન એમની ચેતનામાં વહી આવે છે અને કળામાં પરિવર્તન પામે છે. એમનું જીવન એ અનુભવ પામવાના અને જે અતુલગુણ તો સૌન્દર્યવસ્તુઓમાં પલટવાના સતત પ્રયત્નરૂપ છે.

શિનાઈદિલમાં જર્જરે એ રણા, તે સમયમાં તેઓ બંગાળની આમજનતાના ગાઠ સંપર્કમાં આવવાના પરિણામે પાછળથી ‘છિન્નપત્ર’રૂપે જે પ્રગટ થયા તે કાગળો અને ટૂંકી વાર્તાઓ લખે છે અને એ જ ગાળામાં પગા નહીં ઉપરના વસુપાટમાંથી એમને ગીતોની મનભર કમલ સાપડે છે. જુવાન જર્મીનદાર-સૌ એમને ‘બાણુ મહારાજ’ કહેતા; મધુ વિશ્વામને તે કયા પાક ઉગાર્યા તેની સજ્જાત આપે છે અને કામેગથી મગી ગ્લેસ માનીને માતિકે તગ્છોડના ત્રિવેણી નામના છોકરાને ઉગારે છે. ખરે જ રવીન્દ્રનાથનું વ્યક્તિત્વ એકસાથે અનેક ગોઠવ્યા ઉપર કામ કરી રહેલું જોવા મળે છે, અને માહિત્યમર્જનમાં પણ એકનો એક અનુભવ એમને વિવિધ કલાભિવ્યક્તિઓમાં કામ વાગે છે અને હતા ભાગ્યે જ કયાય પુનરુક્તિ નેવું દેખાય છે. એમ સાગે છે કે જે વિવિધ કલા-આકારો. કે ૧૧-અવરો એ પમંદ

કરે છે તે એમનાં લિ-નલિ-ન કલાવલણોને પૂરાં બંધ-
 બેસતાં નીકડે છે. દૂંદી વાર્તાઓ-અને નવલકથાઓ
 વાસ્તવવાદથી તરબોળ છે. બગાળની નારીની કુરુણ
 દશાનો-અને એના અંતર્ગત મામર્યનો પણ-ટાગોરના
 જોડે. આત્મીયતાલયો પરિચય કેને છે ? એમનાં
 નાટકો, આશ્રમવાસીઓને માટે ગીતોની મહેફિલ અને
 રંગમંચી દૃશ્યમાલા રેલાવવાની એમને તક આપે છે.
 પોતાને હૈયે વસી ગયેલા કેટલાક ખ્યાલોને, કેટલાંક
 પ્રતીકોને સાકાર કરવામાં પણ નાટ્યપ્રકાર કામ લાગે
 છે. એમના નિબંધો એ કોઈને કોઈ વિષય ઉપરનાં
 મનનો છે. પણ જેમા રવીન્દ્રનાથના સમગ્ર વ્યક્તિત્વનું
 સારસર્વસ્વ પ્રગટ થતું હોય તો તે છે એમની કવિતા.
 એમણે હજારેક કાવ્યો અને તેથી બમણાં-કદાચ એથીય
 વધુ ગીતો લખ્યાં છે અને રવીન્દ્રનાથ. અમરતાના
 અધિકારી હોય તો તે મુખ્યત્વે આ કવિતારચનાઓને
 લીધે.

૨

રવીન્દ્રનાથની કવિતામા આપણને હિંદની સાંસ્કૃતિક
 પરંપરામા જે કોઈ ઉત્તમ છે તે બધું એકત્ર સંચિત
 સ્વરૂપે મળે છે-ઉપનિષદની આધ્યાત્મિક જોગ, કાલિ-
 દાસની કૃતિઓમા પ્રગટ થતી સૌન્દર્યની માવજત,
 હન્દિયમાલ લાવપ્રતીક દ્વારા પ્રગટ થતી વૈષ્ણવ

કવિઓની અતીન્દ્રિય તત્ત્વ સાથેના યોગની ઝંખના, બગાળના બાહિન લક્ષણકવિઓનો ગ્રેષ્મખર લટક-સલામ દોનતભાવ, મુગવ દરવારની લલકલગી સમૃદ્ધિ, તેમ જ સામાન્ય માનવીના જીવનનું પ્રતિબિંબ ઝીનતી ક્ષોધ-ગીતની ખુલદિલીલરી રૈયી, આ બધું ગરીબનાથની કવિતામાં સચાચુ છે એક આખીય સમૃદ્ધિને પોતાનામાં સમાવી લેવાનો અને સૌન્દર્યની પગલાપામાં એનું કોઈ પુનઃ પ્રગટ કરવાનો આ દાખવો છે.

હિંદમાં એમની પહેલા ઘણા પ્રાચીનકાળમાં વાદ્યમીકિએ અને બ્યાએ આખા યુગોને બ્યાપવા અને તે તે યુગનો સદેશ સાંપવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. કાનિદામની કન્તદષ્ટિ પણ ભારતની મહાજ-ભૌતિક તેમ જ આધ્યાત્મિક-શ્રી ઉપર ફરી હતી અને આગામી પેઢીઓ માટે અમર વાણીમાં એને સાક્ષાત્ ફરી ગઈ છે. આપણા યુગમાં ગરીબનાથે પોતાની અંદર ભાગ્યતના આનંદ તમામ વાગ્સાને આત્મ-માત્ કર્યો છે અને એને વાચા આપી છે.

માઠકલેન્જેલો વિગેન નિંદેના શબ્દો અને વાદ આવે છે: હવે એ માનવી તે, જે આવી બેસે ગદે અદા જવારે જવારે યુગ અર્ધ જાતના નિજ વર્ષમાં મિલકાવયોકન કરી પાછું મન્યયુ ગાદવા મથે. એ તે એવો, વજન જે આખા પુનનુ તાળતો ફંગેજે નિજ ગવાલી ગબીરો બનીની મંદી.

કવિતામાં ભારતના આત્માનું આકલન કરવા ઉપરાંત રવીન્દ્રનાથે એને એક-જગત-પણાના યુગમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. આ વસ્તુ એમની નવલકથા 'ગોરા'માં બહુ સચોટતા-પૂર્વક બતાવાઈ છે. ગોરા ભારતીય પરંપરામાં જે કંઈ ઉત્તમ છે તે બધાનો હિમાયતી હતો. એકાએક એને ખબર પડે છે કે પોતે યુગેપીય છે. આ નવલકથામાં ટાગોરે જે પ્રશ્ન ઉપરિચિત કર્યો છે તે આ છે: ભારતે હવે ગોરાને-એક બહારની વ્યક્તિને આપવા જેવું કંઈ જ છે નહિ? અને એમણે આનન્દમયી અને પરેશખાણુનાં પાત્રો દ્વારા ઉત્તર પણ પૂછે પાડ્યો જ છે; તેઓ બંને કથારનાય પોતપોતાના વર્તુળ બહાર નીકળી ગયાં હતાં. (પરેશખાણુ કિંદુઆથી ખસી જ્વલોમાં ગયેલા, તેમાંથી પણ હવે બહાર નીકળી ગયા જેવું હતા), અને ગોરા તો નાછૂટકે બહારનો બન્યો હતો. જ્યારે એ બંને એકબીજાથી બહાર જઈને બેઠાં હતાં. પરંપરાગત અથવા તો ક્રાન્તિકારી ધાર્મિક સમાજોમાંથી ખમીને બહારનાં બનવાનું એમણે પસંદ કર્યું તે પ્રેમની એક પરમ અખનાને વશ વર્તીને જ. મને હમેશાં લાગ્યાં કર્યું છે કે ટાગોર આ બે પાત્રો દ્વારા અને ગોરાને જે ખાસ પરિચિતિમાં મૂક્યો છે તે દ્વારા એમ સૂચવે છે કે સાચું ભારત ભારતીયતાને વટી જાય છે (અતિતિષ્ઠતિ દદાહુલમ્).

ટાગોર વિશ્વમાનવના કવિ છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ એમ સરવાળો કરવાથી જનતા 'વિશ્વ'ના માનવની આ વાત નથી. ધરતીરેખા છતાં વિશ્વસંબંધ માનવને આપણે વિશ્વમાનવ કહીશું. એને અખિલ પુરુષ કહી શકાય. જે અખિમાર્ગનો વારસો પામવા કહે તે જ અખિલ પુરુષ. માનવો વિરોધાત્મક ટાગોરે કહી ચાકે અનુભવો નથી. એમનું 'સ્વર્ગમાથી વિદાય' આ ધરતીમરના જીવનનું એક સુવર્ણ મહિમાન્તોત્ર છે. એમના વાલ્મીકિ માનવને પોતાના હૃદયે ગાને દેવતા બનાવવાં ચાહે છે.

ટાગોરે પશ્ચિમના માનવનાવાદનો પ્રભાવ સારી પેઠે અનુભવ્યો છે. વિજ્ઞાનને માનવોની જ્ઞાન માટેની ભવ્ય મૃગયાના ભાગ રૂપે એમણે સન્માન્યુ છે, અને પોત 'વિશ્વપરિચય' નામે વિજ્ઞાનની બાળપોથી પણ વખા છે. પરંતુ વિજ્ઞાનની પાછળ પાછળ આન્યુ થતો અને રચોન્દ્રનાથ થતો અને માનવોનો પરસ્પર સંબંધ જો એ પ્રશ્ન એણે ભારે ચિંતામગ્ન બનેલા જણાય છે.

ટાગોરનો માનવ માટેનો પ્રેમ અને પુરોષીય પુનર્જાગૃતિકાણ પછીનો માનવનાનાદ એ બંનેને એક માનવામા જૂન થશે. અલગત, ઉપર કંઈ તેમ, પુરોષીય માનવનાવાદની અનર એમણે અનુભવી છે જ, પાશ્ચાત્ય માનવનાવાદને માનવની ધેનજી લાગેનો છે; સ્પષ્ટિકરમા

સ્ત્રી-સ્નાયનાં ગીતો મને બહુએ ગમે છે, પણ હું એમની ઉપર ઝાઝો મદાર નહિ બાંધું. ચોડાંક જ ગીતો પહેલી લીટી (ક્રુવપંક્તિ) પછી છવ્વતાં રહે છે, કાંઈ નહિ તો એટલા. કારણે કે પહેલી પંક્તિ એ ‘પ્રભુદીધી પંક્તિ’ હોય છે. શેષો, હાઈન અને ટાગોરનાં ઉત્તમ ગીતો ટુંકા છે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નેહું નથી.

મહાન કવિતા એ પ્રતિકાર આપતી વસ્તુમાંથી ધીરજપૂર્વક આકૃતિઓ કંડારવામાં મેકાય છે. ટાગોરની પ્રતિભા બર્મિંગ્હામની છે, પણ એમની પ્રૌઢ રચનાઓ માટે એમના ઉદ્દ્યોધન કાવ્યો, ‘બલ્લાકા’માં છે એવી કૃતિઓ અને એમના સંવાદકાવ્યો તરફ મીટ માંડવી જોઈએ. આ કાવ્યોમાં એમણે શબ્દાણુતા ખખેરી નાખી છે અને એમની અલૌકિક વાગ્મિતાની બક્ષિશ કદાની એવામાં મોજાઈ છે. ટાગોરનાં બર્મિંગ્હામમાં ધણીવાર એક જાતની મોહું ભાગી નાખે એવી મધુરતા, જ્યદેવમાં છે એવી (અને નિઃમંશય જ્યદેવની અસર નીચે) સંકેરિનના જેવી મીઠાશ હોય છે. પણ ટાગોર એ મર્યાદાં વરતી ગયા હતા. ‘કેકારવ’, નિબંધ એની સાક્ષી પૂરે છે, અને સવેળા એ મર્યાદાને એ વટાવી ગયા હતા. પરંતુ ‘ઉર્વશી’ જેવી સગળગ પૂર્ણતાવાળી કૃતિમાં પણ “વિલોચદિદ્યોત” જેવો દુકોડો આવી જાય છે. જૂજ નાનાઅમથા અતિચારે બાદ કરતાં, ‘ઉર્વશી’ એ એક ઉત્તમ રચના છે. કથનું સંતુલન

અને જીવનશક્તિના અનંત નૃત્યનું વૈશ્વિક દર્શન એ બનેતો બરોબર મેળ એમા વરતાય છે.

વિકસિત વિશ્વવાસનાર
અરવિંદ-માઝખાને પાદપદ્મ રેખેછે તોમાર
અતિલઘુભાર.

(-વિકસિત વિશ્વવાસનાના અરવિંદમાં તારો પાદપદ્મ તું અત્યંત હળવેથી મૂકે છે.)

આવે પ્રસંગે ઊર્મિકવિતા મહાકાવ્યની ભવ્યતાને સ્પર્શે છે. ઊર્મિકવિતા પરલક્ષી આલેખનમાં જોટલી હદે દૂર જઈ શકે ત્યાં સુધી ટાગોરના સંવાદકાવ્યો પહોંચે છે. 'સતી'નો પ્રસંગ તો ટાગોર સિવાય કોણુ બીજું આલેખવાની હિંમત કરી શકતો? આ પાત્ર રચનાઓ સ્વીન્ડનાથને ઉત્તમ રૂપે રજૂ કરે છે. એ કાંધીયે હૃદયના ધર્મ-દર્શનનો નિર્દેશ કરે છે. પાત્રોને કટોકટીની ધડીએ રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે અને જેમ જેમ તેઓ વાતનાપૂર્વક તેમ છતાં વિજયપૂર્વક કોઠાટીની ક્ષણોમા પસાર થાય છે, તેમ તેમ પશ્ચાદ્દર્શનથી એમની આખીયે કથની ઉખેળાય છે. ડિવિ બતાવે છે કે જીવનનું સત્ય શુદ્ધિથી પકડમાં આવતું નથી. પણ ગાઢ જીવનાનુભૂતિની ક્ષણમા લાગણીની શક્તિથી જ પમાય છે અને એ સત્ય છે. અમાબાઈના પિતાના શબ્દોમા 'હૃદયનો નિત્યધર્મ.' ગાંધારી કહે છે કે 'આ ધર્મમા જ ધર્મનો અંત છે.'

મધ્યજિંદુએ એણે માનવને સ્થાપ્યો છે. રવીન્દ્રનાથના માનવતાવાદને પ્રકૃતિ સામે લડતોઝડતો એને એને વશ કરતો, નિષ્કુર વિશ્વ સામે ટકરાતો, કૂર નિયતિ-પિંજરમાં સપડાયેલો માનવ અલિપ્ત જ નથી. વારંવાર ટાગોર માનવ અને માનવ વચ્ચેના, માનવ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના, માનવ અને વિશ્વાત્મા વચ્ચેના સવાદનું સૂચન કરે છે. પોતાના વિશ્વવિદ્યાલય માટે એમણે મુદ્રાક્ષેપ પસંદ કરેલો : યત્ર ચિશ્વં ભવમ્નિ ષ્કનીદમ્ ૧-જ્યાં વિશ્વ એક માળો બન્યું હોય. વ્યક્તિત્વનો મુક્ત અનિયંત્રિત આવિર્ભાર, ખીજ શબ્દોમાં નિઃસ્વાર્થ સર્જકતા, એ વિશ્વમાનવપણાની આવી છે. આ સત્યને એમના ઉત્કૃષ્ટ રૂપકાત્મક નાટક 'મુક્તધારા'માં અલિવ્યક્તિ મળી છે અને એમણે કેળવણીક્ષેત્રમાં પ્રયોજો આદર્શ અને જીવનભર ચલાવ્યા તેની પાછળ મથુ એ જ પ્રેરણા છે.

રવીન્દ્રનાથ અંગ્રેજી 'ગીતાબોધિ', પ્રગટ થતાં અર્વોચીન સમ્યક્તાના કેન્દ્રમાં જઈ પહોંચ્યા, અને પાશ્ચાત્ય જગત એમના અવાજથી થોડા સમય માટે જો મોહચક્રચૂર બન્યું હોય તો તે કદાચ એમની કૃતિઓના ગર્હમાં શાનતા અને સ્વચ્છતા હતા તેને કારણે. એ કૃતિઓને ન તો પૂર્વના કે ન તો પશ્ચિમના માનવ સાથે એટલી લેવાદેવા હતી, જેટલી વિશ્વમાનવ સાથે-અખિલ પુરુષ સાથે હતી.

ટાગોરના અપૂર્વ વ્યક્તિત્વની ખૂરંકી પ્રત્યક્ષ જેમની

ઉપર પડી છે તે પેઢી ચાલી જશે ત્યારપછી પણ
એમના વ્યક્તિત્વનો આ અંશ-અને આ અંશ તે
એમના વ્યક્તિત્વનો સારશ્રુત અંશ છે-જેમ જેમ
માનવો એમની કૃતિઓના સંપર્કમાં આવતા જશે
તેમતેમ એમના ચિત્તમાં હમેશા પ્રાદુર્ભાવ પામનાનો.

૫

દોઝોરે એમના લખાણોથી જરાંત રહેતો, સૌથી વધુ
એમની કવિતાથી.

કલાકાર તરીકે ટાંગોરે જાંદ, શબ્દાવલિ, આકૃતિ
અંગે સતત પ્રયોજો કર્યા જ નહોતાં છે. કોઈવાર એમની
સર્જકતા એકની એક ચિત્તચિત્તિ ઉપર વધુ પડતી
લાખીયાર વ્યાપ્ત રહે છે, પણ 'કોઈ' ને 'કોઈ' પ્રકારે
એ એમથી બહાર નીકળી આવ્યા વિના રહેતા નથી.
બધી અનેકવિધ ચિત્તચિત્તિઓમાં એક જ કેન્દ્રિય દર્શન
પ્રગટ થતું હોય છે અને એવા જ પ્રગટ થતો હોય છે
એમનો પ્રકૃતિપ્રેમ. કાલિદાસ પછી ભાગ્યે જ કોઈ
ભાગ્યીય કવિએ પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય આવી નક્કર વિગતો
પૂર્વક આપેખ્યું હોય. ટાંગોરની કૃતિઓ દિંદના
આકાશમંડપ નીચેની જાણપ્રકોશની અનંતવિધ રમણાના
ચિત્રણોથી- અવિરત સત્પુર્યક્તાં ચિત્રાક્રોધથી ભરગય
છે. દિંદના ગિરિગંગા અને વિદ્યાળ જેવાંનેની અકાટતા
એમની કૃતિઓમાં પ્રવેશી છે.

‘ગીતાવલિ’, ‘નૈષ્ઠેષ’ આદિની લખિકાવિનામા
 લેતું મૂલ્યન થયું હતું તે આ ના - યામા વધુ મધન,
 વધુ તાકાતવાળા નરુપના માન - થયું છે ગળનર
 ઇતિહાસ દ્વારા, અથવા શત્રુદારાથ તે, નિત્યવર્ન સાથે
 નેશ એમના-અને એ પી સાથે ન પૂર્ણ સવાલ-આપવા
 મધતા નાનગું દરિવરનું દર્શન આ કૃતિઓના
 અંગ થયું છે આ છે માનવમાથી વિશ્વમાનવી
 ઉત્તરનિતનું ટાંગોનું કેન્દ્રિય દર્શન.

૬

ટાંગોના છેલ્લા ડા-એનો ઉત્તેષ કહેવા યોગ્ય
 લેખાને પહેલી નજર જ એ નિરવ યગ-ગ્ગનવત સાથે
 છે ‘ગીતાવલિ’માના લખકે—“માગ ગીતે પોનાના
 બન ન મર્યુ ઉતારી દીધા છે, વેલમૂધાનું કે અલ
 કાનું એને મોઢું અલિમાન નથી” —આ છે ના
 - યા માટે અક્ષર સાચા નીરડે.

સત્ય છે કે તમામ જા, પડી જીનેને ગમે તેટલી
 મદાન - આ એ હેય, કે પ્રપચ સમી નૈતિકતા
 હોય છે શત્રુના આ દિનમ પહેલ ટાંગો ‘જનનામધી
 ને ઉદનીને - હે છે “અનાયાસે જીવનાને જે
 અહન રી રહે છે તે તાના હાથે શાન્તિનો અક્ષય
 અધિાર પામે છે” કનિ કાનો અચો ઉતારી દેના
 તળ છે, પેનાની વિભાગદાની માફક જ-જેણે પ્રિર

તમને કહ્યું હતું: “આ હિંમતી મુંદરતા—આ જલના,
જે મને લપેટી રહી છે, તે મારી ઉપરથી સરી પડશે,
પૂર્ણ ખીસેના પુષ્પની પાખડીઓ ખરે તેમ. ’

જે દિવસ પૂર્વે, આપણી પૃથ્વીના આ પ્રવાસીએ
પોતાની જ્ઞાનતૃષ્ણા અનંત મૌનની ગૌમુંખગંગા આગળ
છિપાવી હતી :

પહેલા દિવસના સૂર્યે

પૂજ્ય હતું

અગ્નિતત્વના નૂતન આવિર્ભાવ વખતે—

કેણુ તુ ?

ઉત્તર મળ્યો નહિ.

વરસ પછી વરસ ચાલ્યા ગયા

દિવસના છેલ્લા સૂર્યે

છેલ્લો પ્રશ્ન ઉચ્ચાર્યો

પશ્ચિમસાગરતીરે

નિરભાવ સન્ધ્યામા—

કેણુ તુ ?

માર્યો ના ઉત્તર.

(અખિવ પુરુષનું—વિન્વમાનવનું રતીન્દ્રનાથનું દર્શન
એમને મહાન દૃષ્ટાઓ—માનવજાતિના શિક્ષકોની જોડાએડ
રચાપે છે. નર્યા કલાકૌશલમા એ કૌર્મથી ઉતરતા નથી.
જે કાળ્યોમા આ જ ને જાણીશોનો સુખદ સંયોગ થયો

છે તે એમની માનવજાતિના ઉત્તમ કવિઓમાં ગણના કરાવવા માટે પૂરતાં છે. ટાગોરનો વિચાર કરતાં ઋદ્ધિદેનું સ્મરણ થાય છે. બંનેની કૃતિઓ પર જગત્પ્રશંસિતશક્તિની મુદ્રા છે. બંને ‘જીવન જીવવાથી ડરતા ન હતા’ અને બંને પોતાના સમગ્ર સમયને વ્યાપી વળ્યા હતા. બંને ભય અને તિરસ્કારથી રહિત એવા વિમુક્ત આત્માઓ હતા. ટાગોર તમુએ તમુ ભારતીય હતા—જેમ યુર્જથે જર્મન, અને તે સાથે જ તેઓ જગત્કવિ હતા. ટાગોર જેવા કવિઓ જેમજેમ માનવ સ્વસ્થ થતો આવશે તેમ તેમ વધુ ને વધુ પ્રચારમાં હોવાના.

ટાગોરમાં ભારતની આર્થિક સર્જકૃતિ એક વિશિષ્ટ આવિર્ભાવ પામી છે. હિંદમાં વેદ અને ઉપનિષદોના કાળથી આરંભાયેલી જીવન-તરનની શોધના જે રૂપ આવેલા છે, તેનો પુનઃ પરિચય નવીજ તાજગી અને ખૂશખૂસાઈ સાથે આપણને કવિવરની વાણીમાં થાય છે. ભાગ્યમાં જન્મેલી જીવનસાધના ભાગ્યની હદ છોડી બહાગના જગતમાં ઉદ્ધામા છેલ્લે જીવધ્વજાળમાં ગઈ. તે પછીની સદીઓમાં એ સાધના સતત જીવંત રહી છે, પણ પોતાના તરનનો જગત આગળ ઉદ્ધોષ તો એણે છેડી સદીના અંતભાગમાં આરંભ્યો. જ્યારે અમેરિકામાં રામી વિવેકાનંદ પહેલી વાર વેદાંતની જીવંત મહત્તા જૂઠું કરી. વિવેકાનંદ પછી બીજો મહાન અગ્રજ જગતે સાલખ્યો કવિવરનો. એ અગ્રજ સંન્યાસીનો અને દાર્શનિકનો નહિ પણ એક કવિહૃદયનો હતો. એશિયા, યુરોપ અને અમેરિકાના સરકારી વર્ગને કવિની સુનહિત પ્રતિમા અને તેમાંથી પ્રગટતી અદ્યતન ઢગની, પચિમના પૃથક્કરણ પ્રધાન મનને રૂપથી શકે તેવી વાદપદ્ધતિ સાગી રીતે રાચક બન્યા. અભ્યારના રુદ્રશાસિત જગતમાં કવિવરનું શાત શિવનું દર્શન તેમજ તે પછીના બીજા દર્શનો દિવિજગત

સાધી શક્યાં નથી, છતાં જગતના કાન ઉપર આ ભારતીય તત્ત્વનો જે કવિનરસિન શબ્દ કવિવરના મુખેથી પડ્યો છે તે પણ જગતના આર્તીચીન વિચારપ્રદેશમાં મોટી ઘટના ગણાયું. અને હિંદની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો ટાગોરનો હિંદ બહારની દુનિયાએ કરેલો સત્કાર એ હિંદના કવિત્વમાંડિત જીવનતત્ત્વનો જ સત્કાર છે.

ટાગોરનું જીવનદર્શન ઉપનિષદોની ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયેલું છે. ગૌદધર્મ તથા બીજા રહસ્યવાદી પંથોની છાયા તેમના વિચારપ્રદેશ ઉપર જોવા મળે છે, છતાં ઉપનિષદોની દૃષ્ટિ એમના દર્શનને ઘડનારું મુખ્ય બળ છે. અર્થેના તો એમ પણ કહી શકાય કે ઉપનિષદકાળ પછી આ દર્શનનો આવો રસમાદી પુરસ્કર્તા ટાગોરમાં જ પ્રથમ જોવા મળે છે ઉપનિષદોના દર્શનની અસરથી તેમની દૃષ્ટિમાં એક વ્યાપક સમન્વય પ્રગટેલો છે અને પરિણામે જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિનું સૌંદર્યથી વિભૂષિત એવું એક મધુર દર્શન તેમની પાસેથી મળે છે.

મૃદ્ધરશ્મિપ્રધાન ભુદ્ધિનો પૈતાનિક યુગ બેઠા પછી મનુષ્યના જગત અને જીવન વિષેનાં બધાં દર્શનો, વિચારો અને ભાવનાઓ ભુદ્ધિની કઢાઈમાં નખાવા લાગ્યાં. ભૌતિક જગતમાં કેટલાક ભ્રમ્ય વિજ્યો પછી માનવને લાગ્યું કે આ રસ્તે જીવનનું અંતિમ સન્ય ઢવે બહુ દૂર નથી. ચિકિત્સા પ્રયોગાત્મક ચિત્તશાસ્ત્રને એ પણ લાગવા માંડ્યું કે માનવજીવનના બધા વ્યાપારોનું પણ તારતમ્ય

અમારે હાથ આવવા માડ્યું છે. છતાં એ અંતિમ વિજયો, જેમ જેમ આ શોધો આગળ વધતી ગઈ તેમ તેમ વધારે ને વધારે દૂર જતા લાગ્યા. રાજકારણ અને અર્થશાસ્ત્રમાં પણ અંતિમ નિષ્ફળાત્મકતા આડંબરથી નવી નવી દૃષ્ટિઓ પ્રગટવા લાગી છતાં જીવનની સંકુલતા અને જટિલતાએ એ બધા 'દર્શનો'ની રેખાઓને અતિક્રમ કરી નવાનવા, લપાવહ તેમજ આનંદપ્રદ આવિર્ભાવો પ્રગટ કર્યાં છે. અને જીવનના ગૂઢતમ, આદિમ અને અંતિમ રહસ્યને વિષે પ્રાકૃત માનવ હજી એવો ને એવો સંશયિત અવસ્થામાં રહેલો છે. એ પરિસ્થિતિમાં ખાસ કરીને હિંદુમાથી પાછો એ સંસ્કૃતિઓના આદિમ કાળનો અવાજ, કેવળ છુદ્ધિના નહિ પણ તેથી મેં જીંદી પ્રતીતિના રણકાર સાથે પ્રગટે છે—એક નહિ પણ અનેક ધીર, પ્રયાંત, પ્રગ અને નિયનપ્રગ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓના મુખેથી

જીવનનું, જગતનું, મનુષ્યનું અંતરંગમ સ્વરૂપ શું, પ્રતિષ્ઠા શી, ગતિ કઈ? જડ ભૌતિકતા કે રણ પ્રાણુનો વિહાર? કેવળ છુદ્ધિના ગાંધોડિયા? જીવન અને અગત્યત મનનાં સંયલનો? પ્રાણીશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્રના નિગમનો? રાજકારણના પ્રપંચો? નીન્દિગારો અને અનેક સંસ્થામત તથા અસંનિયનધર્મનામાનસક અટ્ટરિઓ? ટાગોર કહે છે: "ના, આપણે સંપૂર્ણ ખાતરીથી સમજવું જોઈએ કે તત્ત્વરૂપે આપણે આત્મા છીએ." (માધના

પૃ ૩૦) x x દુ આધ્યાત્મિક જગતમા માનુ છુ તે
 આ જગતથી સાવ જુદુ એનુ નહિ, પણ તેના અતરેતમ
 સત્ય રૂપે છે (પ નેનિનિગી પૃ ૧૨૬) x x જે પ્રકૃતિમા
 આપણે જન્મ્યા છીએ તે ગર્ભના સત્ય જેનુ એક
 અપૂર્ણ સ ય છે પૂર્ણ સ ય એ છે કે આપણે અનત
 પુરુષના ખોળામા જન્મ્યા છીએ આપણુ સાચુ જગત
 પ્રકૃતિના કાનૂનોનુ અને યનિનુ જગત નથી, પણ આ
 પુરુષનુ જગત છે (એમન પૃ ૬૭) x x આપણી નજર
 જન્મભૂમિ છે તે નજરે એકખીમ સાચે સકળાયેલી
 છે પહેલી છે પૃથ્વી તેનુ ખીલુ વાસગ્ધાન કે સ્મૃતિયોદ્ધ
 તેનુ ત્રીજુ વાસગ્ધાન છે આત્મિકલોક. આ
 લોકને સર્વે માનના ચિત્તનો મહાદેવ મણી રોકાય ”
 (‘ માનન ધર્મ ’ પૃ ૭૧)

માનવચિત્તને આ પાતાનાથી પગના ચા તો પોતાની
 અદરના એવા કયા જ તત્વને પચિચ નથી, ત્યા કવિની
 આ નાણી-આ આત્મગત્વ અતરેતમ સત્ય, આત્માની
 સૃષ્ટિ, મહાદેવની કથા એ પરીકથા રૂપે પણ હાએ
 તેનો સ્વીકાર અસ્વીકાર એ તો પ્રતેક ચિત્ત વિશેની
 ભૂમિમનો પ્રશ્ન છે પરંતુ આ પણ કાઈ પૂર્વકાળમા
 નહિ પણ આજે પણ અનુભવી શકાવુ અને અનેકાથી
 અનુભવાનુ એક ગદ્ય છે એ રીતે એને જગતની ખીલ
 નક્કર ઉખીકતો જેની એક નક્કર ઉખીકત રૂપે સેખનાનુ
 રહે છે

તરના વાદવિતંડા બાબુએ મૂકીને આપણા કવિના અનુભવને અનુસરી આપણે એ જોનાનો પ્રયત્ન કરીએ કે આ જે માનવતાનો આત્મા અને જગત-તે બંનેને સંબંધ રો ? તથા એ આત્માને તથા તેના જગત સાથેના સંબંધને પ્રત્યક્ષ કવિની મિથિ કઈ છે. ટાગોરની વિચાર-પદ્ધતિમાં આ એક મહત્વનું લક્ષણ છે કે ભૌતિક સત્યોનો પણ તેમાં ઠીકઠીક સમાવેશ થાય છે. દાખલા તરીકે, દરમિયાન રથૂબ જગતનો તેમાં અનાત્મ તરીકે ઈન્કાર નથી. તેને અવિધાનો અધ્યાસ યા તો માયાના ભ્રમ તરીકે ગણવામાં આવતું નથી. અનેક બળોથી રચાયેલી વિશ્વપ્રકૃતિ એ પણ સત્ય છે, પણ તે અધૂરું. 'પૂરું' સત્ય છે એ બધાની પાછળ ગહેવા અંગન મહા આત્મતત્ત્વમાં.

આ સાત અને આ અનતને, વ્યક્તિ અને જગતનો સંબંધ શો ? એ પ્રશ્ન કવિએ બહુ સચ્ચ રીતે રજૂ કરેલો છે મનુષ્યનો પહેલો મહાપ્રશ્ન છે: પોતે કયું તત્ત્વ છે, ખીન્ને મહા પ્રશ્ન છે: પોતા સિવાયનું આ ખીલું જગત કયું તત્ત્વ છે અને તેની સાથેનો સંબંધ કેવો હોવો ધટે. આ ખીલ પ્રશ્નના ઉકેલમાં ગતકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, ધર્મતત્ત્વ પોતપોતાની રીતે પ્રયત્ન છે અને પોતાને સમજાવેલા તત્ત્વને સાકાર કરવા મથે છે. ટાગોરનો જવાબ એ હિપનિપેનો જ જવાબ છે પણ તેનું નિરૂપણ નવો અર્થપ્રસાદ ધનવે છે.

ટાગોરના અનેક વ્યાખ્યાનોમાં આ પ્રશ્નનું વિવરણ વિશેષ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે.

વ્યક્તિ અને જગતના સંબંધને અનેક રીતે જોવામાં આવેલો છે. મનુષ્યઅક્ષી મોનના પાનાની જાળિનું ભક્ષ્ય છોડી પોતાની જાનનું જાલિન શીખ્યો અને વશુધેવ કુટુંબકમ માનવનું ધુનની લાવના લગી વધ્યો, એ જાંધી ત્રિયામ્સરણીઓમાં મુખ્ય નરવ પ્રગટતું રહ્યું છે, વ્યક્તિ અને જગતની વચ્ચે સંસાદના દર્શનનું, અને એ સંસાદને અધિકાધિક સિદ્ધ કરવાનું. પ્રથમ નજરે પોતાથી વિભિન્ન, પ્રગલ્ભ, વિરોધી અને કદી સંહારક લાગતું આ જગત, તેમાંની વ્યક્તિઓ, સૃષ્ટિની પ્રકૃતિ એ સર્વ સાથે અત્યંત નિષ્ઠાવાદ, મૈત્રીભાવ, પ્રયુક્તિવાદ અને છેવટે સર્વથા આત્મભાવ-એ રીતે ટાગોરની દૃષ્ટિ પ્રગટ થયેલી છે.

કરિ લખે છે. “હું” માગ જીવનના પ્રવાસમાં ગતે આવતી આ જૈવીની ધર્મશાળામાં રાતવાસો ગાળનાર દોષ નથી અજાણ્યો મુસાફર નથી. પણ હું એવા જગતમાં જીવું છું કે જેનું જીવન મારા જીવન સાથે તત્તુતંતુમાં સંકળાયેલું છે” (“પરસનાલિટી” પૃ. ૭૪.)

હા, મનુષ્યનું જીવન પ્રકૃતિની સાથે; આ જગતની સાથે સંકળાયેલું તો છે, પણ કઈ રીતે? પ્રકૃતિના વિરાટ જોડા મનુષ્યને ગણતરીમાં રાખી પ્રવૃત્ત નથી થતા લાગતા તેના અચળ જનને મનુષ્ય ફેરવી શકતો નથી પ્રકૃતિ પામેથી મનુષ્યે જાણે પ્રત્યેક પદાર્થ સદી-

અધડીને મેળવનાનો નહે છે કવિ કહે છે પ્રકૃતિ મનુષ્યની
 ઈચ્છાને નશ નથી થતી અને પોતાના સ્થાનોમા પોતાના
 અનિચલ કાવનોમા અફર ગદે છે એજ મનુષ્યને માટે
 મોટો આશીર્વાદ છે એ અફરતા ઉપર જ મારા જગતનું
 મહાણુ છે પૃથ્વીની માટી નહ્ય છે, એટલે જ તો તેમાથી
 મકાન અને મોનારા ગચ્છી રકાય છે પૃથ્વીનું પાણી
 પ્રવાહી છે એટલે તો તેને પી શકાય છે અને તેમા
 પદ્માણ્ણે ચલાવી શકાય છે પ્રકૃતિ અને માનવ નચ્છે જે
 વિસ નાદ દેખાય છે તે માનવનાના અજ્ઞાનમાથી, તેની
 અધીગાધિમાથી જગતને એ નાહિ નિના અદુર્ઘ ક્ષાનસના
 જોરે રહેચો સુખ ના હ તફરતુ કગ્ગાની વાસનામાથી
 પ્રગટે છે એ કૃતિને તણ જમાર મનુષ્ય પ્રકૃતિના સ્થાની
 નિર્મલ ઉપાસના કરે છે, ત્યારે તેને પ્રકૃતિના મહાન
 બળો હસ્તગત થાય છે અને સવાદનું દર્શન નજર
 પડે છે પ્રકૃતિમા પ્રવાન નિયમ ધર્મણુ અને સહારનો
 નહિ પણ સવાદ અને સ્વજનો છે

આવી જ રીતે માનવજગત સાથે પણ વ્યક્તિએ
 સવાદ સ્થાપનાનો છે પ્રકૃતિ જેવું સ્થાન છે તેવું માનવ
 જગતનું પણ સ્થાન છે એ કયું ? એ છે એકાત્મતાનું
 જે આત્મનરન વ્યક્તિમા પાતામા છે તે ન અન્ય
 વ્યક્તિઓમા પણ છે અને આ સર્વ રાત્રિઓમા
 નિ ન વિના રીતે વધન થોડ આત્મનરન, એ નર્વ
 વ્યક્તિઓને ઉત્કાળ કરતુ એક પગમ આ મનસ્વ છે

એ તત્ત્વ તે જ ઈશ્વર તે ગદ્યા આ માઓનો સગાજે
 નથી પણ તે પરમ તત્ત્વના જ આ અનેક આત્માઓ
 સ્ફુર્તિગરૂપે આવિષ્કાર છે સમગ્ર વજનમા પ્રગટ થતા આ
 આત્મનત્યનો વ્યક્તિ જ્યારે આકાશકાર મરી શકે, તેની
 સાથે એકત્વ, તાત્કાલ તદ્દરૂપના સાધી શકે, ત્યારે તેને
 માનવજગતના સનની પ્રાપ્તિ થાય સ નાદની તિદ્ધિ થાય

આ સન કઈ રીતે મજે ? પ્રત્યેક માનવની સાથે
 અનગ અલગ એકના સાધીને ? નહિ, એમ તો પાન જ
 ન આવે બીજી વ્યક્તિઓમા આવિર્ભૂત થયેલા રૂપમા
 જ તેનું અતિમ અવસ્થ નથી પણ તે મર્યાદા અતિ
 ગિમ્ત રૂપે પણ તે છે એમ્લે ન્યતિ જ્ઞે એ સર્વવ્યાપી
 એક તત્ત્વને પામી શકે તો તેને પોતામા તથા સર્વમા
 રહેના આ મનરસની પ્રાપ્તિ થઈ જાય આ વિશ્વચિન્તન્ય
 અને ઈશ્વરચિન્તન્યના યોગના ભૂમિકા માનવની પોતાની
 અદર છે, અને એ યોગની વિધિ છે અ યાગના સપાની
 પગના જીવનને બેઠી માણસે જિંડા ને જિંડા હિતગુ
 અ પારે માનવીનું જીવન જે ભૂમિમામા વ્યતીત થાય છે
 તે ભૂમિકા આ માની નથી, પણ અહ પ્રન્દિત શરીરની,
 પ્રાણની મનની છ એ પ્રત્યેક ભૂમિકાની આરંભ તાઓ
 તથા મર્યાદિત વૃત્તિઓની વૃષ્ટિમા માણસ જીવી ગયો
 છે પરંતુ તેમા તેનું અતિમ સય નથી ટાંગારે આ
 નસ્તુ ઘણી વિશદતાથા પુન પુન સમજાવી છે શરીર
 ધાગ્યુ એ ઈતર પ્રાણીને માટે જેટલું મહત્ત્વ કાર્ય છે

તેટલું માનવને માટે નથી. મનુષ્યને મળેલી મનઃ
શક્તિએ તેના શારીરિક નિર્વાહનો પ્રશ્ન ધણો સરળ
કરી મૂક્યો છે. હવે તેનાં કર્મો પ્રકૃતિના રચૂલ શાસનમાંથી
મુક્ત બની ઉચ્ચ ભૂમિકા તરફ વળે છે. ભૂમિકા છે શુદ્ધ
આનંદની, શુદ્ધ જ્ઞાનની. મનુષ્યની વિવિધ ઠળાઓ, વિવિધ
જ્ઞાનોપાસનાઓ, એ રચૂલ દૈહિક નહિ. પણ મુક્તિ,
ભાવિક, આત્મિક ક્રિયાઓ છે, મનુષ્યની ત્રિપુલ આંતર-
શક્તિના આવિર્ભાવો છે. એ આવિર્ભાવોને માર્ગે મનુષ્યે
આગળને આગળ વધી પેલા તત્ત્વને પામવાનું છે. એ
તત્ત્વ જ એવું એક માત્ર કેન્દ્ર છે કે જ્યાં પહોંચ્યા
પછી ભગતનું સમંજસ મુખ્ય સર્વતોમ્હ રચરૂપ
ઓળખાય. (‘સાધના’ પૃ. ૩૪.)

આન્માને પામવા માટેના આ આંતર નિર્મૂળનનું રૂપ
શુ, તેની પ્રક્રિયાઓ દર્શાવે એ પ્રક્રિયાઓ તે મનુષ્ય
જ્ઞાતિએ વિકસાવેલી વિવિધ સાધનાઓ, જ્ઞાનની, ભક્તિની,
કર્મની. દર્શનોના યુગની કઠોર તર્કમંડિત એકદિશાનુસારી
વિચારસરણીમાંથી બચીને ઉપનિષદોના સહજોપસંધ
પરમ તત્ત્વદર્શનનું અનુસરનાં ટાંગોની વિચારદષ્ટિ વિશેષ
ઝાજુ અને વ્યાપક રહી છે. જે પરમ તત્ત્વને પામવાનું
છે, તેનું સ્વરૂપ શુ તે જાણતમાં અનેક દષ્ટિર્ણિદુઓ
રહેલા છે. એ સૌમા ટાંગારની દષ્ટિને ઉપનિષદના ઝાપિનું
દષ્ટિર્ણિન્દુ વધારે માણ્ય રહ્યું છે. આ પરમ તત્ત્વ તે તેના
ઉચ્ચતમ્ સ્વરૂપ નિરંજન નિરાકાર નિર્ગુણ બ્રહ્મ નથી,

માનવને થાય છે, પણ એ જ્ઞાન મનુષ્યને થતાં બીજાં જ્ઞાનોથી ભુખા પ્રકારનું છે એ મૌલિક પૃથક્કરણ દ્વારા, દર્શનીય પ્રયોગ દ્વારા કે ક્રમેક્રમે અંશ પછી અંશમાં થતું નથી. પરંતુ શ્રદ્ધાથી પર એની જે સ્વયંબોધી intuition મહેલી છે, તે દ્વારા અત્યંત સામીપ્ય ભાવે ધનનમ આતરીક સંરંપણ દ્વારા થાય છે. ('સાધના' પૃ. ૩૭.) એ અનરથમાં માનવઆત્મા પરમાત્મા સાથે તદુપ થઈ જાય છે અને તેને જે અનુભવ થાય છે તે સમગ્ર ઈશ્વર તત્ત્વનો હોય છે.

પરંતુ આ પ્રેમ અને જ્ઞાન થવા પછી માનવના બાહ્ય જીવનનું શું ? તેનો જીવન વ્યવહાર, જીવનના પ્રશ્નો, જીવનના સંઘર્ષો કેવું રૂપ લે ? ઈશ્વર સાથે યોગ કરના નાકજોસો આત્મા શરીરને, તેના ક્ષેત્રને, જગતને તથા તેના પ્રશ્નોને અને સંઘર્ષોને અવગણ્ય તો નથી, ઉવેખ્ય તો નથી, પરંતુ તે સર્વમાં પેલા ઈશ્વરી પ્રણય અને ઈશ્વરી જ્ઞાનદ્વારા તે પ્રવૃત્ત થાય છે જેને આપણે અનંતતાની ભૂમિમાં મેળવી ગએલો છે તેની-હવે અહીં આપણે દેશ અને કાળની સીમામાં, આનંદ અને શોકની સીમામાં, આ જગતની અંદર તથા બીજા જગતોની અંદર યોજ કરીએ છીએ ('સાધના' પૃ. ૧૬.)

ઈશ્વરને અંતરમાં પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ વ્યક્તિએ તેને જીવનમાં કર્મદ્વારા તથા સર્વ પરિસ્થિતિમાં પ્રત્યક્ષ કરવાનો છે. એટલું નહિ, એ દ્વારા તેના તરફ ગતિ પણ

કન્વાની છે જગનના કર્મોમા રથૂન વાસનાથી ગંગાઈ ને
 રથૂન પ્રાપ્તિઓ મારે ગાડાની પેડે, પશ્ચિમના દેશોમાં
 ધાય છે તેમ ત્યાં પચ્ચાં રહેવાનું નથી તેમજ સંન્યાસનો
 અંચળો ઓઢી અહાન દમા મન જની ભારતના જગદુ-
 પેક્ષકોની પેઠે આત્મામા સમાધિ લઈ લેવાની નથી પણ
 કનિ કહે છે તેમ “સત્યની શોધમા ધર્મની મોધમા
 સાચો પુરુષાર્થ કન્વાની દિશા કર્મની ઉપેક્ષામા નહિ
 પણ કર્મને શાશ્વત સવાપ્તિની સાથે વધારે ને વધારે
 સંપાદિત કન્વાના પ્રયત્નોમા રહેથી છે ” (‘સાધના’
 પૃ ૧૨૮.) ચચત્ કર્મ પ્રકુર્જતિતદ્વ્યક્ષણિ સમર્પયેત્ ।

આ કર્મ એ સાધાગ્ય નથી. “જ્યારે આપણે
 આ સમુદાર ચિત્તની દોગ્ગણી ઉપર કર્મ કરીએ છીએ
 ત્યારે આપણી પ્રવૃત્તિ નિયમબદ્ધ બને છે, પણ તેથી
 તે યાત્રિક નથી થઈ જતી, એ કર્મ કોઈ જરૂરિયાતમાથી
 જન્મેનું હોતું નથી, પણ આત્માની તૃપ્તિમાથી પ્રેરિત
 થયેનું હોય છે. આવી પ્રવૃત્તિ એ જનમદનુ આધણું
 અનુકંગ્ય નથી રહેતું, કે દેશનના આદેશોનું કાયરતાથી
 કરતું અનુસરણ નથી ગહેતું ” (‘સાધના’ પૃ ૧૪૩)
 ધર્મદષ્ટાઓ, ધર્માત્માઓ, ભક્તો, પયગમ્બરો અને
 મુશીઓના જ્ઞાન કર્મોમા આ કથનનું સત્ય બહુ સહ
 લાઈથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. ઈશ્વરી ઈચ્છાને પ્રત્યક્ષ કરી,
 તેની સાથે મેગ સાધી, તેને પોતાની ઈચ્છા અર્પણ કરીને
 થતું આ કાર્ય એ પગપકાની, સેવાભાવી, નૈતિક કે

તેમ ધર્મ ગ્રન્થ નિર્દિન નથી પણ એક પરમ યક્તિત્વ
 સપત્ર દિન્ય ચૈતન્ય, Supreme Person છે એ
 મહાન્તમ્ પુરુષમ્ ની સાથે યક્તિએ પિતા તરીકેનો
 યોગ સાધવાનો છે ઈશ્વરની પ્રિયા, પ્રિયન્મ યા સખા
 ભારની ઉપાસનાઓ ક ના મર્નિંગને પિતૃભાવની
 ઉપાસના વધારે અનુકૂળ લાગી છે એમના કા-યોગા
 એ પ્રિયન્મ તરીકે જણાય કે, પ-ત્તુ તે કરતા
 એ તે કાજધિરાજ, લન્ય સત્ત્વ તરીકે નિરપ
 દેખાય છે ઈશ્વર છે પિતૃતમ પિતૃણામ્ એનાથી
 સૃષ્ટ અને સ્થાપ્ત બનેલા 'આત્મિક નિશ્ચ જોડે આપણો
 સાચો પરિચય પ્રેમ દ્વાગ થઈ શકે' " પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ
 આપણને પ્રેર અને નૃશસ લાગે કે, તેમ ઈશ્વરતત્ત્વ
 મધ્ય વ્યક્તિની નજરે જોતા તેડું જ નૃશસ અને કઠોર
 લાગે છે કમ્પરની ઉપાસના કેલેક રથગે લમથી પશુ
 પ્રેરિત થયેલી છે પરત્તુ આ માનવજગત સાથે તેનો
 સળધ જુ મી શાસક કે બર્મિષ્ઠીન ન્યાયાધીશનો નહિ
 મધ્ય ધર્મિષ્ઠ પ્રેમનો રહેલો છે એ વાત ટામેરે નિજે
 લાગ દઈને જણાવી છે તેઓ પ્રેમના સળધમા માનના
 જૂત અને લવિષ્યને અમિવ માનવલોકમા પૂર્ણ કરી
 રહ્યા છે ' (' માનવધર્મ' પૃ ૩૫)

આ પ્રેમસળધના દર્શનમાથી ફલિત થતુ એક
 દષ્ટિદિદુ મંદિરે સનિશ્ચ દીપ્તિથી સમજા યુ છે પ્રેમ
 એને સમર્પણ રતના, સમાનતા બ્યા આમાથી

એક તરત જરૂરજા હોય ત્યાં પ્રેમની હાજરી નથી અનેક રથો કાર્યો સમજાય છે કે આ મહાન પિતા પોતાની ઉત્તમમાં ઉત્તમ સમૃદ્ધિ જગત આગળ અર્પી ગયા છે, એટલું જ નહિ પણ તેમણે પોતે જ પોતાની મુક્ત અવસ્થાનો ત્યાગ કરી, આ ચક્ર જગતમાં આનંદ-પુલક માટે પોતાની જાતને સ્વીકાર કરી છે રાજ્ય અને તેના દાસ તથા પ્રેમ મળવ ન હોઈ શકે તે માટે તો સમાન સખા જ જોઈએ એ સમાનતા તેણે માનવને બક્ષેલી છે માણસ બહારથી રથૂન જીવનમાં પ્રકૃતિના કઠોર શાસનોમાં બધાયેલો કુદ જ વાગે, પરંતુ તેના અંત કરણમાં એક એવો પ્રદેશ છે જ્યાં પ્રકૃતિનું શાસન નથી, પ્રભુનું પણ શાસન નથી એ છે માનનીની સ્વતંત્ર ઈચ્છાશક્તિ એ ઈચ્છાશક્તિએ કર્મ દિશામાં ગતિમાન થયું તે માનવઆત્માના પોતાના મુખ્યાત્મની વાત છે પ્રભુ તન્મ જણ એ તેને માટે ફરજિયાત નથી પ્રભુથી વિરુદ્ધ જવાની પણ તેને છૂટ છે એની પ્રભુનિમુખતા પણ પ્રભુ-પ્રીતકારી લે છે અને માનવ આત્માને સ્વેચ્છાથી જ પોતાના તન્મ આત્મા દે છે એમાં પ્રભુના અને માનવના મિત્રનું સાર્થક થઈ છે ત્યાં જ પ્રભુની ઉત્તમમાં ઉત્તમ સિદ્ધિ છે ('સાધના' પૃ ૧૧)

આ પરમ તત્ત્વ, આ મહાન પુરુષની સાથેનો યોગ પ્રેમ હાગ આનંદ છે તેને અતે પ્રેમના આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે એટલું જ નહિ પણ તેનું જ્ઞાન પણ

ધાર્મિક કર્મ નહિ પણ ઈશ્વરી કર્મ, દિવ્ય કર્મ છે. પછી લલે પ્રાકૃત માનવ તેને ન સમજી શકે અને લલે તેને હેનેએ, નિદે યા તેનો વિગેધ કરી તેના કર્મકલ્પને વધારતાં એ ચકાવે પરંતુ એ કર્મથી જ જગતની ગતિહિત તરફ, સત્ય તરફ, પરમાત્મા તરફ દેગવંતી બને છે.

એવાં કર્મ કરનાર વ્યક્તિને જગતમાં પ્રત્યેક રચણે ઈશ્વરી તત્વનો ભેટો થાય છે. પગલે પગલે તેને ઈશ્વરના સંવાદનું સુગાન અને સંગીત પ્રત્યક્ષ થાય છે. પછી જગતનાં અનિષ્ટાનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે. જગતની વિરૂપતા ઠાઈ નવું જ સૌન્દર્ય ધારણ કરે છે. જગતમાં દેખાતાં પ્રગતિવિગ્રાહી, માનવપ્રતી, શુભધાતક તત્વોનું જગતના વિકાસક્રમમાં સમુચિત સ્થાન તે જોઈ શકે છે. માનવના વિકાસની આડે જે આવે છે, તેનો જે ધાત કરવા ધસે છે, તેની પાછળ તે ઈશ્વરનો હેતુ જુએ છે. એ વિરોધક, અકલ્યાણક, અશુભ તત્વને તે વશ થતો નથી. પરંતુ તેનો પ્રતીકાર થોજી તેને અતે તે શિવનું આપન કરે છે. બીજા પ્રાકૃત કર્મકર્તા કરતાં તે વધારે સ્વસ્થ હોય છે, તેની પ્રજ્ઞા સ્થિર હોય છે; એટલું જ નહિ, પણ પ્રાકૃત માનવમાં જે નથી તે દિવ્ય જ્ઞાનથી તે આલોકિત હોય છે. દૂંકમાં ઈશ્વરી કર્મને કર્તા ઈશ્વરનું કરણ બનેલો હોઈ, સર્વ સંધર્મોને અતે જન્મનારા સંગીતનું તેને જ્ઞાન છે. વીજાના તાર વિસ્તવાદી અધ્ધકાદથી મેળવતા હોય છે. ત્યારે પણ તેનામાં જીવન-

જુગતું હોય છે તેને માટે જગતમાંથી અશુભ, અધ્યાત્મ, સંઘર્ષ મટી જતા નથી પણ તેની મર્યાદા, તેનું પ્રમાણ તેને સમજાઈ જાય છે અશુભથી અભિજ્ઞાન બનતો નથી, પણ ઈશ્વરનું ખડક હાથમાં ધારણ કરી તેની સામે લડે છે અને ઈશ્વરને માટે નિઃશ્ચય મેળવી પોતે પણ વિજયી બને છે.

એ અતિમ શુભના દર્શનમાં જેમ જગતની બધી સારીમાઠી પ્રવૃત્તિઓનું રૂપ બદલાઈ જાય છે, તેમ જગતના પદાર્થોના સ્વરૂપ પણ નવા નવા સૌંદર્યથી અભિપિક્ત બને છે પગમ તરતનો સાચક જેમ ગમ્યાઅણુગમ્યા, પ્રાનુત મુખનું ખ, છુપ્પિ કે જાતિના હંધઆદેયથી પગ ધમ એક અવિકલ આનંદ અને આત્મકથ કર્મમાં ગ્રિહિત થાય છે, તેમ જગતના સુરૂપ અને કુરૂપ બધા પદાર્થોને તે એક નવા આહવાદમાં જુએ છે એ આહવાદને સૌંદર્યદર્શન પણ કહી શકાય મનુષ્યને પ્રાગભા રૂપે અને રંગે ગાયક હોય તેના પદાર્થો જ સુદર લાગે છે. પગ ક્રમેક્રમે પ્રત્યેક પદાર્થ પાછળનું મત્ત્ય જોતા, તેની ગાલ વિરૂપતા પણ અંદગના સત્યને લીધે નિરૂપ મટી જાય છે. કાટો તે કાટો જ રહે છે અધારી રાત તે અધારી જ રહે છે છતાં કાટો કે અધારુ એને કલેશ કરતા નથી એની પાછળનું સત્ય એને ફૂલના દર્શન જેટલું જ આનંદ આપનારું બને છે આમ એના સૌંદર્યદર્શનનો પ્રદેશ વ્યાપક બનતો જાય છે અને એક ક્ષણે સારી સૃષ્ટિ, તેમાના સત્યનું દર્શન થતા સૌંદર્યમંડિત બને છે સત્યના

દર્શનને અતે થનારો આનંદ જોઈ શકે એવો આનંદ છે
 ધંધા છાના રંગનો સૌ દર્શ, અને તેની અદગતા વિનુ
 જ્ઞાન, એ બનેલી અનુભૂતિમાથી જન્મતો આનંદ
 એ સમમ—સાચો આનંદ હૃદયથી ફળેલો ગર
 સુદ છે, પરંતુ એમાં પિ ગહેતુ છે એ જ્ઞાનથી તેના
 આહારમાથી ત્યાં શકાયું છે એ બને અનુભૂતિનું
 એક જ જ્ઞાન એ અહીં આનંદનું જન્મ છે અર્થાત
 આનંદનો સ્રોત તે મૂળનાથી, ચક્ષુના અને મનના
 મૂળમાથી જન્મી હૃદયમાં આનંદની એક વિશિષ્ટ
 અનુભૂતિએ પ્રગટે છે અને અનુભૂતિમાં આગળ વધતા
 આ બે વિન્ન પ્રયાગો ગહેતા નથી ચક્ષુ અને મનમાં
 વિન્ન ધ્યાન પણ કોઈ એક સમાન અધિત્યક પ્રગ્ના
 બે સમાપ્ત્ય પિદુ બની ગહે છે અને ત્યાં પહોંચ્યા
 પછી જ Truth is Beauty and Beauty is
 Truth નું સૂત્ર સમજી શકાય છે ચક્ષુના સૌન્દર્ય અને
 મનના સત્યનો ઝંઘડો બેમાથી એકની ભૂમિકા પર
 રહેતા ગહેવાનો જ, એનો સમન્વય બનેથી જીર્ણ એવી
 પેલી ભૂમિમાં, આત્માની જીર્ણ અધિત્યકમાં જ થયેલો

આત્માની ભૂમિકામાં કેવળ આ આનંદની જ પ્રાપ્તિ
 નથી ત્યાં આનંદ છે, સૌ દર્શ છે સત્ય છે, પ્રેમ છે,
 એટલું જ નહિ ત્યાં શાંતિ પણ છે એ સર્વ મગીને
 શિવસ્વરૂપ બને છે એમાં ધ્યાનના અચનતા છે, સાથે
 સાથે તાકવની પ્રયત્ન ગતિ છે, તેમાં સહારની પ્રખરતા

છે, પણ જગનની રક્ષા કરવા માટે વિષ પીવાની કલ્યાણકતા પણ છે. એટલું જ નહિ, એ વિષને કંઠસ્થ કરી શકનારી અમોઘ જીવનશક્તિ પણ છે. એવા શિવસ્વરૂપ પ્રત્યે ગતિ કરાવનારું, કવિવરનું વિચાર દર્શન આજના જગતને માટે જીવનનો એક નવો સંદેશ છે, જાંઘરનું એક મધુર આહવાન છે.

૨

કવિવરની વાણીમાંથી પ્રગટતી શ્રદ્ધા, ભાવના અને આદર્શ વિષયક કલ્પનાની આ આછી, અને કથાક અધૂરી પણ ખરી, એવી રૂપરેખા છે. એ કવિની બુદ્ધિશક્તિએ કરેલું તત્ત્વદર્શન છે. કવિ એક ઢેકાણું કાઢે છે કે હું તત્ત્વજ્ઞાની વા શાસ્ત્રજ્ઞાની નથી. વળી તેમણે પ્રખર તર્કનો આશ્રય લઈ સર્વસંકલક અને વિરોધ-રહિત રૂપે પોતાના દર્શનને સબ્દમદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. પરંતુ જીવનનું આ આદિમ શાસ્ત્રદર્શન પોતાને જે રીતે પ્રત્યક્ષ થયું તેને તેમણે વાણીમાં સીધે-સીધું વ્યક્ત કર્યું છે. કવિ પોતાને તત્ત્વશાસ્ત્રના જ્ઞાતા તરીકે લેતો ન જોઈએ પણ જતા તેમના આ દર્શનમાં તત્ત્વનો અભાવ નથી, શાસ્ત્ર વિમુખતા નથી. એટલું જ કે એ અનુભવની વાણી છે. “તે ભાષણોને દર્શનના કોઠામાં નાખતા ભૂલ થશે. તેમને મતવાદનો આકાર આપવાનો પ્રયાસ થયો છે, પરંતુ વસ્તુનાં તે

કવિચિત્તની એક પ્રકારની અભિજ્ઞતા છે. આ આંતરિક અભિજ્ઞતા થયું કાળથી અંદરઅંદર મારામાં વહેતી આવી છે; તેને મારી વ્યક્તિગત ચિત્તપ્રકૃતિની એક વિશેષતા ગણવાથી મને બરાબર સમજી શકાશે.” (‘માનવધર્મ’ પૃ. ૮૫.) એમાં પ્રતીત થતો તત્ત્વ-અર્થ કવિના જીવનમાં કઈ રીતે પ્રાદુર્ભૂત થયો હતો, એ જોવા મળે તો કવિના દર્શન અને અનુભવની સમગ્રતાનો ખ્યાલ આવે. કેવળ છુદ્ધિનું દર્શન તો ઉપનિષદોનો કાર્મ પથ કુગળ બાજુ અભ્યાસો આપી શકે. કવિ પાસેથી આપણે એ માગીએ, અને એ માગણી કવિ પોતાની બધી નિખાલસ ઉદારતાથી પૂરી પાડે છે, કે આ દર્શનને જીવનમાં ફેટલું સાક્ષાત્ કરી શકાય છે.

કવિના જીવનમાં પ્રાકૃત જન કરતાં અતિ ઉત્તમ અને સુક્ષ્મ એવી અનુભૂતિઓ થતી રહેલી છે. એ અનુભૂતિઓમાંથી એમનું કાર્ય અને કાવ્ય પ્રગટ થયું છે. કવિના જીવનનું સ્થૂળમાં મૂલં થયેલું કાર્ય શાંતિનિકેતન છે. એ આશ્રમનું સર્જન, અને તેના વિકાસની સાથે સાથે કવિની પોતાની આંતર સકિત પ્રગટ થતી રહી છે. એ આશ્રમની ભાવના એમના જીવનની સક્રિય ભાવના રહેલી છે. કવિ ચાલીસ વર્ષ વડાવ્યા પછી આશ્રમ શરૂ કરવાનો વિચાર કરે છે. શા માટે? “માત્ર મારો જ આત્મા નહિ, પણ મારા દેશનો આત્મા, મારી દ્વારા સ્વાસ્થ્યવાસ લેવાનો પ્રયત્ન કરતો જણાયો. મેં સ્પષ્ટ રીતે જોયું કે જેની મને

જરૂર જણાતી હતી, તે કોઈ ખામ સ્થૂલ પદાર્થ ન હતો તે દ્રવ્ય, એશઆરામ કે સત્તા ન હતી, પણ આપણે આત્માની સ્વાધીનતાની પૂર્ણ ચેતનામાં ઈશ્વરના જીવનના જીવનની આધીનતામાં અત્યંત થવાનું હતું ' ('પરસને સિની' પૃ ૧૩૦.)

ઈશ્વરમાં જીવનની મુક્તિ શોધી, આત્માની સ્વાધીનતાના સંપૂર્ણ જ્ઞાનમાં આપણા ચૈતન્યને અત્યંત કરવું એ લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવાને કનિએ પ્રધાન કયું. આશ્રમ સ્થપાયો અને તેમાં કવિ મહં છે કે ' આશ્રમના આત્મામાં મારા કાર્યને પોતાનો આત્મા દેખાયો ' ('પરસને સિની' પૃ ૧૩૮) એ આશ્રમમાં પ્રધાન સ્થાન શાને હતું ?

દૈનિક ગદ્યન જીવનક્રમને યા પાઠ્ય પુસ્તકોના અભ્યાસને નહિ પણ તેમાં પ્રતિર્ષિત થયેલી લાવનાઓના નાતાવજીને જીવનનો નિકાસ કર્મ રીતે થાય એ પ્રશ્નના ઉદ્દેશમાં ઉત્તરતા કનિએ જોયું કે પ્રાચીન કાળમાં જે રીતે આપણા ઋષિવિતંકો પોતાના જીવનની સાચે નિવાર્ણને અગર પગનાવીને પોતાના આત્મિક સૂક્ષ્મ સંપર્કદાન તેના પ્રાણમાં નિકાસ પ્રેરતા તે જ રીત સૌથી મધુ ઉત્તમ છે સરીગનો કે છુદ્દિનો નહિ પણ અદગના ચૈતન્યનો નિકાસ, ગુરુના ચૈતન્યના ધનસ્પર્શ દ્વારા સિદ્ધ થવો જોઈએ ' ગુરુ છે ચૈતન્યવત્ - આમાશયત્ આકાશની તળજે મખીગર ફૂટે છે, વૃક્ષ ખીને છે અને પગિણામે તેનો સર્વાંગી નિકાસ આપમેળે થાય છે, તેમ ગુરુની પામે શિશુપ્ત

પામી શિષ્ય પોતાનું ચર્ચિત્વ ખીનરી શકે છે ' ('પ્રાન્તિ', કાવ્ય ૪ સુ) આમ જો ગુરુ આગ્રહવત્ શકે તેનું મૌન પણ શિષ્યોના ત શયોને હિન કરવાનું આમર ધરાવે છે આપણી ગુરુની ઉન્નતમા ઉન્નત ધરના આ રહે છે એનો અર્થ એ નથી કે ગુરુ શિષ્યોની સાથે વા હાગ કરો વ્યવહાર ન - જે કવિએ પેતાના અતેસ સમુદાય સમક્ષ કેન્દ્રીયે વાણી ઉદ્દગારી કે પણ ઉત્તમ ઉત્તમ કાર્ય ગુરુ પોતાની અદરના "ચૈતન્યને વિરક્ત કરીને જ સાથે છે એના કાર્યના અગ્રણ્ય પછી કે ખોલે છે કે " મે આગ આત્માની આખો દાગ મા આસપાસના જગતને જોવા માડ્યું ' (પરસનેલિ. ૫ ૧૩૩)

કવિને આત્માની આખો મળી એક પ્રકાર 'આત્મિક અભિરામ' ભળી પણ એ ભ્રમતિ આશ્રમના કાર્ય પછી જ નવી આરી પણ તે પૂર્વે ધા કાળથી કવિમા વહેતી ગદેલી છે એ અભિરામ એ બાબુ આમ મૂર્ત કાર્ય તરફ વળી અને ખીજ બા મૂર્ત શબ્દ તરફ વળી પોતાના કાવ્ય અને ઈ સાહિત્ય દ્વારા તે કઈ રીતે પ્રગ્ન થતી રહી, તે કવિ ખોતે ધણીએ વાગ દર્શાવ્યું છે કવિવરના તાદિન્ય સાગ્ર વયોવીને એ દર્શન તાગ્યવાનુ આ સ્થાન નર અહી કવિએ પોતાને યથેતી આ અભિરામને જ સી શબ્દોમા વ્યક્ત કરી છે, તે જોડુ સરળ ગદ્યને ક

પોતાનું અંતઃપુર પોતે જ ખોલે છે, રક્ષી ત્યાં જનાને માટે એ અનાવૃત દ્વારને મૂકી બારીઓ ઉપર સીડીઓ ગોઠવવાની વ્યર્થ ક્રિયા શા માટે કરવી ?

કવિને કિંગ્ડોરકાળમા જ જગતના મુક્ત અનુભવોમાં પ્રવેશ મળી ચૂક્યો હતો.

‘મારો જન્મ જે કુટુંબમા થયો હતો, તે કુટુંબની ખમ’ સાધના એક વિશેષ પ્રકારની હતી. ઉપનિષદ અને પિનૃદેવનું અનુભવલબ્ધ જ્ઞાન, રામમોહન અને બીન્દ બધા સાધકોની સાધના વગેરે અમારી કૌટુંબિક સાધના હતી..જાદ્યકાળમાં ઉપનિષદનો ધણો ભાગ વારંવાર રટયાથી મને કંઈક થઈ ગયો હતો. ઉપનયનને વખતે ગાયત્રીમંત્ર આપવામાં આવ્યો. પિતાની પાસેથી ગાયત્રીમંત્રનો ધ્યાનનો અર્થ પણ મળ્યો. તે વખતે ઉમ્મર લગભગ બાર વર્ષની હતો આ મંત્રનો વિચાર કરતાં કરતાં થડું કે બાણે આ વિશ્વબ્રુવનનું અમિતત્વ અને માડું અસ્તિત્વ એકાત્મક છે આ રીતે ધ્યાન દ્વારા જેમની ઉપવર્ણિત કડું છ, તેઓ વિશ્વ તમામ મારા આત્મામા, ચૈતન્યના યોગથી જોડાનમેલા છે. આવા વિચારોના આનંદથી મારા મનમાં એક પ્રગટનો ન્યોતિ પ્રગટ્યો આ વાત મારા મનમાં ખૂબ જ સ્પષ્ટ છે’ (‘માનવદર્મ’, પૃ ૭૩.)

આઠેક વરસ પછી આ મનમાંનો અનુભવ વધારે જાડાણમા પ્રવેશે છે તે દિશામા જોયું તો જાહની પાછળ સૂર્ય ઊગી રહ્યો હતો. જેનો સૂર્યનો આવિર્ભાવ પેલા જાહની પાછળ થયો કે તરત જ મનનો પડદો ખૂલી ગયો...તે દિવસે સૂર્યોદયની સાથેસાથે માડું આપરણ સરી પડ્યું મનમાં થયું કે સત્યને મુક્ત દૃષ્ટિથી જોયું, મનુષ્યના

અતરતમાને જોયો તે વેળા મનમાં થયું કે આ જ મુક્તિ
આ હાલતમાં ચાર દિવસ રહ્યો તે ચાર દિવસ જગતને સત્ય
રીતે જોયું છે ત્યાર પછી પાંચે પડદો પડી ગયો વળી પાછી
તેની તે જ અગિયત્વતા, તે જ રાજની રાજ. પરંતુ તે પહેલા
૭૨૬૬ દિવસ સુધી જેમને બચામાં જોયા, તેમને વિરે આજ
સુધી કંઈ સંશય થયો નથી. તે સમયે મારા જીવનનો જે
પ્રથમ અનુભવ થયો જેને આધ્યાત્મિક કહી શકાય તે દિવસે
નેતના પેશાને વટાવીને જૂથ માં પ્રવેશી ને ક રાવાસના
બારણા બોલીને બહાર નીકળી પડવા માટે જીવનની વિધિવિધ
હીનાની સાથે જોગઈને તેના પ્રવાહમાં વહેવાને માટે અતરમાં
તીવ્ર વ્યાકુળતા બની (‘માનવધર્મ’ પૃ ૭૪ થી ૭૮)

આ બહિર્ગમનનો બીજો, એક અનુભવ કવિ
આપે છે

મારું મન એકદમ પોતાનું જુલું દ્વાર મૂકીને બહાર
સુદૂર નીકળી ગયું અત્યંત નિબિડ બાવે મારા અતરમાં
એક અનુભવ થયો નિત્યકાવ્યાપી સર્વાનુભાવની એક અવિ
ચિન્ન ખારા, અનેક પ્રાણુની વિવિધ હીલાવા મહેલી એક
જખડ હીના મારી નજર પડી પોતામાંથી છટે પગને
સમયમાં ખડિતને સ્થાપન કરવાની સાથે જ પેશાના અસ્તિત્વનો
ભાર ઢળવો થઈ ગયો તે વખતે કોઈ એ સંસિની સાથે
એકલ પામીને જીવનહીનને રસરૂપે નિહાળી તે દિવસનો
મારો આ બોમ્બ માટે માટે ગદીર અને આશ્ચર્ય પૂર્ણ હતો
એક પ્રકારનો મુક્તિનો આનંદ થયો રનાન કરવાની
ઝોરડીમાં જતા-જતા એકવાર બારી ખારો થોડો વખત ઊભો
હતો તે થોડો વખત માટે એક મજામાં જુલું બની

ગયો. આંખમાંથી પાણી પડી રહ્યું છે. ઇચ્છા થાય છે કે જાણે
 'સંપૂર્ણ આત્મનિવેદન કરી દળી પડીને કાંઈને પ્રણામ કરું.'
 ('માનવધર્મ', પૃ. ૮૩-૮૪.)

કવિ પોતાનો એક બીજો અનુભવ, તેમના જીવનના
 એક અત્યંત વેદનાપૂર્ણ પ્રસંગનો આપે છે. તેમનો
 સૌથી નાનો પુત્ર, સોળેક વરસની વયે, એક મિત્રને ત્યાં
 રજાઓ માળવા ગયો, ત્યાં કોલેરાના હુમલાથી પટકારી
 પડ્યો. કવિને તારથી બોલાવવામાં આવ્યા. તેમના ગયા
 પછી છેકરો ત્રણ દિવસ મુઠી જીવ્યો.

ન્યારે તેની અંતિમ ક્ષણ આવવાની તૈયારી હતી ત્યારે
 હું એક પાસેના ખંડમાં અંધારામાં એકલો બેઠો હતો અને
 તે જીવનની બીજી બુદ્ધિમાં સંપૂર્ણ શાંતિ અને સુખથી
 પડેલો તે માટે તીવ્ર ભાવે માર્ગનાં કરતો હતો. તે સમયે એક
 ખાસ ક્ષણે મારું મન આકાશમાં તરવા માડ્યું હોય તેવું
 લાગ્યું. ત્યાં નહોતો અધકાર, નહોતો પ્રકાશ, હતું માત્ર
 શાંતિનું ગંભીર ક્ષણ. ચેતન્યનો એક નિઃસીમ સાગર, જેમાં
 નહોતું મોજા, નહોતો અવાજ. મન દેખાયું કે મારો પુત્ર
 અનંતના હૃદયમાં પોટેલો છે, અને પાસેના ખંડમાં તેની
 સારવાર કરતા મારા મિત્રને હું જૂઠા પાડીને, કહેતા કહેતા
 રહી ગયો કે બાળક સલામત છે, તેને મુક્તિ મળી ગઈ છે.
 (એક પત્રમાંથી.)

પોતાના આવા અનુભવોનું તારણ આપતા કવિ કહે છે:

'તે વેળા સ્પષ્ટ જોયું છે કે જગતની સૃષ્ટિનાં આપણાં
 ખસી જઈને સત્ય અપરિચ્છાદિત સૌંદર્યમાં જણાયું હતું. તેમાં

તકનો કાઈ બેળનેળ ન હતો, તે દરોનને મેં દેવળ સત્યરૂપે
બાંધ્યું છે. હજી મેં જે પાસના છે કે કદાચ સમસ્ત વિશ્વના
અનંદરૂપને મારું એક શુભ મુહૂર્ત રહીથી એવા જ પરિપૂર્ણ
બાંધે મારીસર ભેઈ ગયાગ. (‘માનવધર્મ.’ પૃ. ૮૨.)

આ શુભ મુહૂર્ત કવિના જીવનમા ફરી આવ્યું કે
નહિ, તે તેમની વાણીમાથી જાગના મળતું નથી. દેહત્યાગ
પહેલા યોગ્યએક વસ્ત્ર ઉપર ‘પિંગલી’ માછળીમા હતા,
અને ત્રણેક દિવસ ધન્યાવસ્થા—Come—જેવી તંદ્રામા
હતા તેમાથી તે જાગ્યા તારે એ અનુભવનું પર્ણન
તેમને પૂછવામા આવ્યું, ત્યારે તેમણે કહેલું કે ‘એ મારાથી
શક્ય નથી.’ એ પછી એમણે અમુક કાવ્યો લખ્યા, જે
‘પ્રાન્તિક’ નામે સકળિત થયેલા છે. તેમાના એક
કાવ્યમા કવિની આ અવસ્થાનો ખ્યાલ મળે છે.

‘તે’ મને તારી સમામા બાલાવ્યો હતો. તેં ધાણું કે
તે અદશ્ય પ્રકારનું જાન સન્નિધી સીમાવાળા ન્યોતિલોકમાથી,
મારા અંતરમાથી નીકળી ગયો ને મૃત્યુના પ્રકારનું જાન મારા
અંતરમાથી પૃથ્વીના પ્રકાશિત લોકમા મંદિત થઈ ઊઠ્યો .
તેં ધાણું હજી કે આ જનવને, આ ચરમને, હું મારા
કવિત્વનું ક્યેય બનાવોશ જીવનની રંગભૂમિ ઉપર મેં જે
કાઈ કંઈ હજી, કવિતાની વેદી પર મેં જે કાઈ અર્પું હજી, અને
જે કાઈ તાન મેં સેવ્યા હતા, તે પરથી તેં ધારેલું કે આ
ચરમનું મન આવા હું રાજિગાળી ચઈશ. પરંતુ હાથ !
તેમા હું નિરાશ થયે તે જ્યેષ્ઠ મેં : ‘ના, આ કામ તે નહિ
ફરી શકે હજી વાર છે મારે તેન ખાણે મોકલી દો.’ તેથી જ
તેં મને ખાણે મોકલી નીચો. (‘પ્રાન્તિક કાવ્ય ૧૦ નું)

આ શુ અશક્તિનો એકગર છે? ના, સત્યનું વિનશ્વર ઉચ્ચારણ છે અને આને અશક્તિ કહેવી હોય તોય તે એક વાત્સલ્યસાક્ષી અનુભવને ઝીલી ન શકતાં માનવના એ વાચો અને મનના સ્થૂલકરણોની મર્યાદામાંથી જન્મતી અશક્તિ છે એ ચરમનુ ગાન કવિએ લલે ન આપ્યું તો પણ એ ચરમના સીમાડા લગી કવિ આપણને લઈ ગયા છે માનવ પ્રકૃતિની વર્તમાન સીમાઓને ઓળંગવાને તથા અસીમ, અતીત અને સુદૂર તત્ત્વ જ્ઞાની પિપારા કવિના મુખે જોઈ લીધું વ્યક્ત થઈ છે, અને સાથે સાથે જગતની સીમામાનુ રહ્યાં પણ તેમણે જે ગાયું છે, તે માનવને માટે નાનીમની ગાત નથી. કવિ કહે છે:

‘સંસારના નિયમોને એ જાણ્યા છે, તેમને માનવા પણ પડ્યા છે. મૂકેની માફક તેમને ઉચ્છળલ કલ્પનાદ્વારા વિદ્યુત કરીને જોયા નથી, પરંતુ આ સમસ્ત વ્યવહારની બીજર થઈને મારું મન વિશ્વની સાથે સુખ થઈને ચાલ્યું ગયું છે તે સ્વર્ગ, જે સ્વર્ગ સૃષ્ટિ પહેલાં છે, સૃષ્ટિના અતીતમાં એ યોગમાં સાર્યક થયું છે, મારું જીવન’ (‘આત્મપરિચય’ પૃ. ૧૧૭.)

આ સાર્યજ્ઞા નાનીસૂની નથી છતાં હજી તેમાં જીવનની અને દર્શનની પૂર્ણતા નથી. એકવાર કવિના જીવનદર્શન ઉપર આરોપ મૂકવામાં આ-યો કે, એમાં તો જાણીનું ગાન જ પ્રમાણ છે; શક્તિનું નહિ કોઈ દાઈ દીક્ષકારો એમના

ધર્મદર્શનનાં વર્ગીકરણ કરના સાધ્યા, ત્યારે કવિએ નમ્ર ભાવે છતાં સ્પષ્ટ રૂપે પોતાની દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ કરી. પોતાઓમાંથી જીવનના સંઘર્ષનું દર્શન અને રદનું આવ કરના સંખ્યાબધ ખડો ટાંકી જનાર્યા અને ધર્મપ્રાપ્તિનાગતમાં પોતાની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરી.

‘મારો ધર્મ ઉપચેતન-મહેરાના અંધારમાં યહને ક ચેતન શોધના પ્રદેશમાં જે પ્રગટ થયો બધ છે, તેનાં અસ્પષ્ટ ચિહ્ન મારાં લખાણોમાં મળે છે. તે ચિહ્નને જોતાં જ છે કે, તેને માર્ગની બાજ નથી તથા તેને જે પશુ બાજ કે તે અરેખર કંઈ દિશામાં બધ છે. એ માર્ગ સંસાર છે કે સંસારથી ચરનો છે, તેનું પશુ તેને જ્ઞાન નથી. જે જોવા છપ્પે છે તેનું નામ તે કંઈ શક્તો નથી...મારો ધર્મ હું આજ પશુ સંપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ રૂપે બાહ્ય હું એમ હું શક્તો નથી—અનુભાસન રૂપે, વર્તવરૂપે, કોઈ પુસ્તકમાં જ ને ધર્મ છે તે તો એ નથી જ. તે ધર્મને જીવનના મર્મકોષ પિચ્છિત્ત કરીને, ખુલ્લો કરીને, રિચર જોતો થખીને જોવે બહુત્રો એ મારે માટે અસંભવ છે. પણ અલસ શાંતિ ચ સૌન્દર્ય રસજોગ એ તે ધર્મનાં પ્રધાન લક્ષ્ય યા ઉપાદાન એ વાત તો હું નક્કી બાહ્ય હું. (‘આત્મપરિચય’ પૃ. ૭૪.)

કવિની આ વાણી કેવી નિર્મલ અને નિરહ છે ! કા પ્રતિપાદનમાં કયાંય આવેશ નથી, ઉગ્રતા નથી. ‘અ માયા નન કરે દાઓ છે તોમાર ચરણધૂલિર તલે. ભાવના સાથે કવિનું આખું જીવન તણે પ્યતિત થર

પરંતુ ધુધિની અલિપ્તતા તેજ અંતરની અલિપ્તતા નથી.
કવિની આપણે જોયેલી આ બંને અલિપ્તતાઓમા કયાક
વિસંગતિ પણ જોના મળે છે ઉપનિષદનું મંત્રર્ગન
ઈશાવાસ્યમિદ મર્થં ચર્નિષ્વ જગત્યાં જગત્ ।
.. इह चेदयेदित् अथ सत्यमस्ति, न चेत् इह
अयेदित् महती विनिष्टः । આ જગતમા ઈશ્વરને સ્થા-
પવો, આ પૃથ્વી ઉપર, આ દેહમા જ તેને સ્થાપી લેવો, એ
વાત કવિમુખેથી પારંપાર નીકળ્યા પછી કવિની ઉત્તમ
વરખામા તેમને લાગે છે:

મારૂં જીવન સંસારના નીરાની ધૂગીથી કલંકિત થયેલું
છે તેને મૃત્યુના તીર્થજલમા સાફ કરવું પડશે. જગતરૂપી
સ્વપ્નની અસ્પષ્ટવૃત્તિઓની પેલી પાર, જ્યાં મારો ખૂન
હતિદાસ પરિમાર્જિત થઈ ગયો છે, એવા અકલ્પ્ય પ્રથમ
આદિ પ્રાંત મારી તીર્થયાત્રા છે. ('પ્રાન્તિક' મત્ય જથુ) x x
જ્યારે મૃત્યુહન મને તારા વિરાટ આગળે લઈ ગયો, ત્યારે
મેં અપકાર લેયો, પરંતુ તે અપકારના પડખા, તેના
જાંતળા એક એવો પ્રભસ હતો જે નિખિલ જગોતિ હતો
તે પ્રકાશ ગારી પોતાની છાયાને લીધે મથયેલો હતો. આ
પ્રમાણને ઝીવરાન આપણે નેચાર નથી, તેની જ તે દેખાતો
નથી આપણું શરીર તેની આડે આરે છે. ('પ્રાન્તિક',
કાન્ધ ૧૦મું)

सममि चिन्वन्तां धृत्वा अत्यतिष्ठत् दशंगु-
लम् नी वान कनि जने जे पञ्च सन्ध ते रिभमा
व्यक्त यत्ता सन्ध कन्ना पञ्च कप्त चिन्ना છે એની

જીવન અવસ્થામાંથી તે સાકાર બની પૃથ્વી, પ્રાણી, અને માનવમાં આનિર્ભાવ સાધે છે, તેનું પ્રદર્શન અન્યાયના માનવચિત્તથી સંપૂર્ણ રૂપે શક્ય નથી

‘ અને લાગે છે કે તેનું સન્ય વિશ્વગતિનું મનમાં છે પરંતુ સ્વરૂપ મનુષ્યોના મનનું સ હિ રૂપ આ વિશ્વગતિનું મનને ગાત્રદેહ સહે છે, એ વાત બરાબર નથી વ્યક્તિગત મન વિશ્વગતિ આશ્રિત છે, પરંતુ વ્યક્તિગત આ મનનું યોગદાન વિશ્વમન નથી જો તેમ દેવતા તેને કાઢે છે તે જ અગત્ય ઠીક, અને જો કાંઈ દોષ શકે તેનું સ્થાન જ ન રહેતું ” “ એવું કાંઈ એક ચિંતા કયાંક દોષ પછી શકે, જેનું ઉપનિષદ વર્ણન આમણા નાસ્તિકિક પરિભાષથી અતીત હોય, “જેને આ પછે આકાશ કહીએ છીએ તે આકાશ ॥ તે બિરાજતું ન હોય ” (“માનવ ધર્મ” ૫૪)

તેમ છતાં આ પરમના તત્ત્વને માનવરૂપમાં સીમિત કરવાનો માન કનિદ્વારા થતો હોય તેનું નામે છે,

‘ આપણા દર્શનમાં જે સગુણ બ્રહ્મ તરીકે આજખાંચ છે તેમના સ્વરૂપ વિશે જણાવવામાં આવ્યું છે કે સર્વન્દ્રિય ઘુણામામમ્-એટલે કે માણસની બહારની તેમ જ અંદરની જેટલી ઇન્દ્રિયોના ગુણો છે તેના આશ્રય તેમનામાં છે તેના અર્થ જ થયો માનવ બ્રહ્મ, અને તેથી જ તેમનું જગત તે માનવ જગત આ સિવાયનું જે કોઈ બીજું જગત હોઈ શકે, તે તે આપણે માટે કેવળ આજ તે મું પછ કોઈ ગણે થ ન હોય મારો આત્મા, તમારો આત્મા, તેના આત્મા, બિદા મેલવાય આત્મા છે તે સવગ્રા આત્મા જે એક આત્મામાં

સત્ય હોય, તેનેજ આપણા શાસ્ત્રમાં પરમાત્મા કહ્યા છે. આ પરમાત્મા માનવ પરમાત્મા છે, તેઓ સદા જ્ઞાતા હૃદય સનિવિષ્ટ.' ('માનવ ધર્મ' પૃ. ૩૪)

પરમાત્મા જ્ઞાનોના હૃદયમાં સદા રહેના છે પણ કવિ એમ તો સૂચિત કરવા નહિ જ માગતા હોય કે તેથી ક્યાય અન્ન-તેનો નિવાસ નથી માનવલોકથી ભિન્ન મતર લોકોની વાત કવિ મુખેથી આપણે સાંભળી છે. પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ લોકોને અને આ માનવ-લોકને કરો સખધ છે ખરો? કવિ આ સખધની જાળમાં સશયિત લાગે છે. આત્મતત્ત્વની જે કેટલીક સાધનાઓ વ્યક્તિને જગતથી વિમુખ કરે છે તેના પ્રત્યે કવિએ અભિરચી નથી દર્શાવી ફક્ત ષય વર્માણિ કુર્વન્ તે પુરસ્કાન્ કર્યો છે, તે કર્મ સાધનાના વિષયમાં ઉપર આપણે જોયું પરંતુ અમર માનવની મુક્તિનો વિચાર તેમનામાં ક્રમે ક્રમે વિશેષ દેવતા લે છે

‘પોતાની વ્યક્તિગત શક્તિથી કોઈ ભયે ગમે તેટલો મુક્ત થાય, પરંતુ તેની તે મુક્તિ ત્યાં સુધી નિર્ધારક છે, જ્યાં સુધી એ મુક્તિ તે જ્ઞાતાન દર્શન શકે’ ('માનવધર્મ' પૃ ૬૭)

આ વિચાર પણ સમુચિત છે પરંતુ માનવની આ મુક્તિ કઈ રીતે સિદ્ધ થાય? વ્યક્તિગત શક્તિ ઉપરાંત અમદ્વિગત શક્તિ પણ તેને મુક્તિ મેળવવામાં શુ કામ આવે ખરી? એ પ્રશ્નોની જાણનામાં પશુકર્મના ચિત્તમાં દ્વિધાત્વ

દેખાય છે. માનવીની જિંદગી અનિષ્ટામાં જન્મ મૃત્યો સદકાર
રહે તો તેની સિદ્ધિ સંગળાવે છે. પરંતુ જે જિંદગીમાં
જિંદગી આધ્યાત્મિક અસીધા છે, તે બાબતમાં જન્મ મૃત્યો
સદકાર નહિ પણ વિરોધ પણ મળે છે. એ સામે લડી
લેવાને પણ કવિ કહે છે. તે માટે પરમનાત્મની સહાય
પામવા પણ તેઓ તૈયાર રહે છે. છતાં તેઓ કહે છે કે
એ જન્મ મૃત્યુ વચ્ચે પા તે દ્વારા જ સાધના થવી જોઈએ.

('Thoughts from Tagore' પૃ. ૫૪)

The great leaders have ever won that
infinity of Solitude, needed for souls
meeting with her god, through the
crowd and for the crowd themselves.

અહીં 'મુ' શબ્દનો અર્થ 'દ્વારા' કે 'વચ્ચે'
જે કંઈ કહે. પણ તે જન્મ મૃત્યુને ખાતર જીવનાર કશું
અને ખુદની સાધનાને નથી લાગ્યું પડતો, તે દિનની
નગર બહાર કેમ રહી જાય છે? તથા ઈશ્વરવિમુખ
જન્મ મૃત્યુ અને તેનાથી જિંદગીનું ઈશ્વરનાત્મ એ બંનેનો
બેઠ કવિને સ્પષ્ટ હોવા છતાં, મુક્તિનો સાધકને
તેની સાધના દરમિયાન કઈ કાર્યસાધકતા ખાતર
જન્મ મૃત્યુ સાથે જકડાયેલ રહેવાનું કવિ નિર્દેશે છે, એ
ચતુ સહેવાઈથી સમજી શકાતી નથી. જન્મ મૃત્યુનું કથાણું
તે મુક્તિ એ વાત બરાબર. પણ તે કઈ રીતે? પાણીમાં
ગરમી જતા માણસને તરતો કરવાની શક્તિ તારાએ એકલા

તરીને સિદ્ધ કર્યાની ગહે છે છતાં કવિનું દર્શન માનવ
સબંધ અને માનવનત્વ તરફ નધારે ઝોક લેવા લાગ્યું
છે. અહીં પરમતત્ત્વને કદાચ પરિભાષાથી ઓળખવું, તેને
માટે અતિમાનવ, અમાનવ દેવી યા માનવ શબ્દ વાપરવે।
એ ગૌણ વાત છે, પરંતુ એ નવના મત્ત્ય રૂપની ઉપનયમ
કઈ રીતે કરવી એ મુખ્ય મુદ્દો છે ૩૪૩૪૪

મારું મન જે સાવનાનો સ્વીકાર કરે છે તે એ છે કે,
પોતાનો ત્યાગ કર્યા વિના પોતામાં જ તે મહાન પુરુષની
ઉપનયમ કરવાનું છે—અને તે છે નિષિવ માનવનો
આત્મા તેમનાથી સંપૂર્ણ બનીશું થઈને મઈ અમાનવ કે
અતિમાનવ સત્યમાં ઉપનીત થવાની વાત બે કોઈ જણારે
તો તે વાત સમજવાની શક્તિ મારામાં નથી મરણ કે મારી
બુદ્ધિ માનવબુદ્ધિ છે, મારું હૃદય માનવહૃદય છે, મારી મનના
માનવ મનના છે તેને ગમે તેટલું માર્જીત કરો કે રોબો
પરંતુ તે માનવચિત્ત મદાપિ હોય નહિ આપણે જેને
વિજ્ઞાન ગણીએ છીએ તે માનવબુદ્ધિથી પ્રમાણિત થયેલું
વિજ્ઞાન છે, આપણે જેને મહાનદ ગણીએ છીએ, તે પણ
માનવના ચૈતન્યમાં પ્રમાણિત થતો આનંદ છે આ બુદ્ધિમાં
આ આનંદમાં જેમની ઉપલબ્ધિ કરીએ છીએ તે બૂમા તો
હ, પરંતુ માનવી બૂમા છે તેમની બહાર બીજું કોઈ હોત
ન હોત મનુષ્યન માટે સમાન હ (માનવ ધર્મ પૃ ૮૬)

એ બહુ ખરેખર ‘સમાન જ છે’ તો પછી નિ
આ કઈ અવસ્થાનું વર્ણન આપે છે? ‘મારે જ્યાંનું
છે તે નીચું, દેવાહનકીન, લાપાહીન સજીત મદિન,
ત્યાં તેનું સ્થાન છે જગતના ચિત્તના નગર ત્યાં જગતનું

છે, ત્યાં એકલા જવાનું છે, હાથમાં એકતારો લઈ જવાનું છે ('પ્રાન્તિક' કા. ૫ ટ્યુ)

આ બે લિન્ન અલિયનાઓમાથી કઈ વધારે સારી? કવિ મહે છે તે મુગળ માનનીમુમાયાં બિર્ધનુ જુમા ટ્યુ છે તથા તેનો મા નલોક સાચે કેવો સગવ છે, એના દર્શન ઉપર માનની આત્મસાધનામાં ઘણો દેગ પડી જાય છે નાખવા રૂપે કવિના મ યમા વેદના અને મુ યુની અનિર્વાર્ધતા, તેનો સહર્વ સ્વીકાર, તેમાં મગન તત્વનું દર્શન, અને તેમાં નીપજના કલેશ ધનાદિના ત્યાગની વાત હન પુન આવે છે જીવનમાં દુ ખદ અને અનનુકૂળ અનુભવોને આનકારી લેષ તેનાથી અપરાજિત રહેનાં આ જીતિમાં વારતા છે તેમજ નુ યુ જેની પરમ લયાનહ વસ્તુને પ્રજુના મજતમૂર્ત પ્રકાશપૂર્ણ દૂત તરિક્કિ નર્ણવવામાં સુદ કાવ્ય પથ છે પરતુ આ ગિપપમાં એ પ્રદેશની પ્રમાણભૂત વ્યક્તિઓના દર્શન સહેજ જુદા પડે છે, આમજ વધે છ વેદના અને વ્યથાનો દાનક રસ જીવનની ત્રિશુદ્ધિ માટે માનવે હ મેશા પ્રયોગમાં લેવોજ પડશે તેનું નથી દેહનું ત્રિલેખયુ થનાની સાચે સાધા પ્રજુતા અરજુમાં પહોંચી જવાય છે તેનું પથ નથી અને પ્રજુના અરજુમાં પહોંચના દેહનો ત્યાગ કરવો જ પડે એમ પથ નથી (શ્રી અગર્વિદ, 'Life Divine' પા ૧, પ ૧૬૨-૬૩ 'Words of the Mother,' પ ૧૧૨-૧૩, પ ૮૫)

આની મુક્તિ અસંગતિઓ પ્રથમ નજરે પ્રાકૃત જીવન માટે કથા મહત્ત્વ વિનાની લાગે, પણ તે તેના આધ્યાત્મિક જ નહિ પણ સામાન્ય જીવન માટે પણ, સાધનાના સુકાનને બહુ જુદી જ દિશામાં પંડી દે છે નીકા ઉપડતી વેગા સુકાનની દિશાના ખુશામાં એકાદ અ પા શનો દર હોય, પણ ગત ય સ્થાને પહોંચના સુધીમાં તો તેમાં જોજોનો અતર યઈ જાય

અરુ પણ કનિને કાને આ તર્કચર્યા વડે તો તેઓ જરૂર હસે આપણે તેમને મ્હોંએ કે, તમાના દર્શનમાં આવેશ છે, તો સો નાં ક્ષમા માગી લે, અને અજ્ઞાત શત્રુના પગમ સૌમ્ય બાવે કહે ‘જાના મારી સાથે આમ તર્ક લડાવના કા આવો છો?’

‘હું તરવણીની, સામજીની, શુર વા નેતા નથી શુભ નિરજનના જેઓ દૂત છે, તેઓ પૃથ્વીનું આપક્ષાનન રે છે, માનવન નિર્મલ નિરામય મધ્યાણુ જતમાં પ્રવર્તિત કરે છે, તેઓ મારા પૂજ્ય છે તેમના આસનની જોડા માફ આસન ન હોય પરંતુ તે એક શુભ જ્યોતિ જ્યારે બહુપ બને છે ત્યારે તે નાના વણના પ્રમળ કિરણોમાં પોતાન વિચ્છ રિત કરે છે, નિશ્ચને રમે છે, હું તે બહુપનો દૂત છું, હું નાચુ છું નચાઉ છું, હસુ છું હસાનુ છું ચેતન કરે છું, ચિત્ર મંદુ છું જે આવી વિશ્વપ્રકારના અકૈતુક આનંદમાં અધીર બનેનો છે હું તેમના દૂત છું જે લોકો રાખ ધટા વગાડી મને ડાંચા માચડા પર બિસાડવા ડગે છે તેમને હું કહું છું કે હું તો નીચેનું સ્થાન લઈને જ જાઓ છું

છે, ત્યાં એના જવાબ છે, હાથમાં એકતાએ સમ જવાબ
છે (પ્રાન્તિ- કાવ્ય રથુ)

આ બે લિન્ન અભિજ્ઞાઓમાંથી કઈ વધારે સારી ?
કવિ પહે છે તે મુજબ માનવીશ્રુમાંથી લિધિનું જુમા
દેવ છે તથા તેનો મા વલો આવે કેવો સળવ છે,
એના દર્શન ઉપર માનવીની આત્મસાવનામાં ધણો દેર
પડી જાય છે માનના રૂપે કનિના માન્યમાં વેદના અને
મુનિની અનિવાર્યતા, તેમાં સહર્પ રીકાગ, તેમાં મગવ
તત્ત્વ દર્શન, આં તેમાંથી નીપજતા કવેશ ઇત્યાદિના
ત્યાગની વાત પુન પુન આવે છે જીવનમાં દુખદ અને
અનુકૂળ અનુભવોને આરકારી સેધ તેનામાં અપગજીત
હેનાં આ વૃત્તિમાં વાગતા છે તેમજ મૃત્યુ જેવી પરમ
ભયાનક વસ્તુને પ્રભુના મમતમૂર્ત પ્રકાશપૂર્ણ દૂત
તરીકે નર્ણવવામાં સુદર કાવ્ય પણ છે પરંતુ
આ નિયમમાં એ પ્રદેશની અમાણ્યૂત વ્યક્તિઓના
દર્શન સહેજ ભુદા પડે છે, આગળ વધે છે વેદના
અને વ્યથાનો દ્રાવક રસ જીવનની નિશ્ચિ માટે માનવે
હમેશા પ્રયોગમાં લેવો જ પડશે તેનું નથી દેહનું
નિર્લેપ્ય થવાની સાથે સોધા પ્રભુના ચગ્લમાં પહોંચી
જવાય છે તેનું પણ નથી અને પ્રભુના ચ લુમાં પહોંચ્યા
દેહનો ત્યાગ કરવો જ પડે એમ પણ નથી (શ્રી અગ્નિદે,
'Life Divine' પૃ ૧, ૫ ૧૬૨-૬૩ 'Words
of the Mother,' ૫ ૧૧૨-૧૩, ૫ ૯૫)

આવી સૂક્ષ્મ અસંગતિઓ પ્રથમ નજરે પ્રાકૃત જીવન માટે કશા મહત્ત્વ વિનાની લાગે, પણ તે તેના આધ્યાત્મિક જ નહિ પણ સામાન્ય જીવન માટે પણ, સાધનાના સુકાનને બહુ જુદી જ દિશામાં પનટી દે છે નૌકા ઉપકતી વેળા સુકાનની દિશાના ખુલાખા એકાદ અપા શનો દેર હોય, પણ ગતવ્ય સ્થાને પહોંચના સુધીમાં તો તેમાં જોજનોતુ અતર થઈ જાય.

અસ્તુ પણ કરિને કાને આ તર્કચર્યા ૪૩ે તો તેઓ જરૂર હસે આપણે તેમને કહીએ કે, તમારા દર્શનમાં આવેશ છે, તો સૌ વાગ ક્ષમા માગી લે, અને અજ્ઞાત શત્રુના પરમ ઔચ્ચભાવે કહે . ‘બાબા, મારી સાથે આમ તર્ક લડાવવા કા આવો છો ?’

‘હું’ તત્ત્વજ્ઞાની, રાસ્ટ્રજ્ઞાની, ગુરુવા નેતા નથી ગુણ નિરંજનના જોબો ફૂત છે, તેઓ પૃથ્વીનું પાપક્ષાલન કરે છે, માનવનં નિર્મલ નિરામય મધ્યાણુ મતમાં પ્રવર્તિત કરે છે, તેઓ મારા મૂલ્ય છે, તેમના આસનની જોડમાં મારા આસન ન હોય પરંતુ તે એક શુભ્ર જ્યોતિ જ્યારે બહુષ જને છે ત્યારે તે નાના વર્ણના પ્રકાશ કિરણોમાં પોતાન વિચ્છુ રિત કરે છે, વિચ્ચને રંગે છે, હું તે બહુષપનો ફૂત છું, હું નાણુ છું નચાણુ છું, હસુ છું હસાણુ છું, જાન કરુ છું, ચિત્ર કાદુ છું જે આવી વિશ્વપ્રકાશના અડેતુક આનદમાં અધીર જનેતો છે હું તેમનો ફૂત છું.. જે લોકો રાખ પટા વગાડી મને લાંચા માચડા પર ખેસાડવા ઇચ્છે છે તેમને હું કહું છું કે હું તો નીચેનું સ્થાન લાઇને જ જાગ્યો છું.

પ્રીત્ય અને પ્રવાન પુરોના 'આસન પરથી ઉતરી જવાની
 રાગરાગતા હિસાદે રાને દુઝી આરો' છે. આ ધૂન-
 માદી-ધાસની વચ્ચે માર્ગ-હુલ્લ દાળી દરને પદોચ્ચે કુ
 વનસ્પતિઆની મારે. જેએ માદીના બોલમા છે, જેએ
 માદીના લાંબે હારેવા છે, જેએ માદીમા જ આવવાનું માર
 કરી, ઉપરે માદીમા જ વિચાર કરે છે, હું તે સીને બહુ છે
 હું છે મનિ.' ('આત્મપરિચય,' પૃ. ૮૦)

‘એના એક દિવસ આવશે જ્યારે કવિની વાણી પરિપક્વ
 ફળની મહત્ત્વ આગળની પૂર્ણતાના ભારે અનતની અર્ધદાગી
 ઉપરથી નિરાપદે ખરી પડશે. ત્યારે મારા જીવનનું શેષ મૂલ્ય,
 શેષ આદ્ય, શેષ નિમિત્ત અસ્થિતિનું બનશે. ('પ્રાતિક' કાવ્ય
 ૧૦ મુ) કેમ, નિશ્ચયે, હરે સ્વપ્ન મયા નરે લોક, હમણા
 તો બહુ છે જીવો, જીવો, પેચો સંમુખે શાંતિપાસવાર ’

એ શાંતિ પાગારના દર્શન પામી કણ્ઠધાટને તરી,
 સાક્ષીનાનું કહી શરદેર મયા એમની પંથ ઉપરની
 સુમધુર સુવલિન અનુભવકર વાણી ઉજી જગતના કણ્ઠમા
 મંદિત થયા કરે છે, અને જગતને જ્યાં લગી એ
 ભૂમાનો પ્રદેશ પ્રાપ્ત થયો નથી, ત્યાં લગી એનું સ્થાન
 જગતના વિચાર અને રસના ભંડારમા સંસ્થાપન રહેશે.
 અને એથી મે પૂર્ણતા પૂર્ણતાનું ગાન પશુ ગાના તેઓ
 પાછા આ બૂપૃષ્ઠ ઉપર આવશે પૃથ્વી સાથે તેમને
 ધનિષ્ઠ સ્થાપ રહ્યો છે .

સ્વીન્ડનાથ અને

રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનની ભૂમિકા

—ભોગીલાલ ગાંધી

૧ : પૂર્વભૂમિકા

અંગ્રેજોના આગમનને કાગ્લે ૪ સ ૧૮૦૦ના આગલથી ભારત માટે એક અપૂર્વ સામાજિક-સાસ્કાતિક કટોકટી જાગી હતી 'પૂર્વ' અને 'પશ્ચિમ'ની અતિ ભિન્ન સંસ્કૃતિઓના સંઘર્ષોથી જાગેલી મમરના ભાગતના વિકાસ માટે અતિ કૂટ સમસ્યા પતી ચૂપી હતી

સ્વીન્ડના જન્મ પૂર્વે અનેક તત્ત્વચિંતકોએ આના ઉકેલમાં પોતાનો ફાળો નોંધાવ્યો હતો

ભારતને સફલાચ્ચ રીતે સ્વીન્ડના આરંભમાં જ તેને સમગ્ર સમન્વયના રાટે વાણી અને ધર્મથી દોગના રાજ સમયોદય રોચ મળી ગયા હતા તેઓ હિંદુ, મુસ્લિમ અને ખ્રિસ્તી સાથેના પ્રખ્યાત પતિ હતા, પશ્ચિમી ભાષાઓ અને સાહિત્યના અકાશ રાજ્યાસી હતા, અગત્યના અને સરકારનાઓની સચેત્વ હેઠળે હતા પરંતુ મૂળભૂત રીતે તેઓ અત્યંત સંસ્કૃતિવાદી હતા, એક અને અલગ ધર્મની તેમની શ્રદ્ધાના મુજબ

ઉપનિષદોનો અર્થ સાચો અને સાચા અર્થમાં તેમની દષ્ટિ સમન્વયકારી હોઈ તેમણે, ખીજા ધર્મોના અનિષ્ટોનો નિન્કાર કરીને તેમના - હિતમ તરફો અપનાવી લીધા હતા તેઓ સાચા વિશ્વધર્મી હતા—ગ, કામ, નાદુ કે ધર્મના ભેદો વિનાનો નવો ધર્મ તેમણે સ્થાપ્યો હતો—બ્રાહ્મ સમાજ અને તેને ધર્મ-નીતિ-સદાચાર તથા જ્ઞાન્ની સર્વદેશીય ઉપાસનાના વિશ્વમંદિર તરીકે વિકસાવવાના તેમના મનોગ્ધ હતા એક દરે વેદાન્ત ચિંતનના પાયા ઉપર, ૧૮ મી સદીના પુરુષોદયના સહારે, તેઓ નિગકાગ ધર્મ અને તર્કનો સમન્વય સાધવા મથી રહ્યા હતા.

સાંસ્કૃતિક-સામાજિક ચિંતનમાં તેઓ અગ્રેષ્ઠ ભાષા અને અગ્રેષ્ઠ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના પ્રખર હિમાયતી હતા તમામ દેશોની રત્ન નતાના તેઓ ચૂસ્ત પક્ષમાં હતા, અને તેમનો સર્વોચ્ચ આદર્શ માનવ જાતિના એકત્વનો જ હતો. ખગ્લ પૂર્વ-પશ્ચિમના સમન્વયની ધગસમાં તેમણે એટલે સુધી આશા સેવેલી કે—‘હિંદી પ્રજા અગ્રેષ્ઠને પોતાની રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકારે, હિંદી સમાજમાં

● ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જો ‘મૂર્તિ’ અનેક દેવવાદનો પુરસ્કાર કરે છે કેવળ ઇશ્વર જ ઈશ્વર પુત્ર છે, એવું મતિપાત્રિત કરે છે આથી રામમોહનને પાદરીઓ સાથે સંઘર્ષ થયો હતો તે જ રીતે હિંદુઓના અનેક દેવવાદો અને મૂર્તિના વિલાપ કરીને તેમણે હિંદુઓનો રાષ્ટ્ર વડોર્યો હતો સુરિલમોની પક્ષે ૨૧ માર્ચના તેઓ દીકરાદાર હતા.

પરિમ ૧૧ સમયનાને દાખલ કરે, અને પછી આઝાદી
મેળવી એશિયાના બાકીના ભાગમાં ગાનનો પ્રગટ ફેલાવે *†

રામમોહનનાયના અવસાન ગાદ, રતીના પિતા
મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ રામમોહનના આધ્યાત્મિક વારસદાર
તરીકે આગળ આગા તેમણે બ્રાહ્મ સમાજની નિધાન
ધર્મતત્ત્વ-પ્રદાસન આનુ રાખ્યું 'એક ઈશ્વરે અસ
ત્માથી વિશ્વનું સર્જન કર્યું છે. કરુણા એ આ
ઈશ્વરના સ્વભાવનું એક મુખ્ય લક્ષણ છે અને પરસો
આ માણસને મુક્તિ મળ, તે માટે એની સર્વભાવે
ઉપાસના કરવી આવશ્યક છે'

વળા, મૂર્તિ પૂજનો વિરોધ તથા સનાતન ઉપગનો
રામમોહનનો આગ્રહ, જેમના તેમ તેમને જાગવા ગઈએ

પરંતુ રામમોહનના અવસાન પછીના વરસોમાં ખ્રિસ્તી
પાદરીઓએ બાહોળા પ્રમાણમાં મ કુચિત્ત્વ પથ-પ્રચાર
અને વળાગ-પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હોવા છતાં પોતાની
ઉપગના આ આક્રમણથી હિંદુ ધર્મીઓ જ નહિ,

† અલબત્ત સાથ સાથ જ તેમણે ઉમેરેલ કે—હિંદી
પ્રભની આગેવાન ઈંગ્લેન્ડ ન ગેવાની કરશે એવી જે એ દી
આશા એ રાખી છે તે બે ફળીભૂત નહિ થાય તો, અમે
ઈંગ્લેન્ડ જોડેના સભ્ય તરીકે જુદા પડી જઈશું * *
રામમોહનનું અવસાન બે એકાએક ચિટનમાં ન થયું હોત
તો, પાછા આગળ પછીની પરિસ્થિતિમાં તેમણે આ બાબત
કેરો વળાક લીધો હોત તે કદાચ સકાય તેનું છે

પ્રજ્ઞાલિકા અનુસાર પાઠ્યુ' હતું; અને હિંદુ ધર્મમંથોના તેઓ મહાન પંડિત હતા. શાસ્ત્રોના આધારે ટાંપીને તેમણે સમાજ-સુધારાનો દૃષ્ટર પંથ ખેડ્યો હતો. બીજા બાબુ, ભારતીય શિક્ષક મંડળ વ્યાકરણ, કાવ્યશાસ્ત્ર અને તર્કશાસ્ત્રમાં અત્યાર્થ મયું હતું, તેનો વિરોધ કરી, પશ્ચિમી શિક્ષકને તેમણે હિમજાકાભેર આવગામું હતું—અવગત શિક્ષકના માધ્યમ તરીકે, અર્થેજ નહિ, માનુષાધારનેજ ધ્યાન આપવાનો ગ્રામતમા તેઓ મક્કમ હતા. એકંદરે તેમનો રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનનો શાઢ ગ્વસ્થ અને દીર્ઘદષ્ટિ પૂર્વકનો હતો.

રવીન્દ્રથી ઉંમરમાં ટૂંક વડીલ, સમકાલીન એક વિખ્યાન નવલકથાકાર અંકિમચંદ્ર હિંદુ સંસ્કૃતિના પ્રખર પુરસ્કર્તા તરીકે આગળ આવ્યા હતા. તેમનો પ્રયાસ હિંદુ ધર્મ અને બ્રાહ્મસમાજ વચ્ચે પડેલી ખાઈ પૂરવાનો રહ્યો હતો. Comte (કોંત ના તત્ત્વગ્રાનથી તેઓ પ્રભાવિત બન્યા હતા અને તદનુસાર તેમણે છુદ્દિના પાયા ઉપર નૂતન હિંદુધર્મ—‘અતુલીનન’ ધર્મનો ગાઢ બેંધ્યો હતો.

પરંતુ આખા એક દાયકા સુધી (૧૮૯૦ થી ૧૯૦૨) પોતાની પ્રતિભાથી અને વાફીયાથી કેવળ ભારતને નહિ, પણ અમેરિકાનેય આંજી દેનાર (૧૮૯૬ની શિકાગોઃ ધર્મપરિષદમાં) સ્વામી વિવેકાનંદ હતા. એમના ગુરુ સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ પરમ આધ્યાત્મિક પુરુષ હતા. એમણે આત્માનુભૂતિનો જ આધાર લઈ રાષ્ટ્રોત્થાનનો પંથ ખેડ્યો હતો. ત્યારે તેમના આ પરમ સિધ્ધ ધર્મ, રાષ્ટ્ર

રાજકારણ, અર્થ-જીવન—દરેકને હિંદુ ધર્મના ધૌલિક નવવિધાન દ્વારા આધ્યાત્મિકતાના અને સેનાના રંગે નવપ્રાપ્તિ કરવા પ્રયત્ન બન્યા હતા.

સ્વીન્ડર ઉપર આ સમન્વયોમાથી કોની કેટલી અસર થઈ હતી તે અણખું, સ્વીન્ડરનાં પોતાનાં સખાણોમાંથી થ શક્ય નથી. પરંતુ, એ વાત નિઃસંશય છે કે સ્વીન્ડરે આ બધાંના શ્રેષ્ઠ તત્ત્વો પર્ચાવી લીધાં હતાં. વળી એ વાત પણ સ્પષ્ટ છે કે, સ્વીન્ડરે કોઈ નૂતન ધર્મ વા નૂતન ધાર્મિક પ્રણાલીના આધારે રાષ્ટ્રને પુનરુત્થિત કરવાની ઇચ્છા-મહેચ્છા સેવી ન હતી.

સ્વીન્ડરને બાળપણથી જ પિતા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથનું સંસ્કાર સિંચન મળ્યું હતું. ઉપનિષદોની જિંદી અસર તેમણે એ દિવસોમાં આત્મસાત્ કરી લીધી હતી. તે બીજી બાબુ, બાળપણમાં જ તેમને અગ્રજ શિક્ષકો દ્વારા શિક્ષણ લાભ મળ્યો હતો અને ૧૭ વર્ષની ઉંમરે તેઓ વિદ્યાભ્યાસ માટે બે વર્ષ વિદેશમાં રહ્યા હતા. યાજ્ઞ કરતા તેમની કવિ-સર્જક અને ચિંતક તરીકેની જે કારકીર્દિ શરૂ થયેલી આપણે જોઈએ છીએ —તેમાં સ્વીન્ડરની મૌલિક પ્રતિભાનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ વેગે મળે છે.

૨ : અમર્યાનું હાલ

ચિંતનના આરંભથી જ રાષ્ટ્રીય પુનરુત્થાનના

અલ્પમમાજ દેવેન્દ્રનાથ અને તેમના આથીઓ પણ ચાંકી જાય છે. પાઠરીઓનો પ્રયાસ ધર્મોપદેશનો નહિ, પરંતુ ભારતીય સરકાર અને સમાજવ્યવસ્થાના મૂળ ઉપર જ વિદેશી સત્તા અને ધનના પીડાળથી, આધાત હરવાનો છે—એવું વગ્નાતા તેમણે ભારતીય ઉપનિષદીય પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનનો, ગાંધીય ઉત્થાનના મૂળમૂળ પાયા તરીકે, સ્વીકાર કરી લીધા હતા. અલગત, તેમને, ખીજે મોરચે ય લઢવાનું રહ્યું હતું—તેમણે અલ્પસમાજ અંગીકાર કર્યો ત્યારથી જ હિંદુ ધર્મીઓએ તેમને બહિષ્કૃત કર્યા હતા.

દેવેન્દ્રનાથે એક અને સમગ્રજીવ ધર્મ તથા માણસની શુદ્ધિશક્તિ—એનો સમન્વય સાધવા કોશીશ કરી હતી.

જો ગમમોહન રાયના આધ્યાત્મિક વારસ દેવેન્દ્રનાથ હતા, તો તેમના આરકારિક-સામાજિક વારસ કેશવચંદ્ર સેન હતા. ધર્મની રૂઢિઓ, લોક-રિવાજો ઉપર તેમણે જલદ પ્રહારો કર્યા હતા પોતે મચ્છીનરી-શાળામાં અભ્યાસ કર્યો હતો, સરસ્વતી ગાન ન હોઈ હિંદુશાસ્ત્રોનો તેમને પરિચય ન હતો. પરંતુ, અલ્પસમાજ તરીકે તેઓ શુદ્ધ એકધર્મવાદી હતા. બીજી માણુ, ઇશુ ખ્રિસ્તનું આકર્ષણ એટલું જળરજસ્ત હતું કે ભારતીય હૃદયમાં તેઓ ઇશુની સ્થાપના કરીને, તેમણી જન્મનારા નૂતન ભારતદ્વારે દુરોપ આપ્યાને જો આધ્યાત્મિક સંદેશો મહેરોળ્યાકવા ઉસક હતા તે આવો હતો—

‘હે સાંપ્રદાયિક ને વિષયભોગમાં પડેલા યુરોપ! તારા સકું-
ચિત ધર્મનું ખડગ છું’ ચ્યાનમાં મૂકી દે! તેનો ત્યાગ કર,
અને ઇશ્વરપુત્ર ઇશુને નામે સાચા કેથોલિક અને સર્વદેશીય
ધર્મસંધમાં સામેલ થા!’

કેશવચંદ્રનું આખું જીવન જે છેડા વચ્ચે દડાની જેમ
અડળાઈ રહ્યું હતું. આરંભમાં ભારતીય સાંસ્કૃતિક
ભૂમિકાનો સર્વથા ઇન્કાર કરીને, તેની ભાસના કરીને,
તેઓ હિંદુ સંસાર સુધારો કરવા અને ઇશુ-પ્રેરણાના પાયા
ઉપર વિશ્વધર્મ રચાવી, વિશ્વઐક્ય સાધવા મથ્યા હતા;
યુરોપ અને હિંદુ વચ્ચે સાફળ યત્નની તેમની ઝંખના
હતી. પરંતુ પોતાની જ માન્યતા અને કાર્ય પદ્ધતિને કારણે
તેઓ હિંદુ સમાજથી સાવ અળગા પડી ગયા હતા. ખાજ-
ગયા હિંદુ મંથન ભગતાં, તેઓ ચૈતન્ય-પ્રેરિત ભક્તિ
અને સંકીર્તનોમાં હૂળી ગયા હતા; છાબો વખત
લોધાની વચ્ચે દેશજરમા ફર્યા પછી, લોધામાં પ્રચલિત
અનેક-દેવતાદ અને મૂર્તિપૂજા પાછળની ભાવના સાથે
તેમણે સમાધાન કર્યું હતું; વળી રામકૃષ્ણ પરમહંસના
તેઓ હિંદુ બન્યા હતા.

આમ, તેમણે જે પ્રકારનો પાઠ લખ્યો હતો—
બૌદ્ધિક યુરોપીય દષ્ટના આચાર્યનો, તથા ભારતીય
બિર્મિવશ ભક્તનો. પરંતુ કેશવચંદ્ર આ જે છેડાનો
સમન્વય કરી ન શક્યા.

ત્યારે, ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે પોતાનું જીવન સંગત

ક્રમિયા તરીકે રવીન્દ્રને પૂર્વ-પશ્ચિમના સમન્વયનું મહત્ત્વ સમજાઈ ગયું હતું. અને આ સમન્વયનું હાર્દ પાસે એ આરંભનાં વર્ષોમાં જ આત્મગત દર્શન ગ્રંથ હતું, તે એ

ભારતે જે પોતાની આગલી, હાલનાંથી બા-
-તવનું દર્શન, પોતાનો વિશ્વાસ સાધવો હશે તે બૃહત્તરન
વપનાવતી પદ્ધતિ; અને ક્રિટિક-સંપર્કને કા-
નવી પરિસ્થિતિ પેદા થઈ છે, તેનાં બધાં પા-
ભાગને, ભારત પોતાના પ્રપાચ આદરશે તે, તે
સાધના સાધ્ય ધરે; પરંતુ અંધ અનુકરણ તેને માટે જ
વેનાશકારી નીવડશે.

પરંતુ બધાં પાસાં સમજનાં અને અંધઅનુકરણ
પથનું એ જ તો વિકટ સમસ્યા હતી. રવીન્દ્રના પુરોગામી
અને સમકાલીનો એના જ પર માથાં પટકી ગયા હ
અને રવીન્દ્રના દિવસોમાં એ સમસ્યા વધુ વિકટ
કઠોર બની બેસી હતી.

૧ રવીન્દ્રને માટે એ વાત સમજવી તો સહેલી હત
૧૮ મી સદીના સમયના આરંભથી પશ્ચિમે વિજ્ઞ
યંત્રવિદ્યા, ઉદ્યોગ, રાજતંત્ર; તથા સામાજિક સ્વર્ગ-
ક્ષેત્રે જે અસાધારણ ભૌતિક સિદ્ધિઓ હાંસલ
હતી, અને યંત્ર તથા છુદ્ધિવાદે (એકે એક જ સુ
દૃશ્ય હતાં) જે આબોહવા ફેલાવી હતી, તેમાં અ
જગત તરબોળ હતું. એને સ્વર્ગ માનીને પશ્ચિમ તો એ

ગૌરવભરે વિનાટ થયેલે ધસી ન્યું હતું જ, પરંતુ ત્યારે, ભૌતિક વિકાસમાં પહોંત પહોંત ગયેલા દેશો પાસે એ માર્ગને પુનરુજ્જનનો એકમાત્ર માર્ગ સમજી, અગર મનના પાના ધ, વાતાવરણના ધક્કામાં તે ઢિશામાં જ ધકેનાઈ રહ્યા હતા !

પરિણામે, એ વધુ લય કર દુનિયાની પરિણામ જન્મ્યું હતું તે ગ્વીન માટે નધારે આધાનકર હતું—

અમજી શિક્ષણે, પશ્ચિમી સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ઈતિહાસ આદિના અભ્યાસ દ્વારા, ભાગ્યને બૃહત્તરનાના સપક્ષમાં આશ્રી દીધું હતું પરંતુ બીજી બાજુ, એ શિક્ષણ એના પ્રકાર આપનામાં આન્યુ હતું કે એને કાન્હે પશ્ચિમની તમામ કલ્પનાઓ, ભાવનાઓ, માન્યતાઓ, આદર્શો, ગમે અને થનજો શિક્ષિત સમાજને મન એજ જાહે માઓ માપક હોય, તે રીતે ભાવનાના પર ચઢી બેસા હતા. પરિણામે આપણે પશ્ચિમ પાસેથી શુ લેવા માગીએ છીએ, સામે શુ આપના માર્ગાએ હાએ, શુ આપના શક્તિમાન છીએ, અને આપણે આપણુ શુ સાચવવા માગાએ છીએ, —સાચા સમન્વય માટેના મૂળભૂત સવ સોના બાગતમાં ન સરકાર ક્ષેત્રે, શિક્ષણ ક્ષેત્રે, ગઝકાવ અને આર્થિક વિમસના ક્ષેત્રે અધાધૂધી અથવા આગાપણું પ્રવર્તતું હતું. એટલે નય સમન્વયનો પાયો નહુ સિવદ રીતે રજૂ કરવાની સૌધા પદની અને સૌધા અગત્યની ફગદ, જાપરે અજાપરે, ગ્વીન્દે પોતાને શિરે લઈ લીધી હતી

રવી દ્રે પોતાની આ ગાંધીય કરન ત્યારી પાઠ પાડરા
પાઠ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના મૂળભૂત તરવે. અને
સ્વરૂપોની અર્થા, વિવિધ ક્ષેત્રોને આસરીને, વાગવા કરી
છે તેમા તેમણે ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિ નિરેનુ પોતાનુ
સંતુલન ચિંતન વારવાર, ઘણી વીગતે પ્રગટ થયું ॥

ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિ દ્વંદ્વ આધ્યાત્મિક હતી
એની 'શુનગતિ' અગર એની 'ટીકાઓ' બનેને તેમણે
અર્થ વિનાની ગણ્યાની છે છેક મહાભારતનો સમય માઠ
કળાવીને તેઓ જે ચિત્ર આપણી નમસ્તુ ખેચે છે, એમા
એ જમાનાની સંસ્કૃતિમા શુભ તરવે અને બળાની
લાઘો સાથે કેસો વેગ હતો. કેની વિવિધ શક્તિઓનો
બંધન હતો, કેટલો સોન, હિસા ભય, દુઃખ, અસહન
અદમાર હતો, કેટલો અધમાર હતો તેય ગતાન્યુ છે
અને કહે છે કે તે રખતનો સમાગર આરુ અને
ખોદુ, અધકાર અને પ્રકાશ—એ બધાંની સીધે જીવનના
સંકલ્પોવાળા હતો એ કાર્ષી સમાહિત કપાકૃતિ જેવો
નહાનો.

ગીન્દ્ર ભારતીય સંસ્કૃતિનુ પ્રાચીન અને વર્તમાન
રૂપ આ રીતે સમજાવે છે—

એ સમયે તે હિંદુ અને ક્ષત્રિયાના નિષુદ્ધ અગ્નિ જેવી
હતી હાન એ અગ્નિ દગાઈ ગયું છે, ને ખાણના કાલસા
રૂઠે તે આગને અસ્તિત્વ બનાવે છે. આગે હવે તેનામા
હિંદુ નથી, ગતિ નથી, એ સાચું છે પરંતુ એથી

એનું મૂલ્ય જ સર્વથા નાશ પામ્યું છે શું ? રસીન્દ્ર કહે
છે આજે ૫ હજી તેમાં અનેક યુગની ગર્ભી અને પ્રકાશ
ગુપ્ત ભાવે વિગળે છે, પરંતુ આપણી પાસે હવે
અમિશીખા નથી એથી માનકૃદ્ધા માનસથી કે વળતું નથી.
ભક્તિપૂર્વક ઘટડી નગાડયે ૫ કંઈ વળનાનું નથી x x

ખીજી બાજુ, પશ્ચિમી સરકૃતિ વિશે તેમને ધણું
કંટોર કહેવાનું છે તેનું કારણ એમને મતે, એ છે કે—

પશ્ચિમી સરકૃતિ એકાગ્રી છે તેમાં પૂર્વ મનુષ્યત્વનો
વિચાર નથી થયો તે મૂળભૂત રીતે મિલન-મૂનક નહિ
નિરોધ-મૂનક સરકૃતિ છે બહારના એટલે જ પારકા,
અને પારકા એટલે જ સધર્મ—આથી તેનો ઈતિહાસ
સમન્વયાત્મક નથી, સધર્મ દ્વારા સામાને પરાજિત કરી
નિજોન્મુખ ઉદ્ધતાર્થનો તેમાં ધમક ગાળે છે

ખીજી લક્ષણ પશ્ચિમી સરકૃતિ પ્રમળ નદી જેવી છે,
એના સ્વભાવમાં બળ વેગ, ગતિ, ચચળતા છે પરંતુ
સહિષ્ણુતા નથી એ કાર્ય-પ્રધાન સરકૃતિ છે એમાં
કર્મની ઉત્તજનાનો પાર નથી ૫ ન ત ન, ઉદ્યોગીની
માણ એ આવેશમય બની ગત છે આથી સવાન થાય છે કે
'એનો ઉદ્દેશ્ય ક્રમે ક્રમે લક્ષ્યમાં નિરોધ પામશે ખરો ?
કે પછી ગાડો છવન ઊપ્પેલ એકાએક કોઈ અકસ્માતમાં
સમાપ્ત થશે ?'

રસીન્દ્રે પશ્ચિમી સરકૃતિના પશ્ચિમી વિશે જે શકા
પ્રગટ કરી છે, એજ તો આજના યુગની સૌથી મોટી

બમત્યા છે જેનાથી સૌ—પશ્ચિમ અને પૂર્વ—ચોખ્ખી
કાળ્યા છે નીકે જોડેતુ જાણે આજે પુરોપ પોતે જીવી
રહ્યું છે કે ‘પુરોપી સરૂતિ તજિરેથી મહાન
મરૂમિ ગયી ગી છે જ્યાં હૃદયની જન્મમૂમિ જડ
આવરણેથી જિનિ બનતી ગય છે’

અને નીચે આજના યુગના એક જાણીતો પ્રગ્ન ઉપર
આવી પહોંચે છે પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનું મૂર્તરથાન નાજ
માગ્યું છે—અને એનું મૂર્તરથ ‘રેટ’ છે, એનો સુબુ
‘નેશનાલિઝમ’ છે આ ‘રેટ’ જ સર્વ જ—બીજીથી
માડીને જીવનનો તમામ વ્યાપાર એને હસ્તક એની હાથ
ધાય છે—જ્યાં વ્યક્તિ અને સમાજ લાચાર છે xx આમ,
આજના યે ફેર—રેટની મમત્યા ગીન્દ્રે એ વિવેચના
જોઈ લીધી છે

ઉપગત, નેશન’ અને ‘નેશનાલિઝમ’ની બાબતમાં
રસીન્દ્રનું દર્શન વેધક છે (ચાહીશદના નિકાસના
કાળમાં—પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પૂર્વે જ રસીન્દ્રે આ વિચારો
વાળા અને અન્યત્ર સચોટ રીતે પ્રગટ કર્યા છે
પુરોપ અમેરિકા અને જર્મનીમાંના તેમના વ્યાખ્યાનોમાં
અને તે પૂર્વે, તથા જીવનના અત્ર સમય સુધી તે
રહે છે

પશ્ચિમી ‘નેશન’ એટલે રાજ્યમતા સ્વઅસતા ।
‘નેશનાલિઝમ’ પશ્ચિમી સંસ્કૃતિની વિરૂતિ છે—યુધ્ધો,
હિંસા દે, અને જોષણ એના અનિવાર્ય રૂપો છે

આગળ વધી આજના વક્ષપ્રશ્ન પર આવીને રવીન્દ્ર જિલા રહી જાય છે; માણસે સર્જેલાં સંસ્કૃતિનાં ઉપાદાનો જ જીવનની ગરદન પર ચઢી બેઠાં છે ! માણસનો માણસ સાથેનો સંબંધ અનાત્મીયતાનો બની ગયો છે । તે કામ કરવાનું સાધન બની ગયો છે પ્રયોજન અને ઉપયોગિતા પૂરતો જ તેનો પરિચય રહી ગયો છે—પરિણામે આજે આપણે જેને alienation અને dehumanisation કહીએ છીએ તેવી સ્થિતિ રવીન્દ્રે ૫૦-૬૦ વર્ષ પૂર્વે જોઈ લીધી છે ।

પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ વિષેની રવીન્દ્રની આ આલોચના ચિંતનનાં આરંભનાં વરસોથી (૧૮૯૧) માડી અંતિમ વરસ (૧૯૫૧) સુધી એવી ને એવી જોવા મળે છે. જે કે આરંભનાં વરસોમાં કઠોર આલોચના કરવા છતાં રવીન્દ્રને તેને માટે જે આશા હતી, શ્રદ્ધા હતી. તેય સાચ નિમૂળ બન્યાનો એકરાર તેઓ શેષકાળે કરે છે । (સમ્યગ્ગર સંકટ)

★

આમ છતાં, રવીન્દ્રનું સમસ્ત ચિંતન ‘પૂર્વ’ અને ‘પશ્ચિમ’ ના સમન્વયનું જ રહ્યું છે. શાથી? રવીન્દ્ર પોતેજ કહે છે: પશ્ચિમનો સંપર્ક ન થયો હોત તો ભારતવર્ષને પોતાની આજની અપૂર્ણતાનું કઠોર ભાન થાત નહિ; તેની વૈવિધ્યશાળ્ય જડતાને જરૂરી આઘાત ભાગત નહિ; બંધનમુક્તિ જ્ઞાનની પિપાસા ભગત

નહિ x x અને વળી યુગોપની સરકૃતિમાં એકાંગીપણું હોઈને તેનું અધ્યવસૂચકરણુ લયપ્રદ છે એનો અર્થ એ નથી કે તેનાં અનેક આવશ્યક તરવોને આપણે સંયન રીતે અને સંગઠિત રવરૂપે આવક રવાનાં નથી. બાકે, રવીન્દ્ર આગળ વધી કહે છે:

‘યુરોપના દીપને મુખે હજી શિખા બને છે; તે ગિખા-માથી આપણે દીપ પેઢાવી લઈને આપણે ફરી એક વાર પ્રસ્થાન કરી બહાર પડીએ.’

અને આપણી મુઝવણુ ટાળી દેના હેતુ તેમ પશ્ચિમમાં શુ સ્વીકારવું અને શું ટાળવું, કેવી રીતે સ્વીકારવું તે કેવી રીતે નહિ, તે બિન્ને પશ્ચ રવીન્દ્રે વારંવાર પોતાના વિચારો પ્રગટ કર્યા છે :

—યુરોપના ઉદ્યોગો અને કારખાના બહાર અપનાવશું. પરંતુ આપણે સ્વાયંભૂત બનીએ તેટલા પુરતા ગમડાં ભાગીને, ગામડામાં ધન્યતા સ્થાપીને શહેરો ન બનાવું કરીએ.

—કર્મની પ્રતિસીધતાને આવકારીશું પણ ન્યાયોર વૃત્તિનો ઉદ્ધમાત નહિ; કર્મને સંયત કરીને, સામાજિક ધર્મ પૂરતો આવરીશું—ધર્મ અને કર્મનું સામંજસ્ય સાચવીને, કર્મનો નાગપાશ શિથિલ કરાને તેનું આવરણ કરીશું. (પૂ. પ. ૧૯૫)

—શિક્ષણરૂપી બીજા લઈશું પરંતુ માટી તો આપણી જ. (સ્વ. સ. ૬૫)

—પારના હથિયાળ લેના હાથ નહિ કાપી આપીએ
x x x વિદેશી યત્ન દેશી પાનમા લઈશું — અને તે પોતાના
કુળને પચે એવી, ચોષણ પૂગતી પૂ પ ૧૬૯ ૭૧)

—સગદન ખાતર સગદન નહિ. માનનીય સગદ
જળનાય અને જમાનાની સાથે સામજસ્ય જળનાય તેના
સગદનો જરૂર અપનાવશું. સ્વ સ ૭)

અને આગળ નથી ચેતવણીના સૂરે કહી દે છે

‘પશ્ચિમના યાન સિંહાનને આપણે મદદાકાળ
કેવળ ગિર્યભાવે મહણ કરનાના નથી આપણે તેનું
એકાગીપણુ દૂર કરીને તેને અપનાવીએ ” (૨૧ સ ૩૧)

બીજે સ્થળે ઉમેરે છે —

“આપણામા દીનતા નહી હોય તો અગ્રજમા
હીનતા નહી હોય.” (૨૫ સ ૫ ૮૩)

રાષ્ટ્રીય પુનરુત્થાનનો રવીન્દ્રનો આ સમન્વય તેમના
અનેક પુરોગામીઓ અને સમકાલીનો કરતા વધુ
આત્મગૌરવ લયેઈ નહુ આત્મશ્રદ્ધા લયેઈ, વધુ આત્મરિક
ઐક્યનો નથી શુ ?

૩ નવનિર્માણનો પથ

ગ્રાધીજી આફ્રિકામા એમના સત્ય અને સત્યાગ્રહના
અપૂર્વ પ્રયોગોમા ગમ્યા પમ્યા હતા, તે સમયે, (૧૯૦૬
થી ૧૯૦૮) ભારતમા રીન્દ્ર ભારતની સ્વાધીનતા અને

પુનરુત્થના અંગે ગ્રીષ્મવટપૂર્વક ચિંતન રજૂ કરી રહ્યા હતા.

રવીન્દ્રે પોતાના જમાનાના આંદોલન-ધારના અને રુસસોના રાજદારણી ૧૮૮૪માં જ (૨૩ વર્ષની વયે) આલોચના શરૂ કરી દીધી હતી. એમની એ ૬૬ માન્યતા હતી કે, આવા ધારનાવાદી રાજદારણીથી શક્તિ વધતી નથી, અસંતોષ જ વધે છે.

તેજ રીતે, 'એન્ટેશન' ના ઉશ્કેરણીયોર માગોને તેમણે 'ટૂંકી દૃષ્ટિના રસ્તા' ગણાવ્યા હતા; અને તે સાધનો માનસિક તાપ અને અચળતા જ પેદા કરે છે; એવી અચળતાથી દુર્ગંધના જ વધે છે—એવું કહ્યું હતું.

તેમણે સ્વગત્ય સાધનાનો સ્વરચિત રચનાત્મક કાર્યક્રમ પણ ચીંધો હતો—

૧. સરકાર પર આધાર રાખી બેસી ન રહે; 'માંગ માંગ' અને 'આપ આપ'નો સંબંધ કદિ લાખો દેખી ન શકે. સમાજનું કામ સમાજે પોતે જ કરવું રહ્યું. પ્રાચીન ભારતમાં તો રાજ્ય નહિ, સમાજ જ સામુહિક જીવનનો પાયો હતો; રાજ્યની મોટી ઉલ્લાસલસો છતાં, પ્રજાને કદિ લાચારી ભોગવવી પડતી ન હતી.

૨. અંગ્રેજોએ આપેલા 'સ્થાનિક સ્વરાજ' ઉપર આધાર રાખીને તો નિરાશ જ થશે. ગામડાંને પુનરુદ્ધિત કરો. છુદ્દિછીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ ગામડાંમાં જઈ બેસી જાયો—એક એક ગામનો ભાર ઉપાડી લો.

આમ-સમાજ સ્ત્રો (આજે જેને 'આમ-સ્વગજ' કહીએ છીએ) ॥ જીલ્લાને સ્વાયત્તતાની ઘટક બનાવો; (આજે વિદેશીકરણના પુરસ્કર્તાઓ જીલ્લા ઘટકની જ યોજના સૂચવે છે), આત્મિક કેન્દ્રો દ્વારા રાષ્ટ્રીય કેન્દ્રની રચના કરો.

૩ શિક્ષણ યંત્ર-ઉદ્યોગો અને ખેતી વગેરે દેશ હિતના નવા પ્રયાસો ગામડામાં શરૂ કરો.

૪ હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્ય સાધી આનરિક શક્તિ પેદા કરો.

આમ, રવીન્દ્રે વ્યાપક અર્થમાં 'સ્વગજ' અને 'સ્વદેશી'ના મૂળ સૂત્રો ગૂંથી દેતાં †

રવીન્દ્રના ગામડીય ચિંતનનો આધાર આધ્યાત્મિક

† રવીન્દ્રની ઉંમર માફ છ વર્ષની હતી, ત્યારે ૧૮૭૬થી બંગાળમાં રાજનારાયણ નવગોષાળ અને ગણેન્દ્રનાથ ટાગોર તથા રવીન્દ્રનાથના મોટાભાઈ સત્યેન્દ્રનાથ વગેરે ટાગોર-કુટુંબીઓએ ભેગા મળી 'સ્વદેશી'ના પ્રાણરૂપ પ્રથમ આદેશન—વાર્ષિક 'હિંદુ મેળો'ના આયોજન કર્યો હતો અને ગાંડી-આમ-દેશી પેદારાને ઉત્તેજન આપવા રવીન્દ્ર કુટુંબે 'ભાડાર' (વેચાણ કેન્દ્ર તથા તેજ નામની પત્રિકા)નું સંચાલન કર્યું હતું. x x x રવીન્દ્રે પોતે ૧૪ વર્ષની ઉંમર (૧૮૭૫)થી મેળો તથા પત્રિકાના સંચાલનમાં સક્રિય ભાગ લીધો હતો. x x x બંગાળ જ બાદ ૧૯૦૬ના અરસામાં સ્વદેશીનું દેરા-વ્યાપક આયોજન ભગી બંધુ તે પૂરે' (૧૯૦૪ થી ૧૯૦૬) રવીન્દ્રે આ વિષે રીઝત દોરવણી આપી હતી જે આમસમાજની પુનરુત્થાનાના તમના વિચારો-સૂચનોમાં મત્સરૂ બની છે.

-માનનીય આઈશ્વર્યનો જ ગલ્લો છે ગાજ્ય પોતે હિંસાનું મોટામા મોટું સ્વરૂપ છે. અને તેમા કેવી રીતે માનનીય અનાત્મીકરણ (alienation) અને અમાનુષંગિકતા (dehumanisation) થાય છે તેની સમજ પણ એ આરભના વર્ષોમા જ તેમણે પ્રગટ કરી છે વળી તેમને એ વાતનીય ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે, ભૌતિક મૂલ્યો લિનનાને જાહેરાતે છે, વર્ગસંઘર્ષોને એવી લાગે છે, અને ઉગ્ર બનાવે છે અન્યતઃ, સંઘર્ષો અનિવાર્ય છે પરંતુ એનો ઉદ્ધત સામા હિંમતમ સંઘર્ષો દ્વારા કરવાનો રાહ તેમને અધિક અમાનુષી પરિણામો લાવનારો લાગ્યો છે અને તેમણે હમેશા 'આત્મિક પરિવર્તન' દ્વારા 'મિલન'નો જાહેર મધીશનનો મુદ્દો 'આત્મિક શુદ્ધિ' અને 'હૃદય પરિવર્તન' દ્વારા સ્થાયી પરિવર્તનનો પથ જ ચીંધ્યો હતો

• રાજીન્દ્રના 'આત્મશુદ્ધિ' અને 'હૃદય પરિવર્તન' લેખો (૧૯૦૬) — રાજીન્દ્ર પોતે ૧૮૮૬થી (મેથેસની સ્થાપનાના બીજા વર્ષથી જ ૧૯૦૬ સુધી મેથેસ સાથે, સીમા રાજકારણ સાથે સક્રિય રીતે સંકળાયેલા હતા—તત્કાલમા મેથેસ અધિવેશનો બખતે સવિશેષ ધનુ 'પદ્મવાદ'નો સડો લેઈ સક્રિય મગી ગયા પછીય, તેઓ ભારત ઉપરના હરેક રાષ્ટ્રીય સંકટ બખતે તથા અંગ્રેજના અન્યાય અત્યાચારો સામે તેમણે લગાતાર પોતાનો અવાજ ઉઠાવ્યો હતો * * * ખાસ કરીત ૧૮૯૮ માં તિલક મદારાજનો પ્રરપકટ થતા, ૧૯૦૫-૧૧ દરમ્યાન જાનનજ આંદોલન દરમ્યાનના નિવેદનો, ૧૯૧૯ માં જવિયાવાલા બાગના અન્યાય કેની બહા મતા કડક નીડર પત્ર લખીને 'સર નો ખિન્ન બાદો વાળ્યો તે,

આથી જ તો રીન્દે અસાજ-સાધનાના આયોજનો અને ઉપાસનોની ઝિમત, જોડસે અંજો તેઓ ગાંધીને દૈન્યમાથી છોડાની આત્મનિર્ભર બનાવે, આત્મ યોગવ્યુક્ત બનાવે તેટલે જ અંજો સ્વીકારી હતી અંજોજ દ્વેષ અંજો આત્મરિષ્ટ નિદેપના લય સામે તેમણે એની હદે કડી નાખ્યું છે કે,

સ્વરાજ્ય મળ્યું તો સહુ છે પરંતુ એમ ન બન્યું
તોય રાજ્યપરણના બવાલા કચરાથી તો આપણા અત્માની
બુદ્ધિસર સ્વાધીનતાનો સ્વતા ન જ રહીએ

(છાટા આ બડો)

ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે, હિંસાને માર્ગે અસાજ
મળતું હોય તો ને મને ન ખપે

નાણીય ઉત્પાદનના ક્ષેત્રે, કેમ બાંહે રીન્દે માધાજીના
ભારત આમમનની પૂર્વ તૈયારીઓ કરી રહ્યા હતા! *

તથા ૧૯૩૦-૩૨ માધીજીની ધરપકડો, ઉપવાસ અને મિટિરા
રાજના અન્યાયારાના મસજો

● અવબસ માધીજી સાથે રીન્દેન મતબદો હતો—
કેટલાં પ્રેરીઓ સાળા કે પેતે અને વિદેશી માલના બાંધ
ખારતા કાર્યક્રમને તેઓ નોટિશ મળતા હતા, અને
રેલિયાના કાર્યક્રમને તેમણે જ કુચિત રેલિયા હતા પાછાથી
તેમના આ મતબદો યોગ્યતા અથા હતા પેતુ ૨૨ માં
માર્ચક્રમની ટીકા કરતી વખતે ય (સ નર અ હવાન) તમો
માધીજીની મહાનતાને અપૂર્વ આવથી ની હતી અને
૧૯૩૨ માં માધીજીએ આમરણ ઉપાસન મસજો ગુરુદેવ
ની આશીષ (ગુરુદેવ માધીજી મરતા ૮ વરસે મોટા હતા)
માળી હતી ત્યારે રીન્દે માધીજી સદેસી અદ્ભુત અમા—
અકિતનો હતો

રવીન્દ્રનાથની કવિતા:

ગતિ અને વ્યાપ્તિ

- સુરેશ હ. બેપી.

૧

રવીન્દ્રનાથની કવિતા સાથેના પ્રથમ પરિચયની સમૃત્તિ આજેય અત્યન્ત સ્વચ્છ છે. જેનું વૈરાગ્યના અનધ્યાયના એ દિવસો હતા. આથી મનને ગમતું બોલ્યું શોધી લેવાની અનુકૂળતા હતી. મેવસારીની ફોતેમિંદરાં સાયબેરીમાંથી ભૂરા પૂદાની, મેકમિલન કંપનીએ પ્રસિદ્ધ કરેલી, રવીન્દ્રનાથની એક ચોપડી હાથે ચઢી. એમાં પાતું ઉચ્ચારતાં આ પંક્તિ નજરે ચઢી: On many a fleeting moments of my life Thou hast left Thy signes of eternity. એ પંક્તિ વજ્રલેપ બની ગઈ. આજે, પરચીમવર્ષ પછી, રવીન્દ્રનાથનો આજ પંક્તિ દ્વારા આસાર માતું છું.

૨

કોલેજના અભ્યાસ કાળ દરમિયાન શિક્ષણક્રમમાં કયાંય રવીન્દ્રનાથનું નામ સાંભળ્યું નહીં. એમનાથી

ઊનરતી કોટિના કવિઓની કવિતાઓ 'સપ્તમ' ધણી
 એવા બંગાળી સજ્જનો પાલુ મળ્યા જેમણે રવીન્દ્રનાથથી
 અપરિચિત હોવામાં જોરવ અનુભવ્યું. એક મિત્ર આખરે
 આવી મળ્યો. એને ય મારા જેવી જ ઝંખના. રવીન્દ્ર-
 રચનાવલિની પાકા પૃષ્ઠમાં બાંધેલી, સોનેરી અક્ષરે
 લખેલા નામવાળી, એ ચોપડી હજુ યાદ છે. કિંગ્ડમ
 સર્કલના બંગાળીઓમાં એસાને 'કક' અજમર ત્રણ 'છ' ની
 પદ્ધતિએ, રવીન્દ્રનાથે મૂળ પત્નીના રમરણમાં લખેલી
 કવિતાઓ- 'રમરણ' સૌ પહેલાં વાંચવા માંડી. પચાસ
 રૂપ ઓળખી લીધું ને મંડ્યા સીધા અનુવાદ કરવા
 સંયુક્તાક્ષરોએ ઠીક તકલીફ આપી. રવીન્દ્રનાથની કવિતા
 સાથેની આ મારી પ્રથમ શુભ દષ્ટિ.

૩

ત્યાર પછી તો રવીન્દ્રકાવ્યમાં રસગસ થઈને વર્ષો
 મુઠી મહાત્મા હયું છે. એના સંગીતની મોહિની, એની
 બાનીનો વેલવ, એની કલ્પના સુદિનુ બહુત ફક્ક - આ
 લખતૂટ માણ્યું છે. એ ત્રણ કદીય ચૂકવી શકાય એવું
 નથી. આજે આત્મનંદની રમતિ ધન્યનાપૂર્વક આલેખ્યું છું.

રવીન્દ્રનાથની કવિતામાં સૌથી પ્રથમ નજરે ચડે છે
 તે એની અજસના. પ્રકૃતિના જેવી જ એની અજસના
 છે. ઘણું વિના કારણે વેડફાઈ જવું લાગે, ઘણું શબ્દાળુપણમાં
 સરી જવું લાગે પણ પ્રકૃતિય કેટલું વેડફી મારે છે !

કહે છે કે વાતચીતમાં રવીન્દ્રનાથ ક'ઈ દ્રેલીય વાંતોચીનાં વસ્તુ કહી નોખતા. પોતાને તો એ બધું લખવાનો સમય મળતો નહોતો. તેમ છતાં એમણે શું શું નથી કર્યું? નવલકથા, નવલિકા, નાટક, સંગીતિકા, નૃત્યનાટિકા, નિબંધ, કવિતા—એ ઉપરાંત પોતાની આગવી સંગીત-પ્રણાલી, ચિત્રકલા. આથી જ ફરી વાર કહું છું કે એમની પ્રતિભાનો મુખ્ય ગુણ અજસના. એઓ વૈરાગ્યના નહીં, અંશ્વર્યના જ સદા પુરસ્કર્તા રહ્યા છે.

રવીન્દ્રનાથની કવિતાનો સૌથી ધર્મનિષ્ઠ સંબંધ પ્રાણ પ્રકૃતિ સાથે છે. પ્રકૃતિમાં કાલાતીત એવી સનાતનતા રહેલી છે. પ્રકૃતિ સાથેના નિબિડાબ્ધપરેશ્વર સંબંધસૂત્રે રવીન્દ્રનાથ પોતાની એતનાને એ કાલાતીત બૃહત્ સાથે સંપૃક્ત કરી દે છે. એમની ક્ષણ શાશ્વત તરફ ઉન્મુખ બનેલી હોય છે. ક્ષણનો શાશ્વતતા તરફનો ત્રણાંક, એની બાકિમના એ એમની કવિતાની મનોહર મુદ્રા આંકી દે છે. 'શોષસંસૃક'માં ઘણી બધી કવિતા છે, જેમાં કવિ વ્યવહરની વૃત્ત લાગતી ઘટનાથી શરૂઆત કરીને એકાએક આપણને વિશાળ હલકા પર મૂકી દે છે. નાનું સરખું સંવેદન થયું શાશ્વતની અંકૃતિ મૂકી બાંધે છે.

વાદ્યમીકિ અને કાલિદાસ પછીથી ઘણું લાભે ગાળે આપણા દેશની પ્રાકૃતિક હાથે આપણી આજ્ઞા સાકાર કરનાર કવિ આપણને મળ્યો. પ્રકૃતિ વાગ્યુંને શોભાની ટીપકી રૂપે રવીન્દ્રનાથ વાચરતા નથી. પ્રકૃતિના અંતરંગ

સાથે આપણા અંતરંગના ધનિક સંબંધને એઓ ભારે સૂક્ષ્મતાથી પ્રકટ કરે છે, પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુતનો સંબંધ જોડતા એઓ સાધે સાધે આપણને અગોચર એવી આપણી ભાવ સૃષ્ટિનો મોટો ખણ્ડ પણ ભેગો જોડી દે છે. કાલિદાસનો પારસો સર્જને એઓ આગળ ચાલ્યા છે. આપણા દેશની આખી કાવ્ય પરંપરાને આત્મસાત્ કરીને એમણે પોતાનું વિશિષ્ટ ઉપગમ્યું છે. એ વિશિષ્ટ શું છે ?

કાવ્યને શાશ્વતની અમરરેખા રૂપે ઉપસાવી આપવી, એ એમનો વિશેષ છે, એમ નિઃસંકોચપણે કહી શકાય. એમની કાવ્ય રચનાના સંદર્ભમાં એક પ્રકારનું, સૃષ્ટિના આદિ માધ્યમનું વાતાવરણ છે. એમાં વ્યાપ્તિ છે, જટિલતા નથી; નિગિડતા છે, અસંઘતા નથી આથી આધુનિક કવિતાના બહુમુખી વિકાસથી અભિર્માનદિહને ઢેલવીકે પાર એમની કવિતાની આ એક સૌથી મોટી મર્યાદા સામે છે. પ્રકૃતિ સાથેના કવિના સંબંધમાં ધાનસંધાનની સંભાવના નથી. પણ આપણે આપણી અંદર જ ફેટલા વિચિત્ર અંશોને સર્જને જીવીએ હોએ. આપણી અંદર આવી રહેલા મહાભાવનો કોઈ વિષ્ટિકાં નથી. એનો આગાહીસમો દિવસ હવે જાયો જ નથી. એના, અવ્યવસ્થાના નિગ્નતમસ્તક પુરોષોને, એના મૂક અધકારના હાથને તાગીને મ્હટિકકરિન કલ્પનો ઉપગમ્યાં, એ અન્યત્રકતાના હાથ લપને પકડીને બાપાને ચકાસી વેંચી—આયું કશું રચનાયું કશું નથી બાપી એમની દિવિતાને મળે આપણા યુગ સાથેનાડી સંબંધ છે જ નહીં.

રવીન્દ્રનાથની કવિતા રૂપમાંથી અરૂપમાં સરી પડવાના સંસ્કરણને રચાય છે. ગતિ, વ્યાપ્તિ અને સંહતિ— એાં ત્રણ પંગલાં પકીનું છેલ્લું એએા કદાચ સિદ્ધ કરી શક્યા નથી. ગતિ સંગીત ઉપજાવે છે. એમની પ્રારંભિક રચનામા સંગીતોત્તવનું પ્રાધાન્ય છે, અલંકાર પ્રચુરતા છે. પ્રાનંકાળે અન્ધકારમાંથી અરુણિમાની પ્રથમ દશર દૂટે છે. ત્યારે એ આખી મુદ્દિને અમંકૂન કરી દે છે. વૃક્ષને પાણી પાણી, જગને તરંગે તરંગે, શૂંકામાં ખંધરને હાપરે હાપરે એ સામુદ્ર અલંકાર વેરે છે.

રવીન્દ્રનાથની પ્રારંભિક કવિતામા આવી પ્રાતઃસમયની અલંકાર પ્રચુરતા છે. પણ કવિ પોતે જ એનાથી અકળાઈ જાઈએ છે, પોતાની કવિતાને જેમન આંછા તેમની એસો, આર કારો ના સાંજ એમ કહીને નિરાભરણ અવસ્થામાં જ પ્રકટ થવાનું એમણે કહ્યું છે. 'નૈવેલ'માં પંચ આનું સૂચન છે. આ નદી નિરાભરણના એમની કાવ્યરચનાના અંતિમ પર્વે પ્રકટ થાય છે. ત્યારે 'ગતિ' સંહતિની દૃષ્ટાને પ્રાપ્ત કરવાની અધુરે પર હોય એવું લાગે છે અન્ધકારમાં આરકામા મૂકેલા ઘીના દીવાની પાતળી જ્યોત આજુમાજુના અન્ધકારને જે તીક્ષ્ણતાથી કાપીને તેજસ્વર્ણ કરી કાઢે છે, તે તીક્ષ્ણતાથી કવિ કાવ્યનો સંદર્ભ રચી દે છે.

‘શેષલેખા’માંની ‘સુની પુરશી’વાળી કવિતા જુઓ
 કે ‘રોગશમ્યાય’માંની અંતિમ કવિતા જુઓ : ઘર
 બપોરવેળાએ સનુ સનુ છે. એક બપોરની આ
 શન્યતા કવિના જીવનની સુદીર્ઘ શન્યતાનાં જીવાળને
 જાગ્રત કરી દે છે, ને એને માટે ઉપકરણ રૂપે ઘરમાં પડી
 રહેલી સુની પુરશી જ કવિએ પસંદ કરી છે. તેથી જ
 રીતે ખીજી કવિતામાં રોગીને બપોરની તન્દ્રામાં દુઃસ્વપ્ન
 આવે છે. પગ નીચેથી પૃથ્વી સરી જાય છે, લયથી
 વ્યાકુળ એ બંને હાથે શન્યને ગાઝી, પડવા જાય છે,
 ત્યાં જગી પડે છે. જગીને જુએ છે તો પાસે બસીને
 એક નારી શાન્તિથી પશમ ગૂંથે છે. એની આ,
 મુઠામાં અમોઘ શાન્તિનું સમર્થન છે.

પ

રવીન્દ્રનાથ દરવાને સૌન્દર્યનું અનિવાર્ય અંગ ગણે
 છે. આથી જ ‘સંજુતિ’માં એમણે કહ્યું છે કે દરની
 નીલિમાની ભાષા મારી શિરાએ શિરાએ રચાઈ ગઈ
 છે. રમણની વ્યાપ્તિ અને સમયની શન્યતા આ બંને
 દરવાની અનુભૂતિને તીવ્ર બનાવે છે. આ તીવ્રતાને
 માટેનું ઉદ્દીપન એક આજી શા સંવેદનમાં, એક હ્રુત
 થઈ જતી હૃદયમા રહ્યું હોય છે. એને માટે કશું વિપુલ
 પરિમાણ કવિને યોગ્યું પડતું નથી. દરેક દરેક વળના
 ઉદ્ગમ સાથે વનુર્ધરા ખેલાતા ‘ગોપન ઘર’નું દ્વાર

ખોલીને મરણશીલના વશમાં ઢાંકીને રાખેલા અમૃતના પાત્રને બનાવે છે. આથી ધન્યતાની અનુભૂતિ થાય છે, પણ એ સ્પર્શાતીત હાં છી રહિ કહેવો !

પરમના મુરે જ ચરમની ત્રિતિકલા સિદ્ધ થાય, કવિની એ મહત્વાકાંક્ષા છે. આ 'ચરમ'ની વિરાટ છળિ ધણીવાર એક બે પંક્તિમાં કવિ સ્ફુટ કરી આપે છે. કોષ્ઠકની આંખને ખૂબે અસીમનો ઈશ્વાર દેખાય છે, તે કોષ્ઠનાં ચરણની ગતિ અમરાવતીના વૃત્ય નૃપુરની ઝંઘૂતિથી મનને વિહ્વળ કરી જાય છે. બારણાંમાંની ચમેલીની ઉદારતા, શીમળાનું 'પાગલપણ' આ બધું કવિને ઝાણી બનાવે છે, એમનાં દેહ, પ્રાણ મનને એ અનાદિકાળની માયાથી ભરી દે છે. બકુલની શાખાની ફલ પ્રકટાવવાની જે રાગિણી, નિષ્કારણ સેવારા ભારતી સમઢીને ઉડુવન આવેત—આ બધું કવિના રક્તને આદિમ લયથી હિલોલિત કરી મૂકે છે, ને એક વિપુલ અનુભૂતિ, જીંડે જીંડેથી વિસ્ફુરિત થતી આનન્દમય છુતિ, પરમના મુરે ગયાતી ચરમની ગીતિકા, પુષ્પિત ફાગણના ગન્ધનો છન્દ બધું કવિચિત્તમાં એકાકાર થઈ જાય છે.

આવા જ કરાક છન્દે, કેવળ 'ચાવવાના નશાથી મત બનેલા મહાકાળની છળિ કવિ આપણને બનાવે છે. કવિ કહે છે કે આ મર્તના જ વિશ્વનું આદિ ઉપાદાન છે. સવાર વેળાએ ચણ ચણવાને આવતા પંખીની ચટુલનામા આદિકાળના એ આનન્દનો જન્મત્તમેગ કરિને

દેખાય છે એ કાઈ એક નિમેષની સદા ચચલતા નથી,
એ તો અગણ્ય યુગની અતિ પ્રાચીન ચચલતા છે

સ્તબ્ધ અને સ્થિર જિએલો આમે એની વૃક્ષ હાલની
એથે સતાષ્ટને આકાશદુતની સાથે સદા સલાપ કરતો
જ રહે છે પારણા નાસેના નાસરધરની ફૂલશ્યામા
પોઢેલાએની ગોપિના જેવુ એ છે તેથી જ તો
દાગણમા એક દિનસ એકાએક, ખાળી રાખેલુ હાથ
મોકળુ ખનીને ગાથ જીઠે તેમ, એતો આનંદ ખળખળ
કરતો મજરીએ મજરીએ મુખરિત થઈ જીઠે છે આ
આનંદની ચચળતા જ કવિને ગભીર થના દેલી નથી
વાર્ધક્યમા પાણુ એમને ઝિઝોની ખમાજના સૂર છેડતા
સંપ્રાય થતો નથી

આ અનિત્ય છતાં શાશ્વતનાહી ચચળતામા જ
કવિને અસીમની સ્તબ્ધતાનો અનુભવ થયો છે જ્યારે
જ્યારે કવિને એમ લાગ્યું છે કે એમની લાપા કુમસની
જડિમાથી અનમાનિત હેમન્તની મનારના જેવી ખની
ગઈ છે, ત્યારે ત્યારે વનસ્પતિની શ્યામચ્છાયામા બેસાને
એમણે એને સહજ ખનાની લીધા છે

વૃક્ષ પરનો પલ્લવસ્તબ્ધ શાખા-ચૂદની જટિલતાને
બેદીને જે રીતે નિગ્નમ્ધ અનકાશ પર જથ મેળવના
આગળ નધે છે તે રીતે કવિ પાણુ અર્પાદ્યના મહિમાને
માર્ગે અમસર થના ઈચ્છે છે લક્ષકોટિ મહત્તારા આકા

સમાં જે પ્રકાશ સુખમાને-વહન કરીને દક્ષિણુત થયા
 વિના ગતિ કરી રહ્યા છે, એનો જન્મ તૂટતો નથી,
 તેમ કવિ પણ એ પ્રકાશ સુખમા સાથે જન્મ મેળવીને,
 દક્ષિણુત થયા વિના ગતિ કરવાનું ઈચ્છે છે. એમના
 કાવ્યની ગતિનું આ સાચું ચિત્ર છે.

રવીન્દ્રનાથની જહુમુખી અતિમા વિશે વિસ્તારથી
 કહેવું અહીં અસ્તુ નથી, અહીં તો એમનો જે વિશેષ
 છે તે તરફ જ રસિકોનું ધ્યાન ખેંચીને સન્તોષ માન્યો છે.

નાટ્યકાર રવીન્દ્રનાથ

—પ્રભુ ગુહ્યાકૃતતા

નાટક વિષેના રવીન્દ્રના અભિમતનો આપણા ચીલા આહુ પ્રણાલી સાથે મેળ ખાતો નથી. આધુનિક રંગ-મંચની નૂતન વ્યવસ્થાનો વિચાર કરતાં એ ખાસ ઉપયોગી થે નથી. કારણ કે નાટકની અંદરના ધાતુ-પ્રતિધાત કરતાં તેમનો ઝોક ગીતધર્મ પ્રતિજ વિશેષ છે. તેઓ નાટકની સાંગીતિક સંભાવનાને જ પ્રકાશમાં આણવા ઈચ્છે છે; નાટકની બીજી બધી બાજુઓ તરફ એટલું ધ્યાન આપવા તૈયાર નથી. 'વાલ્મીકિ પ્રતિભા' (૧૮૮૧)થી શરૂ કરી 'સ્કન્ધકરણી' (૧૯૨૬) અને 'મુક્તધારા' (૧૯૨૩) માં આજ સુખ્ય વાત છે. અક્ષયના, આરંભનાં નાટકો-માં જ તેમની નાટ્યપ્રતિભાનું મૂળસૂત્ર જોવા પામીએ છીએ. 'પ્રકૃતિરપ્રતિશોધ' (૧૮૮૪), 'રાગ ઓ રાણી' (૧૮૮૬) 'ચિત્રાગદા' (૧૮૯૨) અને તેમનાં પ્રતીકાત્મક નાટક 'ડાકધર' (૧૯૧૨) તથા 'ફાલ્ગુની' (૧૯૧૬)-માં તેમણે નાટક પરીક્ષણનો જે માપદંડ રાખ્યો છે, તેનો આભાસ તેમનાં પ્રથમ નાટકોમાં જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

પ્રથમ તો, રવીન્દ્રના નાટ્ય-ચિત્તનો પરિચય આપવો જરૂરી છે. પિરાન્દેલોએ કહ્યું હતું: 'Drama is action,

sir, action, not confounded philosophy' —આ વાન રવીન્દ્રનાથનાં નાટક પરન્વે પ્રયોજ્ય નથી, રવીન્દ્રનાથનાં નાટકના મૂળમાં હૃદયાવેગ છે, ઘટનાઓના ધાન-પ્રતિધાન નથી. એકવાર વત્તુ હાથમાં આવી જતાં તેમનાં નાટકોનાં આંગિક અને પ્રસંગ—બંને દિશાઓ સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય છે.

બૃનકાલીન તથા વર્તમાનના ખીજા બધા લેખકોની દૃષ્ટનામાં રવીન્દ્રનાથે જો કે સૌ કરતાં વિશેષ બહુમુખી પ્રતિભાનો પરિચય આપ્યો છે, તો પણ રવીન્દ્રનાથ પ્રધાનતઃ ગીતિ-કવિ છે; તેમના અંધોમાં જોટલાં ગીતો છે (આશરે ૨૦૦૦ હજાર) તેનાથી કે' જેટલાયગણ્યાં વિશેષ તેમના ચિત્તમાં છે. આ દિશાએથી જ તેમની નાટક-રચના પોતાને પંથે આગળ વધી છે; અને આ પથ પ્રચલિત બંગાળી નાટ્યકારોનો પથ નથી.

રવીન્દ્રનાથે સ્વતંત્રપણે નાટકો લખ્યાં છે ને જાતે જાજ્યાં ય છે. સાધારણ પ્રેક્ષકો માટે તેમણે લખ્યાં નથી; બલકે પોતે જ પોતાની એક નવી સૃષ્ટિ પેદા કરી છે. પરંતુ તેમની નાટ્યપ્રતિભાનો પ્રધાન પરિચય તો નાટકોની સાંગીતિકતામાં જ મળે છે.

બાળપાત્રથી જ ગીતની આબોહવામાં તેઓ જીજ્યાં અને ગીનની આબોહવામાં જ તેમણે નાટક લખ્યાં શરૂ કર્યાં છે; અને આજ પર્વત તેમનાં નાટકો આ સાંગીતિક સાવાવેગના પથે જ સવિશેષ અમસર થયાં

છે. નાટકની અંદરના ધાત-પ્રતિધાતને તેમણે ગીતમાં પરિણત કર્યા છે. અને તેમની સમસ્ત શક્તિ, કથયિતવ્ય, ઉપમાની દક્ષતા, - જધાનો ઉદ્દેશ આ એકજ રહ્યો છે. આ કારણે જ તેમના નાટકનાં અધિકાંશ લક્ષણ તેમની પોતાની જેમ કવિ-લક્ષણ જ છે—કવિના પોતાના જીવનના આદર્શો જ તેમને હાથે નાટ્યરૂપ પામ્યાં છે તેથી તેમનાં નાટકમાં ગીત અહીં તહીં વેરાયેલાં હોય છે. આ તો ધર્મ ગીતની વાત.

હવે તેમનાં દર્શન-ચિંતનની આલોચના કરવી રહી: જીવનને તેઓ કેવી રીતે જોવા ઈચ્છતા હતા? ‘જીવનસ્મૃતિ’માં તેમણે ‘પ્રકૃતિનો પરિશોધ’ બાબત લાંબી આલોચના કરી છે. કારણ કે તેમને મતે પ્રકૃતિનો પરિશોધ જ તો તેમનાં સમસ્ત લખાણો સમજવાની ભૂમિકા છે. તેઓ કહે છે: સમસ્ત લેખનની મૂળ સમસ્યા સીમા (સાન્ત)ની અંદર અસીમ (અનંત) ની પ્રાપ્તિ કરવી, એ છે. જે સમયે તેમનાં કાવ્યમાં જીવનદેવતાની વાણી રૂપ ધારણ કરવાનો આરંભ કરતી હતી, આ તે સમયના તેમના પ્રથમ નાટકો છે. ચરિત્રમાં વિશ્વશક્તિની લીલા—એ જ બની તેમની વાણી; અને એ વાણી ચમ્પ પ્રકાશ પામી તેમના પ્રથમ નાટકોમાં. દૃશ્ય રૂપે ‘શારદોત્સવ’, ‘અયલાયતન’ અને ‘ગ્રાફર’. આ નાટકો સર્વસાધારણ નાટકોના આપદંડથી માપી શકાય એમ નથી; કારણકે આ નાટકોની મૂળ પ્રેરણા

સૌ દર્શનોધ છે, અને સૌ દર્શનોધના દૃષ્ટિએ જ એનો
નિચાગ કગ્ગો જોઈએ આ ધનાધાન નાટ્યો નથી
જ — અતરુનિહિત ચિતનધાગ જ તેમનું સર્વસ્વ છે
આધુનિક યુરોપી નાટ્યોમા પણ આ પ્રકારની રચના
જોવા મળે છે હા ત હોષ્ટમાનનું Hanneles
Himmelfahrt, રિટ્ઝ-ડોર્મનું Dream Play, મેન્ડ
નિકનું Blue Bird, અને ઈબ્સનનું When We
Dead Awaken રવીન્દ્રનાથના પ્રતીકી નાટકના પ્રધાન
લક્ષણો એવા રક્તમાસ ધારી માણસ નથી, જોડવા
એ કવિની એવનાના પ્રતીક છે એ જાણે નિશ્ચયકિતના
— રથૂળ જડજગતના નહિ, અધ્યાત્મ સૃષ્ટિના ક્રિયાશીલ
અગ છે આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે, આ બધા
રવીન્દ્રનાથના હાથની લીનાના પૂતળા છે, અને એમની
દ્વારા રવીન્દ્રનાથે પોતાનો ભાસવેગ પ્રગટ કર્યો છે

અહીં રવીન્દ્રનાથનું અસીમ કૌશલ પણ એ જ છે કે,
તેમની ચિતનધાગ નાટ્યના રસને કયાય ખડિત
કગ્ગી નથી આ ચિતન કયાય એની રીતે નિર્દિષ્ટ
થતુ નથી કે જોઈ કથાસ્ત્રની ગતિને બાધા આવે
આ પ્રથમ નજુ પ્રતીકી નાટકોમા, કે જેવા નાના નાના
નાટ્યોચિત કૌશલ દ્વારા, જેમ એક બાણુ પ્રેક્ષકોનું કુતૂહલ
કાયમ રાખી શકાય છે, તેમ બીજી બાણુ, એક ચરમ
પરિણતિ સુધી પહોંચી શકાય છે

રવીન્દ્રનાથના પ્રતીકી નાટક ‘શાલુની’ મા નળી

એક વધુ પરિણતિ પ્રાપ્ત થઈ છે આ નાટક કેવળ
 phantasy નથી એક નિસ્તૂત રૂપક દ્વારા અહીં એક
 યુદ્ધિગન સમસ્યા હિપથિયન કગામા આવી છે 'ફા યુની'
 'ગુલક બી અને 'મુક્તધાગ' ના ગૂઢ અર્થ અતીન્દ્રિય
 છે હૃદય દ્વારા તેનો અનુભવ શક્ય છે કેમકે વિશ્વાસ
 -અનિશ્વાસની સમસ્ત સમસ્યાથી એ આપણને મુક્તિ
 આપે છે અહીં રી પ્રનાથ હૃદયહીન યાત્રિક સમ્યતાના
 ત્રીણ સમાનોયક તરીકે દેખાય છે 'ગુલકરંગી' આતો
 શ્રદ્ધા પરિચય કગાવે છે જડનાદી સમાજમાની હૃદય-
 હીનતાની સામે આ ત્રીણ કગાદ્ધ પથુ તીમ્યુ ગની જિક્યો
 નથી એનું એકમાત્ર કાગ્યુ જીન્દનાથનો આશ્ચર્યપૂર્ણ
 સુકુમાર ગ્સમોધ છે રીન્દનાથના વિશ્વજનીન
 આવેન્તમા તેમનું કૌશલ એ વાતમા જ રહેલું છે કે તેમણે
 બોધશક્તિ અને અનુક્ર પાતુ આપણુ જગત અનેકગણુ
 નિસ્તારી આપ્યું છે બેપરરા સ્ફૂર્તિની હનામા, મુન્નરાધુ-
 વિહારી મુન્નમાનરીની સૌરભમા સસ્ફૂર્તિની નિષ્ફૂરતાને
 તેમણે હગી કરી છે અને એને માટે તેમણે બન-
 ભમ્યા સહજ-ગનિનુ સર્જન મ્યું છે 'ફા યુની નો
 ૧૧૬૧, 'ગ્સમકગા નો વિનુ પાગવ, 'સગદાસન નો
 ૧૧૬૨, 'અચનાયતન નો દાદામુગ-આ બવા
 આ ભાગ્યમાના જ રિલિ ૧ રૂપા છે એમનામા એક
 પ્રમાણે અવગારી ભાવ અને એમના અવગમા ગધિયા
 અવન પ્રતિની ઘોર નિષ્ફૂરતા બેરા મળ છે સત્ત્વરત

એ બધા જ રવીન્દ્રનાથની કવિ સત્તાના જ એક અંશ છે, કારણ કે તે બધાં જ યોવનની દીપ્ત ઉદ્દીપના અને સદૃશ આનંદમાં ઉર્જિત છે - જે ઉર્જિતતા અમર ગીતોમાં પ્રકાશ પામી છે.

૧૯૪૧]

[અનુ: ભાગીચાલ ગાંધી

સંગીતકાર રવીન્દ્રનાથ

—હિમાંશુકુમાર દત્ત

સૂત્રાર (composer) તરીકે રવીન્દ્રનાથનું મહત્ત્વ આપણે બહુ ધીમે ધીમે સમજતા થયા છીએ, અને દિવસો જશે તેમ તેમ, વધુ ને વધુ સમજતા થઈશું. ચોડાક સમય પૂર્વે, સંગીત ઉત્તારોની મહત્ત્વના રવીન્દ્રસંગીત સંબંધી કે કે અમદાવાદ જ લાવ હતો, પરંતુ આજે હવે ઉત્તારો પછી કેઈ નહિ તો બોનનામા તો, રવીન્દ્રસંગીતનું વૈશિષ્ટ્ય સ્વીકારતા થયા છે રવીન્દ્રનાથના આર લકાળના ગીતો કોઈ ને કોઈ વિષયાત હિંદી ગીતોના અનુકરણમાં અથવા તો પ્રચલિત રાગગાનિણીને અનુસરતા હતા—ત્યાં સુધી તેમની આગવી સૂત્ર-સૃષ્ટિ પ્રગતિ ન હતી. પરંતુ પ્રચલિત સૂત્રના શ્રવણમાં અટનાઈ ન જતા તેમણે ક્રમે ક્રમે નૂતન અને નિર્જન સૂત્રસૃષ્ટિ પ્રગટ કરતા માડી હતી ત્યારથી માડી આજ સુધી તેમની સૂત્ર-સૃષ્ટિનું વૈશિષ્ટ્ય વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ રૂપે પ્રગટ થયું છે.

રવીન્દ્રસંગીતની આ વિશેષતા શી છે?

બંગાળમાં બાહ્ય અને ઉત્તર ભાગમાં ભગવંતના સંગીતમાં જે વિશિષ્ટતા છે, એ રવીન્દ્રનાથમાં પણ છે. સાધુસતો ભાવાવેશમાં આવી પ્રચલિત સૂત્રો નિહન

ચાય છે, છતાં તેમના ગ્વાર્ધાવિક સૌંદર્યબોધને કારણે એ વિચ્છુતિ સુદાં દેવળ મધુર બને છે. એટલું જ નહિ, જનસાધાનો એને અપનાવી લીધાં છે, અને તેમને ગ્વાચિન્દ્ર પશુ પ્રાપ્ત થયું છે.

સંગીતનો ઝરો અનંતના ઊંડાણમાં છે. રવીન્દ્રનાથ અંતરૂધને એટલા ધનિક છે કે નિન્દા નૂતન સૂરનો ઝરો તેમના અંતરમાં ફૂટ્યા જ કર્યો છે.

વિખ્યાત ઉસ્તાદ અલ્લાઉદ્દીનખાંએ કેટલાય નવા રાગની રચના કરી છે, તેમાં હૈમંત રાગ ખૂબ પ્રખ્યાત છે. આ અતિ શાન રસાત્મક રાગ છે. તેમણે આપણા દેશના પ્રચલિત યુગણા મુપદાગના સોદિણી રાગની સાથે રિખાગ અને પંચમ (અવરોહણમાં) જોડી દઈને આ રાગનું રજન કર્યું છે જેમણે રવીન્દ્રનાથનું 'આધેક ઘૂમે નયન ચૂમે' ગીત સાંભળ્યું છે તેઓ સૂરનું વિશ્લેષણ કરતાં જોઈ શકે છે, તેમાં એજ હૈમંત રાગ રવીન્દ્રનાથની અનુલનીય આગવી ભાંગીમા ચમકી ઊઠ્યો છે ઉસ્તાદ અલ્લાઉદ્દીનખાં રાગ, રાગિણી, મેલ, જાતિ, આગેહ, અવરોહ, વાદી, સંવાદીની વિચારણાને અંતે જે સૃષ્ટિ સર્જે છે, તે જ સૃષ્ટિ રવીન્દ્રનાથે અત્યંત સદૃશ સૌંદર્ય-નુભૂતિ દ્વારા સર્જે છે.

યુરોપીય સંગીતમાં D Major key માં જે કડી (Sharp) નો ઉપયોગ કરવો પડે છે. આપણા ભારતીય મંગીતમાં કલ્યાણ કાદમાં એક જ કડીનો વ્યવહાર થાય

છે રવીન્દ્રનાથના 'આમાર એકટિ કથા' એ ગીતમા તેમણે પામે પાસે જે ગિખામ ગણ્યા છે આ બંને રિખામમાની અમન રિખામ બાજુ કર્વ નથી, પણ D Major key-ની 'સી' કડી (C sharp) છે યુરોપીય સંગીત પદ્ધતિનો આ પ્રયોગ અહીં પૂર્ણપણે સફળ થયો છે

રવીન્દ્રનાથના વિખ્યાત બાઉવ ઢંગના મૂર 'કબે તુમિ આસમે બ'સે' અને વિખ્યાત ભાટિયાની સૂરતુ ગીત 'આમ-છાડા એઈ રાગા માટિર પથ' આ બંને ગીતમા આ-આ આ એવો જે તાન છે, તેમા સ્વરોચ્ચાગ્રથ સ પૂર્ણ યુરોપીય પદ્ધતિને અનુસર છે ધણ એમ કહી શકે કે બાઉવ-ભાટિયાનીની સાથે યુરોપીય ઢંગતુ મિશ્રણ હાથમાં મળ્યાય, પરંતુ આ બેઉ ગીતો ધ્વાન દઈ સાબળ્યા પછી સમજન છે કે અહીં તો આ મિશ્રણનું ફળ અત્યંત સુંદર આવ્યું છે આ પરથી એ નાન સ્પષ્ટ થાય છે કે જે નિપૂણ હાથે સ પૂર્ણત રિરોધી વસ્તુઓનું ય મિશ્રણ થાય, તો તેમાય સૌ દર્શ પ્રગમી બેડે

ઉપરના ઉદાહરણોથી એ વાત સમજાય છે કે, રવીન્દ્રનાથ દેશી અને નિદેશી પ્રમાણ પોતાના જ અદ્દ સ પૂર્ણ પણે મદય કરીને, આબાદ સમન્વય સિદ્ધ કરે છે તેમના સૂરના અભિનય પાછળ આદ્ય ગદસ્ય ગદેતુ છે બાળપણથી તેમણે પોતાના જ ઘરમા મોના મોટા દેશી ઉસ્તાદોના ગીત સાંભળ્યા હતા, ઉપગ્રન એમના પગિરાગમા

યુરોપીય સંગીત પણ પ્રચલિત હોઈ, બાગપણથીજ નવી ને તેના અધ્યાસ હતો હિપગત બાઉન-લાટિયાની વગેરે ગગળના પોતાના સૂરા સાથે ખૂબ અતઃગત ગતિએ પ્રગિયિત થતાં. યુરોગ તેમને મળ્યો હતો આ નજીકે ઓતનો ત્રિભેદો થયો છે રવીન્દ્રનાથના કવિચિત્તમાં તેમના મનના રસાપણમાં ગાઈને રૂપાતરિત થઈને જે પ્રગતિ થયું કે, તેને આપણે આગકાંત ગીન્દ્ર સંગીત એવું નામ આપીએ છીએ ગીન્દ્રસંગીતમાં આ નજીકે ધાગમાંથી એકે રૂપદ બની બહાર આવતી નથી, હતા પ્રવજ્જ લાવે એમાં આ નજીકે ધારાઓ રહેતી છે અહીં જ તો આપણને ગીન્દ્રનાથની પ્રતિભાનો પ્રગિય થાન છે લિ ન લિન્ન સોતમાંથી પ્રેરણા લીધી છે, એના માટે તો એમના સૂ આના વિસ્મયકર છે હિપગત, એમના ગીતોના સૂરાની વિવિધતા ય એવી બધી છે કે કોઈ ભારતીય સૂરકાંતી રચનામાં આજ પર્વત એટલી જોના મળી નથી.

આપણે જરૂર એમ કહી શકીએ કે રવીન્દ્રનાથ જ પ્રથમ ભારતીય composer છે સદાગત વગેરે સૂરકારોને, યુરોપીય આદર્શ અનુસાર, composer કહી શકાય નહિ, કાગણકે તેઓ એમની સૂર-સૃષ્ટિને નિર્દિષ્ટલાવે ચોક્કસ રનરૂપમાં બાધી મયા નથી આજે તો એમણે ગ્યેના સૂર એટના લિન્નલિન્ન અને નિઠૂતરૂપે આપણને સાલજના મળે છે કે એમનું યથાર્થ મૂલ્ય આકાંતુજ અશક્ય છે આને માટે આપણી દેશી ગાયકી પદ્ધતિ જવાગદાર છે.

સ્વીન્દ્રનાથે જ સર્વપ્રથમ આ 'ગાયકી' પદ્ધતિમાં પરિ-
વર્તન કર્યું છે. આપણા દેશમાં તેમણે જ પ્રથમ એ વાત
ભારપૂર્વક રજૂ કરી કે, સરકારની સૃષ્ટિ નિશ્ચિત અને
અપરિવર્તનીય હોવી જોઈએ; એમાં એક વાળ જોડેલો
ય ફેરફાર કરવાનો અધિકાર કોઈ પણ ગાયકને નથી.
composer નું પ્રથમ લક્ષણ જ સૂરના નિશ્ચિતરૂપ ઉપર
આ પ્રકારે ભાર મૂકવામાં રહેલું છે. કવિએ રચેલી કવિતા
જેમ સંપૂર્ણ અને અપરિવર્તનીય વસ્તુ છે, એના ગમે
તેવડા મોટા લકત-પાકકનેય પોતાની ઇચ્છા મુજબ તેમાં
ફેરફાર કરવાનો લેશમાત્ર અધિકાર નથી — તે વાત
આપણા દેશના સુર-સંગીતમાં પ્રથમવાર દાખલ કરનાર
સ્વીન્દ્રનાથ જ છે. x x x

૧૯૪૧]

[અનુ - ભોગીલાલ ગાધી

યુરોપીય સંગીત પાત્ર પ્રચલિત હોઈ, બાગપ
 તેનો અભ્યાસ હતો ઉપરાંત બાઉન-ભાટિમાયા
 બના પોતાના યુરો સાથે ખૂબ અતરંગભાવે પા
 ય સ્વયંભાગ તેમને મળ્યો હતો આ નણે સોન
 છે રસીન્દ્રનાથના કવિચિત્તમા. તેમના મ
 ગસાઈને રૂપાનરિત થઈને જે પ્રગટ થઈ
 આજકાલ રસીન્દ્ર સંગીત એવું નામ
 રસીન્દ્રસંગીતમા આ નણે ધાગમાધી
 બહાર આવતી નથી, છતાં પ્રગટ ન
 ધાગ્યો રહેતી છે અહીં જ તો અ
 પ્રતિભાનો પગિચમ થાન છે લિન્ન
 પ્રેરણા લીધી છે, એના માટે તો, ~
 વિરમયકર છે ..ઉપગત, એમના ગીતે
 ય એની બધી છે કે કોઈ ભારતી ।
 આજ પર્યંત એટલી જોના મળી ન
 આપણે જરૂર એમ કહી સ-
 પ્રથમ ભારતીય composer છે સ
 યુરોપીય આદર્શ અનુસાર, comp
 કારણકે તેઓ એમની સુર-સંપત્તિને
 રસરૂપમા બાધી ગયા નથી આજે તે
 એટલા ભિન્નભિન્ન અને વિકૃતરૂપે
 મળે છે કે એમનું યથાર્થ મૂલ્ય આક્ર ~
 માટે આપણી દેશી ' ગાયત્રી ' પદ્ધતિ

સાહિત્યિક સરમુખત્યારમાં અમે કાંટા જેવાં, બાણ
જેવાં, લાલાની આણી જેવાં સીધાં અને તીક્ષ્ણ
સર્જનોની અપેક્ષા રાખીએ છીએ; પોયાં ફૂલ જેવાં
નહિ, વિદ્યુતના ઝળકાર અને જ્ઞાનનંતુઓનાં ખેંચાણની
વેદના જેવા, ઝોથિક દેવળ જેવા વીંધી નાખતાં અને
આણીદાર, મસ્જીદના ગોળગોળ ધુમ્મટ જેવાં નહિ; આત્મ
સંતોષી નહિ પણ શાસક-વૃત્તિના; પછી હલે તે સગકારી
મંત્રાલય કે રાણી મીલ જેવા બેડેળ લાગતા ।x x x
x x સંગીત-રૂપેની આ ઈન્દ્રજાળમાંથી છૂટીને ચાલો,
આપણે નોખા ગાર્દએ. જેને માટે ટાગોરને સાહિત્ય
માટેનું નોબેલ ઇનામ મળ્યું અને જંગમના હયાત
કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ હોવાની પ્રતિજ્ઞા મળી, એ ગીતો માટે
ટાગોર ચોખ્ખી રીતે જ 'સંગીતની ઈન્દ્રજાળ' એવો શબ્દ
વાપરે છે. આ પ્રયોગ એમની કલાને વર્ણવતો નથી—
બલકે એથી તદ્દન સામા છેડાનો ઠરે છે—અને આમ
અચાનક અસિપ્તતા કેળવ્યા વિના તેઓ કદાચ ભારતના
પ્રથમ આધુનિક કલાકાર ન થઈ શક્યા હોત.

ટાગોરના ચિત્ર-વિષયો બહુ તાત્પર્યયુક્ત હોતા નથી.
રાક્ષસી આકૃતિઓ તરફના એમના ઓકતું ચિત્ર એમની
શૈશવની રમૂતિઓ પરથી આંકી શકાય, જ્યારે એમના
કુટુંબમાં વપગતી, પીવાના પાણીની મહાકાય કોકીઓમાંથી
'રહસ્યમય વસ્તુઓ' ના લગકારા એમને લવ પગાડતા;
પશુઓ એમની કદરૂપતાને લીધે એમને આકર્ષના

રવીન્દ્રનાથનાં ચિત્રો

— ૬૫૬૫ ૯૭. આચાર્ય

૧૯૨૮ માં જ્યારે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે ચિત્રો કરવાં શરુ કર્યાં ત્યારે તેઓ લગભગ ૬૭ વરસના હતા. એમનાં શરુઆતનાં રેખાંકનો તો હસ્ત પ્રતોડોની છેકછાક જ હતી, જેને પાછળથી તેમણે ‘ગ્રાંડિયાઓ’ તરીકે ઓળખાવ્યા—પણ ૧૯૨૮ થી ૧૯૩૦ ના ગાળામાં ઇંગ્લાંડ પૂર્વક એમણે પોતાના વ્યક્તિત્વનાં અચેત ચરોતે તાગવા માંડ્યા અને એમનાં સંયોજનોએ અંતરેનાં આકરિમક અણુધાર્યાં વિષયો જેવું રૂપ ધરવા માંડ્યું. આપણે આ બે પ્રક્રિયાઓનો બેઠ પાડવો જોઈએ - સ્વરૂપ — કે જે મૂળરૂપે ફરજ પાડતું આવ્યું, અને વિષય—જે આખરે જીવસી આવ્યો.

આ બન્ને સામાન્ય રીતે જુદાં જ છે અને એનું પરિણામ, તે મોટેભાગે સ્ત્રીઓ, પુરુષો તેમજ આશ્ચર્ય તથા પશુ—જગત સાથે સંકળાયેલી છતાં ખુલ્લા આકેશના ભાવને અલિપ્યક્ત કરતી હતા. આ આકેશ વિષયપ્રતિ ખેંચાયેલો નથી, એતો એમની પ્રકૃતિ સાથે અવિભાજ્યપણે બંધાયેલી છિમિ અને મનોભાવોની અલિપ્યક્તિ છે. ટાગોરની નવલકથા એક પાત્ર કહે છે તેમ, નૂતન

સાહિત્યિક સરમુખ-ચારમાં અમે કાટા જેવાં, બાણુ જેવાં, ભાલાની આણી જેવાં સીધા અને તીક્ષ્ણ સર્જનોની અપેક્ષા રાખીએ છીએ; પોચા ફૂલ જેવા નહિ, વિદ્યુતના ઝમકાર અને જ્વાલનંતુઓનાં ખેંચાણની વેદના જેવા, ઔધિક દેવળ જેવા વીધી નાખતા અને આણીદાર, મજ્જના ગોળગોળ ધુમ્મટ જેવાં નહિ; આત્મ સંતોષી નહિ પણ શાસક-વૃત્તિના; પછી ભલે તે સરકારી મંત્રાવલય કે શરૂની મીલ જેવા બેડોળ લાગતા ।x x x x x સંગીત-રૂપોની આ ઈન્દ્રજ્વળમાથા છૂટીને ચાલે, આપણે નોખા ગાઈએ. જેને માટે ટાગોરને સાહિત્ય માટેનું નોબેલ ઈનામ મળ્યું અને બંગાળના હયાત કવિઓમા શ્રેષ્ઠ હોનાની પ્રતિષ્ઠા મળી, એ ગીતો માટે ટાગોર ચોખ્ખરીતે જ ‘સંગીતની ઈન્દ્રજ્વળ’ એવો શબ્દ વાપરે છે. આ પ્રયોગ એમની કલાને વર્ણવતો નથી—બલકે એથી તદ્દન સામા છેડાનો હરે છે—અને આમ અચાનક અલિપ્તતા કળવ્યા વિના તેઓ કદાચ જાનતા પ્રથમ આધુનિક કલાકાર ન થઈ શક્યા હોત.

ટાગોરના ચિત્ર-વિષયો બહુ તાત્પર્યયુક્ત હોતા નથી. રાક્ષસી આક્રિતિઓ તરફના એમના ઝોકનું ચિત્ર એમની શૈશવની સ્મૃતિઓ પરથી આકી શકાય, જ્યારે એમના કુટુંબમા વપગતી, પીવાના પાણીની મહાકાવ્ય કોડીઓમાથા ‘રહસ્યમય વસ્તુઓ’ ના લગકારા એમને લય પમાડતા; પશુઓ એમની કદરૂપતાને લીધે એમને આકર્ષના

— 'મહાનય નાથેની આબાધાઈ' 'એર હોદાથીએ વિરે
લખેલુ 'મને પછા રેલની નથી, ખરે આકરે' રે,'
અને સ્ત્રીએ પ્રત્યનો એમનો ગસ, એમના કસ્યનગદી
વલયને દા લે છે, જે એમની બ માગી કવિના બારામાર
દર્શાવે છે

જે વિષયોમા એમના આગરો મુગદિન થયા
તેમા આવી વસ્તુઓએ જરૂર જનગ સ્ત્રી હતો એમની
સામાન્ય સંતીમા (જે અત્યારે આપણે મુખ્ય વિષય છે—
જો કે બીજી વસ્તુઓ પણ એળી જ મહત્વની છે)
વિકસની જતી ભાગ્વીય રાષ્ટ્રીયતાએ એ નોંધન અને
અને સ્પષ્ટ આકોશનુ રૂપ ધસું છે આખી વીમમાં
નદી દરમ્યાન પ દેશી ગાજ સાથે ભાગ્વનો અસતોય
હમ અને જતો હતો અને ગ્રીન્ડનાથ ટાગોરના ચિત્રોમાય
આપણે આગાદીના છુનદ અવાજનો આજુમાર પગતી
શબ્દોએ હોએ

આ તબોનો દર્શાવે છે કે ગ્રીન્ડનાથ ટાગોરની
શ્વા શાશ્વી આધુનિક ભાગ્વ સાથે ખાત કરીને જડાયેલી
છે પદ્ધતિની દબિએ તે, અચેન મનની ગોવમાથી
ઉઘડી છે, અને જેમા બીજા એની સાથે મુચ (Match),
લી (Lee) અને પિમ્મેનો સમાવેશ કરી સમય
તેમના ગદા પ્રત્યાનોના એક લગ્ન જેવી જ છે હતા
એના મુગમા ભાગીય અભિ થકિન છે પ્રાનીન (શ્વા)

રૂપોના ચિન્નો ગોધનાનો આપણો પ્રયત્ન અહીં નિષ્ફળ નય છે

એના ગુણો તો ખીજ છે રેખાની તીક્ષ્ણતા, સપાઈવ સંયોજન, જાન્યાત્મક પ્રતીક ગ્યના —જેને રજપૂત ચિનો સાચે સળધ છે—અને એ રીતે પ્રશ્નાનીને છવતી રાખે છે અલિન્યકિતના આના પ્રત્યક્ષે ૧૯મી સદીમા મૂળપ્રાય યદ્ધ ગયા હતા રનીન્દ્રનાથ એમના વ્યક્તિત્વના પ્રમુખ અને આગના વર્તનથી એ માફલી યદ્ધ ગયેના મલામા પ્રાણ પૂરી રાકયા કલાકાર ન નાલ જોએ કલુ છે —‘આપણે પુનર્શિક્ષણ લેવું જોઈએ—કનાના મૂળમૂળ સિધ્ધાંતોનું અને તે ખીજુ કોઈ જરી શકે તેમ નથી—સિનાય કે જે આપણી આખ સામે જ એની આકર્ષિતિઓ સર્જે છે, જેવું તે આપણા શાસ્ત્રીય મૂલ્યોને મૂઝવે છે જેવું એમજ્ઞ કવામરની પ્રશસ્તિની ફરજ પડે છે જે રનીન્દ્રનાથ આગા અને સહારક લાગે તો એવું કારણ એ છે કે, તેઓ આપણે માટે નવી ધવતી ખેડે છે કે જેનાથી આપણા લવિષ્ય પુષ્પાને એમના જોગા રસ-પ્રાપ્તિની નિગત થાય

૧૮૨૮થી ધણા ચિત્રકારાએ મહત્વના પ્રદાનો કર્યા છે એમાના કોઈની ચેતી ટાગોરના કાર્ય સાથે સરખાવી શકાય તેવી નથી આધુનિક ભારતીય કલાનું અગ્નિત્વ જ ટાગોરની મહાનતાના પ્રમાણરૂપ છે

અનુ રુ મો ચેખ]

[૧૯૫૫]

રવીન્દ્રની ચિત્રકલા

—આનંદકૃમારે સ્વામી

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં રખાંકનોનું પ્રદર્શન વિદેશ રસપાત્ર છે કારણ કે તે સર્વ પ્રથમ આપણી સમક્ષ પ્રાથમિક યુગનાં લક્ષ્યોવાળી આધુનિક કલાના સાચકલા નમૂનાઓ રજુ કરે છે. કોઈને આશ્ચર્ય પાડે થવું હશે કે જે કલાકારો અને વિવેચકોએ ધણા સમય મધ્ય મધ્યને યુરોપીય સંસ્કૃતિના પ્રાથમિક યુગી, જૂનવાણી અને જર્મનયુગ જેવા કલા પ્રવાહોનું વધારે મૂલ્ય આંક્યું છે અને પ્રશંસા કરી છે, તેઓ આની સામે કેવી રીતે વળંગે? શું તેઓ સાચી વસ્તુની પ્રશંસા કરી શકશે?

કારણ કે રવીન્દ્રનાથ એક મહાન અને વિદ્યુત કવિ છે. વિશ્વ નાગરિક છે. સ્વાનુભવે એમણે જીવનને પિહાવ્યું છે એશિયા-યુરોપના સામૂત્રિક ઇતિહાસના પરિચય માત્રથી, કવિની છેલ્લાં બે વર્ષની પ્રવ્રતિના આ સર્જનો પણ ચિંતનમુક્ત અને આધિભૌતિક છે, તેવા નિર્ણય સર્પ શકાય નહિ. એમાંથી કોઈ પણ જાનની કુળ આધ્યાત્મિક પ્રતીક રચના સોધવાનું પણ બહુ જ બુદ્ધિ બરેલું ગણાય; એ જુદા સંદેશોએ કે કોણાએનું જેમ ઉકેલના માટે સર્જનમાં નથી. એને એમના લગીનને

અવનીન્દનાથ અને ગગનેન્દનાથ દાગોરે શરુ કરેલી સાંપ્રત બંગાળ શૈલી સાથે કે બીજે ચાલતી એવી કોઈ સમકાલીન પ્રદર્શિ સાથે ચોક્કસ સંબંધ નથી. એ તો દેખીતુ જ છે કે કવિએ એમના ઘાંબા જીવનકાળ દરમ્યાન ધણું ચિત્રો જોયાં હશે; પણ એમના ચિત્રો જોનાં એવું જરાય લાગતું નથી કે એમણે એવું કંઈ જોયું હોય. આ તો સાવ આગવી, મૌલિક, સાચે સાચી નિર્દોષ અભિવ્યક્તિ છે; ધરણ્ડેશી અને પૂજનીય વ્યક્તિત્વમાં સ્થિત શાશ્વત યુવાકાળના અખૂનપૂર્વ પ્રમાણ ૩૫.

બાળક જેવું-પણ બાલીય નહિ જેમ તમે બાળકના જગત-દર્શનને જોઈ આનંદ પામે છે તેવી જ રીતે આમાંનાં કેટલાંક સર્જનોથી તમે આનંદ પામે કે એની સામે હસો તે અનુચિત નથી, પણ એને ઉનારી પાડ્યા તે સંપૂર્ણ રીતે અગોચર છે. કેટલાક ચિત્રો જોઈને, એવું કહી શકાય કે કલાકાર 'કેમ દોરવું તે જાણે છે,' પરંતુ આ કંઈ ભૂલેમાં ચૂકી નથી. જ્યારે આ ઘાંબા દેખીતું હોય ત્યારે તેની પ્રશંસા કરીએ, અથવા તેની બધી કૃતિઓને લક્ષ્યમાં રાખી, તે દોરવાનું જાણે જ છે, તે માટે તેની ટીકા કરીએ, ને યોગ્ય મૂલ્યાંકન ન કહેવાય. હમણા હમણા તો આપણે આવા અકીચવનો પંથ ઉઠાવ્યો હતો જોઈએ. જેમને દોરવા ન આવડતું હોય તેવા અજાણિત કલાકારોની કૃતિઓને ય વખાણવાનું આપણે જાહેર ક્યું છે, અને એ ઉપરાંત કલાની તાલિમ પ્રત્યેના

તેમના અબુગમામાં પુરતો સુર પૂર્ગો છે. સ્વીન્દ્રનાથ તાલીમ
 કે કૌશલના અશુભમાથી પર છે. સીધી સીધું કહીએ તો,
 એમની પાસે એવું કશું નથી, અને એ (નદિ હોવાના)
 જ્ઞાનને સીધે તેઓ આપણી સમક્ષ તદ્દન અનુદાસીન
 હાવે એમના રમતિયાળ દર્શનની સરળતા રજુ કરે છે,
 જેને આપણે હાવે તેમ વાપરીએ. આની સાથે ખીજે
 એક ગુચ્છ એ છે કે, આ ચિત્રો જેતાં વેંત એની
 વિગિષ્ટતા દ્વારા તે ભારતીય જ લાગે છે. આ ગુચ્છ,
 ચિત્રના સંયોજનમાં, સ્પષ્ટ લય-રચનામાં અને નિશ્ચિત
 રૂપોમાં વ્યક્ત થઈ સંતોષ આપે છે. આ રૂપો નિશ્ચિ-
 તતાનુ મુચન કરતાં નથી; તેઓ પોતેજ નિશ્ચિત-ચોક્કસ છે.

અને આ રીતે એને સાચા અર્થમાં 'રહસ્યપૂર્ણ'
 કહી શકાય. શિશુ સહજ સાદાર્થ હોવા છતાં ધુખ્ત અને
 આભાસી, તેમજ લાગણીવેડા દર્શાવતા અર્ધદંધ રહસ્ય-
 ધારીઓની કૃતિઓથી સાર વિરોધી. વિલિપ્ય ખલેષકની
 કૃતિઓ સાથેનું સામ્ય સ્વાભાવિક જ સૂચનાઈ જાય છે,
 કારણ કે કુદરતમાં શોધી ન જડે એવી આકૃતિઓનો
 આધિભાર એની ભાનીગળ દશ્ય-કલ્પનામાંથી જ થયો
 હતો; તોય એનાં રૂપોમાં કુદરતી આકારો અને એની
 ચોક્કસાઈ ભારોભાર હતી. આ તુલના હજી આગળ લઈ
 જઈ શકાય, કારણ કે ખલેષકની મોટાભાગની (ચિત્ર)
 કૃતિઓ તે એક જાતની કવિતા પરની હાંસિયાનોંધ જ
 હતી, અને અત્યારે પ્રદર્શિત થયેલા સ્વીન્દ્રનાથ ટાંગેરના

આ અતઃચ ચિત્રો પણ ખરેખર તો, તેઓ પોતેજ કહે છે તેમ, હાસિયા અને લીટીઓની વચ્ચે, હસ્તપ્રતમ ગોઠવતાં અને સુધારતા કરેલી, કલમની રમનતું જ એક વિકસિત રૂપ છે.

કવિ એમના ચિત્રોને વર્ણનાત્મક શિર્ષકો પણ આપતા નથી અને આપેય કેવી રીતે? એ ચિત્રો કાંઈ વસ્તુ વિષેનાં નથી, પણ આત્મ વિષયક છે. આ સંદર્ભમાં કદાચ તેઓ એમની કવિના કરતાં એમના સંગીતની વધુ નજીક છે. કવિનામાં જ્યાં સુધી વિષય વસ્તુનો સંબંધ છે, કવિની પ્રમુખવૃત્તિ સંગોધકની નથી, પણ તેઓ રાષ્ટ્રીય કે જાતીય (national) પ્રશ્નાલિકાના ભિન્નશીલ પ્રદર્શક છે, અને તેથીજ એમનાં વચનો કોઈ બીજી મેવાવાન વ્યક્તિના કૃતિ વધારે સચોટ રીતે આધારભૂત અને તાત્પર્યયુક્ત છે. એમની કવિતા એમની મહાનતા સ્થાપન કરે છે. પણ એમના વ્યક્તિત્વનું કશું પ્રગટ કરતી નથી પરંતુ ચિત્રો તો ખાનગી ચત્રવ્યવહારના પ્રકાશન સાથે સરખાવી શકાય તેની ધનિષ્ઠતાવાળા છે એમનું એક ચિત્ર શાવલોડ અને 'ભયંકર ઈવાન' વચ્ચેની સંકરતા દર્શાવે તેવું છે અને એને જોતા, રંગીન કાચની બારીઓ બાદ આવે, તેના આશ્ચર્યજનક ગુણધર્મો છે. બીજા ચિત્રો કવિના પોતાના શબ્દોમાં કહીએ તો 'જે અનેકવાર અસ્તિત્વ પામવાની તક ઝુમારી ચૂક્યું,' તેની કોઈ શક્ય

પરંતુ આકૃતિની જરૂર સમયપૂર્વક કરેલી અનિશ્ચયોક્તિ છે અથવા 'આપણા દેવતાસ પન્ની સન્કારતી રેખા-ઓમા જે માળા દે છે તેવું, આપણા ગ્વધોમાજ વિહરી શકે તેવું પડી' છે ખીન્નમા પરંતુઓના નિકૃતિ ચિત્રોદ્ધાર મનુષ્યના જાતીયની ઠેકડી ઉઝાડી છે એક ચિત્રમા દેહ વાસળી વગાડનારની પાછળ ટોળું ધ્યાનગમ છે તે કૃષ્ણવૃત્ત અથવા કવિ જેને પોતાની કવિતામા સાદ દીધા કરે છે, તે અનતવું જ દેહસ્વરૂપ હશે, અને એક તો નર્તક ગણેશનું છે હિન્દુ પ્રતિમાશાસ્ત્રના નિયમેથી સાવ જૂઠું, 'પશ્ચીઓની સમા' તો સંજોગવશાત્ રાષ્ટ્રસંઘ પરની દીમા જેવું જ લાગે છે આ સિવાય એમા મુખ ચિત્રો પણ છે, એક બગાળી સુવર્તિનું—લયકર ઈવાનથી તદ્દન ઉઠે, અને એ સિવાય ગીન કૂસોના ગુરૂ, સાચેસાચી હસ્તપ્રતોના જ પાના, સૌમ્ય, સ્વર્ગીય ભૂમિ દર્શયો.

બધા ચિત્રો ચેનથી કરેલા છે—ચેનને જીંધી વાપરીને કરેલા, રંગબેરંગી શાહીઓ અને એના હળવા રંગોથી જ જે ક્ષણે જેની જરૂર લાગી અથવા જે હાથે ચડી તે પદ્ધતિ કામ કરતા કરતા અખત્યાર કરી છે, છતાં ચિત્ર વસ્તુની જેમજ પદ્ધતિમા વેનિધન છે કલાકાર બાળમની જેમજ કામ કરતા કરતા પોતાની આગવી રીત શોધી કાઢે છે એની લગનીમા આકાશની આજુવાની કોઇની દેન નથી સાધ્યને દષ્ટિ સમક્ષ રાખતા સાધનો હમેશા

ચોગ્ય જ રહે છે; અને આ સાધ્ય તે કળાનો મૂળાક્ષર નથી. આ રીતે કે તે રીતે થયેલી, એ માત્ર ભિન્નિર્મીલ આત્માલિપ્યક્તિ નથી. એ કલા આપણા માનસને સુધારવા માગતી નથી અને કલાકારને 'છટકી જવાનો' અવકાશ પણ આપતી નથી; એ તો બાહ્ય હેતુઓ વિનાની સાચેસાચી વિશ્વસર્જનના જેવી જ નિર્દોષ છે.

૧૯૩૦]

[અનુ : શુભામ મોહમદ શેખ

રવીન્દ્રનાથની કવિતા

—હુમાયુ' કબીર

જગતના શ્રેષ્ઠતમ ઊર્મિકવિઓમાં રવીન્દ્રનાથની ગણના થાય છે. સંવેદનાઓની સચ્ચાઈ અને કલ્પનોની સજ્જતા એમની પદરચનાના સંગીતની સાથે મળી જઈને એવી કાવ્યસૃષ્ટિ જન્મી કરે છે કે જે શબ્દોના ભુલાઈ ગયા પછી પણ ભાવકમનને મંત્રમુગ્ધ કરી રહે છે. સંવેદના, કલ્પન અને સંગીતનો આ પ્રકારનો સમન્વય એમના જીવનમાં શરૂઆતથી જ દેખાવા લાગે છે. 'નિર્ઝરેર રત્નમંગ'ની રચના એમની વીસ વર્ષની ઉંમર પહેલાં થયેલી, પણ એ માત્ર બંગાળીનાં જ નહીં પણ જગતની, દાદિપણુ ભાષાનાં શ્રેષ્ઠતમ ઊર્મિગીતોમાંનું એક છે. આ કાવ્ય માત્ર સંગીત અને ભાવની ઉત્કટતાને કારણે જ નોંધપાત્ર છે એવું નથી; એના ભાવકલ્પનોની સખળતા પણ એમાં કારણભૂત છે. કદાચ એના કરતાં પણ વધુ મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે એમાં પ્રકૃતિ અને માનવને ઐક્યના એવા યોગમુત્રમાં ભાંધી દેવામાં આવ્યાં છે કે જે કદીય જુદાં ન થઈ શકે. પ્રકૃતિ અને માનવનું આ સાયુજ્ય આજીવન રવીન્દ્રનાથની કવિતાની એક મહાન વિશેષતા રહી છે.

ધરતીને આટલી ઉત્કૃષ્ટતાથી ચાહનાર ખીજો કવિ
કદાચ હજી સુધી નથી થયો. રાત્રિ દિવસ કે ઋતુચક્રની
એવી કોઈ ભાવબાગિમા કદાચ ભાગ્યે જ ગ્રહી હશે જેને
સ્વીન્દ્રનાથે એમની કવિતામાં વણી લીધી ન હોય.
બંગાળના હૃદયો અને અવાજબાગિઓ, અને ખાસ
કરીને ત્યાંના ગ્રામગિનાગના બૂ-વિભાજો એમની મુગ્ધ-
કર પદ્યરચનામાં વારંવાર પકડાઈ ગયા છે. કાલિદાસના
સમયથી ભારતીય કવિઓએ વર્ણાશ્રુતીની કીર્તિમાથા ગાઈ
છે. સ્વીન્દ્રનાથે વર્ણના વૈવિધ્યસભર ભાવોને પોતાની
સેકડો કાવ્યરચનાઓ અને ગીતરચનાઓમાં ઝીલ્યા છે.
સાચું પૂછો તો એમના વર્ણના કાવ્યો અને ગીતો તો
આપણા રાષ્ટ્રીય વારસાના એક અંગરૂપ બની ગયા છે.
વર્ણાગમનના ઘોડા સમય પહેલાની તૃણાવૃત્ત ધરતીની ઉંક ઠા,
પ્રથમ વર્ણા પછીની લીલી ધરામાથા બિડતી ભારે ભારે
ગદ્ય, નવા બિગેલા ઘાસના હવિત અંકુરોમાં રહેલો
હવનનો ધગકાર, પ્રમાનના સ્પર્શ પ્રકાશને
ઝાંખો કરી દેતા અને સાન્ધ્ય પડછાયાઓને
જાદુથી ભરી દેતા કાળા કાળા વાદળો, રાત્રિની નિસ્તબ્ધ-
તામાં અનિરત ટપકતા વર્ણના કેરા—આ અને આવા
અનેક ચિત્રો સ્વીન્દ્રનાથની મનોરમ પદ્યરચનાઓમાં
આપણા મનઃપ્રદેશ સમક્ષ ખડા થાય છે. પ્રકૃતિ અને માનવ
એક બીજાના ભાવોને પ્રતિબિંબિત કરે અને પોતાનું
લિન્કવ ખોઈ ખેસે, એટલી હદે સ્વીન્દ્રનાથે માનવહૃદયના
આનંદ અને વિષાદને એમની સાથે વણી લીધા છે.

અન્ય કનુઓને રવીન્દ્રનાથે અગણી નથી શરદ અને વસંતના અસખ્ય લાલો એમની કનિતામાં જિનાયા છે નવવસંતનો ઉદામ ઉન્માદ, શિશિગ્ના બધનોમાથી મુક્તિ પામનાનો અભિવાષ, અને રંગ તેમજ કલધનિ ઓનો ત્વરિત ગતિએ થનો આર્તિર્ભાવ વગેરે—એમની અનેક કાવ્ય અને ગીત રચનાઓમાં સ્થાન પામી ચૂકેલા છે

એમાં વસંતના માન જ્ઞાન દ્વંદ્વોદ અને શક્તિમતાનેજ સ્થાન મળ્યું છે એનું નથી, પણ એની અનિત્યતા અને ક્ષણભ્રમશુરતા પણ પ્રતિબિંબિત થયેલી છે પૂર્ણતા અને પરિપક્વતાયુક્ત શરદ અને એના સ્વચ્છ મેઘધોવા આકાશોએ રવીન્દ્રનાથના ધણાખરા કાવ્યોમાં આગવો લાગ લગ્નવેલો છે એમના એક અત્યંત સફળ સંગીત-રૂપકની રચના શરદને પચ્છ કરીને થયેલી છે, જેમાં તાત્કાલિક કાર્યલાગ્નમાંથી મુક્તિ પામનાનો ભાવ શુદ્ધ થયેલો છે શિયાળો અને ઉનાળો પણ જૂલાર્ધ ગના નથી પોતાની એક બાણીતી કનિતામાં રવીન્દ્રનાથે ઉનાળાને એક એવો કચેર તપસી માન્યો છે, જે શ્વાસરુધન કરીને નવજનના આર્તિર્ભાવની પ્રતીક્ષા કરે છે

રવીન્દ્રનાથને ધગ્તી સાથે આપ્તી આત્મભાવતાથી બાધી ગમ્મનાગ પ્રકૃતિની સુદરતા જ એકમાત્ર તત્ત્વ છે એનું નથી, માનવીના નિરાસરધાનરૂપે પણ એમણે ધરતીને ચાલ્યા પરી છે, અને માનવ પ્રાણેના પ્રેમને એમણે એમના કેન્દ્રાલય કાગો અને ગીતોમાં મુક્તકરે

ગાયો છે માનવહૃદયની સામે જ એવી કાર્ત લાગણી
હોય જેનાથી કવિહૃદય રૂપ દિત નહિ થયું હોય આનંદ—
વિપાદભર્યા માનવની ગદન પ્રેમનીલાની અભિવ્યક્તિ
એના શબ્દોમા ક ડારાઈ ગઈ છે કે, જે કદી જૂની શકાન
એમ નથી

નિરાશા, વ્યથા અને મનની નિષ્ફળ પ્રતિક્ષાની
અસહ્ય પીડા એની તો સમ્યાઈપૂર્વક આલેખાઈ
છે કે એ નાચકને મત્રમુગ્ધ જનાની મૂકે પ્રકૃતિની ચિત્ર તન
સાક્ષિતા માનવીય સ વેદનોની સહયોગિની હોય એવો
ભાવ પણ એમા ગહેલો છે તેઓ જાણના હતા કે જીવન
અનેક સઘર્ષો અને મુશ્કેલીઓના નામનાઓથી ભરેલું
છે અને જન્મ પૂર્જનાથી ધણ દૂર છે પણ એમને
સાગ્રુ હતું કે અપૂર્ણતાઓ અને ભૂલો, મુશ્કેલીઓ અને
આરતો તો માનવી માટે આપણા સામાનિક જીવનને
વધુ પ્રિય બનાવે છે

ગવિન્દનાથને માટે સસાર એ માત્ર એવો ન ગમ્ય
નથી, જ્યાં માનવી પૂર્ણતર જીવનની પ્રાપ્તિ માટેના
ઉપાયા ચાલુ રાખે, પણ યરા જ અનુભવોમાથી સમૃદ્ધ
તર હાર્દ શોધવાના એના પ્રયત્નો પર નજર મૂકીને
પડાયોપી માતા સમ કે ગીન્દનાથ સન્ધાસી ન હતા
શરીરના વૈવિધ્યસભર જીવનને અગણનાર આદર્શને
તો એમણે જાણીશ્રીને અનીમત દર્શો છે પણ
સંજો ભોગલિષ્ટુ ઈન્દ્રિયમરજિવાદી વ ન હતા એમને

લાગ્યા ક્યું છે કે પૂર્ણતર અને સમૃદ્ધતર અનુભૂતિની પ્રાપ્તિ માટે અવિરત સાધના કરવી એમાં જ જીવનની સાચી તેજસ્વિતા રહેલી છે. પૂર્ણતર જીવન માટેની આ ઝંખના એમનાં કાવ્યોમા વારંવાર અનુભવા કરે છે.

‘વસુન્ધરા’ નામની પોતાની કવિતામાં પૃથ્વીના ઉત્થરાતા જીવન અને સૃષ્ટિની આદિમ શક્તિના ધસ-મસતા તરંગની સાથેના માનવીના પ્રગાઠ સંખંધનું એમણે ગાન ક્યું છે એમના એક વિખ્યાત ઊર્મિકાવ્ય ‘સ્વર્ગ દોહતે વિદાય’માં તેઓ ઉચ્છ્વાસપૂર્વક, શાન્ત સ્વર્ગસ્થાની સાથે દુન્યવી અનુભૂતિના સુખદુઃખસમર અજર પ્રગાઠને સરખાવે છે; અને એમની પસંદગી કઈ તરફ રહેલી છે, તે વિશે કવિ આપણને સાથેક જણાવેલા નથી.

ગ્વીન્દ્રનાથ મુખ્યતઃ ઊર્મિકવિ છે, પણ એમના પ્રકૃતિપ્રેમે અને જીવનવૈવિધ્ય સાથેની એમની અંતરંગતાએ એમની ધણીખરી કવિતાઓને સમૃદ્ધ નાટ્યાત્મકતાની લાક્ષણિકતા બક્ષેલી છે. એમની ઊંડી માનવતા અને ન્યાયને માટેની ઉત્કટ ઝંખના જોવા, તેઓ સામાજિક અને રાજકીય વિષયો તરફ આકર્ષાય એ આશ્ચર્યની વાત ન લાગે. કોઈ પ્રસંગ લેતેને અનુભવરોગ માન દોષ, પણ જો કંઈને ગ્વીન્દ્રનાથ અપર્જે છે, તેને સનાતન

ર્ગની હાથી જમિકા પણ લાવીને મૂકી દે છે. પોતાના લેખિકાના પૂર્વગ્રંથો અને કુસંસ્કારોની સામે એમણે

દેડલાક કટુ કટાક્ષો મરેલા છે. પગ, જાડુ જા વિગત અપવાદોને જાદ કરનાં. તેમની રચનાઓ જનાવી આપે છે કે એમના રોષ અને દોષનો સંભાને એમની અંતર્ગત માનવના ઉક્ષયી જવ છે. એમની દેશભક્તિની કવિતા પણ સમગ્ર માનવજાતિ તરફના પ્રેમથી અનુપ્રાણિત હોય છે.

સ્વીન્ડનાથને માટે દેશપ્રેમ એ સહજ ગુણ હતો, જે પોતાની શ્રમિ અને પોતાના લોકો પ્રત્યે પ્રેમ પ્રકટાવે, પણ પરદેશીઓ પ્રત્યે મૃગુ દર્શાવતું નકારાત્મક વલણ તો કદાચ નહીં જ નહીં આતુ એક સુંદર ઉદાહરણ એમની 'ગુરુ ગોવિંદ' નામની કવિતામાં મળે છે, જેમાં સ્વદેશ અને દેશબાઈઓ પ્રત્યેનો ઉત્કટ પ્રેમ સમગ્ર માનવજાત માટેના પ્રેમમાં પરિણમીને મહત્ત્વ પાતો દેખાય છે. સ્વીન્ડનાથે કહીય એ સ્વાકાચું નથી કે કંઈ પણ માનવીય એમને માટે વિ-દેશી હોઈ શકે. પોતાની સુપ્રસિધ્ધ કવિતા 'અવાસી'માં એમણે કહ્યું છે કે સર્વ જગા માનવીનું ઘર છે અને જરૂરના સર્વ ભાગોમાં એનો દેશ છે. સમગ્ર માનવજાત સાથેના એકાત્મભાવની સુદૃઢ અભિવ્યક્તિ આપણા રાષ્ટ્રજીનમાં સંધાઈ છે, જેમાં સ્વીન્ડનાથે સમગ્ર વિશ્વના જનગણમન અધિનાયનનું ભારતભાગ્ય-વિધાતાના રૂપમાં આદરના મ્યું છે.

માનવ પ્રત્યેનો સ્વીન્ડનાથનો પ્રેમ અસંગ્રસાતપણે અને અપરિહાયરૂપે પરમાત્મપ્રેમમાં પરિણમે છે. સ્વીન્ડ-

નાયતી અનુભૂતિની કલ્પનાન્ય પદ્ધતિ પ્રતિ અને માનવ એકરૂપ બની ગયા છે એ આપણે જોયું છે. એમણે 'એ કદી પણ નથી મિચાણું' કે વિષુ એ માનવજનનથી દૂર અને 'બહાગની વસ્તુ છે એમને માટે તો પ્રેમ એ જ પરમાત્મા સત્તાનો પ્રયેન માતાનું વાત્સલ્ય કે પ્રિયતા પ્રત્યેનો પ્રેમનો પ્રેમ એ પરમાત્મરૂપ ઉન્નત પ્રેમના ઉદાહરણમાન છે આ પ્રેમ માત્ર રહમ્યાદી ભાનનિહ્ન બનામા જ કઈ અભિન્યક્ત થતો નથી, પણ સાધારણ માનવીની દૈનંદિન જીવનનામા પણ પ્રકટ થાય છે

સ્વીન્ડનાથે ફરીફરીને કહ્યું છે કે, સસારને ટકાની રાખનાર જીવનના સહજ સાધારણ સળધોમા ને હમેશના કામકાજમા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ એમા કોઈ સચય નથી કે સ્વીન્ડનાથ પર સ્થિત પદાવલિ અને સૂફી ગુહ્યવાદનો ઘેગે પ્રભાવ પડ્યો હતો એમના કાવ્યો અને ગીતો એા ભાનકલ્પનો અને રિપયસ્તુથી ભરેલા છે કે, આપણને રહમ્યાદીઓના ભાવોવ્યાસની યાદ આપી જાય છે પણ સાધોસાય એમા દૈનંદિન જીવનયાનાની નાનનિકાઓ તરફની નિર્બાન્ત મુઝ પણ રહેલી છે, એ બુલાનું જોઈએ નહીં એમના શબ્દોમા અને પદાવલિમા અભિન્યક્તિમગીનું એક એવું સામર્થ્ય છે કે જે વૈનકિનક અનુભૂતિમાથી જ જન્મી શકે. સવેદનાના આલેખનો પ્રકૃતિના ભાવો સાથે એા તો સમ્પૂર્ણ થઈને ગઢેલા છે કે એમની સમાન્વિતા જગન-

કવિતામાં બહુ ચોક્કસ જગ્યાએ જોવા મળે એમ છે

ગીન્દનાથની રહસ્યનાદી કવિતાની વિશેષતા વિગે
કેમકે કહેતું જોઈએ જ્યાં 'ગીતા-રત્ન' નો અર્થ
અનુવાદ સર્વપ્રથમ પ્રકટ થયો, ત્યારે યુદ્ધથી આકુળ વ્યાકુળ
થયેલા જગતના પશ્ચિમી દેશોએ એના પ્રેમ અને
શાંતિના સંદેશને માટે એનો ઉમંગકાભેર સત્કાર કર્યો
એ વિવાદાતીત નાલ છે કે એ નાનકડા પુસ્તકમાં સમઢા
થેની કવિતા શાંતિ અને શુચિતાની જોડી સૂઝની મુદ્રા
ધારણુ કરેની કવિતા છે એનો વિષય જાણીતો અને
ભારા તથા કવનો સાદા હોવા છતાં પણ એનામાં
સૌન્દર્ય અને મુદ્દરના ઇશિની એક એની વિનક્ષણતા
નહેની છે કે જે અવર્ણનીય છે

યુરોપ અને અમેરિકાના વાચકો માટે આ કવિતા
સાનદાશ્યર્થ હિપજીવનાર આનિદ્ધાન્દપ હતી પણ મૂળ
બગાળી રચનાર ગીન્દનાથના વાચન માટે તો આ
કવિતા એમની પ્રારંભિક રચનાઓના આભાવિક પરિણતિ
માન હતી પદ્ધતિ અને માનવ પ્રાનેતો એમનો પ્રેમ
અસ પ્રતાત સોપાનો દ્વારા પરમાત્મ પ્રેમમાં વિતાવ થઈ
ગયો હતો, એમની સ્વ-ગત મહીર વ્યથાઓએ એમના
હૃદયનો અને વિષયસ્તુને મગુગના અને મકનનાનુ પ્રદાન
કર્યું હતું અનુભૂતિના વિકાસક્રમે એમને માટે અસ દિ-
ગ્ગપણે તથ્ય પ્રકટ કર્યું હતું કે જનમાન ન્દમ્યના
અવગુહનમાં સજોપાયેતું છે માર્ગજનની પ્રિમયતા

અને કનુષ્ઠાએ એમની કુદૃષ્ટોત્થ ગ્યનાઓમા એક પ્રકારની અભિનવ સહાનુભૂતિ અને અભિનવનાનુ આગમન કનવેનું છે

સ્ત્રીનાથના અતિમ દિવસોના ભૂમિકા-યોની એક નિરોધતા એ છે કે તેઓ અત્યંત સરસ છે શર્યાતની એમની ગ્યનાઓ સરકૂન્ના સમૃદ્ધ સરકારો અને ઈમાન્ય પર આધારિત હતી એમાની ઘણીખરી રચનાઓ તો પ્રશિષ્ટ ભાગ્યેય સાહિત્યના વિષયવસ્તુ અને આત્મ તત્ત્વને ઝીલનારી છે એમા શકા નથી કે એમણે પ્રાકૃતને તરીન વળાક આપ્યો છે, પણ એ સમગ્રવામા એક જૂલ ન થી જોઈએ કે, સુસમૃદ્ધ ભારતીય પુરાણ-સાહિત્ય સાથે એનો નાડીધનકારનો સબ્ધ છે માનવ અને પરમાત્મા પ્રયે નિવેદિત કૌંચી પોતાની કાવ્ય ગ્યનાઓમા એમણે સર્વ પ્રકારની અસકૃતિનો પરિત્યાગ કરેલો ॥

મનુષ્યની સાધારણુમા સાધારણુ પરિસ્થિતિનો પણ ઉપયોગ એમણે પરમતત્ત્વની પોતાની અનુભૂતિને અભિન્યમ્ત કરવામા કર્યો છે ભાષા પણ સર્વસામાન્ય ભાષાની સહજતા અને સરળતા ધાગ્યું કર છે એમના અતિમ દિવસોના ઘણાખરા કાવ્યો અને ગીતોમા આપણે અનુભૂતના સામીપ્યનો સાક્ષાત્કાર અનુભવીએ છીએ શબ્દ પારદર્શક બની ગયા છે અને નિર્ભેજ સગીનની સુરાવસિ જની તેમનામા એવી તો સરળતા અને સગળતા

આરી છે કે, ઘણી નખત તો તેઓ આપણને મનમુગ્ધ
બનારી મૂકે છે

આપણે એ જૂની શકીએ તેમ નથી કે ગરીબનાથ
છત્રનાથ સંયત્ના આમણી અને નિર્ભીક પરિશોધક રહ્યા
છે પ્રતારણા અને પાપના દેખાતા રનરપને જેનું
નિર્માણ આપણે આપણા દૈન્યને છુપાવવા માટે પ્રીએ
પીએ, રાગનાથની શુદ્ધિના ઓજસે હિન્નહિન્ન કરી
નાખ્યું છે જેમણે ગરીબનાથને મૂળમા ગામ્યા નથી
તેઓ એમની રચનાઓની અનતરિધ અને ઊર્જાસ્વી
લાક્ષણિકતાઓથી મહદંશે અનભિન રહ્યા છે એનું એક
કારણ તો એ છે કે અનુસાદને માટે તો માત્ર ચૂટેલી
ગચનાઓ જ લેવાઈ છે, અને રાગનાથના દૂરદર્શી
ઉદ્વેગનોની પરિચાયક કેટનીક માત્રાનું કૃતિઓનો તો એમા
સમાવેશ પણ થયો નથી ખીજું કારણ એ છે કે મોગ-
ભાગનું અનુવાદકાર્ય તો માત્ર હાયાગ્રીવણનું છે, જેમા
મૂળની શક્તિમત્તા તો ખોવાઈ ગયેના જેવી લાગે છે

મનુષ્ય અને એના દરના અબધ વિરોની દષ્ટિ રાગના
નાથના છત્રનાથ શર્યાતથી જ દેખાય છે એમના શરશરના
કાવ્યગ્રંથ ‘સધ્યા-સંગીત’મા પણ ગરીબનાથ આપણને
અભિવ્યક્તિના પ્રશ્ન પરત્વેનું ચિંતન કરના દેખાય છે માનવાનો
સ્વાર્થ જ્યારે પ્રેમનું આવગણુ ઓઢે છે ત્યારે પરિણમતા કદન
પ્રત્યે તેઓ સાનધપણે જાગત ગહે છે ‘નૈનથ સુધી
આની પહોંચતા તો એમનું આ ચિંતના ક દષ્ટિગિન્દુ

ગંભીરતા અને ઉત્કટતા ધારણ કરે છે પણ બૌદ્ધિકતા અને ભાવમયતાનું સુંદરતમ સામંજસ તો કદાચ 'બસાકા' માં વધુ અંગે જોવા મળે છે 'બસાકા' ની રચનાઓ વિચાર અને સંવેદનાની સંમન્વિત્તાને પ્રકટ કરે છે, જેણે પગપગના મિદાન્ત વિચારોને અનન્ય ઊર્મિકવિતામાં સંકોન્ત કર્યા છે.

પોતાના જીવનના અંતિમ દિવસ સુધી પીન્ડનાથ અભિનય અનુભૂતિઓ અને અભિવ્યક્તિઓને આપવા માટે પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે. સાઠ વર્ષની એમની ઊર્મિકવિતામાં જાણે કે એક ભગતી ચઢી હતી, જેને કારણે તત્કાલીન રચનાઓ એમની યુવાવસ્થાની ઉત્તમ રચનાઓ સાથે સરખામણીમાં મૂકી શકાય એવી જાનેલી છે આ સમયની રચનાઓમાં ઘેરી સંવેદના અને ભાનાવેગ રહેલા છે, જે વ્યથામાં સતત ધર્મને નિશુદ્ધિ પામીને એક નવો સૂર પ્રકટાવે છે. સાકીના આ દસકામાં વ્યક્તિત્વનો જે ધનિષ્ઠ સૂર અને વૈયક્તિક ભાવ જોવા મળે છે, તેમનું રથાન પછીના દસકામાં સમૃદ્ધ અને ગહન માનુસતાવાદને મળે છે એમની શરૂઆતની રચનાઓમાં ભાવ અને ભાષાનું જે પ્રાચૂર્ય હતું, તેનું રથાન હવે વિચાર અને અભિવ્યક્તિની એક વિરલ કરકસરતાએ લીધેલું છે.

અંતિમ દિવસોની એમની કેટલીક રચનાઓમાં સામર્થ્ય અને આત્મ વિશ્વાસની એક એવી મુદ્રા જોડી

■ કે જેનું જૌદિક ઓજસ આપણને આંજ નાખે છે. આ રચનાઓમાં જીવનનાં પરમ અને ચરમ લક્ષ્યો વિશેના પ્રશ્નો એમણે નવી જ રીતે ઉદ્ઘાટિત કર્યા છે અને સાથે સાથે જ શાતા અને સ્નિગ્ધતાથી જીવનનો, એની સર્વ ન્યૂનતાઓ અને સંભાવનાઓ સાથે, એમણે સ્વીકાર કર્યો છે.

[સંક્ષિપ્ત અનુવાદક : અનિરુદ્ધ અક્ષત]

રવીન્દ્રનાથનાં ચિત્રો

—કે. જી. સુબ્રહ્મણ્યમ

રવીન્દ્રનાથનાં ચિત્રો વિશે કંઈક અંગે વિરોધી દેખાતા જે મતો અસ્તિત્વમાં છે. એક તો એ કે, એક બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવનાર વ્યક્તિએ શોખ ખાતર અને સમય વીતાવવા કરેલું એ કાર્ય છે અને એની ગણુના એ રીતે જ થવી જોઈએ; બીજો મત એ છે કે, રવીન્દ્રનાથના ચિત્રો તો તાલીમની જોણપને સંવેદના સંપત્તિથી ભરી દેનાર મહાન કલાકારનું ગણુનાપાત્ર કાર્ય છે.

રવીન્દ્રનાથે પોતે એક યા બીજા સમયે પોતાનાં ચિત્રો વિશે જે કંઈ કહ્યું છે, તેનાથી આ બન્ને મતોને સમર્થન મળે છે. કોઈક જગ્યાએ એમણે કબૂલ પણ કર્યું છે કે, પોતાના હાથ, પગ અને આંખોને કોઈ વસ્તુ કલાત્મક રીતે કરવા માટે એમણે કેળવ્યાં નથી, એ એમના જીવનનો મોટાભા મોટો વસવસો છે. “મારા બાળપણમાં મને એક જ શિક્ષણ મળ્યું છે અને તે લયનું,—સ્વરગત અને વિચારગત લયનું.” એમનાં ચિત્રો જો કોઈપણ ગણુનાના અધિકારી હોય તો તે એમણે કર્યું છે તેમ, “પ્રથમતઃ તો, સ્વરૂપ,

જે આખરી છે, તેની એક પ્રકારની વ્યાખ્યાનિત ધ્યેયતાને કાગળે, નહીં કે કોઈ વિચારના અર્થઘટન કે હઠીકતની રજૂઆતને માટે.”

એમના ચિત્રોની વિચિત્રતા, એમને હો હોતા કે, એમની સાવ અનુભવહીનતા કે વૈયક્તિક મર્યાદાઓ-માથી જન્મી ટોચ ઉપરના ગજાદા તેમને એક હર ગામતા શિખાઉ જેના દર્શાવે છે બીજો પક્ષે, અન્ય સદર્ભમાં એમણે કહ્યું છે કે, કેટલાક ફ્રેન્ચ કલાકારોએ “માગ આલેખનો માટે થયેલા જ ઉત્સાહ પ્રદર્શિત કર્યો અને પારીક્ષમાં એમાના કેટલાકને પ્રદર્શિત કરવા માટે આમ્રહ પણ કર્યો એક અધિકારી વ્યક્તિએ તો મને એમ પણ કહ્યું કે, આ ચિત્રોમાં મેં કંઈક એવું પ્રાપ્ત કર્યું છે, જેને મેળવના ત્યાના કલાકારો નિર્દોષ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે હું તે માની શક્યો નહીં પણ તે એમાં છે આ બધી રમતોએને ધ્યાનમાં લઈને હું અતે એ નિર્ણય પર આવ્યો કે, મારી કલાકાર તરીકેની શક્તિઓમાં મને થોડોથોડો પણ વિશ્વાસ હોવો જોઈએ છે ના બેએક રમતમાં ચિત્રમાં વારતવની અભિવ્યક્તિના સાધનને હું પામ્યા છું. આ ગાંધી મને ગર્વ અને અત્યંત મનોરમ આપ્યો છે આ ગર્વ તે પોતાની સિદ્ધિમાં કલાકારને ટોચા જોઈએ તે ગર્વ છે.” એક આત્મનિર્ભર કલાકારના આ ઘણું છે

પહેલો મત સામાન્ય રીતે તાત્કાલિક અને શિષ્ટતાને કોઈપણ પ્રમાણની અભિ યક્તિ માટે આવશ્યક ગણતા, ચુસ્ત, રિપ્ટ ધોરણોમા માનનારાઓ અને પ્રણાલિમા વાદીઓ ગૃહ કરે છે માત્ર સવેનનાની કુનારિકા ધરતી પર જન્મી રાકે તેવી કોઈપણ કનાના ગબીઝ વ્યવસ્થાને તેઓ સ્વીકારી શકતા નથી

બીજો મત આધુનિક મૂર્તિલજ્ઞકોનો છે, જેઓ રંગદર્શી અભિ યક્તિને પ્રોત્સાહન આપે છે અને શિષ્ટ તથા કૌશલને આગ્રુ મહત્ત્વ આપતા નથી તેઓ માને છે કે કોઈ પણ પ્રકારની શિષ્ટ કલાલિ વ્યક્તિને ગૂંચાણાવે છે

ત્રીજાનાથના ચિત્રોનો અભ્યાસ આનાથી ગમિક અને ઉપયોગી બને છે કારણ કે તે અતર્ગત સવેનના અને શિષ્ટયુક્ત અભિ યક્તિના આવશ્યક વિવાદને છેડે છે કલા એ શિષ્ટતા પર એવા અસમ્પ્રચાતલુ પદનવન છે, કે પગી કલાલિ યક્તિના ક્ષેત્રમા શિષ્ટતાના પણ કાજે આવશ્યક છે ?

રવી નાથે એમના જીવનના શરૂઆતના વર્ષોમા આઝા ચિત્રો કર્યા નથી યુવાનીમા એમણે એમના આજખીતા લોકોના રેખાકનો જેના મુખચિત્રો કરેના, જે એ વખતના સુધરેલા લોકોનો એક શોખ ગણાતો ટાગોરકુદુમ્બ ખરેખર કલા પ્રત્યે સલાન એવુ કુદુમ્બ હતું કુદુમ્બના સબ્યોની રસવૃત્તિ લક્ષ્યાની હતી

કેટલાક લખતા અને ચિત્રો પણ કરતા તેા કેટલાક કના-સાહિત્યની ચર્ચાવિચારણા કરતા. પણ ગ્વીન્ડનાથ પોતેજ ચીકારે છે તેમ, શરૂઆતના વર્ષોમાં એમણે કંઈ ચિત્રકાર્ય કંયું નહોતું. તેઓ એ પણ જણાવે છે કે, એમના ભત્રીજા અવનીન્દનાથની વિકસિત ચિત્રકલાએ એમની ચિત્ર દોરવાની ઈચ્છાને કેટલેક અંશે કુદિત પણ કરી હોય.

છેક ૧૯૨૮ માં, જ્યારે તેઓ સડસઠ વયસની ઉંમરે પહોંચ્યા, ત્યારે એમણે ચિત્રો કરવાનું શરૂ કર્યું. એ હજાર કે તેથી વધારે ચિત્રો, જે તેઓ આપણે માટે મૂકી ગયા છે, તે સર્વ ૧૯૨૮ થી ૧૯૮૧ વચ્ચેના ગાળાની સંજ્ઞત છે એ વખતે તેા એમને સાહિત્યિક વિભૂતિમતા અને ગૃહીન વ્યક્તિ તરીકેની મહત્તા વરી ચૂકી હતી એટલે તેઓ જે કંઈ કરે તે જનતાની ધ્યાન ખેંચી રહી શકે તેમ નહોતું.

ગ્વીન્ડનાથના મોટા ભાગના ચિત્રો કાગળ પર શાહીથી, કેમોનથી કે ઘસ રંગોથી થયેલા છે ચિત્ર સાધનોની બાબતમાં તેઓ બહુ ચુસ્ત નહોતા. પેન અને કેમોન ઉપરાંત કિત્તો, ચીથર કે ક્યારેક આગળીના ઉપયોગ દોરવા અને રંગ લગાડવાના કાર્યમાં તેઓ કરતા. એ મર્ચનો મિલિન્ન ગીતે ઉપયોગ કરીને ચિત્રોમાં એક પ્રકારની ધ્યાન ખેંચે તેવી, પોતપોતનાં ચુક્ત (Graphic) મિલિતા તેઓ લાગુ આ

ઉપરાત જકડી લેતી અવકાશીય રચનાઓ, ઉપરા
જાપગી હારેલા રંગમાથી ઝળકતા રંગવિભાગો, છેકા-
છેકથી હારેલી આગી મપાટીઓ, તૂટતી અને સાદડીના
રેસા જેવી રેખાઓ, પ્રવાહમયતાની વિવિધતાના
છગ્ગાઓ—વગેરે તેમના ચિત્રોની ધ્યાન ખેંચે તેવી
લાક્ષણિકતાઓ છે.

મૂર્તિ—શાસ્ત્રની રીતે જોઈએ તો એમના ચિત્રોમાં
મનુષ્યાકૃતિઓ, આકૃતિજૂથો, ચહેરાઓ, મહેરાઓ,
પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ, ભૂમિદસ્થો અને ફૂલોનાં પશુ
સમાવેશ થાય છે. મનુષ્યાકૃતિઓ અને ચહેરાઓમાં છેડ
રંગદર્શીથી માડીને નિયિન-નિહત સુધીનું વૈવિધ્ય છે.

આકૃતિ જૂથો પણ અનેક પ્રકારના છે, કેટલાકમાં
એમના જડ—રૂપોની ક્રમશઃ રચના કરી છે; બીજા
કેટલાકમાં સુવાળી અને ક્રોમળ આકૃતિઓની
આયોજના ચેતન રૂપોની મૂલ્યલૂપીમાં કરી છે, અને
ક્યારેક તો એની રચના સકીર્ણ, અવળમગળ આકા-
રોમાં પણ કરાઈ છે પણ આકૃતિઓ સામાન્યતઃ મૂંઝ,
મદ અને પાશવતાના પ્રતીકરૂપે રજૂ કરાઈ છે. ખીજો
પક્ષે, પક્ષીઓ ગતિ, લાવણ્ય અને હળવાશના પ્રતીકો
છે ભૂમિ-દસ્થોના મોટા ભાગના ચિત્રો સ્વરૂપે સુમધિત
અને રંગની તાજગીવાળા છે તેઓ રવીન્દ્રનાથની
આત્મબાણના પદાર્થો પ્રત્યેની જિડી સવેદના પ્રકટ
કરે છે—ક્યાંક ઘેરા વૃક્ષો વચ્ચે રત્ન જેવું ઝળકતું

પરોઢ, કયાક એકમેકમા ગૂથવાની કીડા કગ્તા હાયા-
પ્રકાશવાળા વનપ્રદેશ, કયાક આટીઘૂટીવાળો રન્તો,
કયાક સરી જતી સરિતા

ચિત્રોનું સામાન્ય નાણું હોય છે એક સગ્ગ્રહ નથી,
કે એમને જોવાથી થતી અસર પણ એક સગ્ગ્રહ નથી
એમના કેટલાક ચિત્રો તો અસપ્રસાદની આત્મિક
ગતનાહીનીમાથી છૂટેના સરવ-સહજ અને અભિ વક્તિ
દ્યોતક છે બીજા કેટલાક રંગદર્શી અને પોચા જણાય
છે, જે બગાળ પ્રણાવાની અસર તળે આવેના લાગે છે
કેટલીક અઠગિગત રોલનીય રચનાઓ કેટલાક આધુનિક
યુરોપીય ચિત્રોનું ગમરણુ જગવે છે કેટલાક ચિત્રોની
આકૃતિઓ નિર્મો અને હમડા-કના સાથે સરખાપણું
ધરાવતી જણાય છે કેટલાક આનેખનમા ઈન્પ્રેશનીઝીક
ચિત્રપદ્ધતિનું સૂચન પણ થાય છે એકાસાથે જોતા
આ બધી કૃતિઓ વિવિધ પ્રકારની જણાય છે આ
બધામા ઠોર્ડ એન્ડયુનીય વલણુ દેખાતું નથી પણ જે
એમને જોડી રાખે છે, તે છે અનકાશ-રચનાની જાડી
સૂઝ, રગ્નિન્ધાસોની તાજગી, અત્યંત મૂલમતાયુક્ત
પોતનું નૈવિધ્ય

રવીન્દ્રનાથની કૃતિઓને મોગ્ય રીતે સમજવા માટે,
આપણે એમના ચિત્રોના વિકાસના જીવજીવ તબક્કા
ઓનું અનુલોકન કરવું પડશે તેઓ પોતે જ કહે છે
તેમ એમની કના-પ્રદતિનો વિકાસ પડેનવડેનો, એમની

હ ન પ્રતોમા ન્યે અને આજુબાજુ કરેના લીગઓ
 મથી થએ એમના જેવી પરિચિતિમા રહેના
 કોઈપણ - ચકિત જેના જ, રવીન્દ્રનાથ પણ મોખીન
 રસદ્રત્તિનાળા હતા એમને ઘનિષ્ટતાપૂર્વક જાણનારા
 લોકો ય એ હમીકત સાથે મળતા થશે કે, તેઓ
 એમનો દેખાન, એમના કપડ, અને એમની સામેની
 જાદી વસ્તુઓની ખૂબ જ કાળજી ગમતા એની
 સાથેઆથ એમણે મુદર અને મરોડદાર હુતાશરો
 કાઢનાતુ પણ કેળા યુ એમની મોટા ભાગની હન્યપ્રતો
 મજબૂત અને આગના હાથે લખાઈ છે, જે તે સમયમા
 ઈર્ષાપાન ગણાતી અને ઘણા મુવાનો તે એની
 નમ્યજોગી કરતા રવીન્દ્રનાથને આગાધી એ નિશિષ્ટ
 પ્રકારનો આનંદ મળતો, તેમા તે કોઈ સકા જ નથી
 લખેના પાન પરની ચિત્ર-લિપિ જેવી રેખા-મૂઘણી
 એમને કાવ્યમા આપોઆપ હિપમી આવતા અર્થના
 જોનો આનંદ આપતી એ દરેક એમના માટે એક
 સળંગ અને આગવી આકૃતિ-રચના જેવી જ હતી
 તેથી આપણા માટે એ આશ્ચર્યની વાત નથી કે,
 આ છેકલક અને અધવન્યે જરા પડતા લીટાઓએ
 એમને થકી નાખ્યા 'તુટક-રેખાઓ એમની આતરિક
 અસંગતિ કાગ આપણા સ્વેર દર્શનમા વિગ્રરૂપ છે-
 આ મરણે જ માગી હતપ્રતોમા વિખરાયેલા લીગઓ
 અને મુધારાઓ મને ચીડ ઉપજાવે છે' એવુ તેઓ
 લખે છે

એમને તે ચિત્રલિપિના તાણુનાણુમા છેદ જેના લાગતા તેઓ એને પૂરી દેના માગતા હતા. તેમની કનાકારટ્ટિએ તેમને એ લીટાઓને સુધારના અને આખને અનુકૂળ લાગે તેની ભાત જોડ સગત કરવા તરફ વાળ્યા, ‘હું સુધારના લીટાઓને નચનવાનો, એક જાતના લયબદ્ધ સંગીતમા જોડનાનો અને છેક છાકના વિભાઓને અવકારમા ઉપાતરિત કરનાનો પ્રયત્ન કરુ છુ’ એમ તેઓ વળે છે આની રીતે કરાથી જે અનુસરણ આકૃતિનો જન્મ થયો, તેનાથી તેમને આશ્ચર્યાનંદ થયા એમના માટે આ રીતે કના પ્રકૃતિની નવી ક્ષિતિજો જાંઘડી ‘સામાન્યત જે બંધી પરતુઓમા રહેની છે, તે અતર્ગત સામગ્રીને લય જીવત સર્જનોમા પલટી નાખ છે મારી એના પ્રત્યેની લાગણી અને એના ઉપયોગની તાનોમથી હુ શીખ્યો છુ કે, કનામા રજો અને રેખાઓ મહિતી પૂરી પાડતા સાવનો નથી તેઓ તો ચિત્રમા લયબદ્ધ અવતાર પામનાની અપેક્ષા રાખે છે દરક પ્રયત્ને દૃશ્યપ્રતિઓનું ઉપસી આવવું ફગળિયાત બને છે અને તે એમની આખો તરે જ જન્મની હતી ‘આ જગતનો એકએક પદાર્થ એ હકીકતનું ઉચ્ચારણ કરે છે કે, તે માત્ર એક જાતની તાર્કિક નિરપેક્ષતા કે માન વપરાશની વસ્તુ નથી, પણ એ ગ્રંથ સંપૂર્ણ છે અને એ પણ અસ્તિત્વની ચમત્કૃતિનો ધારક છે’ એમ રતીન્દ્રનાથે જ્યુ છે

આ જાતનો વિકાસ આપણે લોકપ્રિય કનામા
પણ નેર્સઝે જીએ જીડી સવેદનરીવતા કલાની
પ્રયોજન-પ્રવૃત્તિને પલટી નાખા, એને નવી મૂર્તિ અને
દિશા અર્પે છે એક મીવનાગી જાઈ કિનાગને કે શટેવ
ભાગને થીમડ દેનાનો નિર્ણય કરે છે, પણ એની
લોકસહજ સવેદના ને સુઝને કાગળે એનું કાર્ય ભગતમા
ફેગાર્થ જમ છે ખામીમાથી જ તે કાઈ ગુણ ખોળા
કાઢે છે

ગ્વીન્ડનાથની શરૂઆતની કૃતિઓની ઉત્ક્રાન્તિ
આની રીતે જ થઈ છે હસ્તપ્રતોની છેકછાક અને
લીટાઓમાથી એમની સવેદનાએ મોલનીય આકૃતિઓ
મોધી કાઢી, સીરનારી ટાંકાનું રૂપાત્મ ભાત-મોલામા
કરે છે તેમ જન્મેમા કાઈ હેતુને માટે થતું સુરોભન
આખરે પ્રતીજાતમક આકૃતિનું રૂપ ધારતું કરે છે
અનજસનમ ગૂચણીવાળી મોલન આકૃતિમાય પણ કે
માનવીય આકૃતિઓનું સ્થૂન રહેતું દોષ છે, અને તે
મીઠેમીઠું અસપ્રજાતમાથી ઉપસેતું દોષ છે ને આ-
કૃતિઓ કશી ધાધન કર્યા વિના પ્રકટે છે. તેઓ
એમનો પરિચય આપતી નથી કે, એમના વશને પ્રકટે
કરતી નથી એમના વિષે મમજનનું, કે એમને નામ
આપવું, તે અર્થત ડનિષ્ટ છે. રવીન્ડનાથ એને ચોતાની
અનનુકૂળ પ્રિય રીતે અભિવ્યક્ત કરે છે 'ચિત્રોને
નામ આપના તે પૂર્ણતયા અસક્ય છે. તે કાઈ વિષયનો

વિચાર કર્યા પછી દોરતો નથી. અકસ્માત જ કોઈ અજ્ઞાત પાત્ર કે પાત્ર-જૂથની આકૃતિ મારી પેનના અગ્રભાગના ફરવાની સાથે જ ઉપસવા માંડે છે— જનકના હાથની અણી પરથી જન્મેલી સીતાની જેમ.

લગભગ બે વર્ષ સુધી ચિત્રો કર્યા પછી રવીન્દ્રનાથની ચૂટેલી કૃતિઓ ભારત અને પરદેશમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવી હતી. ભારતમાં તો રવીન્દ્રનાથ દંતકથાના પાત્ર જેવી કોઈ ગિયતિએ પહોંચી ગયા હતા: તેઓ જે કોઈ પણ સરજે તે, કથાવ પ્રત્ન વિના મહાવિભૂતિનું ચિહ્ન હોવાથી સ્વીકૃત અર્થ જનુ હતું. પણ પરદેશીય કલા-રસજોએ પણ એમના ચિત્રો જોવામાં હિતસાહ દર્શાવ્યો. દક્ષિણ ફ્રાન્સના કેટલાક કલાકારોએ તેમના ચિત્રને પ્રશંસાપાત્ર મળ્યા અને પ્રદર્શિત કરવા માટે હિતસાહ પ્રેર્યો. કેટલાક ફ્રેન્ચ અને જર્મન વિવેચકોએ તેમની જાેની કક્ષાના વ્યવસ્થાવી કલાકારની કૃતિઓ તરીકે ગણના કરી. ગણિયામાં એક અભ્યાસગણુ વિભૂતિની કૃતિઓ તરીકે એમનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો, અને એ ચિત્રો ઘણા ન્યાનિક ચિત્રકારોને પ્રેરણા અને માર્ગદર્શનરૂપ બની રહ્યા.

રે આમર્થ જેવું નહિ લાગે કે, આ ચિત્રાના મુખ્ય પોત-વૈવિધ્યના સુગ્રોએ, તેમજ સંગત-સાદર પ્રતીકાત્મકતાએ પશ્ચિમના વિવેચકોને અભિમૂલત કર્યા, ખાસ કરીને તો એ વેળાએ, ન્યારે ઘણી મોટી સંખ્યામાં

યૂરોપના ચિત્રકારો આ દિશાની શક્યતાઓ તાગી
ગયા હતા, વળી પાછા તે ભાગ્યમાથી આવ્યા, અને
તે પણ વ્યવસાયે કલાકાર નહિ, તેના ચિત્રકાર પાસેથી,
—આ વસ્તુએ તેમને અચંખામા નાખ્યા. તદુપરાંત,
આ ચિત્રોમા ‘ભર્મિ અને તાજગીના’ કેટલાક શુભો
હતા, જેનો તે વખતની ભાગ્યીય કલામા અભાવ હતો.

પશ્ચિમની રીતકૃતિએ રીન્ડનાથમા એક નવી શક્તિ
જગાડી અને એમણે વધારે આત્મ-જાગૃતિપૂર્વક ચિત્રો
કળા માણ્યા, એમણે અનેક વિષયો ખેડ્યા.—એમણે
દેશપરદેશમા જોયેલી આકૃતિઓને કલામા ધોળવા
માડી. એમણે એક કરવા માડ્યા, આવેખન કરવા માડ્યું.
અને પદ્ધતિકૃશણ થવાના પ્રયત્નો તેઓ કરવા લાગ્યા.
તેઓ રસસ્ત્ર પ્રજાએ ચૂંટી કાઢેલ કલાકાર હતા.

વિલિયમ આર્ચર જેવા કેટલાક લેખકો એવું દર્શિ-
ખિન્દુ ધરાવે છે કે, આ તેમની કલાને મૃતપ્રાય કરી
નાખતો ધા હતો. શ્રી. આર્ચરના માનવા પ્રમાણે
રીન્ડનાથની શરુઆતના બે વર્ષની કૃતિઓ જ એક
જાતની નિશ્ચિત પ્રતીક રચના હતી આ પછી એમણે
જે કાર્થ કર્યું, તેને શ્રી. આર્ચર સંકુલ અને અશિષ્ટ
મણે છે. એમના મતે, હવેની એમની કૃતિઓ અસંપ્ર-
જાતના માતૃ-સ્તોત્રમાથી ઉઠી નહોતી.

જે કૃતિઓ શ્રી. આર્ચરની રસકૃતિને પાત્ર થાય
છે, તેને ‘રીન્ડનાથનું’ પણ પૂરું સમર્થન મળે છે. તેઓ

શોધી કાઢે છે કે રવીન્દ્રનાથને સર્જન પ્રવૃત્તિનું પરિપક્વ દષ્ટિબિન્દુ લાખ્યુ હતું અને અસંપ્રજાતના કાતની તેમને પ્રતીતિ થઈ હતી. ‘મારામા એક શક્તિ કામ કરી રહી છે, જે મારા બધા સંબંધોની ઈર્ષ્યા કરે છે, અને એ શક્તિ પોતાના માટે મને ય જીતી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એના જ કોઈ છપા પ્રયોજનને ખાતર... આ જે જીવબીજની હું વાત કરું છું, તે મારા અહં-કારનીય ઉપર, મારા વ્યક્તિત્વના તાબામા છે...કલા આંતરપ્રેરણાના, અસંપ્રજાતના અને અતિ-પ્રમાણુતાના પ્રદેશમા વસે છે,’ તેઓ રવીન્દ્રનાથના શબ્દોમાં જ એ મૂકે છે. રવીન્દ્રનાથ અને (પોપ) ક્લીના પ્રખ્યાનોમા જ દેન છે તેવી એક પ્રચંડ, લગિક પ્રતીકાત્મકતાનું તેઓ આરોપણ કરે છે.

જે વરમના ન્તેશ પછી રવીન્દ્રનાથની કુશળતા અને પ્રૌઢિમાં અચાનક, શ્રી. આર્ચર કહે છે તેમ, શૈથિલ્ય કેવી રીતે પ્રવેગે ! શ્રી. આર્ચર કહે છે કે બ્યવસાયી કવાકારે અને વિવેચકોની પ્રશંસાને કારણે આમ બન્યું. એનાથી એમના સર્જનની નબળતા છીનવાઈ ગઈ, સર્જનનો રાહ રૂધાઈ ગયો. રવીન્દ્રનાથ પ્રયોજનશીલ અને ગંભીર બન્યા બગા, પણ એમની અનોપચારિક ક્રીડા-પ્રવૃત્તિ જ વધારે સારા પરિણામો લાવી હોત.

શ્રી. આર્ચરની ગુણ-અર્થો સાથે કોઈ સહમત થાય

કે ન થાય પણ એ હકીકત છે કે, રવીન્દ્રનાથની કૃતિઓ
જે સદુચ્ચાતમાં સરળ-સદ્ગુણ શૈલિન પદ્ધતિની હતી, તે
વરસો ચીનવાની સાથે વધારે ને વધારે લાઘતા તરફ
દળતી ગઈ, શૈલીના આગ્રહનું વદન ધૂસું. એમણે માત્ર
જુદી જુદી જાતની દૃશ્ય અસૃષ્ટ ઉપગ્રવવાના અખતરા
કર્યા માંગ્યા. શૈલીની એકસૂત્રતા નાશ પામી. વ્યવિચારની
મૂળ સંપત્તિ હતી, તે પણ ફેટલેક અંગે થઈ ગઈ.

અહોવાક અલિખ્યકિતમાંથી સલામ કલા તરફના
પ્રસ્થાનમાંથી કોઈ કલાકાર છટકી શકે નહિ. કલાકાર
સર્જન-પ્રવૃત્તિની સદુચ્ચાત મર્ધ અનિચિત એતના-
શક્તિ પર સ્વાર થઈને જ કરસો હોય છે, તે સાચું જ
છે. પણ એને સ્વાભાવિક જ જડી આવતી મર્ધ પ્રકારની
અલિખ્યકિતની રીતમાં, એને મળતી જતી પૃથ્વીતા
એક જાતની ચોક્કસાઈનો ઉમેરો કરતી જ હોય છે.
જે એ સર્જન-પ્રવૃત્તિને મંભીરતાપૂર્વક જોતો હોય તો
કદી એ, પેલી અલિખ્યકિતની રીતની ઉપેક્ષા કરી શકે
નહિ. આનાથી જિલહું આવું કાંઈક ખરેખર શોધવું,
તે જ એની પ્રામાણિક આવશ્યકતા છે.

તેથી રવીન્દ્રનાથે અનેકવિધ અલિખ્યકિતના જે
પ્રયત્નો કર્યો, તે એમના માટે આવશ્યક અને અનિવાર્ય
હશે. કલાકાર રહેવા છુટતો કોઈમણ કલાકાર પોતાની
મૂળ સાહજિકતા જાળવી શકતો નથી. પદ્ધતિસરની
અલિખ્યકિતનું દમન એને ખમવું જ પડે છે. ખરેખર તો

આની પ્રામાણિક સાગળી અને પદ્ધતિની આવશ્યકતા અસપ્રજાતના પ્રવાહ-છિન્નને બંધ ન કરે પણ વિસ્તારે. એનાથી શક્યઆત વેળાનું જે જોશ હતું, તેનો નાશ નહિ થવો જોઈએ, બદલે એ વધુ જોઈએ.

જ્યાં જ્યાં મગોપે છે અને માથો કનાકાઝે એની ખૂંખીને બહાર ડોકના દેતો નથી, એ નિરોધાભાસો ઉપેક્ષિત અર્થના અકાશમા મમજના જોઈએ. જ્યારે અમ પ્રજાત અલિચ્છકિત ધરિ છે, ત્યારે આભાવિક ગીતે એક બાજુ પ્રજાનિકાજન્ય માનસિક પૂર્વનિર્વિતતા અને બીજી બાજુ કૌશલીય અમજનતા એની આડે આવે છે. કનાત્મક અલિચ્છકિત માટેની શિશુથી પ્રથમ પ્રકારની મુઠ્ઠેનીને દૂર કરવી જોઈએ, જે સવેદના અને મનની ગિચનિ-ચુમ્તામાંથી પળિયું છે. અને એ દ્વાગ ખીજા પ્રકારની મુઠ્ઠેનીમાંથી પણ માર્ગ કાઢવો જોઈએ કે ઘણા કનાકાઝે ને કનાવિવેચકો કહે છે કે માનસિક પૂર્વ-નિર્વિતતાને દૂર કરવાની ક્રિયા પોત જ સાચા કના-અલિચ્છકિતની ખાની આપે છે પણ એ સપૂર્ણ અત્ય નથી. જ્યેષ્ઠ પગ જ છોડી દેશય તો મનના આત્મિક વેગ-પ્રવેગો કલાકૃતિમા અતઃ મગપે અધાન પામળ અને યોગ્ય અલિચ્છકિત નહિ પામી રહે કૌશ -સન્નિ-તાના પ્રમાણમા જ તેઓ અલિચ્છકિત સાધી શકે. કૌશલને યશીકાવાની અભ્યાનતા અલિચ્છકિતને મદદી બનાવશે, પણ ને એ શીકારમા ઉદાગતા હશે, તો

અલિ વકિતના પગિમાણો વિગતરશે જેમ સ્વર્ગી માના
અવતરણ માટે લગીગથને શિવની પાછળ પડવું પડ્યું
હતું, તેમ અસ પ્રગાતને કલાકૃતિમા પૂર્ણરૂપે દેહધારણ
કરાવના માટે પતાકારે એના યોગ્ય સત્કાર માટે સજ્જ
રહેવું પડે

જે કે ગ્વીન્દનાથે એમના અતિમ વર્ષોમા પોતાની
જાતને તૈયાર કરવા ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ એ કાંઈ
સત્યથી વેગળું નહીં ગણાય કે, જેમ તેઓ કવિતામા
સ્વત્વની પ્રાપ્તિ કરી શક્યા હતા, તેમ ચિત્રમા પૂર્ણ
રીતે પામી શક્યા નહિ એમને. ચિત્રો કરના માટેનો
ઉત્સાહ વધતો જ ગયો અને તેઓ વધારે ને વધારે
સમય એમા ગાળવા લાગ્યા, છતાં જ એમની એક વધાગની
પ્રવૃત્તિ જ રહી એલે એમને આનંદ અને કદાચ સ્તોષ,
તેમજ નિમુક્તિનો અનુભવ કાંચો પડ્યું એમની
સંત્રાપ્તિમા એલે ખાસ કાંઈ ઉમેરું નહિ આગળ તરી
આવતું રચના-કૌશલ, રંગ અને પોતના શુણ્ણત્વો.
જે કે એમના ચિત્રોમા રહ્યા પરંતુ ગ્વીન્દનાથ હજી
અલિવકિતના અનુકૂળ નકારને ઝખી રહ્યા હતા.

આ કાંઈ રવીન્દનાથના ચિત્રોનું આધુનિક ભારતીય
કળામાથી મહત્ત્વ ધરાવના નથી સંખ્ય એમના
સમયના મોગ લાગના ચિત્રોને પાસે મૂકીને જોતા
એમના ચિત્રો તાજગી ભરેલી હતા જેના લાગે
હો એક વખતે જ્યારે અવકાશી શૈલીના પચાસ

કનાડાતિના સર્જનાત્મક કેન્દ્રને ઓળખીને મેઠા હતા ત્યારે
 એમના ચિત્તોએ એને હોપેક્ષી અસમજાતના શબ્દોમા
 શ્રદ્ધા મૂકી અને જુદી જ તાજગી લઈને બહાર
 આયા વળી જનાના ક્ષેત્રમા રાષ્ટ્રીય વલણની ઉન્ન
 ખનતાનો અતિરેક થયો હતો, તેના ચોગ્ય સુવારા રૂપે
 પણ એ આયા “ જ્યાર આપણે ભારતીય કનાને નામે
 મહાપુરાણી પેઢીની અર્વદગ્ધ પર પગને ધર્યા પૂર્વક પરાણે
 નિકમાનનાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે દટાર્થ ગયેન
 સર્જતિના રીતરિવાજો જોદી કાઢી, આપણે એમા
 આપણા આત્માને ગૂંચળારી નાખીએ છીએ
 જ્યાના બધા ઓઢ ધડતરમાય, જીવનના મુદ્દા કે પૌંડુપોક
 એના લિન્નલિન્ન ધમકાગને આવકાર માટેની, પૂરતી
 નમનીયતા દોરી જોઈએ ” એમતો તદ્દન ચોગ્ય રીતે
 જ કહ્યું છે ઓદિ નિરુધ્ધ જર્નને ચિના કરનાનો એમને
 સ્વીકાર થયો, એનાથી નનમુનાન કનાકારો માટે નરી
 ક્ષિતિએ જોધી ગઈ (કનામા) મ નિર્લિપ્ત રિપય નગુ
 પ્રદાનો એમનો અણગમો અને ચિનાની એક મૂર્ણાકૃતિ
 તરીકેની સભાગે કનાની સાધારણ નિયામસરણીમા
 મળમૂત દેશકર કરનાનો કાગો આગ્યા

આ કાઈ નાનામુના પ્રદાનો નથી એ મૂળમૂત
 અને ચિત્ર-ચાચી છે આની માચી ઓળખ ઉપે આચાર્ય
 ન લાત જમુએ અજલિ આપતા લખ્યું છે કે “ આપણે
 બધાએ કનાના મૂળમૂત મૂયાનું પુનર્નિશ્ચય લેવાની

આવશ્યકતા છે અને તે એના સિવાય કામ આપી શકે તેમ નથી કે જે આપણી આંખો સામે એવી આકૃતિઓ સર્જે છે; જેનું એજસ આપણાં જઘાં વર્ગીકરણોને મૂંઝવી મારે છે, એનું તેજ પ્રશસ્તિની ફરજ પાડે છે. તે રવીન્દ્રનાથ કર્કશ અને સંહારક લાગે તો એનું કારણ એ છે કે, તેઓ આપણા માટે નવી ધરતી બેઠે છે, જેથી આપણાં લવિષ્યપુષ્પોને એમની રસપ્રાપ્તિની નિરાંત થાય.' મને લાગે છે કે કોઈ આનાથી અસંમત નહિ થાય.

—અનુવાદકો : ગુલામ મોહમ્મદ શેખ
અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

‘નિર્જરનો સ્વમલંગ’

—સુરેશ હ. જોષી

‘નિર્જરેર સ્વમલંગ’ નામના કાવ્યના ઉદ્ભવ વિશે ગવીન્દનાથે જે કહ્યું છે, તે આપણને એમની સમગ્ર કવિતાના ઉદ્દગમન્યાનનો પગિચા આપી દે છે. એક પ્રભાતે કવિએ ઝાડના પાદડા વચ્ચેથી સૂર્યોદય થતા જોયો. ત્યારે વિશ્વના સાચા રૂપને ઢાંકી ગાખતું છુન્નતાનું આવગણુ એકાએક અળગુ થઈ ગયું તે વિશ્વ-સમસ્તને કવિએ સાચા મહિમાથી મણ્ડિત થયેલું જોયું. પ્રકાશના કિરણે એમની ચેતનાના સર્વ અંગ-વાળા દીધા. ત્યારે કવિના ચિત્તમા બ્યાપી રહેવા એક અજ્ઞાનના વિષાદનું ધુમ્મસ વિખરાઈ ગયું. જડ મન્દાગના હિમથી રુધાઈ ગયેલો ચેતનાનો નિર્જર મુક્ત થઈને વક્રી ગયો. એ મુક્ત નિર્જરનો કવનાદ પછીથી તે મહાનદ બનીને ઘૂંઘવી રહે છે.

રૂઝ ફિલસૂફ બર્ગસોએ કહ્યું છે તેમ આપણી ચેતના તે સ્મૃતિનું જ બીજું નામ છે એની અદર જેમ જૂલકાળ સચિત થઈને રહેલો છે તેમ ભવિષ્યને માટેની પ્રતીક્ષા પણ રહેલી છે. ચેતનતાની આ અખખડ બનીને ગદેનાની ઝખખા જ કવિને પીગ્યા કરતી હતી,

વર્તમાનનું જૂત અને લગ્નિધ્ય સાથે અનુસન્ધાન કરનાની
અદમ્ય ઈચ્છા, અનેક સગ્કાર અને અભ્યાસથી પતિ
મિત વ્યક્તિગત ચેતનાને વિશ્વચેતનામા કાલ્પની નાખનાની
અખના, સીમાની અસીમને માટેની પ્રગળ આકાશ
કવિને વ્યાકુળ બનાવી દેતી હતી આ અદમ્ય અનુ
સન્ધિત્સા જ કવિની કવિતાનું પ્રવાન પ્રેરક બળ છે

કાનિદાસના 'મેઘદૂત'માં જે વિરહ છે, તેમાં પણ
ગ્વીન્દ્રનાયે સાન્તના અનન્તથી થયેના વિરહોને જ
જોયો છે સસારના આપણા અનેકવિધ અનુભવો
ચિત્તરીણમાં જે અનેકવિધ સૂર છોડી જાય છે, તે
બધાની પાછળે પેનો આદિવિગ્ધનો કવચ સૂર, દળાવી
શાખેના 'મા'ની જેમ સદા બળ્યા જ કરતો હોય છે
કદિષ્ઠ એ સૂર ચિત્તના બધા દેલાહરને વટાવીને
આપણા મનને વીવી જાય છે ત્યારે એ વિરહની
વેદના આપણને જ પવા દેતી નથી ત્યાંથી મિલનનો
સેતુબન્ધ બધાવા માટે છે ગ્વીન્દ્રનાયની કવિતા તે
સીમા અને જમા વચ્ચેનો આવો સેતુબન્ધ છે

કરતુરી મૃગના હંટાત દ્વારા કવિએ કહ્યું છે કે,
આપણે જોને અખીએ છીએ તે આપણી બહાર નથી
એને પામતા પહેલાં અદર અને બહારનો ભેદ ઓગાળી
દેવો પડે છે આથી જ તો રતીન્દ્રનાયની કાવ્ય સૃષ્ટિમાં
કશાનો નિરોધ નથી ઈશિરે સર્જેલી આ અજસ
અશ્વર્થમાં સૃષ્ટિનો નિરોધ કરીએ તો તો ઈશ્વરનું

અપમાન થાય. માટે સર્વ ઈન્દ્રિયોના દ્વાર ખુલ્લાં રાખીને રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને વર્ણને હિમળકાથી આવકારવાં, એને ચિત્તધાતુમાં ઓગાળી દેવાં, અને એ રીતે સમૃદ્ધ અને કૃતાર્થતાના આનંદનું જ નૈવેદ્ય ઈશ્વરને ધરવું. આનંદ જ આનંદમયની માયી ઉપાસના છે. આથી અસહ્ય દુઃખની અનુભૂતિને પણ પોતાના સત્ત્વથી રક્ષીને ઘૂંટીઘૂંટીને એ આનંદમાં પરિણમે નહીં ત્યાં મુધી વ્યક્ત કરવી નહીં.

‘સાન્દ્યગીત’ થી તે ‘સોનાર તરી’ મુધીને સમય તે કવિની કાન્ય રચનાનું ઉદ્યોગપર્વ છે. એ સમય દરમિયાન કવિના ચિત્તમાં પોતાના કથયિતવ્ય વિશે તથા એના વાકેન વિશે સંઘર્ષ ચાલી રહ્યો હતો. અલિવ્યક્તિની મુખ્ય બે રીતિ છે; એકમાં કવિ લાપાના સંગીતધર્મને પારખીને એનો વિનિયોગ કરે છે, બીજીમાં કવિ સુરેખ ચિત્રો આક્રાંતે કથયિતવ્યને તાદશ બનાવે છે.

આ બંને રીતિને આ સમય દરમિયાન કવિ પ્રયોજી જોતા હતા. કથયિતવ્ય પૂરતવેના સંઘર્ષ કવિએ પોતે આમ રજૂ કર્યા છે: “મને કદિક કદિક એમ લાગે છે કે મારામાં બે વિપરીત શક્તિઓનું દ્વંદ્વ ચાલી રહ્યું છે. એક મને હમેશા વિશ્રામ અને પરિસમાપ્તિની દિશામાં લઈ જાય છે, તો બીજી મને સહેજે જ પ લેવા દેતી નથી. એક બાજુ વૈરાગ્ય તો બીજી બાજુ વેદના. ખરેખર હું સમજી શકતો નથી કે મારા

મનમા સુખ-રૂપ, નિગહમિતન, પૂર્ણ પ્રેમ પ્રળળ છે કે, સૌન્દર્યની નિરુદ્દેશ આકાશ પ્રળળ છે ! સૌન્દર્યની આકાશ આધ્યાત્મિક રૂપની, હિદામીન, ગૃહત્યાગી, નિગકાગની અભિમુખી છે; પ્રેમ લૌકિક રૂપનો, આકાગની માથે જડાયેલો છે. એક અનત સુધાનું દાન કંઈ છે, બીજું અનત સુધાને માથે છે. હું જો આ બેને એક કરી શકુ તો ?" પણ એમની કવિતામા આ બેનો અમનવ્ય કદિક જ થયો હશે. કવિ જાણે છે કે અસંપૂર્ણ અને પગિપૂર્ણના મિલનમા જ કવિતાનું સૌન્દર્ય ગ્રહેતું છે કલ્પનાનો કેન્દ્રોત્પારી વેગ અસંપૂર્ણને પગિપૂર્ણ પ્રત્યે ખેંચી જાય છે ને અનુગમનો કેન્દ્રાનુગમી વેગ અમમ્પૂર્ણની તરફ પગિપૂર્ણને ખેંચી જાય છે આ બે વેગની અમતના જળનનાનું હમેશા બની શકતું નથી. જ્યારે એમ બનતું નથી, ત્યારે કવિતા કા તો વિદિષ્ત ને હવાઈ બની રહે છે કા તો અત્યન્ત સક્ષિપ્ત અને સકાલ્પ બની જાય છે

ગ્વીન્દનાથની કવિતા સૌન્દર્યની નિરુદ્દેશ આકાશ તરફ વધારે ખૂંટી છે આથી જ તો એમની કવિતામા સરલ જરતા નિર્મુળની પ્રતિષ્ઠા થયેની જોઈએ. માનવીની શોધમા નીકળેલા કવિ હાડમાસના ઘડેલા વિગિષ્ટ માનનને પામતા નથી રૂપસાગરમા રૂણકા મારતા અરૂપ રતન જ એમના હાથમા આવે છે. માનવના ગૃહસ્થાગમા કવિ પ્રવેશી શકતા નથી

રતી-દ્રનાથ માનવજીવનના સિંહદ્રાગના કવિ છે. મનુષ્યથી વેગળા એવા ભગવાનનો પણ એમને ખબર નથી. એમની કવિતામાં નિર્જીવ પ્રેમનો જ અણસારો મળે છે, છતાં સરળતાને માટેની જાંખના એમને સદા પીડે છે, એ અનૃપ્ત આકાંક્ષા એમને ચચળ બનાવી મૂકે છે. અનૃપ્ત કવિ આખરે તુટી પાડે છે એમની બાહ્યસગિની પ્રકૃતિના સમર્ગમાં. માનવ સાથેના સબધમાં અનેક દુઃખ અને ઘાતપ્રતિઘાતની સલાવના ગૂંહેવી છે, પણ શિશુ અને પ્રકૃતિ સાથેના સંબંધમાં એવું નથી. પ્રકૃતિ અને શિશુ બંને સરળ, સદૃશ, અભોધ અને મૂક. એની માથે આપણે ગમે તે ભાવ માણી શકીએ આથી 'એમણે જુદાવરથામાં 'પૂગળી' અને 'શિશુ ભોળનાથ' ગાયા. વાસ્તવિકતા અને કંપનાના મીમાંસા પર વિદગ્તા શિશુચિત્તને કવિએ બગબગ ઓળખ્યું છે, 'શિશુ અને શિશુ ભોળનાથ'ની કવિતા આ હકીકતની આપણને પ્રતીતિ કરાવે છે.

ચચળતા અને ગતિ રતી-દ્રનાથની કવિતાનો પ્રાણધર્મ છે. આથી અભિવ્યક્તિની સતીતરીની એમને વધુ અનુકૂળ થઈ પડે છે, સુગની પાખ મળતા એમના શબ્દો આપણા ચિત્તના મખતોકમાં મલેન્ને ધૂમી વગે છે. વૈષ્ણવ પદાવનિની કવિ પર ચચળાં અમર તે એમની કવિતાના વિજામમાં એક મહત્ત્વની ઘટના છે આથી કવિની વાણીમાં માનુષ્ય અને વાવિત્યનો મંચાર

થયો છે, જે કમગ વિભાષામાં નવિ પામેથી
 આપણને એટલે નિરિધ અપાવે છે ‘માનવી’ અને
 ‘સોના’ તરી’ની અધિષ્ઠાત્રી પદ્મા નદી મિત્રી વ્યાકુળ
 ચચળ ચેતનાનુ જ પ્રતીક બની ગયે છે એ જ પદ્મા
 આગળ જતા બનાવ’ની આજ્ઞાનગગાડપે આપણને
 કરી મળે છે વચમાં એ જ વાગ ‘ચતાની’માં એ
 ઇચ્છામતી નદીનું રૂપ ધાણ કરીને માનવ
 જીવનની અડોઅડ આરોને વહે છે એમાં નદીના
 પ્રવાહ કરતા કાફાને વધારે ધ્યાન મળ્યું છે કવિ ધીરક
 પ્રવાહમાંથી કાફા પરના જનમમુદાયના મિત્રો આંકે છે
 કવિને માનવત્રેમ એની નિશ્ચિત અનધ્યાને વગાવી
 બીજી કષ્ટ ધનીજૂત થતો લાગે છે

આવી જ રીતે જૂન અને ભવિષ્ય પર નજર
 ગતા મિત્ર ‘ક્ષણિકા’માં આશ્ચર્યનિલિપ્તમાન વર્તમાનમાં
 ગીત ગાર્હ ને છે જીવનનો નમતો પટોર થવા બોલે
 છે ત્યારે કવિ વર્તમાનની બારીએ બેસીને, નિરાસમ
 ભાવે જે કાર્ય બની ગયું છે નેને આનેખતા નવ્ય છે
 એ બધી કાણે કેવી છે! કેમકે અશ્રુધૂસર તે કાષ્ટક
 વળા આનંદના ભાગ્યથી શરૂશરૂ થતી, કેમકે વિગ્ધ
 વેદનાથી થડકતી તે કેમકે ક્ષણિક મિલનથી ગપ દિત
 —ખરે જ ‘ક્ષણિકા’ વિરિત કવિતાની એ અદ્ભુત
 નયના છે

કેટલાક વિગ્ધ કવિતાને અથ કવિતા પદ્ધિમાં

મેમાંડતાં ખચકાય છે. પણ એક ગીતે વિચાર ફરીએ
 તો સિગિક મિનાય ખીજે ક્યાય વિગૃહ કવિતા આપણને
 ભાગ્યે જ મળે. નિરિક આપણું હૃદય હરવાને નથી
 કોઈ કથા કહેતું કે નથી ઘટનામી અટપટી જાળ
 રચતું, એ નાટકની જેમ સંઘર્ષની ચૂડમા પણ આપણને
 ભીમતું નથી. એ દૂનની ક્ષીણ સુનામની જેમ, અણ-
 જાણપણે આપણા ચિત્તમા વ્યાપી જાય છે. આપણામા
 એક નવી જ ભાવગ્રંથિને સંકેત કંઈ છે ને આપણા
 ચિત્ત પુગ્ધનો ચહેરો બદલી નાખે છે. આપણને એક
 નવી જ આમોહનામા મૂકી દે છે. એ સંગીતના જેવું
 સૂક્ષ્મ છે. ચિત્તમા પ્રવેશવા માટે અર્થભાવ ધાય તેની
 એને ગાહ જેવી પડતી નથી. રવીન્દ્રનાથે એમના
 પ્રતિસંકુલ છવનમા સાહ વગ્ગ મુઢી નિરિકતી
 તાજગીને જગાય કરમાવા દીધી નથી, તે એમની જેવી
 તેવી સિદ્ધિ નથી.

રવીન્દ્રનાથ કાલિદાસ, ગાણુ નગેર સન્દૃષ્ટ કવિ-
 એના સખ્યા ઉત્તરાધિકારી છે. સપત્તિમા અપ્રમત્તના,
 પ્રાચુર્વમા મંવમ, ત્રિચિન્વવિનાસમા સુનિપુણ ત્રિવિધ્ય
 —કાલિદાસની આ ગુણમયત્તિ એમને રાગમામા મળી
 છે. બાણુનો કલ્પનાર્પણ પણ એમણે આત્મસાત્
 ક્યો છે રવીન્દ્રનાથનો ઉપમા-ઉત્ત્રેક્ષાનો સન્નય કરનામા
 આવે તો એના ત્રિવિધ્ય અને કલ્પનાના ઉત્કર્ષથી
 આપણને ચક્રિત ફરી દે. ‘કલ્પના’ નામના અગ્રદમાન્દ

ધાગ્યાં, કાળે તે જાણે રવીન્દ્રનાથે કાલિદાસ સાથે
એગીને જ લખ્યાં હોય એવું લાગે છે !

‘નવેદ્ય’ ‘એયા’, ‘ગીતાંજલિ’, ‘ગીતિમાલ્ય’,
‘ગીતાલિ’ નો સમય તે રવીન્દ્રનાથની કવિતાનું વનપર્વ
છે. એ સમય દરમિયાન કવિપત્ની તથા સન્તાનોનું
મૃત્યુ, દેશની તત્કાલીન પરિસ્થિતિથી થયેલો વિક્ષોભ
-આ બધાંથી કવિનું ચિત્ત જૂતકાલ તરફ વળે છે.
પિતા દેવેન્દ્રનાથે પાડેલા સંસ્કાર અનુષ્ઠ થાય છે
અને કવિને ભારતવર્ષની આધ્યાત્મિકતા આકર્ષે છે.
આ સમયમાં, ખાસ કરીને ‘એયા’ અને ‘ઉત્સર્ગ’ની
કવિતામાં વિદાય વેળાનો કુણુ સૂર સંભળાય છે.
કવિની કવિતા સાન્ન્ય સમયે ઘેરાતા અન્ધકારની વચ્ચે
દૂરના યાજ્ઞચર લોક તરફ મીટ મારે છે, ત્યાં દૂરદૂરથી
અન્ધકારને વીંધતી એમની દૃષ્ટિ નાની શી તટરેખા
લાગે છે. એ તટરેખા તે જ ‘બલાકા’નો પૂર્વાભાસ,
એ પહેલાં ‘ગીતાંજલિ’, ‘ગીતિમાલ્ય’ અને ‘ગીતાલિ’
નો નાનો શો દોષ વચમાં આવી જાય છે. એ રવીન્દ્ર-
નાથની કવિતાની ઉપશાખા છે; એ એમની કવિતાની
સાચી દિશા નથી. ‘ગીતાંજલિ’નો રંગ ‘ગીતાલિ’માં
સાવ કિછો પડી જાય છે,

ને કવિ : હેયા નય, અન્ય કે ચો,

અન્ય કેયા, અન્ય કેનો ખાને.

‘અહીં નહીં’, બીજો ક્યાંક, બીજો કોઈ તથા,’ એમ પુકારીને યાત્રા આગળ આગંભે છે. પશ્ચિમે સ્વીન્ડ્રનાથને ‘ગીતાજલિ’ના કવિ તરીકે ઓળખાયા છે. ટેનિસન, થાઉનિંગ, લ્યોર્ડ એલિયટ વગેરેનું આશ્રિત્ય વાચીને ધરાઈ ગયેલા ઈન્ડોલેન્સને ત્યારે અતીન્દ્રિય રાજ્યના અનિર્વચનીય રસની તરસ લાગી હતી. ‘ગીતાજલિ’ના અંગ્રેજી ગદ્યનો સૂક્ષ્મ લગ, લાપાળી પ્રજનતા ને અનલકૃતિ તથા એમા ઝનકત મયેસી અનુભૂતિનો સચ્ચાર્થનો રણકો-આ બધાને કાગળે એણે પશ્ચિમનું મન જીતી લીધું.

૧૯૦૨થી તે ૧૯૧૪ મુધીનો બાર વરસનો વનવસ સેવીને સ્વીન્ડ્રનાથની કવિતા ‘બલાકા’મા એનું સૌથી ઉન્નતશૃંગ પ્રકટ કરે છે કવિએ એ અગમામા કેટલી પશ્ચિમની યાત્રા દરમિયાન માનવમહેગમણનું દર્શન કર્યું, માનવનો પ્રચ્છદ પુરુષાર્થ, એના આશાનિગશાના સઘાત ને લલિતબની કેડી પર, એની આગળ વધતી યાત્રાનું દ્રશ્ય કવિને બાજે દોળીને જગાડી ગયું. તે ‘બલાકા’મા ગતિનો ચમત્ સ્ફોટ ફરીથી હિદામ ગતિએ વહી નીકળે છે.

એ જીર્ણના વિસર્જનનું, વતનના ભુવદ જયનાદનું ગાન છે. કવિનો જન્દ પાતુ અહીં નથી જ છતાં દાખલે છે ‘બલાકા’મા ગતિ અને મહત્તિનું અપૂર્વ આમજન્ય બેના મળે છે, અહીં સ્તબ્ધતાનો તપોભગ થયો છે. અચળ પર્વતથી માડીને તે પુરુષ વૃણાકુર

મુનીનું જાતું જ કિલ્લા અધીરું ઘર્ષ ગ્રહ્યું છે, મળ્યું
એ ગતિ તે ખર્ચોની નિરુદ્ધેશ ગતિ નથી. એ પરિણતિ
તરફ અમેશર થયેલી ગતિ છે. તેથી જ કવિને પ્રવચને
પેલે પાર નૂતનનાં અનુદયની ઝલક દેખાય છે.

કવિને ધરતીના સુન્તાન માનવીની શ્રુત માયા છે.
માટીના પાત્રમાં આનન્દરમ રેડવો એને જ કવિએ
પેતાનું કર્તવ્ય લેખ્યું છે. એ ધરતીને એમણે કેવે કેવે
સ્વરૂપે જોઈ છે? શરદમાં ગત જન્મના પ્રિયતમને
આરાધનારી મહાશ્વેતા જેવી, હેમન્તમાં પ્રકાશનું પીતં-
બર પહેરેલી, શીષ્મમાં કાલિદાસની તપપરાયણા હિમાના
જેવી, વૈશાખમાં અગ્નિરુનાને મીતાની જેમ પૂત થયેલી,
વર્ષામાં હાવાનું આસન પાથરીને, હરીતવર્ણ ચોગા
પહેરી, આંખમાં મેઘનું અંજન આંજી, વસે કદમ્બકેસ-
રનો લેપ કરી પ્રસાધનમાં પરોવાયેલી-પ્રકૃતિને તે
કિશોરાવસ્થાથી જ એમણે મુગ્ધ બની વિમ્બવદ્ધી મેલા
કરી છે, એ વિમ્બવદ્ધી કદી અન્ત આવ્યો નથી.

સ્વીન્દનાયની કવિતાનો શ્રેષ્ઠ અર્થ તો પામી
છે નારી. નારીનાં કવિએ મુખ્ય એ સ્વરૂપો કહ્યાં છેઃ
એક હિર્વશીનું અને બીજું સદમ્બીનું. હિર્વશી વિશુદ્ધ
કરી મકનાર શક્તિનું પ્રતીક છે તો સદમ્બી શાન્તિનું-
મતિને પ્રેરનારી હિર્વશી, પણ એનું નિયંત્રણ કરીને
પરિણતિને માર્ગે વાળી સાર્થક કરનાર તો સદમ્બી જ.
માટે જ સદમ્બી કલ્યાણી. પણ મતિ વિના પરિણતિ

સંભાવે નહીં. અચળ કરનાર શક્તિને ટાળીને જે શાન્તિ મળે તે મરણનું જ બીજું નામ. ગૌરીમા આ બંને રૂપ સાથે દેખાય છે. તપ પહેલાંની દેહસૌન્દર્યથી શિવને રીઝવતી હિમા તે ઉર્વશીનું રૂપ, તપોપૃત હિમા તે લક્ષ્મીનું રૂપ. આ શ્રેયગી કલ્યાણી નારીને ઉદ્દેશીને જ કવિએ કહ્યું છે :

સર્વશેષેર ગાનટિ આમાર
આછે તોમાર તરે.

મારું સૌથી છેલ્લું પીત તારે માટે છે. ‘મદયા’માં કવિએ નારીત્વની જુદી જુદી છટાના સત્તર સ્વરૂપોનું ‘નામ્ની’ શીર્ષક કાવ્યશ્રુતિમાં અત્યંત મુંઢર આલેખન કર્યું છે.

રવીન્દ્રનાથના પ્રાણ સૃષ્ટિમમનના પ્રાણ સાથે આદિકાળથી લીલા કરતા આવ્યા છે. વિશ્વાવિશ્વકારના સંહતુક આનન્દે જે અગ્નિ છે, ચિત્ર અચળ છે તેના જ એ લીલા-સદસ્ય છે. એ લીલાનો ફની અન્ત નથી, માટે જ મૃત્યુ કવિને મન વિભીષિકા નથી. મરણ અને માનવ વચ્ચે માતા અને શિશુનો ગળધ ગ્યાપાને કવિ આપણને મૃત્યુ વિષે કેવા નિર્ભય બનાવી દે છે. કવિ-પત્નીના મરણ પછી લખાયેલા ‘મમ્બુ’ ના કાવ્યોમાં પણ ત્રિચ્છેદના શોક પછી તરત જ ચિત્રમિત્રના અગ્રાકલોકમાં કવિ આપણને લઈ આવે છે.

વ્યાપ્તિ એજ પ્રાણનો ધર્મ છે. એ પ્રકાશની જેમ સર્વવ્યાપી થવા ઇચ્છે છે. પ્રકાશને વ્યાપવા માટે આકાશની અમીમતા સિવાય બધું જોઈ પડે. કવિના પ્રાણ પણ સચરાચરમાં વ્યાપી જઈને બધાની સાથે આત્મીયતા અનુભવે છે. આ આત્મસમ્પ્રસારણ, ચેતો-વિતાર કવિતાનું મૌલિકૃત પ્રયોજન છે. કવિ દ્વ આત્મવિશ્વાસથી કહે છે:

લક્ષ જોજન દૂરેર તારકા

સેઓ મોર નામ જનને

‘લાખ જોજન દૂરનો પેઓ તારા પણ મારું’ નામ જનમે છે.’ આ ઉક્તિ કોઈ ધૃષ્ટની આત્મસ્વાધા નથી. રવીન્દ્રનાથની કવિતામાં વૈવક્તિક ચેતનાનો આવો સર્વાન્સેધી પ્રસાર જોવા મળે છે, અને એનો આસ્વાદ કરતી વેળાએ જે રસ પામીએ છીએ, તેનું નામ જ અવકલરસ.

કવિએ પોતે અત્યંત નિર્મળતાથી પોતાની મર્યાદાઓને પણ જોઈ છે. એમણે ‘જન્મદિને’ નામના કાવ્યમાં આવતી કાલના કવિને નિમન્ત્રણ આપતાં કહ્યું છે: “હું પૃથ્વીનો કવિ છું, પૃથ્વીના જે જે તાર રણુઅણી ઘડે છે, તેનો પ્રતિધ્વનિ મારી બંસીના મુરમાં પડે છે. પણ એના બધા જ અંકાર મારી બંસીએ ઝીલ્યા નથી, તે હું ‘જાણુ’ છું.” માણસના અંતરમાં

પ્રવેશ મેળવવો સૌથી દુર્ગમ છે. એના અંતરમાં, જાતને સાવ ઓગાળી દઈને, અંતરમય ન થઈએ ત્યાં સુધી એનું પ્રવેશદ્વાર આપણે માટે નહીં ખૂલે. માનવસમાજમાં હૃદય મંથ પર એમીને સાકડી જોરીમાથી મં જોયું છે. કવિતાના હાંદમાં નકલી માલતી જગાય ચલણ નથી, હું મારા મૂરની અપૂર્ણતા સ્વીકારી લઉં છું. અનેક માર્ગે મારી કવિતાએ વિહાર કર્યો છે. છતાં ય એ સર્વત્રગામી તો નથી બની. સાચું મૂલ્ય ચૂક્યા વિના સાહિત્યમાં ખ્યાલિતની ચોરી કરવી તે તો હીક નથી, માટે હે અખ્યાન જનના નિર્વાંક મેનના કવિ, હું તને સાદ દેતો જાઉં છું. આ પ્રાણુહીન દેશની યાનહીન ચારે દિશા અવનાના તાપથી શુષ્ક, નિરાનન્દ મરુભૂમિ બની ગઈ છે, એને તું રસથી પૂર્ણ કરી દેજે. એના અંતરમાં જે સ્રોત ડુંધાઇને પડ્યો છે, તેનો તું ઉદ્ધાર કરજે. સાહિત્યની સંગીતસભામાં જેને માથે એકતારો બજાવવાનું આવ્યું છે, તેનું પણ અસમ્માન ન થાઓ. જે લોકોના મુખદુઃખને વાચા નથી, જે લોકો વિશ્વસમુખે નતશિર થઈને બેસ્યા છે, જેઓ પાસે છતાં બહુ દુઃખ ગંધી ગયા છે, તેની વાણી સભળાય એવું કરજે, હું એ સૌનો જ થઈને રહે, જેથી તારી ખ્યાલિત તે એમની ખ્યાલિત બની ગઈ. હે કવિ, હું તને નમસ્કાર કરું છું.”

આપણે પણ આજે એવા જ કવિની પ્રતીક્ષામાં છીએ.

રવીન્દ્ર-ગ્રંથ : સમય સૂચિ

• [મધ્યમ પ્રમદ થયાની સાલ]

- ૧૮૭૮ : કવિ-કાદિની (કથા કાવ્ય)
 ૧૮૮૦ : યુનુસ (કથા કાવ્ય)
 ૧૮૮૧ : વાલ્મિકી પ્રતિજ્ઞા (સંગીત-નાટક)
 ભગવદ્દય (કાવ્ય-નાટક)
 યુરોપ પ્રવાસીર પત્ર (પ્રવાસ)
 ૧૮૮૨ : સન્ધ્યા સંગીત (જિર્મિ કવિતા)
 કાલમૃગમા (સંગીત-નાટક)
 ૧૮૮૩ : જૌહારાનિર હાટ (નવલકથા)
 પ્રભાત સંગીત (જિર્મિ કવિતા)
 વિવિધ પ્રસંગ (નિબંધો)
 ૧૮૮૪ : હમી આ ગાન (કવિતા)
 પ્રકૃતિર પ્રતિશોધ (કાવ્ય-નાટક)
 નસિની (ગદ્ય-નાટક)
 શૈશવ સંગીત (શૈશવની કવિતા)
 ભાતુસિંહ હાકુરેર પદાવલી (કવિતા)
 ૧૮૮૫ : રામમોહન રૉય (જીવન)
 આલોચના (નિબંધો)
 રવિજામા (ગીતો)

- ૧૮૮૬ : કડી ઓ કોમલ (કવિતા)
 ૧૮૮૭ : રાજર્ષિ (નવલકથા)
 ઓડી પત્ર (પત્રો)
 ૧૮૮૮ : સમાલોચના (નિબંધ)
 ગામ્ધાર ખેલા (સંગીત નાટક)
 ૧૮૮૯ : રાજ ઓ રાણી (કાવ્ય-નાટક)
 ૧૮૯૦ : વિસર્જન (નાટક)
 મંત્રીર અલિપ્તેક (વ્યાખ્યાન)
 માનસી (કવિતા)
 ૧૮૯૧ : યુરોપ યાત્રીર ડાયરી (પ્રવાસ)
 છોટોગદ્ય (૧૫ દ્વંડી વાર્તા)
 ચિત્રાંગદાઓ વિદાય અલિપ્તેક (કાવ્ય-નાટક)
 વિચિત્ર ગદ્ય ભા. ૧-૨ (દ્વંડી વાર્તા)
 કથા ચતુષ્ઠય (૪ દ્વંડી વાર્તા)
 ૧૮૯૫ : છેલ્લે જીવાનો છડા (બાળ સાહિત્ય)
 ગદ્યદશક (૧૦ દ્વંડી વાર્તા)
 ૧૮૯૬ : નદી (લાંબુ કાવ્ય)
 ચિત્રા (કવિતા)
 સંગૃહીતિર શિલ્પ ભા. ૧-૨ (પાશ્વ પુરતક)
 માલિની (નાટક)
 ચૈતાલી (કવિતા)
 ૧૮૯૭ : વૈકુંઠેર ખાતા (પ્રહસન)
 પંચમૂલ (નિબંધ)

- ૧૮૯૯ : કલ્પિકા (મુક્તકો)
 ૧૯૦૦ : કથા (કથા કાવ્ય)
 અલ્પ ઉપનિષદ (નિબંધ)
 કલ્પના (કવિતા)
 કલ્પિકા (કવિતા)
 ૧૯૦૧ : અલ્પ મંત્ર (નિબંધ)
 નૈવેદ્ય (કવિતા)
 ઔપનિષદ અલ્પ (નિબંધ)
 બાળના ક્રિયાપદો તાલિકા (વ્યાકરણ)
 ૧૯૦૩ : ચોખેર બાલિકા (નવલકથા)
 અમરણ (યત્નીની સ્મૃતિમાં કાવ્ય)
 શિશુ (બાળ કાવ્ય)
 ૧૯૦૪ : અગ્રેણ સોપાન ભા. ૧ (પાઠ્ય પુસ્તક)
 સ્વદેશી સમાજ (નિબંધ)
 ચિરકુમાર સભા (નવલકથા)
 ૧૯૦૫ : આત્મસંકિત (રાજકીય પ્રબંધ)
 બાહ્ય (ગીતો)
 ૧૮૯૨ : ચિત્રાંગદા (કાવ્ય-નાટક)
 ૧૮૯૩ : ગાનેર વાણી (ગીતો)
 ૧૮૯૪ : સોનાર તરી (કવિતા)
 ૧૯૦૬ : નોકાડૂબી (નવલ કથા)
 ભારતવર્ષ (નિબંધ)
 રાજસંકિત

દેશ નાયક

અગ્રેણ સોપાન ભા. ૨ (પાઠ્યપુસ્તક)
જેવા (કવિતા)

૧૯૦૭: વિચિત્ર પ્રગ્ધ (નિગ્ધ)

ચારિત્ર પૂજા (જીવન)

પ્રાચીન સાહિત્ય (નિગ્ધ)

લોક સાહિત્ય

આધુનિક સાહિત્ય

સાહિત્ય

દાર્શનિક કૌતુક (દાન્ય)

અંગ કૌતુક

૧૯૦૮: પ્રગ્ધપ્રતિરૂ નિર્ગ્ધ (નવલકથા)

પ્રગ્ધપ્રતિરૂ

રાગ—પ્રગ્ધ (નિર્ગ્ધ)

અવદેશ

સમાજ

કથા એ. હાદિની (કથાકાન્ધ)

શરદોત્સવ (નાટક)

શિક્ષા (શિક્ષા—નિગ્ધ)

મુકુટ (નાટક)

૧૯૦૯: અભિસંગીત (ધાર્મિક ગીતો)

શાંતિનિકેતન (દિપદેશ)

ધર્મ (નિગ્ધ)

પ્રાયશ્ચિત (નાટક)

૧૯૧૦ : રાજા (નાટક)

ગોરા (નવલકથા)

ગીતાંજલિ (ગીતો), ૨૭

૧૯૧૨ : ડાકઘર (નાટક)

ધર્મ શિક્ષા (નિબંધ)

ધર્મેર અધિકાર , ,

ગાંધી ચારિત્રી (૪ વાર્તા)

જીવન સૃષ્ટિ (આત્મકથા)

જિનપંથ

અચવાયતન નાટક

૧૯૧૪ : ઉત્તમર્ગ (કવિતા)

ગીતિમાલ્ય (ગીતો)

ગાન

ગીતાલિ (કાવ્ય ગીતો)

ધર્મ સંગીત (ધાર્મિક ગીતો)

૧૯૧૬ : કાલ્યુતી (નાટક)

ધરેઆહિરે (નવલકથા)

પગિચા (નિબંધ)

બલાકા (કવિતા)

અતુરગ (નવલકથા)

ગાંધીસમ્રાટ (૭ વાર્તા)

૧૯૧૮ : પલાતકા (કથા કાવ્ય)

- ૧૯૨૬ : જપાનયાત્રી (પ્રવાસ)
 ૧૯૨૭ : શિક્ષાર મિલન (સમ્મુતિ નિબંધ)
 વર્ષામંગળ (હિતસવ નાટક)
 ૧૯૨૮ : મુક્તધારા (નાટક)
 શિશુ ભોજાનાથ (બાળકાવ્ય)
 વસંત (સંગીત નાટક)
 ૧૯૨૯ : પુરવી (કવિતા)
 ગેયનર્પણ (સંગીત નાટક)
 ગૃહપ્રવેશ (નાટક)
 ૧૯૩૦ : પ્રવાહિણી (ગીતો)
 શોધમોધ (પ્રહસન)
 નદીર પૂજા (નાટક)
 રક્તકરબી (નાટક)
 ૧૯૩૧ : ઋતુરંગ (હિતસવ-નાટક)
 ૧૯૩૨ : જાતી (પ્રવાસ)
 ભોગાભોગ (નર્વલકથા)
 તપતિ (નાટક)
 ગેયર કવિતા (નવનકથા)
 મહુઆ (કવિતા)
 ૧૯૩૩ : સહજ પાદ, પાદપગ્નિય, (પાદ્યપુસ્તક)
 લાનુસિદ્ધે પત્રાવલિ (પત્રો)
 ૧૯૩૪ : નવીન (સંગીત)
 રસિયાર ગીતી (પ્રવાસ)

ગીતોત્સવ (સંગીત)

જનજાની (કવિતા)

શાપમોચન (સંગીત નાટક)

૧૯૩૨ : કાલેર જનના (જે નાટ્યકૃતિ)

મહાભારત શેષવત (વ્યાખ્યાન)

પરિશેષ (કવિતા)

પુનઃ (કવિતા)

૧૯૩૩ : વિશ્વવિદ્યાલયેર રૂપ (વ્યાખ્યાન)

દુષ્ક્રિયાન (નવલકથા)

માનુષ્યેર ધર્મ (વ્યાખ્યાનો)

ચાંકાલિકા (નાટક)

તુષેર દેશ (સંગીત નાટક)

ખાંસરી (નાટક)

૧૯૩૪ : માલતી (નવલકથા)

શ્રવણગાથા (ગીતો)

ચાર અધ્યાય (નવલકથા)

૧૯૩૫ : શેષસમક (કવિતા)

સૂર ઓ સંગીત (સંગીતલેખ)

વિચિકા (કવિતા)

૧૯૩૬ : પત્રપૂટ (કવિતા)

૭-૬ (કાવ્ય શાસ્ત્ર)

જપાને-પરાશ્વે (પ્રવાસ)

સ્યામશી (કવિતા)

સાહિત્યે પથ (નિબંધ)

પ્રાકૃતની (પ્રત્યયના)

૧૯૩૭ ખાપ છાડા (ખાખખોડકણા)

કાલાતર (નિબંધ)

નિશ્ચયગિયય (નિશ્ચયના)

૧૯૩૮ પ્રાતિક (કવિતા)

પથે એ પથે પ્રાતે (પ્રનાસ પત્રો)

• સેન્નુતિ (કવિતા)

• ખાગના ભાગ પરિચય (સાહિત્ય)

૧૯૩૯ ગ્યામા (નૃસિંહનાટક)

૧૯૪૦ નનખતર (કવિતા)

શણ્કાર (કવિતા)

ચિત્રલિપિ (ચિત્રાલિપિ)

છેનેનેલા (આત્મ વ્રતાત)

તિન સગી (ટૂંકી વાર્તાઓ)

રોગશય્યા (કવિતા)

આરોગ્ય (નિબંધ) •

૧૯૪૧ આરોગ્ય (કવિતા)

જન્મદિને (કવિતા)

સબ્યતાર સદટ (નિબંધ)

ગ પસંપ (ખાખ સાહિત્ય)

રવીન્દ્ર જીવન : સમયસુચિ

૧૮૬૨ મે ૮ (કલકત્તા-તા. ૭ ની મધરાતે અઢીવાગે)

જન્મ :

—પિતા : મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ; માતા : શારદા દેવી
(જમીનદાર સુધારક કુટુંબ)

—રવીન્દ્ર 'ઔદય' મંતાન (નવમો દીકરો)

૧૮૬૭—૧૮૭૬ (વય ૬ થી ૧૫)

—૧૮૬૭ આરિએન્ટલ સેમિનરીમાં તથા નૌર્મલ
મુલમાં વિદ્યાભ્યાસ.

—૧૮૬૮ : ૭, ૮ વર્ષની વયે જોડકણાં બનાવતા
થયા; ૧૮૭૩ માં નાટક (પૃથ્વીરાજ પરાજય);
પિતા સાથે ઉત્તર ભારતનો પ્રવાસ;

—૧૮૭૪ : માં સેન્ટ ઝેવિયર સ્કૂલમાં દાખલ;
'તત્ત્વભોધિની' પત્રિકામાં પ્રથમ કવિતા પ્રકાશિત—
'એક વિદ્યાર્થી' ને માંગે.

—શાળા છોડી દીધી, ખાનગી શિક્ષકો દ્વારા વિદ્યા-
ભ્યાસ: વિજ્ઞાન, જૂમિતિ, ગણિત, ઇતિહાસ, જૂગોળ,
શરીર વિજ્ઞાન; સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, અને બંગાળી,
ચિત્રકળા અને સંગીત.

—૧૮૭૫ : માતાનું અવસાન; 'રાષ્ટ્રીય 'સિદ્ધમેળા'

મા ખોતાનું કાન્ય વાચ્યુ, ' મેંકમેથ ' નું બંગાળી
ભાષાતર,

—' ભાનુસિંહ ' ને નામે વૈષ્ણવ પદ્યવલિ જેના
પદો રચ્યા (આ પદોનો કર્તા ખર્ષ જૂનો ભક્ત
હતો છે—એની માન્યતા હેલળ જર્મનીમાં એક જણે
સંશોધન—અધ્યયન કરી પો એચ ડી ની પદવીથી
પ્રાપ્ત કરી ।)

૧૮૭૭-૧૮૮૪

(૧૫ ૧૬ થી ૨૩)

૧૮૭૭—ખોતાના નાટકમાં અભિનય, નિર્ણયો
સાહિત્યિક નિવેચન વેળે, ' લિખારિખી ' નાના
' કુટુંબ ' (અધૂરી નવનકલ), ' કવિ કલાપી ',
ગજદોહી હરે એવું કવ્ય ' હિંદુગેળા ' મા વાચ્યુ;
મોટાભાઈ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરની (અમદાવાદમાં
ડિરેક્ટર જર્જ) પાસે અગ્રેષ્ઠ સાહિત્ય ભણના
ગયા; ૧૮૭૮—મોટાભાઈ સાથે ઈંગ્લેન્ડ ત્યા
આર્થટન શાળામાં અભ્યાસ પત્રી કોલેજમાં
—નાટકો કા યો, ' પત્રનારાનું લેખન.

૧૮૮૦—ભારત પાંચ નાટકોનું લેખન (વાલ્મીકી
પ્રતિભા કાલમૃગયા) તથા અભિનય ચીનમાં
ઈંગ્લેન્ડના અદીશુના વેપાર સામે મચ્છુસાધુનો નેપ
નિર્ગમો અને વેળો.

૧૮૮૨—ખ્યાતિનો આનંદ (બેકિમચંદ્ર અને રાગેશ

ચ. દત્ત દોરે પ્રતસા) વિખ્યાત ૧૭૫
 ' નિર્ઝર અખખગ '

૧૮૮૩-મૃણાલિની દેવી સાથે લગ્ન,

૧૮૮૪-માતાસમી મોટીબાબીનું અવમાન એવી,
 શ્રીમતિ ઝાઉનિગ, નિમ્ન હુજો વજેરે મુશાપી
 કવિઓની કવિતાના અનુવાદો તે જમાનાના
 યાચના-નાદી રાજકાણુ પર ટીકા (લાતે-પદમે)
 આદિ ખાલ સમજના મનીપદે બ્રહ્મચર્યા
 ' હિંદુ ધર્મ ' વિશેના વિચારો સાથે ટકર

૧૮૮૫-૧૮૮૬—

(વય ૨૪ થી ૨૮)

૧૮૮૫-નવલકથા (રાજપિ), રામમોહન ગાય
 ઉપર નિમ્ન, ઈતિ નેષો વજેરે

૧૮૮૬-સામાજિક ધર્મ વિનાદ-વેષો નેશનન
 કોન્સેસની (કવચતા) ખીજી એક માટે ગીત

૧૮૮૮-હિંદુ લગ્નઉપર નિમ્નવાચન (મિપિનચ
 પાવની પ્રેરણાથી) (નાચનેખન-અભિનય વજેરે
 આણુ)

૧૮૯૦-૧૮૯૨—

(વય ૨૯ થી ૩૮)

૧૮૯૦-ઈટલી ક-સ ધર્મને ઈન્જેનેડનો ૧૦
 અદનાધિયો પ્રવાન પાછા આવી પોતની ૭
 એક થયોની જગીરને મગબાગ પ્રથમવાર હાથ
 લીધો, ડસમ સચાવન વિસની છઠા એક

- (કલકત્તા) માં ‘વદેમાતરમ્’ ગાયુ; લત્તીન સુધી-દ્રનાથ સાથે મળી ‘સાધના’ માસિક—અરધાથી વધુ લખાણો; (કાવ્ય, વાર્તા, નિબંધોથી માડી સાપ્રત પ્રવાહ-નોંધ) યુરોપયાનાની ડાયરી શરૂ; ‘હિતવાદી’ (બંગાળી સાપ્તાહિક) શરૂ કરવામાં આવ્યું; ૧૮૯૨-ચિનાગદા (કાવ્ય નાટક) જાગીરદારી અંગે ઉત્તર બંગાળ, એગ્રિસાના આંદોલન. ‘સ્ત્રીમંજૂ’ અંગે બે લેખો; ૧૮૯૩-૩૬૨ ગીતોનો સંગ્રહ પ્રગટ; ‘અંગ્રેજ અને ભાગ્યનારી’ વિષ્ણુલાલ શાસ્ત્રીય નિબંધ; ૧૮૯૪-દૂકી વાર્તાનો સંગ્રહ પ્રગટ; શિક્ષણમાં વિશેષ ઝસ—બંગાળીના માધ્યમ અંગે ઉદ્ઘોષ, ‘કાશુબીનાથ’ વાર્તા; ‘પ્રમથુતેર ડાયરી’ માં જીવન, સાહિત્ય, કલા અંગેના ચિંતનો; કોંગ્રેસને ચીમકી-હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા તરફ બેદરગીર રહેના માટે; ‘સ્વદેશી’ અંગે નિયામણા; —‘મને પાછો વાળો’ કવિતા. મફતિત, ઇષાળા ‘શીશમહન’ માંથી બહાર નીકળી જનતા વચ્ચે આવના કવિને (પોતાને) ઉદ્દેશોધન; ભારતીય સમાજ અંગે લેખો; બંગાળી સાહિત્ય પરિષદના સ્થાપક ઉપપ્રમુખ, ‘સાવના’ તુ પ મુ સ પાદન; સરકારી-અમનદારી અન્યાયો સામે ઉદ્દગાર; ૧૮૯૫-‘નદેલી નગુલડા’ ની આપના અને

લાગીધરી; ‘સુધિત પાપણુ’ (વાર્તા), અને
 ‘છેને જીવાનો છડા’ નું લેખન; રાજકીય લેખો—
 ‘આખદારેર આઈન’ વગેરે.

૧૮૯૬—કેએસની ૧૨ મી બેઠક (કવકતા) માટે
 ‘અયી જીવન મનમોહિની’ નું ગીત; હિંમરચક્ર
 વિદ્યાસાગર ઉપર નિબંધ.

૧૮૯૮—૮૯—‘ભારતી’ સાપ્તાહિકનું સંપાદન; તિલક
 મહારાજની ધરપકડ સામે હિંદ સરકાર ઉપર
 સખ્ત પ્રહાર કરતા લેખો તથા ‘તેમના બચાવ
 રૂઝમા સીધી સહાય; નવા ‘રાજકીય કાન્ડન’ સામે
 ‘કઠરોધ’ નામે લેખ લખી કવકતા ટાઉનહોનમાં
 વાચ્યો; કલકત્તામાં રમેશ શરૂ થતા સરકારે અપના-
 વેલી પ્રતિવિરોધી નીતિ સામે તથા બંગાળના
 ભાગના પાડવાની નીતિની અપસંકા આનતા તેની
 સામે પ્રખર ટીકા.

૧૯૦૦-૧૯૦૪

(વય ૩૬ થી ૪૪)

૧૯૦૦—‘ચિરકુમાર સસા’ (કટાક્ષ નાટક)—જો
 દિવસ કેનળ પ્રવહી અન્ન ઉપર રહીને લખ્યું,—
 બેલાન થના સુધીનો અતિશ્રમ.

૧૯૦૧—‘બંગદર્શન’ (બકિમચક્રનું માસિક)
 પુનરુજ્જીવિત કથુરૂં બિપિનચક્ર પાલ વગેરેનો રાહકાર;
 દક્ષિણ આફ્રિકામાં ‘બોઅર યુદ્ધ’ સમયની

બ્રિટિશ શાહીવાદની નીતિ સામે કડક લેખ, નેવેલ—
 ભાગતીય સમૃદ્ધિ ઉપરનું લાભ કાન્ય; હિંદુ સમૃદ્ધિ
 ઉપર વિશેષ લખાણ; પત્રિકા સમૃદ્ધિના અધ
 અનુકરણ સામે ચીમકી: બંગાળીની મર્વ પ્રથમ
 માન્ય—રિ-લેખનીય નવન કથા ‘ગોપેર બાક્ષી’નું
 મર્જન. ટાગોર કુટુંબની જગીરદારીની વ્યવસ્થા
 છોટી દર્મ, ૧૯૦૧ માં શાંતિનિકેતન (જીન્દગી
 પિતા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથે સ્થાપેન, જીન્દગી અવાર-
 નનાં તથા જીવન રહેતા હતા) મળ; તથા ‘બોનપુર
 જલ્લવ્યાંત્રમ’—પ્રાચીન ભાગતીય પદ્ધતિની શિક્ષણ
 પ્રધાનો આરભ, દેશી-વિદેશી અધ્યાપકોના
 મંત્રાની સ્થાપના, આર્થિક સંક્રામણ—અગાઉ
 ભાગીદારીમાં શબ્દોનો વેપાર કરેલા તેની મોટી ખોટ,
 અને આ નવી નસ્યાનું અર્થ વગેરેને સીલે-
 પોતાની નાયબેરી વેંચી નાખી; પત્નીએ પાતાના
 ઘરેણા વેચીને સાથ આપ્યા; બંગાળી સાહિત્ય,
 અને ‘ભાગત-ધનિકાસ’ ઉપર ખાસ નિબંધ.
 —૧૯૦૨ લોર્ડ ડર્મને પૂર્વની પ્રવૃત્તિ સંબંધે
 અગ્રે કરેલી અપૂર્ણજની ટીકા સામે દેશસભ
 જગેલા વિરોધમાં ટકાને બ્રિટિશ બોર્ડર પ્રત
 અગ્રે વહાવેલા છંદાપૂર્ણ પ્રકાશના આપ્યા;
 —પત્નીનું અવસાન (નવેમ્બર, ૨૩) ‘કાન્નગાવા;
 ૧૯૦૩—પુત્રી ગેમ્બુકાનું અવસાન; નાનકડી (નવેમ્બર)

દયા) ધર્મ અને યેજો (ધર્મોદ્ધોષ દાટાત, ધર્મ પ્રચાર) — આથી અમરમાળમાં અગ્રભાગે.

—૧૯૦૪ કવિતાના હમ યોનું પ્રદાશન; પશ્ચિમી દેશોમાં પ્રવર્તતી ‘રાષ્ટ્રભક્તિ’ ના અધ્યયનકરણની કડક સમાધાન; સ્વદેશી સમાજ ઉપરના વિખ્યાત નિમંધન જાહેર સમાજ વાચન. (પ્રમુખ સેમેશ વર્ષદંત) અને ભારતીય સમાજના પુનરુદ્ધત અંગેના લીમનના કાર્યક્રમ; શાળાના અધ્યાપના પ્રવૃત્તિઓ લેખન;

—૧૯૦૫—મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ (કવિના પિતા) નું અવસાન; આ પૂર્વે જિએ માત્ર રા. ૨૦૦) માં પોતાની દેશી વાર્તાઓ, ગ્રંથ નવલકથાઓ, છ નાટકો, તમામ ગીતો, કેટલાક સાહિત્યિક વિવેચન લેખો અને પરચુરણ નિમંધો વગેરેના એક આશુચિત્તના હકો (સ્વીન્ડ્ર મથાવલિના પ્રદાશન માટે) આપી દીધા. વિદ્યાર્થીઓને ગામડા તરફ વળના જાહેરલાપણુ; નવા સ્વદેશી આદેશનના મુખપત્ર ‘લાડાર’નું સંપાદન, ચાલુ સમયોની ચર્ચાઓ; દેશીરાજ્યો અંગે ત્રિપુગ સાહિત્ય સંમેલનમાં જાપેનું લાપણુ; ભારતીય નૂતન ચિત્રકલાની સંજ્ઞાની ગ્યાપનામા (દે. પી હેવેન તથા સ્વીન્ડ્રના ભત્રીજા અવનીન્દ્રનાથે ગ્યાપેની) સક્રિય મહાધ, કનકતામાં વણાટશાળા તથા શાળકામનું આયોજન;

‘ગભા પ્રભા’—લાગતના આર્થિક ગોળાનું આંગે
‘ભાગ્ય’માં લેખ;

—બગાળના ભાગલાની કર્જન—નીતિ સામે રાષ્ટ્ર-
વ્યાપી ‘અદેશી આદેવન’ માં મુખ્ય હિન્સો;
જાહેર પ્રત્યક્ષ, લેખો; ગીતો; તથા આમસંગઠન
અને રચનાત્મક અસહકારનું સ્વયન; ભરત્યક પ્રવૃત્તિ;
લાખોને પ્રેરણા આપનારા આદેવનના એક અગ્રણી
(બિષિનઅદ પાલ તથા અરનિદન્ધોપની સાથે)
‘રક્ષાબંધન’ની પ્રથા રાષ્ટ્રીય આદેવન રૂપે પુનરુ-
જ્જિવિત (બગાળની એકતાની શ્રદ્ધા માટે)— એક
૦/ સભામાં રૂ. ૫૦,૦૦૦નું રાષ્ટ્રીય રૂડ; વિદ્યાર્થીઓ
હિપર રાજકારણમાં ભાગ લેવા સામે પ્રતિબંધ
તેના વિગેધના આદેવનમાં અગ્રસર; રાષ્ટ્રીય
શિક્ષણમંચાની ગ્થાપના (સરકારી શિક્ષણસગ્થા-
ઓમાંથી રાજકારણને કાગ્જે બરતરૂદ થયેના
વિદ્યાર્થીઓ માટે); પચમ વ્યોર્જના આગમન
પ્રસંગે ‘રાજ-ભક્તિ’—દીકાત્મક લેખ ;

૧૯૦૬-૧૯૧૧

(વય ૪૫ થી ૫૦)

—૧૯૦૬—પોલિસદમન સામે જૂઝનારાને ધન્યરાદ
આપતો લેખ; બંગીય સાહિત્ય સમેનના પ્રમુખપદે
બગાળના રાજકારણમાં ભાગના પડતા સુરેન્દ્ર
જેનરજીને એક મતે નેતા તથાપના અનુરોધ; શિક્ષણ
મમન્થા અને તેના કાર્યક્રમ અંગે વીગને રૂપરખાની
જાહેર સભામાં રજુઆત તથા લેખ માળા

—ગાજક રેણી ઝગડા અને સંકુચિતતાથી ત્રાસીને તેમથી નિવૃત્ત, — ‘બાધિ અને તેનો ઉપાય’ નામે લેખ; સાચા ચરણ માટે ‘આતંકિક સુધ્ધિ’, ‘હૃદય પરિવર્તન’, તથા નવા ઉદામ મમાજ સુધાગનો નિર્દેશ; — ૧૯૦૭-અગવિદને ગજગોહની સખ થતા અંજલિ કવ્ય;

— ૧૯૦૮-સૌથી નાના પુત્ર સની-ન્યાયનું અનસાન; ગોગ નવંકથાનો આરંભ;

— ૧૯૦૯માં સુરતમાં કોમેડમા થયેલા ‘લંગાણુ પછી, બંગાળ પ્રાતિક ગજગીય પરિવદના પ્રમુખ (નગી રાજકારણમા ।। હિંદુ મુગ્ધિમ એકતા સહિતના રચનાત્મક કાર્યક્રમ ઉપર ભાર; બંગાળમા પ્રથમનાર બોમ્બ પ્રદેશનો બનાવ બનતા આતંકવાદીઓને ઉદ્દેશી લખેલ ‘પથ બો પાયેલ’ નિબંધનું ત્રણેર વાચન, ‘પૂર્વ અને પશ્ચિમ’ ની સંસ્કૃતિ અંગેનો વિખ્યાત નિબંધ; ‘દારદોલનવ’ નાટક; ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ નાટકમા સત્યાગ્રહનું તત્ત્વગાન; (બંને નાટકમા પોતે અભિનેતા ;

— ‘ગીતાજલ્દિ’ ના ગાનોનું સર્જન;

— ૧૯૧૧: સાતિનિમેતનમા ૫૦ મી વર્ષગાંઠનો ઉત્સવ—‘રાગ’ નાટકમા પોતે અભિ. ‘જીવન મૃતિ’ નું પ્રકાશન; ‘અયનાયતન’ નાટક—૦૮૩

દિ ચૂનતા મામે પ્રદાન, તેથી બંગાળસભા

ઉહાપોહ; જનાજમા 'વર્મનો અર્થ' નામક ગ્રંથ વનુ
વાચન-સાધાગણુ બ્રાહ્મસમાજ હોલમ; આનંદકુમાર
જ્વામીની સાતિ-નિકેતન-મુવાકાત; 'હાર્દયર'
નાટક; 'જનગણમન અધિનાયક' (વિખ્યાત ગાંધી
ગીત) કોએસની ૨૬મી જોશ્ક (કવકતા) માટે લખ્યું;

૧૯૧૨-૧૯૧૮—

(વય ૫૨ થી ૫૭)

—૧૯૧૨-કવિની ૫૦ મી જન્મ વ્યતિનો જાહેર
સમાગહ (કવકતા દાઉન હોલમા); 'આત્મ-
પરિચય' પ્રગવ 'સાધાગણુ બ્રાહ્મ સમાજ'મા
વાચ્યો—બ્રાહ્મ અને એક્ટર ઉપર ભાગ મૂકી જ નેના
સંકુચિત અહમ્મની ટીકા; આથી બ્રાહ્મ સમાજએ
છેડાયા; 'ભારતવર્ષની ઇતિહાસ ધારા' પ્રગવનું
જાહેર વ્યાખ્યાન, તેમા ભારતની વિરત સમન્વય-
શક્તિ ઉપર ભાગ; આમામ અને પ્રવ જ ગાળની
મગ્ધારોનો ગ્રંથ પશ્ચિત કે 'સાતિનિકેતનમા
સગ્ધારી અમલદારોના મતાનો શિક્ષણુ ન આપલું—'

—યુરોપની ત્રીજી યાત્રા : પોતાના જ ગાળી ગીતો
કાવ્યોનો પોતે અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો, ઈંગ્લેન્ડમા
વિખ્યાત ક્રાફ્ટ વિનિયમ રોથેનન્ટેન માથે
મુનાઠાન; તેની દ્વારા કવિના અંગ્રેજી અનુવાદો કવિ
વિદ્યુત વગેરેને પહોંચ્યા; અંગ્રેજી કવિઓ (એઝગ
પોડ, ટ્રેવેનિયન, રાઈઝ અનેન્ટ, અડરલિય વગેરે)
સમક્ષ એ કાવ્યોનું વાચન વિદ્યુતે કર્યું; દીનગંધુ

એન્ડ્રુઝ સાથે પ્રથમ મુનાકાત; બ્રિટિશ બુધ્ધિ-
જીતીઓ સાથે મુનાકાતો ('નાર્ડ' ગો, એચ. છ
વેલ્સ, એન મેમરિલ્ડ, બર્ટાન્ડ રસેલ, ગાલ્સવર્થી
વગેરે) કવિના 'સન્ન,' 'ડાફ્લર' નાટકોના
અંગેજી અનુવાદો થયા;

—અમેરિકાની પ્રથમ યાત્રા: આ દરમ્યાન ઇન્ડિયન
ઓમાયટી ઓફ લડન તરફથી 'ગીતાજલિ'નું
અંગ્રેજી ભાષાતર-૧૦૩ કાવ્ય-ગીતોનો સમઠ
પ્રગટ-જાન્યાર આનકાર; અમેરિકા પ્રવાસ દરમ્યાન
ભાગતીય સરકૃતિ ઉપર વ્યાખ્યાનો; જાતીઓની
કોંગ્રેસમાં હજૂમી, ત્યા જર્મન તત્ત્વજ્ઞ ડુડોલ્ફ
ધુકેન મંત્રે મુનાકાત;

—૯૧૩—અને જાતીય મધર્ષ ઉપર પ્રમુખ
વાચ્યો; હાર્વર્ડ યુનિવર્સીટીમાં 'સાધના'ના
વ્યાખ્યાનો; અંગ્રેજીમાં 'ચિનાગદ' તથા 'ચિના'
પ્રગટ; એન્ડ્રુઝનું ભારતમાં કવિના જીવન-કવન
ઉપરનું વ્યાખ્યાન-એશિયાના મહાકવિનું બિરુદ;

—જવિ અમેરિકાથી ઈંગ્લેન્ડ પાછા; 'ભાગતીય ધર્મ'
અને તત્ત્વજ્ઞાન' ઉપર વ્યાખ્યાનો; અને અંગેની
ફ્રિજીની ટીકા; ભારત પાછા (ઓક્ટોબર-૧૯૧૩):

—નોમેન પારિલોપિક કવિને એનાયત (૧૩ નવે-
મ્બર ૧૯૧૩) ભારતીય પડિત-વિદ્વાનો કવિને
અભિનંદના ગયા, ત્યારે જવિનો કડક જવાબ—

‘પશ્ચિમે કંઠર ક્યાં પછી કંઠર કરવા નીકળ્યા!’
કલકતા યુનિવર્સિટીએ કવિને ડી. લિટ.ની માનદ
પદવી આપી; નોબેલ-પરિતોષિક આપવાનો
સમારંભ—વિદેશી વિદ્વાનોને હાથે. કાવ્ય નાટ્યોના
અનુવાદો;

—કવિના ‘સ્ત્રીનો પત્ર’ નામક લખાણથી જોડાપોહ;
ગિપિનઅંદ્ર પાલની ટીકા કે ‘કવિ વાસ્તવતાથી
દૂર છે’ તેનો જવાબ—‘વાસ્તવ’ અને ‘લોકહિત’
લેખો દ્વારા;

—૧૯૧૪—પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ (ઓગસ્ટ ; કવિનું
‘મા મા હિંસા’ (દ્વેષ ન કરીશ) નું ચાદગાર
વ્યાખ્યાન; ૪૬ દિવસમા ૧૦૮ ગીતો લખ્યાં
(ગીતાલિ) જાતે તેના સૂર શીખવ્યા; કાવ્યો, દૂંકી
વાર્તાઓનું લેખન; અલ્હાબાદ પ્રવાસ વખતે
‘શાહજહા’ લખ્યું;

—૧૯૧૫—ગાંધીજી સાથે પ્રથમ મુલાકાત (માર્ચ-૬)
ગાંધીજીની પ્રેરણાથી જાતે રાધવું, જાતે સંકાર્થ
કરવી—ના પ્રયાગો શાંતિનિકેતનમા; ‘ધરે બાહિરે’
નવનકથાનો આરંભ (પૂરું ૧૯૧૬);

—સરનો ખિતાબ શહેનશાહ તરફથી (૩ જૂન
૧૯૧૪) શિક્ષણનું માધ્યમ (માનવલાપા) ઉપર
નિબંધ-વાચન;

—વિદ્યાર્થીઓ ઉપર સરકારી દમન સામે ‘છાત્ર-

‘શિક્ષન’ ને। લેખ,...

—સંગ્રહિત કાવ્ય-ગ્રંથો ૧૦ ગ્રંથમા;

—૧૯૧૬—જપાન-ગ્રંથામ : (એન્ડ્રુઝ, પીઅરમન
સારે); જપાનની ગ્રીન વિરોધી શાહીનાદી નીતિની
ટીકા, યુનિવર્સિટીમાં જપાનને ભારતનો મ દેશ
તથા ‘જપાનની રાંનરૂબાવના’ વ્યાખ્યાનો; આથી
જપાની અધિકારી મંડળમાં અમલોપ-રોપ; બ્રિટિશ
વસાહતોમાં ભારતીય પ્રત્યેના અયોગ્ય-અમમાન
વર્તનના કાગ્જો કેનેડાના આમત્રણનો અસ્વીકાર;
—અમેરિકા ગ્રંથામ : ‘ગાણ્ડાદ’ ઉપર કટોર
વ્યાખ્યાનો; (તેમાં બ્રિટિશની ભારત ઉપરની
જેકાકી, તથા પશ્ચિમની શાહીવાદી લોખુપ રાષ્ટ્રીયતા
ઉપર પ્રકાર ; ખીજાગણુ એક ભારતીય ‘કલિકારી’
ગણુતા શીખ-નેતા ગમચદ્રે કવિ ઉપર આક્ષેપ
કર્યો—ઉપરથી બ્રિટિશ વિરોધી દેખાવા છતાં અદરથી
એનાજ માટે કામ કરનાર, ‘સગ’ ખિનાવધારી
વગેરે... ઉમેરણી ધર્મ, ને અકવાં બેઠી કે કવિના
ખૂનનું કાવતરું રચાયુ છે - કવિને જલુદી પાછા
જના મિત્રો અને યજમાનોનો આમત્ર; પોન્સિની
રક્ષા માટે મૂચના; પગલુ આ બધાનો વિરોધ કવિએ
કર્યો, ને નિર્ભય બની ર્યા; ‘સંકુચિત રા’ દ્રવાદ’
ઉપર પ્રભારયુક્ત વ્યાખ્યાનો; અમેરિકાની ભારત-
વિરોધી નીતિની ટીકા; વિશ્રુતિ દર્શન, કવા, વગેરે
વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો;

—૧૯૧૭—અતે, ‘સત્યના મરોઢક’ નું પ્રિન્સિપલ પામી ભાગ્ય પાછા;

—૧૯૧૮—બનેલા એની એસ્ટેટને કોએમ એડકેનકતા ના પ્રમુખ બનાવવા અંગેની ખેંચતાણુમા સુરેન્દ્રનાથની મામે કવિનો ઝોક; સ્વાગત સમિતિનું પ્રમુખપદ સ્વીકારવા દયાણુ; કોએમ એડકેમા ‘ભાગ્યની પાર્થના’ (‘India’s Prayer’) નું વાચન; ગાંધીજી, તિલક મહારાજ, માજવીઆજી, શ્રીમતિ એની ખીસ્ટ વગેરેની મમસૂ ‘રાધર’ નાટક લજવાયુ, તેમા કવિનો પોતાનો અભિનય; જિહારમા કોમી હુલ્લડ થતા ‘નાના અને મોટા’ એ નામે પ્રમુખનું જાહેર વાચન; ભાગ્ય મગકારની શિક્ષણનીતિ સામે પ્રખ્યાત દટામ્મ કરુ “તોતા કહાની.”

—૧૯૧૮—‘કવિને શુભ ગીતે જર્મનીથી પેમા મળે છે, તથા પગદેગમા વસતા ભારતીય ક્રાંતિકારીઓ સાથે શુભ સંબંધ ગળે છે,’ એવી સંકાર તરરથી આતંકા, તેથી અમેરિકા પ્રવાસનો વિચાર માડી વાળ્યો. તિલક મહારાજે યુગેય અમેરિકાના સંસ્કાર પ્રવાસ માટે ડા. ૫૦,૦૦૦ આપવાનું જણાવ્યું, તેનો ય અગ્વીજાંગ; પર્ચિય દેગાનું મ નૃતિક એકતા દેવ ગ્યાપવાનો પ્રયામ

૧૯૧૮-૧૯૨૪

(૧૫ ૫૮ થી ૬૩)

—૧૯૧૮ દક્ષિણ ભારતનો પ્રવાસ, પ્રવચનો.—

—ગરુડેજ કવચદાના વિગ્રહમાં ગાંડીજીનો સત્યાગ્રહ ગરુડ કરનાનો નિર્ણય, લાગે કવિને શકા કે એકદમ બળ બેઠાજી તો નહિ બને ? પરંતુ, જનિવાનાવાના અત્યાચારોની માહિતી મળતા જ વાર્ધસરોયને પત્ર લખી ‘મગ’ નો ખિતાબ પાછો વાળ્યો; જાહેર મમાનો નિર્ણય પ્રયામ,

—‘ધિપિકા’ નું લેખન; ‘શાંતિ નિકેતન’ પરિવારનો આગલ, સંપાદન;

—‘વિદ્યાલયન’ ની યથાપના—ગ્રામીન ભાગતીય તથા તિબેટી અને ચીની સાહિત્યના અભ્યાસનું કેન્દ્ર; નૃત્ય કેન્દ્રની યથાપના.

—૧૯૨૦—યુજીન સાહિત્ય પરિષદ માટે અમદાવાદ ગાંધીજીના આમંત્રણી, ભાવનગર, લીમડીનો પ્રવાસ; લીમડી મહોત્સવ તરફથી શાંતિનિકેતન માટે રૂ. ૧૦ હજારની ખેટ; સુગત, મુળદ ધર્મ પાળ.

—યુરોપની યાત્રા: નિકેતાસ રોરિક, બર્નાર્ડશો, ગિલ્બર્ટ મેરે, ખિટનના ગર્બર કવિ રોબર્ટ પ્રિન્સિસ, વર્નલ હોરેન્સ વિખ્યાત અંગ્રેજ નટી સિબિલ થોર્નહોર્ક, કેપન્સ તથા જોહનર્સ, કેમ્બ્રિજના વિદ્વાનો સાથે મેળાપ; પારામેન્ટના સભ્યો તથા અધિકારીઓ સાથે જનિવાનાલા વજેરે અંગ્રેજ અર્યા; ખિટલ ખાતે રામમોહનરોયની સમાધિના દર્શન;

—ફ્રાન્સ પ્રવાસ—‘પૂર્વ અને પશ્ચિમનું મિલન’

ઉપર વ્યાખ્યાન કવિ-વિદ્વાનો સાથે મુનાકાતો
હોનારનો પ્રનામ — અમેરિકા પ્રનાસની ઈચ્છા,
પરંતુ કવિ માટે ત્યાં અનુભવ આપોજના ન હેઈ,
ન આનંદ સનાહ છતાં મેલબ્રમનો પ્રનાસ કરી,
લડન પાછા આવી, અમેરિકાનો પ્રનાસ ખેડયોજ
— ‘પૂર્વની અગ્નિ એમણે સાલણવી જ ગહો’ ।
—૧૮૭૧ — કવિ ૧૧ જોહાનરીમા ગાનીજી
શૌકતઅની માથે શાતિનિકેતન (સપ્ટેમ્બર ૧૮૨૦)
શાતિનિકેતન ૧૧ શાળાએ ગાધીજીની પ્રેરણાથી,
મરઝારી મેટ્રીકપરીક્ષા માટે વિદ્યાર્થીઓને ન
મોઠનવાનો ફગાવ કર્યાં કનકતાની ઢાંચેનેના અનેક
વિદ્યાર્થીઓ ‘આમસેના’ના ઢાંચેમા બેઠાયા, —
આને અગે અમરિજામા પૂછતા કવિએ કથુ,
‘અતર ભાવના ઉપર તેમનો વધુ રિશ્ત સ છે,
શરીરબળ ઉપર નહિ કિયાડે ફીઆ પ્રિન્સ્ટન,
ન્યુયોર્ક, શિકાગો, નજરે યુનિવર્સિટીઓ અને
સરકાર સસ્થાઓમા વ્યાખ્યાનો પરંતુ વિનવ
ભારતી માટે ફડ ભગ્ન કરવામા સફળતા ન મળી
(કવિ ક્રિસ્ટન રિંગધી અને જર્મન તરફી છે,
એની લાગણી દેનાની ટોઈ) ફગી નડન, પાગિ
સનો પ્રનાસ — ત્યાં રોમા રોવા સાથે મુનાકાત
(એપ્રિલ ૧૭) જીનિવા કવિની ૬૧ મી જયંતિ
આખા જર્મનીમા ઉજનાઈ, હેમ્બુર્ગ અને કોપન

હેનું યુનિવર્સિટીઓમાં વ્યાખ્યાનો; રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે આવકાગ; ફરી જર્મની—ટોમસ મોન સાથે મુલાકાત;

—ભારત યાત્રા (જુન-૧૯૩૧); અમલકારનો જીવન આલુ—કવિને તમા જોડાવા દેવાથી; કવિ પોતાનું મંતવ્ય ‘મંડૂકિતિઓનું મિલન’—જનરેલ વ્યાખ્યાન હાગ પ્રગટ કરે છે; શરચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય (નવન-કથાકાર) એ આપે ‘મંડૂકિતિઓનો મધર્ષ’ લખે છે; જનાબમા કવિ ‘સત્યનું આલોચન’ લખે છે—અને ગાંધીજીના અમલકાર આદેશનના વિરોધના પોતાના કારણો આપે છે; જનાબમા ગાંધીજી ‘યમ ધર્મનિઠયા’ મા ‘મહાન પ્રતિહારી’ નામે લેખ લખી ગ્રંથકી અંગ્રજિ આપે છે; ગાંધીજી સાથે (જેમનાં પોતા ધરે ૧૯૨૬ સપ્ટેમ્બર, ૬) એકાંતે ચર્ચા-વિચાર—કેવળ એ-કુલ સાજર; એ(મહર્ષ) કુંડુળ તરફથી ગ્રામ નિર્માણનાં કાર્ય માટે રૂ. ૫૦,૦૦૦ની ભેટ; તિમેલી અને ચીની અધ્યાસને ગતિ આપવા પ્રો. સિંવે નિ લેવી શાંતિનિકેતન આવી રહ્યા.

—વિશ્વભાગ્યવીનું ઉદ્ઘાટન; કવિએ શાંતિનિકેતનની તમામ મિલકત તથા નોમેલ ચારિત્રોયિકની રક્ષા, તથા પુનઃકેની રોચકી ‘વિશ્વ ભાગ્યવી દસ’ને મુખ્યત્વે કર્યા.

—૧૯૨૨—‘મંડૂકિતિઓ’ નાટક લખ્યું.

—આમનનનિર્માણ માટે આનિષેતનની યથાપના;

—આર્તગાદીય ગાતિ પરિપદ (લુગાનો ખાતે) મા

'ટાગો-દિન'ની જિજ્ઞાસુ-રોમા ઝેના, બર્દાનક
એવ વજેઝની હાજરીમા

—'ભાગતીય નરજગતિ ઉપરનો નિગધ પૂનામા

વાચ્યો, -ભાગતીય વિદ્યાપીયેનો આદર્શ ગ્લૂ યો;

દક્ષિણભારતનો પ્રનામ ગુજરાત-ગાંધીજીના આશ્રમે;

—'શિશુ ભોજાનાથ'ના કાન્યોન મર્જન,

—૧૯૨૩—'નિધભારતીનો નમામિ-નો આરભ;

'ગમ્તકગ્મી' (નાટક) હિદુ-મુસ્લિમ એકતા માટે

બનેના આર્થિક હિતાનુ મિતન આવશ્યક (નિન

ભાગતીમા લેખ),

—૧૯૨૪—ચીનનો નવાન (ક્ષિતિમોહનમિન,

નદનાન બોજ ગાંધીદાસ નાગતી સૂચે) ગાગલામા

જપાની શ્રોતાઓને જપાનમા સંચિત ગાદૂનાદ-

શાહીવાદ સામે તથા પશ્ચિમનુ કનગલૌતિક અનુકરણ

કરના સામે ચીમકો અગ્રેજ -અમરિકો પ્રેસની

બોધના ચીનથી જપાનનો પ્રનાસ પ્રજા તરીકે એમ,

છતા તેના નિકત-નિશ્ચયની ગીઝા ભાગતીય નિર્વા

સિત ગસણિલાગી બોજ સાથે મુનાનત ભારત પાછા

—ગકામાના યોડ વિટનના અપમાનનક ભાવણ

(બગાળી સ્ત્રીઓ વિગે ખામ) આમે નિરાધ

માણિતી ૨૧ ૨૨૫ ૫૫૫

—દક્ષિણ અમેરિકાનો પ્રનામ પેરુની ગાધીનતાના
શતાબ્દી ઉત્સવ પ્રસંગે)

૬૦૫-૬૦—

(૧૪ ૬૪ થી ૬૯)

—૧૯૦૫—યુગેપનો ટુકો પ્રનાસ લાગત પાછા
(૧૭ ફેબ્રુ)

—ગાધીજીની શાંતિનિષેધન મુનાકાત (૨૭ મે ' ;
ગાધીજીના ' રેટિયા રાજ, ' અંગ્રેજી દિવસો પત્ર;
' વ્યગજ માધન ' લેખ દ્વારા વિગેષ પ્રકાર; ભાગ્યવીર
પ્રથમ દર્શન-પરિવર્તન પ્રમુખપદે,

—૧૯૨૬—ગોટાલા અંતે નાલકાગ દિગ્ગંધનાથનુ
અનમાન— (જાન્યુઆરી ૧૪) ,

—૮મી નિદેશયાત્રા—મુસોલિનીની આવે મુનાકાત;
જાગીને મુસોલિનીએ જંગલાલ લીધો (કમિ પોતાના
કામિ માટે, ટુકો આપે છે—એના લેવાનો હાન)
ત્યારે કમિનો અષ્ટ ઈન્ડા, ઈટાલિયન તત્ત્વજ્ઞેને-
દોત કોસે માથે મુનાકાત, રોમા રોવા તથા ઈટા-
નિયન પ્રો સાલ્વેડોરી પત્રેની મુનાકાતો દાન
મુસોનીનીના કાસિનાદનુ નરપ વિગેષ ખુદનુ થયુ;
ઈન્ડોનેન્ડમા નિખ્યાત શિલ્પી ઈન્ડોને દિવસ
શિલ્પ તૈયાર કર્યું; નોર્વે, જર્મની, ઝેકોસ્લોવાકિયા,
હંગેરી, બલ્ગેરિયા, રમાનીયા, ગ્રીસ, ઈજિપ્ત,
અંગ્રાન્તાન થઈ ભાગત પાછા.

—૧૯૨૭ જાગણ ઓર્ડિન્સને 'આદિયુગનો જર્મર
દુ.મ' કહી દીધા,

—અમદાવાદમાં સાહિત્ય પરિષદ તરફથી સન્માન

—મનોના, જ્વરા, બાવી, મીઆમ (યાદનેન્ડ)નો

પ્રનામ—‘મૂકત્ ભાગત ની યાના’

—૧૯૨૮—જોગે કવિતા (નવનક્યા) મહુવા

જા યશુવં

—૧૯૨૯ કેન્દ્ર જાપાન ચીનના પ્રવાસ

‘સાહિત્ય નરૂપ’ ‘સાહિત્ય વિચાર’ મે યાજ્ઞનાનો

—૧૯૩૦—૧૧ મી નિદેશ યાનાએ પાગિસમા

પોતાના ૧૦૫ ચિત્રાનુ પ્રદર્શન પાગિસમા ૧૮ મી

નર્ધગાહની વિજયસ્ત્રી નડનમા મત્વામલ અને

અગ્નરી દમનના મમાચાર જાગી ‘નિદેશા નો શા પી

ને બિનજાગદાર સગ્ગાની આટ પી નગકાની

અધિકારીઓ સાથે ચર્ચા, પિત્ત યાજ્ઞનાનો—

‘માનનધર્મ’

—‘જર્મનીમા આ નિર્દોષની મુનાકલ ૧૧

જુલાઈ ૧૯૩૦) યાપનહાનમા મિના ચિત્રાનુ

પ્રદર્શન—ગિથાનો પ્રવાસ (ભરોજ સૌન્દર્યનાથ

તથા તેમના સાહિત્ય મના અમીય ચક્રવર્તી સથે)

ગિથાની સિદ્ધિઓથી અત્યંત પ્રભાવિત (ત યાનાનુ

પુરત- પાછગથી લખ્યું) જર્મની વા અમરો

ગાધાલુએ લડનના આગમજ પર્વિ મા આનન

ને અ’ એવો અભિપ્રાય જાગેર કરા મોઘન

અને ન્યુમે ‘મા મિના ચિત્રાનુ પ્રદર્શન અધિવિદ્યા

હેન કે નર તથા વિન ડુલુગ આવે મુનાજાત;—ડોને-ડ
પહોચ્યા; જોખમેજ પગિધમા અચ્છાપદે મુદ્દીઅજે
લનાદ જનનાના સૂચનનો અગ્નીજગ કયો; જનેકિ
ગો સાવે મુનાજાત.

૧૯૩૧-૧૯૩૫

(નવ ૭૦ થી ૭૪)

૧૯૩૧—રશિયાના પત્રોનું પ્રકાશન—કવિની ૭૦મી
વર્ષગરે.

—વાર્ષિકગેયના નાહુકમ નીચે પડ્યાવેના ને બકસા
જેનમા ગોધી ગણેના યુનાનોને મ ગોધિલુ જાવ્ય
સરકારે ક્રેદીઓને પળોચના ન દીડ, ઉત્તર બ ગાગમા
બાયક પૂર, ફુજાળ અને રોગનાયો, તથા કોમી
રમખાણ; હિંજની જેનમા રાજદાંગી ક્રેદીઓ ઉપર
ગોગીમાર; આ બને પ્રમજે કવિએ પોતાને
અનાજ દેશ્યો; ‘ બગાળના વણુકરો ’ ઉપર
નિમધ—પી ગી. રેના રનાવળી આદોલનને
ટકા;—૭૦ મી જ્યતિનો મોટા પાયા પર ઉત્સવ;
ગધાનૃણનના પ્રમુખપદે, દેશ-વિદેશના મહેમાનોના
પ્રતિનિધિ મડળની હાજરીના; દેશવિદેશની અજ-
બીઓ સાવે સ પાદિત ‘ ધી ગોલ્ડન જૂડ ઓર ટાગોર ’
નું પ્રકાશન મ થોન્વિત્રોનું પ્રદર્શન વજેરે

—૧૯૩૨—ગાંધીજીની ધરપકડથી કવિને આઘાત;
રનાત ગ્યદિન (જનસુઆગી, ૨૧) નું નિવેદન બ ગાળ
સન્નારે પૂરુ પ્રગટ થવા ન દીધું; મગકગના ગ્રામી

ચુકાદા સામે ગાંધીજીના ચરવડા જેલમાં આમરણુંત ઉપવાસની જાણ થતાં કવિ પૂના દોડી પહોંચ્યા; રામસે મેકડોનાલ્ડ (ચિટનના વડા પ્રધાન) ને તાર; ઉપવાસ પૂરા થતા કવિએ ગાંધીજીને ત્રિય ગીત ગાયું.

—૧૯૩૨—રામમોહન રોયની જન્મશતાબ્દિના સમારોહમાં અમણી; ભારત સામેના જુદાજુદા વહેતાં મુકવાની ચિટનની નીતિ સામે શ્રી ચિટ્તલબ્રાઈ પટેલે, ઉપાડેલી જેલમાં કવિને ટેકા; ત્રીજી વાર ગાંધીજી ઉપવાસ કરે છે એવી ખબર મળતા તાર; આદા-માનમાં રાજદારી ફેદીએને ઉપવાસ છોડવા આમ્રક, મેનગુપ્તાનુ જેલમાં મરણ (૨૪ જુલાઈ ૧૯૩૩) તેનો આઘાત; ઉચ્ચશંકર (નૃત્યકાર) નું શાંતિનિકેતનમાં સન્માન; ‘આડાવિકા’ તથા ‘ગંજીપાનો દેશ’ લખવા; ‘ટાગોર-નાટ્ય-સપ્નાહ’ નિમિત્તે શાંતિનિકેતન-ટુકડી સાથે મુળક; સરોજની નાયકુએ એની ગોવાચુની મુખ્ય જવાબદારી ઉપાડી; દેશમાં પ્રવાસ અને વ્યાખ્યાનો;

—‘બામરી’ (નાટક) ‘જે મહેન’ (નવવક્રથા);

—બિહારમાં ધૂળીપટ્ટી વિનાશ, તે સમયે, અનુમ્યતાના પાપે ધૂળીકંપ થયો છે, એ પ્રકારના ગાંધીજીના નિવેદનનો વિરોધ; છતાં ગાંધીવિરોધી અદોષનનો સામનો, તથા રાહન-કાર્મમાં પ્રવૃત્ત.

—૧૯૩૪ શાંતિનિકેતન દુકડી સાથે સિલોનવાસ; પ્રા. ગિલ્બર્ટ મરે સાથે ‘પૂર્વ અને પશ્ચિમ’ અંગે બે લેખ પ્રગટ, મદ્રાસ, આંધ્ર, બનારસનો પ્રવાસ.
—૧૯૩૫ બંગાળના ગવર્નર એન્ડરસનનો શાંતિનિકેતનનો પ્રવાસ—તે પ્રસંગે સાવચેતીનાં વધારે પડતાં પગલાંથી ત્રાસી ઊઠી, કવિએ વિરોધમાં પોતાના આશ્રમનાં બધાં અતિવાસીઓને ખીજે ખસડેયાં—ગવર્નરે ખાલી આશ્રમની મુલાકાત લીધી! પંજબ વિદ્યાર્થી પરિષદનું પ્રમુખપદ; ‘શેષસમક’ નું પ્રકાશન, જપાની કવિ નોગુચીને આવકાર (પાછળથી આજ કવિ સાથે, જપાનના ચીન ઉપરના આક્રમણ અંગે સંઘર્ષ)

૧૯૩૬—૧૯૪૧

(વય: ૭૫ થી ૮૦)

—૧૯૩૬ શાંતિનિકેતનના નિલાવ માટે કવિનો પ્રવાસ; ગાંધીજીની શ્રેયશ્રી તેમના એક અનુયાયી તરફથી રૂ. ૬૦,૦૦૦ની ભેટ: બંગાળના કોમી મુકાદા સામે કવિનો વિરોધ—હિંદુ વિરોધ પત્રમાં સહી; (આમાં જાણે નાનમ હોય તે રીતે ઘણાની ટીકા) બ્રસેલ્સની વિશ્વશાંતિ પરિષદને સંદેશ: “પૂરી કિંમત આપીને આપણે લાયક ન બનીએ, ત્યાં લગી આપણને શાંતી મળવાની નથી; સખજોએ લોભ બંધ કરવો જોઈએ અને નિર્બળોએ

હિંમતવાન બનવું જોઈએ.” બગાળ નારી
પરિપદમા વ્યાખ્યાન;

—૧૯૩૭ કનકતા યુનિવર્સિટીના પદવીદાન સમા-
રભમા પ્રથમ કવિને—બિન અમનદારને મુખ્ય
મહેમાન તરીકે આમંત્રણ; કવિનું બગાળામા
વ્યાખ્યાન; રામકૃષ્ણ જન્મશતાબ્દી પ્રસંગે ‘ધર્મ
પરિપદ’ના પ્રમુખ; ‘વિશ્વ પરિચય’ (વિજ્ઞાન
પુસ્તિકાનું લેખન; ગભીર માદગી; સ્વજન મિત્ર
જગદીશચંદ્ર બોઝનું અવસાન (નવેમ્બર, ૨૩,
૧૯૩૭), ‘પ્રાતિક’ના કાવ્યો.

—૧૯૩૮ કનકતામા ગાંધીજીની મુલાકાત;
‘સેન્નુતી’ના કાવ્યો.

—૧૯૩૯ સુભાષ બોઝ અને પ. જવાહર નહેરુ
શાંતિનિકેતનમા;

—૧૯૪૦ ગાંધીજી શાંતિનિકેતનમા (૧૭ ૧૯
ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૦,) પમા માર્ચે પરમ મિત્ર
એન્ડ્રુઝનું અવસાન; (૧૨, ૧૮૭૧ જન્મ); ઓક્સ-
ફર્ડ યુનિવર્સિટી તરફથી શાંતિનિકેતનમા ખાસ
પદવીદાન સમારભ!—કવિને પદવી આપના સારુ—

—સપ્ટેમ્બર ૨૭ મીએ ફરી બે માસની ગભીર
માદગી; ‘નવજાતક,’ ‘સનાઈ,’ ‘રોગ ચંદ્રા,’
‘આરોગ્ય’ના કાવ્ય બુલ્લો, તથા ‘બાળપણ’
(આત્મકથા), ‘તિનસગી’ (નવલકથા),

—૧૯૪૧ ૮૦મી જન્મ તિથિનો ભાગતભાગમા સમા
રોહ તે પ્રસંગે ‘સમૃદ્ધિની કોફ્ટી’ નું વ્યાખ્યાન
(યુરોપીય સમૃદ્ધિ ની છિન લિન્નતા ઉપર નીકર
નકાશ એકનાગની એના ઉપર બાધેની આગાઓ
ચૂરચૂરા થનાનો એકગર) ‘જન્મદિને’ ૩૫
ગુરુ ‘ગ પમ પ’ (બાળ સાહિત્ય)

—છેતની ગભીર સાબી માદગી જૂન જથીએ નિવે
‘દન પ્રગ’ કથુ-મિટિશ પાનામેન્ટની સમ્ય મિસ
એનેનાં થમોને ભારનનામીએ ને શિગિશની
પરએ કુદમા બિલા દેના મવાહ આપી, તેને કનિએ
‘ભારતીન અતરાત્માને ઉધ્ધત પડકાર’ તરીકે
ઓળખાની આ નિવેદનથી ખગલજાટ

—માલગી નર ગભી ઓપરેશન (૩૦ જુના ૧૯૪૧)
આ ઓપરેશનના અર્વાકનાક પૂર્વ છેલ્લી કનિતા
(આ અમ્મા જ જુઓ ૭ મી ઓગસ્ટે ગતના
રા થો ૩ નચે અ નિમ અ મન્દનતાના બાપીકા
ધરના, ૦ થા ૧૦ વર્ષ અને ૩ મામ અગાઉ જન્મ
લીધો હતો, ૧૦૪ ધરમા કનિએ દેહ ત્ય થો
—૨ દુભ મા ગોક ગંગાનિારે અ તિમનિધિ

હું જાણું છું—

જદિ દુઃખે દહિતે હય તણુ મિથ્યા ચિંતા નય.

જદિ દૈન્ય બહિતે હય તણુ મિથ્યા ક્રમ નય.

જદિ દંડ સહિતે હય તણુ મિથ્યા વાક્ય નય

જય જય સત્યેર જય.

હું જાણું છું કે મારો સુર આજના આ ધાંધલિયા
યુગની ગર્જનાઓથી ઉપરવટ જવા અત્યંત કમગેર છે.
રહે જતા છોકરા માટેય મને ‘અવ્યવહારુ’ કહી નાખ-
વાનું સહેલું છે. આ વિશેષણ મારા જીવ્યાને સદાકાળ
વળગી રહેશે—કદિ ધોવાઈ નહિ જાય; અને સૌ
સન્માનિત ગૃહસ્થોની ગયુનામાથી મને અસરકારક
રીતે બાકાત રાખી શકશે—એય હું જાણું છું. આજના
આ દિવસોમાં જ્યારે રાજ્યસિંહાસનોનું ગૌરવ નાશ
પામ્યું છે, અને ખયગંજગેનું સ્થાન કાલાતિક્રમ જની
ચૂક્યું છે, અને જ્યારે બખ્તના જૂમાટા એજ તમામ
સુરોને શમાવી દેતો શેર જની ગયો છે, ત્યારે હું જાણું
છું કે આવેશમય અપ્રાગ્યાજ્ઞોના જૂય સામે પોનાને
ભાવનાવાદી (idealists) કહેવડાવવામાં જેટલું મોટું
બેખમ રહેલું છે.

આમ છતાં, એક દિવસ, આધુનિકતાનું દુરાગતોર
 પ્રદર્શન કરી રહેલી યાકોદોમા નગરીના પાદરે જીવીને,
 મેં તમારા દક્ષિણ સમુદ્રમાં સૂર્યાસ્ત નિહાળ્યો હતો અને
 પાદનિવૃક્ષોથી આચ્છાદિત પહાડીઓમાં તેની શાંતિ અને
 ભવ્યતા નિરખી હતી. ત્યારે અનંતતાનું સંગીત સંધ્યાની
 નિશ્વતામાંથી ધસી આવ્યું. અને મને લાગ્યું કે આકાશ
 અને પૃથ્વી, તથા ઉપા અને સંધ્યાનાં જીર્મિંગીતો કવિઓ
 અને ભાવનાવાદીઓની જ સાથે છે-અને તમામ જીર્મિઓ
 પ્રભે ઝનૂનભેર તિરસ્કારથી જોનારા જાગરીઆઓ સાથે
 નહિ જ નહિ. ત્યારે મને એમેથ લાગ્યું કે-પોતાનું દૈવત્વ
 વિસરી ગયેલો માનવી કરી એ વાતનું સ્મરણ કરશે જ
 કે, સ્વર્ગ આ સૃષ્ટિને રખશીને જ સહકાળ વિસ્તરેલું છે:
 આવી આ સૃષ્ટિને માનવરુધિર સૂંઘનાં અને આકાશ
 ભણી ધૂરકિયાં કરતાં વર્તમાનયુગી શિકારી વરુઓને
 શરણે સહકાળ માટે કદિ છોડી હર્ષ શકાય જ નહિં..

ધર્મ ચિંતન

ભૂમા

માનવનો વારસો મહામાનવનો વારસો છે, ક્યાંય તેની મીમા નથી. અનંત સાધના ભૂમિમાં તેનો વાસ છે. ઈતર પ્રાણિઓનો વાસ ભૂમંડળ પર હોય છે, પરંતુ માનવનો વાસ તેના પોતાના દેશમાં હોય છે. તેનો આ દેશ કોઈ મૃદમય નહિ પરંતુ ચિન્મય પદાર્થ છે. આ દેશ માનવ માનવના મિલનમાં, જ્ઞાનના સંવ્યયમાં અને કર્મક્ષેત્રમાં રહેલો છે. યુગયુગથી વહેતી આવતી ચિંતન-ધારાથી, પ્રીતિધારાથી આ દેશનું મન તૃણરૂપે, ધાન્યરૂપે સમૃદ્ધ થતું જાય છે. અનેક માનવોના આત્મત્યાગથી આ દેશનું ગૌરવ ઝળહળી રહ્યું છે જે બધા ચિન્મય દેશના નિવાસી અતીત કાળમાં ચર્ષિ ગયા, તેઓનો વાસ્તવિક વાસ ભાવિમાં હતો. તેમની ઇચ્છા અને કર્મની ગતિ આગામી કાળને હિદેશીને થતા. તેમની નપસ્યાનું ભાવિ આજે આપણામાં વર્તમાન જણાય છે, પરંતુ ક્યાંય આજીવ્ય થઈ ગયું નથી. આપણે પણ દેશના એ ભાવિને માટે વર્તમાનનું વિસર્જન કરી રહ્યા છીએ. એ ભાવિનો આપણે વ્યક્તિગત ભાવે ભોગ ન કરીએ.

જે તપસ્વી મહાત્માઓ અનંત ભાવિમાં વાસ કરતા

અને એ ભાવિમાં જ નેમનો આનંદ, નેમની આશા, 'નેમનું' ગૌરવ હતાં, તેમણે જ માનવસંબંધનાનું સર્જન કર્યું છે. તેમનું સ્મરણ કરીને જ માનવ પોતાને અમૃતનો સંતાન જાણી શકે છે. તે સમજે છે કે તેની દૃષ્ટિ, તેની સૃષ્ટિ અને તેનું ચરિત્ર મૃત્યુની પેઠે પાર છે. મૃત્યુની વચ્ચે રહીને નેમણે અમૃતને પ્રમાણિત કર્યું છે, તેમના જ એ મહદ્ દાનથી દેશ રચાય છે. ભાવિકાળના વાસી દેવજ પોતાના દેહનો નહિ, પરંતુ સમસ્ત પૃથ્વીના કોટકોનો અધિકાર પામ્યા છે. કાંઈ જાતિ કે વર્ણનાં અધન વિના તેમના વિચારો અને તેમનાં કાર્યો સર્વે માનવોનાં ધર્મ રહ્યાં છે તેમની સંપત્તિનાં આપણે જ્યાં જ વારસદાર છીએ.

આ મહાત્માઓએ દૃઢતાપૂર્વક પોકાર્યું છે કે, સર્વે માણસોની સમેત, જાણું જ ઓળંગીને, સીમા બદલ કાળની પેઢીપાર એક માનવ વિરાજ રહ્યો છે. તે વિરાટ માનવનો આચાર્યશાંત કર્યેજ છૂટકો છે. તેમને શ્રેષ્ઠ સ્થાન દેવું જ પડશે. તે માટે તો માનવનો વાસ ચિન્મય દેશમાં છે. સર્વે માણસોની આ મિલનજૂમિએવી હશે, બધાં પ્રત્યેક માનવ પોતપોતાનાં અંકિત દેશ અને કાર્ય ત્યજીને તેમાં જુડદ સયો હશે, બધાં તેની વિદ્યા, તેની સાધના, સકળ કાળના સકળ માનવને અનુલક્ષીને થઈ રહ્યાં હશે.

ભવિષ્ય કાળ અસીમ છે, અનીત થણું અસીમ છે. કાળની આ બન્ને દિશાઓમાં માનવ મન આકર્ષાય છે.

પુરુષ ઇવં હૃદં સર્વં ચતુર્મુર્તં ચચ્ચ મન્યમ્, જે ભૂત છે, જે ભાવિ છે, તે બધું જ તે પુરુષ છે.

પૂણું પુરુષ આવી રહ્યા છે ! તેમનો રથ દોડી રહ્યો છે. પરંતુ હજી તેઓ જણાતા નથી. સાગ્ગન આવી ગયું છે, યુગ યુગથી તેમની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યું છે. વરનાં વાગ્ગં દૂરથી સંલગ્નાય છે. માર્ગે મોકળો કરવા માટે દૂત દુર્ગમ રસ્તે ચાલી રહ્યા છે.

આવા અનિશ્ચિનને માટે, અનાગતને માટે માનવ પોતાના પ્રાણુ સાટે જીવન પર્યાંત પ્રયત્નો કરી રહ્યો છે તેને ખાતર કંટાળ્યા વગર અનુસંધાન કરી રહ્યો છે. આવા સંકેટમય માર્ગે અનેક મુશ્કેલીઓ વેઠવા છતાં, કામ ફાગલ જાય છતાં, તે પોતાની યાત્રા અટકાવતો નથી.....

ખીજાં જ્યાં પ્રાણીઓની જેમ તથ્ય માનવનું પાથેય છે, પરંતુ સત્ય તેનું ઐશ્વર્ય છે. આ ઐશ્વર્યનું પરમ લક્ષ્ય કોઈ અલાવ દૂર કરવામાં નથી, પણ મહિમાની ઉપલબ્ધિ કરવામાં છે. આથી જ ઐશ્વર્યાભિમાની માનવ ઉચ્ચારે છે:- મૃમૈવ સુર્વં, જાલ્પે સુગમમસ્તિ, ભૂમાર્મ - બૃહદર્મો જ સુખ્ય છે, અસ્પર્શો નહિ.

આને કદાચ કોઈ બેહિસાખી વાત માને, કારણ કે, સામાન્ય હિસાખી દષ્ટિથી જે કોઈ ઈચ્છીએ અને જે મળે, એ જે પરિણામથી જ સુખની ગણતરી કરવામાં

આવે છે આપણુ શાસ્ત્ર જુએ છે કે સંતોષ પદ્મ
 સ્થાયં સુગર્થાં સયતો મનૈત, સુખ ઇન્દ્રિયાર પદ્મ
 સંતોષ ગાખીને સયત થયુ આમ છતાય આપણે નાસ્તવિક
 રીતે જોઈએ છીએ કે, સંતોષમાજ સુખ છે તેમ નથી,
 આની જિનટી હકીકત જોવામા આવે છે તેનુ કાગ્ય
 શુ ? કાગ્યુ કે માનવની સત્તામા ૬૬ છે તેની જે સત્તા
 જીવસીમામા ગ્રહી છે, ત્યા જેટલુ આસ્થ્ય હોય, તેમા જ
 તે સુખ માને છે પરંતુ તેના અંતરનો અહ માનવ
 વિશ્વમાનવમા વિશ્નરેલો છે આ વિશ્વમાનવની દિશામા
 તે કેવળ સુખ ઉપરાત કાર્ષક નધારેને ચાહે છે આથી
 મરીનેજ સધળા જીવોમા એસો માનવ જ અમિતાયાગી
 જોવામા આવે છે તેને મેગવનુ છે અમિત અને દેનુ
 હેય અમિત કારણુ કે તેનામા વિરાજ રહ્યો છે પેવો
 અમિત માનવ આ અમિત માનવ નથી સુખનો
 લિખારી, નથી દુખનો નયઃ આરામને ઠોકર મારીને
 એ અમિત માનવ આપણને કયેર અવિશ્રાત પ્રયત્નો
 કરવા ધડેલે છે પણ આપણા અંતરમા રહેલો પેવો
 ખીજો માનવ, વામન માનવ આ બધુ પસંદ કરેલો
 નથી તે કકળા જોરે છે અને પેલા અમિત માનવને
 દપંકા આપે છે કે ધનુ ખાઈને નીમ્યા જનિ થવા !
 પરંતુ ખીજો કોઈ ઉપાય નથી ! થાય શુ ?

ઉપનિષદમા ભગવાન નિરે એક પ્રશ્નોત્તરી છે મત્ત
 છે ન મગવ / કસ્મિન્ન પ્રતિષ્ઠિત, તે ભગવાન કયા

પ્રતિષ્ઠિત છે ? ઉત્તર મળે છે સ્વે મહિમ્નિ, પોતાના મહિમામાં આ મહિમામાં જ તેમનો સ્વભાવ છે, તેમનો આનંદ છે

પરંતુ જે સ્વભાવમાં તેનો મહિમા છે, તે સ્વભાવને તે ધણા રિંગેયો દ્વારા પામે છે માનવની સહજ અવસ્થા અને તેના રસભાવની વચ્ચે દુરોજ દૂર આંખો કરે છે તેથી જ ધર્મના માર્ગને, માનવતાના પરમ રસભાવના માર્ગને ધણો નિકળ ગણવામાં આવે છે .

ખીજા બધા પ્રાણીઓ બહારથી પોતાની છબિકાનો અર્થ જોધના ચારેકોઠા ભગ્યા કરે છે પરંતુ માનવે પોતાના અંતરમાં આશ્ચર્ય પામી કેને અનુભવે ? તેને કે જે પોતાના અતર્નિહિત અર્થ સૂઝાડે છે એવે ? એ કે માનવ મહાન છે અથમ તેણે પોતે મહાન છે તે પુરવાર કરવું પડે, કારણ કે પોતે ચિન્ન માનવ છે, સર્વજનીન માનવ છે, મૃત્યુથી અતીત માનવ છે યાનમાં, વર્તમા, બાનમાં જેટલે અરો આપણે સાચા હોઈશું, તેટલે અમે તે ભૂમાની ઉપનબ્ધિ શક્ય થશે અંતરમાં રિકા થશે તો બહુ જ ધૂળ ભેગુ મળશે એ પિરાટ માનવને, એ ભૂમાને શુભાવનાથી આપણુ જે ઠાવ અનિષ્ટ છે, તે બને છે બાહ્ય ઉપકરણમાં તેને રોધના જતા તે પોતેજ પારકા બની જાય છે આની વિરૂદ્ધ દશામાં આપણે આપણી જાને પૈસામાં, ખ્યાતિમાં,

જગતે ઈચ્છે છે મનુષ્યનો આત્મા કર્મદ્વારા જ પોતાને પોતાનામાંથી મુક્ત કરે છે. એવું જો ન હોત તો ઈચ્છા કરીને એણે કદી કર્મ કર્યા જ ન હોત.

મનુષ્ય જેમ જેમ કર્મ કરતો જાય છે, તેમ તેમ પોતાની અંદર રહેલા અદૃશ્યને દૃશ્ય કરતો જાય છે, તેમ તેમ એ પોતાના સુદૂરવર્તી અનાગતને પોતાની નિકટ ખેંચી લાવતો જાય છે. મનુષ્ય પોતાનાં અનેક-વિધ ક્રમોમાં, રાષ્ટ્રમાં, સમાજમાં, પોતાને જ અનેક દિશાએથી જોઈ શકે છે. .

આ રીતે પોતાને જોઈ શકવું એનું નામ જ મુક્તિ. અધિકાર મુક્તિ નથી, અરપણતા મુક્તિ નથી. અરપણતા જેવું ભયંકર બન્ધન ખીલતું એકદેવ નથી. અરપણતાને ભેદીને ઊંચે આવવા માટે જ ખીજની અંદર રહેલો અંકુર મથે છે, કળીની અંદર રહેલું ફૂલ પાણી અને માટે જ પ્રયત્ન કરે છે. અરપણતાના આવરણને ભેદીને, સુપરિસ્ફુટ થવાને માટે જ આપણા ચિત્તની અંદરનો ભાવરાશિ બહાર આકાર મઠણ કરવાનું ઉપલક્ષ્ય શોધતો રહે છે. આપણો આત્મા પાણી અનિર્દિષ્ટતાના ધુમસ-માંથી પોતાને મુક્ત કરી, બહાર આવવા માટે જ કર્મનું સર્જન કરે છે. એ કર્મમાં એનું દૃશ્ય પ્રયોજન હોતું નથી.

જો એની જીવનયાત્રાને માટે આવશ્યક નથી, તેને પણ એ ધડે છે. કારણ કે એ મુક્તિ જ એ છે એ પોતાનાં

અનન્તરાચાર્યનામાંથી મુક્ત થવા ઈચ્છે છે, એ પોતાને
અરપના આચરણમાંથી મુક્ત કરવા ઈચ્છે છે, એ પોતાને
જોવા ઈચ્છે છે; પામવા ઈચ્છે છે. નકામા જોગી નીકળેલા
છોડને કાપી નાખીને જ્યારે જાગ જનાવે છે, ત્યારે
કુરૂપનામાંથી એ જોમ સૌન્દર્યને મુક્ત કરે છે, તેમ પોતાનું
અંદરનું જ સૌન્દર્ય-ગદાર અને મુક્ત ન કરે તો
અંતરમાં ય એ મુક્તિ ન પામે. સમાજના વચેચાચારમાં
મુનિયમની સ્થાપના કરીને અકલ્યાણની જાધાની અંદર
રંધાર્થ રહેલા કલ્યાણને મુક્તિદાન દે છે. પણ એ કલ્યાણ
તે પોતાની અંદર રહેલું જ કલ્યાણ. ગદાર એને મુક્ત
ન કરીએ તો અંતરમાં ય એ મુક્તિ ન પામે. આવી
રીતે મનુષ્ય પોતાની શક્તિને સૌન્દર્યને, મંગલને,
પોતાના આત્માને અનેકવિધ કર્મદ્વારા કેવળ જન્મન મુક્ત
કરતો જાય છે. જોડે એ અંશે એ ચલા કરે છે, તેડે એ અંશે
એ પોતાને મહત્ કરીને જોઈ શકે છે, તેડે એ અંશે એને
આત્મ પરિચય વિસ્તીર્ણ થતો જાય છે.

ઉપનિષદ કહે છે—કુર્ચન્નેવેદ કર્માર્જ જિજી-
વિષેત્ શત્તં સમાઃ । કર્મ કરતાં કરતાં જ સો વર્ષ
જીવવાની ઈચ્છા રાખવી. જેઓ આત્માના આનંદની
પ્રચુર ઉપલબ્ધિ કરી શક્યા છે, તેમની આ વાણી છે.
જેઓએ આત્માને પરિપૂર્ણ કરીને જાણ્યો છે, તેઓએ
કદી દુર્ગળ મુશ્કેલીમાં આવે કશું નથી, જે જીવન દુઃખમય
છે, કર્મ કેવળ જન્મ છે. દુર્ગળ દુઃખ દીંટાળી અજાણ

ઉપજોગના અનેક આયોજનોમાં જોઈ એ છીએ. ચાગેશર જે બધા વાદવિવાદ, જે કંઈન પાલખાય છે, તેના મૂળમાં આજ હુકીકત છે.

તેથી મૂમાત્વેષ વિજિજ્ઞાસિતઙ્ગ્યઃ એ જુમાને જ પામવા જોઈશે

અદ્યથર્થા (માનવ ધર્મ)

કર્મયોગ

ભયમાંથી જ અતાપ, નિયમમાથી જ આનંદ પોતાને પ્રકટ કરે છે, એ જોઓ જાણો છે, તેઓ જ નિરમને પાર કરી જઈ શક્યા છે. નિયમનું બંધન તેમને માટે નથી એમ નહિ, પણ એ તો તેમને મન આનંદનું જ બંધન બની રહે છે. પ્રેમિકને જેવું પ્રિયતમાના ભુજનું, તેવું આવા લોકોને આનંદનું બંધન. એમાં કુખ નથી હોતું સહેજ સરખું થ કુખ નથી હોતું, બધા બંધનને એએ ખુશ થઈને સ્વીકારે છે, કશાનેય ટાળીને ચાલવા ઈચ્છત નથી, કારણ કે સમસ્ત બંધનમાં જ એઓ આનંદન નિહિત સ્પર્શને લિપવબ્ધ કરી શકે છે. વસ્તુતઃ 'ન્ય નિયમ નથી, જ્યાં હિચ્છુંખત હિચ્છતના છે ત્યાજ બંધન કેવળ બાધે છે, મારે છે. અસીમની સાથે વિરોધ કરાવે છે, પાપની યન્ત્રચાત્રી પીડે છે, ઋતિના આકર્ષ

પુત્રી સપના સુદૃઢ નિયમમધનમાથી જ્યારે તેઓ
સ્થિત થાય છે, ત્યારે માતાના આલિંગનથી બ્રહ્મ
યથેલા શિશુની જેમ તેઓ રડી હડીને વહે છે, મા મા
હિંમ્મી-અમને હણુનો નહિ એઓ કહે છે કે અમને
બાધા, તમાગ નિયમે અમને બાધો અન્તર બાધો,
મહાગથી બાધો, અમને આસ્થાન કળને, આત્મ કળી-
બાધી ગણો તમાન નિયમના માહુપાગમા મધાઈને
તમારા આનંદને અમે નગી ગેવા ધરજીએ છીએ
અમને પાપના મૃત્યુમધનમાથી છોડાનીને દંડ કળીને-
અમારું રક્ષયુ કરો

નિયમને આનંદથી વિપરીત સ્વરૂપનો જાણીને
કેમલાઃ સ્યેનચારને જ આનંદ ગણી બેસવાની ભૂત કરે
છે એવી જ રીતે કર્મને મુક્તિથી વિપરીત સ્વરૂપનું કર્મી
બેસનારા લોકોનો પણ આપણા દેશમા તેટલો નથી કર્મ
એ ગ્રહૂન કષ્ટ છે ને તેથી આપણે માટે એ બન્ધનરૂપ
છે એમ એઓ માનના હોય છે

પણ જેમ નિયમદ્વારા જ આનંદ પ્રકટ થાય છે, તેમ
કર્મથી જ આત્માની મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાતના
ગાખની પડશે પોતાની અદરજ પોતાને પ્રકટ નહી કરી
શકાતો હોવાના કાંઈ આનંદ બહાગના નિયમને ધરજે
છ તેની જ રીતે પોતાની ક્ષાગજ પોતાની મુક્તિ ન
થઈ શકતી હોવાના કારણે આત્મા મુક્તિને માટે બહાગના

થઈને ફળ થના પહેલા જ ખરી પડે એઓ ફલ જેના નહોતા. જીવનને એઓએ છાતી સમુચ્ચ આપ્યું હતું ને એઓએ તો કહ્યું હતું કે ફળ ફળે નહિ, ત્યાગધી અમે એને કાઈ રીતે ય છોડી દેવાના નથી એઓએ સસારમા, કર્મમા, આનન્દમા પોતાને પ્રવળભાવે પ્રગટ કરવાની ઈચ્છા ગણી હતી દુષ્કર્મ કે તાપે એમને અનમન કયા નહી, પોતાના હૃદયના ભાગથી એઓ ધૂલિશાયી થઈને દગી પડ્યા નહી, સુખ દુષ્કર્મ સમસ્ત દ્વારા એમણે માહાત્મ્યને ઉત્તરાતર ઉદ્ધાનિત કરીને પોતાને જોયા, અને પોતાને જોઈને નિગમી બીન્ની જેમ અસાન્માયા માયુ જિયુ રાખીને આલ્યા ગયા બ્રહ્માડમા જે શક્તિને આનન્દ નિરતર ભાગવા-ધડવાની ક્રિયા દ્વારા લીલા કરે છે, તેના નૃપનો હૃદ એમના જીવનની લીલાની સાથે તાન દેતો હતો એમના જીવનના આનન્દની સાથે સૂર્યના પ્રગટનો આનન્દ, સુખ સમીકરણનો આનન્દ સુગ જોડની દઈને અભ્યન્તરને સુધામય ખરી દેતો હતો એઓએ જ કહ્યું છે—**कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत् क्षत समा ।**
કર્મ કરતા કરતા જ સો વર્ષ જીવનાની ઈચ્છા રાખવી

મનુષ્યમા રહેલો આ જીવનનો આનન્દ છે, એ જ કર્મનો આનન્દ છે, નિલકુન એ સાચી જાન છે આપણે એમ ન મૂંછી શકીએ કે આ તો આપણો મોહ આપણે એમ ન કહી શકીએ કે કર્મનો ત્યાગ કયા વિના આપણે ધર્મસાધનાના પથે પ્રવેશ કરી શકીએ નહી ધર્મસા

ધનાની સાથે મનુષ્યના કર્મ જગતનો વિરોધ કરાવવાથી
 મદી મગન થતુ નથી નિશ્ચયનની અનિરત કર્મચેષ્ટાને
 એના ઇતિહાસના વિગત ક્ષેત્રે એકના સત્યદષ્ટિએ જોઈ
 જુઓ એવી રીતે જોયા પછી કર્મને કેવળ દુ ખરપે જ
 જોવાનું શક્ય રહેશે ખર ? એવી રીતે જોયા પછી આપણને
 લાગશે કે કર્મના દુ ખને માણસ નહોતો એમ મદેના કગતા
 કર્મજ મનુષ્યના ધણા દુ ખને નહોતો, ધણે લાગુ લગવો
 કરે છે એમ કહેતુ નધારે સાચુ છે કર્મનો સ્રોત પ્રતિદિન
 આપણી અનેક વિપદોને દુ ઠેને છે અનેક નિઃકૃતિઓને
 વહાની લઈ જાય છે માણસ પોતાના પગ જના મદારી
 આની પડવાથી કર્મ કરે છે, એ નાત સાચી નથી ખેતી
 એક બાબુ જનામદારી છે, બીજી બાબુ સુખ પણ છે

માણસ એક બાબુથી અલાવતો માર્યો કર્મ કરે છે
 તે બીજી બાબુથી એ સલામતી પરિવૃત્તિને અર્ધ પણ
 કર્મ કરે છે, તેથી જ માણસ જેમ જેમ સરકૃતિનો
 વિકાસ કરતો જાય છે, તેમ તેમ એની નવી નવી જના
 મદારીઓ પણ વધતી જ જાય છે તેમ તેમ નવા કર્મોને
 એ ગ્વેરલાથી સરજતો જાય છે પ્રકૃતિ ભગજીવરીથી
 આપણી પાસેથી કેટલાક કામ કરાવીને આપણને સચેત
 રાખે છે અનેક પ્રકારની ભૂખ તરમના માર્યા આપણે
 સદા કામ કરતા રહીએ છીએ, પણ એવાથી આપણુ
 મનુષ્યતત્વ પર્યાપ્ત થઈને રહેતુ નથી પશુપક્ષીની સાથે
 સમાનભાવે પ્રકૃતિના ક્ષેત્રમાં એને જે કામ કરના પ?

છે, તેટલાથી જ એ સંતોષ માનીને બેસી રહી શક્યો નથી - કર્મદ્વારાજ સ્વેચ્છાથી એ સહુને વડાવી જવા ઇચ્છે છે. માણસના જેવું કામ કાંઈ જીવને કરવાનું હોતું નથી.

એના સમાજનું—એક અતિ બૃહદ્ કાર્યનું ક્ષેત્ર એને જાતે નૈવાર કરવું પડ્યું છે. કેટલાય સમયથી એમાં એ કેટલુંય ભાંગે છે, ઘડે છે, કેટલાય નિયમો રચે છે ને વળા ઉદે છે. કેટલાય પથ્થરો ટાંકે છે અને એમાંથી ઈમારત ચઢે છે, કેટલુંય વિચારે છે, કેટલુંય શોધે છે ને કેટલુંય કંદન પથ્થુ કરે છે. આ જ ક્ષેત્રમાં એને સહુથી મોટાં મોટાં યુક્તો લડવાં પડ્યાં છે. અહીં જ એ નવજીવન પામતો જાય છે, અહીં જ એનું મૃત્યુ પથ્થુ પરમ ગૌરવમય બની રહે છે. અહીં જ એ દુઃખને ટાળવાનું ઇચ્છ્યા વિના નવાં નવાં દુઃખોને સ્વીકારતો જાય છે. જે કાંઈ ઉપરિચિત છે, જે એની ચારે બાજુએ રહ્યું છે, તેના પિંજરમાં પૂરાઈ રહેલો મનુષ્ય સંપૂર્ણ નથી. કાંઈ એક સ્થળે બિલા રહી જવાથી મનુષ્યને આશ્રમ કદાચ મળે, પણ એની ચરિતાર્થતા પિલકુલ નષ્ટ થઈ જાય, કારણ કે મનુષ્ય પોતાના વર્તમાનથી ધણો મોટો છે. આ મહત્ત્વ તત્ત્વનો મનુષ્યે અહીં જ આવિષ્કાર કર્યો છે. એ મુદતી વિનિષ્ઠિને મનુષ્ય સહી શકતો નથી. તેથી જ એના વર્તમાનને બેઠીને મહાન થવાને કાળે, હજુય એ જે ધર્મ શક્યો નથી, તે થવાને

માટે ફરી ફરીથી દુઃખ ઝીટ્યા કરે છે. એ દુઃખમાં જ મનુષ્યનું ગૌરવ રહ્યું છે. આ વાતને સ્મરણમાં રાખીને મનુષ્યે પોતાના કર્મક્ષેત્રને સંકુચિત કર્યું નથી; એને એ કેવળ પ્રસારતો જાય છે. ઘણીવાર તો આ પ્રસાર એટલી હદે જઈ પહોંચે છે કે, કર્મની સાર્થકતાને એ ભૂલી જાય છે. કર્મનાં સ્રોતમા વહેતી આવર્જનાથી પ્રતિહત થઈને માનવચિત્ત કેન્દ્રની ચારે બાજુએ ભયંકર આવર્તો રચે છે—સ્વાર્થનો આવર્ત, સામ્રાજ્યનો આવર્ત, ક્ષમતાભિમાનનો આવર્ત. તો યે જ્યાંમુઘી ગંતિનો વેગ હોય છે, ત્યાં સુધી તાપનું કોઈ કારણ નથી. સંપ્રીયતાનો અંતરઃય એ વેગથી ધીમે ધીમે દૂર થઈ જાય છે. કાર્કનો વેગ જ કાર્યમાં રહેલી ભૂલનું સંશોધન કરે છે. કારણ કે ચિત્ત અચળ થઈને જડતાની નિદ્રાના ઘેનમાં પડે છે કે તરત જ એના શત્રુઓ પ્રગળ થઈ જાય છે. પછી વિનાશની સામે એ ઝઝૂમી શકતું નથી જીવનું હોય તો અમુક કર્મ કરવાં પડે. કર્મ કરીને જ જીવી શકાય, એ અનુશાસન આપણે સાંભળ્યું. કર્મ કરવા અને જીવનું એ એ વચ્ચે અવિચ્છેદ્ય યોગ રહેલો છે.

મૂળ વાત એ છે કે, જે સત્ય સ્વરૂપ છે તે બહારને વિભાજીત કરીને આપણે જીવી શકીએ જ નહીં, તેના અંતરમાં જેમ આપણે આશ્રય, તેમ એનાથી જે બહાર, તેમાં પણ આપણે આશ્રય. એનો જે તરફથી ત્યાગ કરીએ એ તરફથી આપણે પોતાને જ વચ્ચિત કરીએ.

માદં બ્રહ્મ નિરાંકુર્યાં મામા વદ્ય નિરાકરોત્ ।
 બ્રહ્મ અમારો ત્યાગ ન કરો, અમે બ્રહ્મનો ત્યાગ ન
 કરીએ. એણે જ આપણને બહાર ધારણુ કરી રાખ્યા છે.
 એ જ આપણને અંતરમાં પણ જાગ્રત રાખે છે. આપણે
 જો એમ કહીએ કે, અમે એને કેવળ અન્તરના ધ્યાનથી
 પામીશું, બહારનાં કર્મમાંથી એને બાદ કરી દઈશું,
 કેવળ હૃદયના પ્રેમદ્વારા જ એને ભોગવીશું, બહારની
 સેવાદ્વારા એની પૂજા નહીં કરીએ. અથવા તો એથી સાથ
 જુલડી વાંત કરીએ, ને એ રીતે છવનની સાધનાને જો
 એક બાબુએથી જ ભારગસ્ત કરી મૂકીએ તો તો આપણે
 પ્રમત બની જઈશું ને 'આપણ' પતન જ થશે.

બ્રહ્મની એક બાબુ વ્યાપ્તિ ને બીજી બાબુએ સમાપ્તિ.
 એક બાબુએ પરિણુતિ ને બીજી બાબુએ પરિપૂર્ણતા.
 એક બાબુ ભાવ ને બીજી બાબુ આચિંકાર-આ બન્ને
 સાથે સાથે રહ્યાં છે. ગીત અને ગીતના ગાનારની જેમ
 અવિચિન્નપણે મળીને રહ્યાં છે, એટલું તેઓ જોઈ
 શકતા નથી. એ તો બન્ને ગાયકતા અંતઃકરણને અસ્વી-
 કારીને ગીત બોલે ક્યાંય નથી, ગાવાની ક્રિયામાં જ છે.
 એમ કહેવું, એના જેવું થવું. એ ખરું કે આપણે તો
 ગીત ગવાવું જ જોઈએ છીએ, કાંઈ પણ સમયે સંપૂર્ણ
 ગીતને એક સાથે જોતાં નથી, પણ તેથી સંપૂર્ણ ગીત
 ચિત્તમાં રહ્યું છે, એટલું જ આપણે જાણતા નથી, એમ
 કહી શકાય.

આપણે ચિનના અદરના હાથ તરફ જ ઝૂકી પડ્યા છીએ શક્તિના ક્ષેત્રને, વ્યાપ્તિની દિશાને આપણે ગાળ દઈને ત્યજ દેવા ઈચ્છીએ છીએ જલને કેવળ ધ્યાનમાં પરિસમાપ્તિની દિશાએથી જ જોઈશું, ત્રિશ્વવ્યાપારની નિત્ય પરિણતિની દિશાએથી નથી જ જોતું, એવું પ્રશ્ન આપણે સર્વ મેઘ છીએ તેથી જ આપણા દેશમાં સાધકોમાં આધ્યાત્મિક ઉન્નતતાની દુર્ગતિ થયું પણ જોનામાં આવે છે

કર્મનો ત્યાગ નહીં પણ આપણું દરરોજના કર્મને જ ચિરકિનના કર્મના સૂરે ધીમે ધીમે બાધી દેવાની સાધના જ સત્યની સાચી સાધના છે, ધર્મની સાચી સાધના છે એ સાધનાનો જ આ મત છે ચદયત્ત્વ કર્મપ્રકૃર્વોત્ત તદ્વ્રજાણિ સમર્પયેત્ । જે જે કર્મ કરા તે જલને સમુદ્રે જ કરના એને કે સમગ્ર કર્મ દ્વારા આત્માએ પોતાને બહાર સમર્પી દેવો અનન્તની પાસે આ પ્રકારનું નિર્ત્ય નિવેદન તેજ આત્માન ગીત, આત્માની મુક્તિ વ્યાર બધા જ કર્મો જન સાધના યાગના માર્ગે વગી ચૂક્યા હોય, જ્યારે કર્મો દ્વારા આપણી પોતાની પ્રવૃત્તિની આબુગાબુ આટાંગ ન કરતા હોય કર્મોદ્વારા પ્રતિદિન વ્યારે આપણ આત્મ સમર્પણ જ થતું રહેતું હોય, ત્યારે આનન્દની અવધિ ગહે ખરી । એજ પૂર્વતા એજ મુક્તિ, એજ અર્થ, —ત્યારે આપણે આ સસાર જ બની જાવ આનન્દકિન ।

કર્મમાં મનુષ્યની આ જે વિરાટ આત્માલિખ્યકિત,
 અનન્તની આગળનું એનું આ નિરન્તર આત્મનિવેદન,
 તેની ધરને ખૂણે બેસી રહીને અવગ્રા કરવાનું કાણુ ઇચ્છે?
 બધાં માનવીઓએ ભેગાં મળીને, તાપ તડકા વેડીને
 કાણેકાણે માનવ માહાત્મ્યના જે અબ્રહ્મેદી મંદિરની રચના
 કરી છે, તેનાથી—એ સુમહત્ સર્જન વ્યાપારથી દૂર લાગી
 જઈને, એકાન્તમાં બેસીને, કેવળ પોતાના મનમાં અમુક
 બાવનો સંભોગ કરવો, એમાંજ શું મનુષ્યનું ભગવાન
 સાથેનું મિલન-કૃત્યું છે? એ સાધના જ શું ધર્મની ચરમ
 સાધના છે? અહ્યા ઉદાસીન, અહ્યા પોતાની મરતામાં
 જ નિહવાઈ ધઈને પડ્યા રહેનારા સંન્યાસી, ઈતિહાસના
 મુદ્દરમસારિત ક્ષેત્રે મનુષ્યત્વના પ્રશસ્ત રાજપદે માનવાત્મા
 ચાલી નીકળ્યો છે, મેઘમન્દ્રગર્જને પોતાના કર્મના વિજય
 રથે ચઢીને ચાલી નીકળ્યો છે, વિશ્વમાં પોતાના અધિ-
 કારને વિસ્તીર્ણુ કરવાને ચાલી નીકળ્યો છે, એનું એ
 મેઘમન્દ્રગર્જન શું હલ્લુ થતું સાંભળી શકતો નથી?

આટલા મોટા સંસારને આવડી મોટી પ્રતારણા
 માની બેસનાર શુ સત્ય સ્વરૂપ હૃદયમાં સાચે જ બ્રહ્મા
 રાખી શકતો હશે? ભાગી જવાથી એને પામી શકાય,
 એમ માનનારો ક્યારેય ક્યાંય એને પામી શકવાનો
 હનો? ભાગી ભાગીને એ કેટલે દૂર જઈ શકવાનો છે?
 ભાગતાં ભાગતાં કેવળ શૂન્યમાં પહોંચી જવાનું એનાથી
 દીવ જની શકવાનું છે ખરું? એવું કહી જની નહીં

શરે એ તો ભીરતા છે જે ભાગ્ય ધર્યે તે કદી એને પામે નહીં સહસ કરીને આપણે તો એમજ કહેનાનું છે કે, અમે એને પામ્યા છીએ, અહીં આ ક્ષણેજ એને પામ્યા છીએ ફરી ફરી આપણે તો કહેનાનું છે કે, માગ પ્રત્યેક કર્મમાં જેમ હું મને પામું છું, તેમ માગ પોતાનામાં જે પોતે રહ્યો છે, તેને હું પામું છું કર્મ આડે જે કાંઈ અન્તરાય, એમાં જે કાંઈ વ્યગ્ર, જે કાંઈ જડતા, જે કાંઈ અવ્યવસ્થા, તે સમજાને શક્તિ દ્વારા સાધના દ્વારા દૂર કરી દર્શને, આજ્ઞ વાન અસંકાયે ખેનનાનો અધિકાર આપણે પામવો પડે જે કર્મમાં જ મારો આનન્દ રહ્યો છે, એ આનન્દમાં જ માગ આનન્દમય બિગળે છે

ક્ષત્ર પશુ પોતાના આનન્દને એવી જ રીતે પ્રસદ કરે છે એ, 'અદ્યુધા શશ્વિયોગત્ વર્ણાનનેશ્વન્નિ દ્વિતાર્થાં દધાતિ' એ પોતાની અનેકવિધ શક્તિના ચોગે, અનેક પ્રકારના અન્તર્નિહિત પ્રયોજનોને સિદ્ધ કરે છે, એ અન્તર્નિહિત પ્રયોજન તો એ પાને જ તેથી એ પોતાના અનેકવિધ શક્તિથી અનેક આનન્દ દાન કરે છે એ કાર્ય કરે છે, હા એ પશુ કાર્ય કરે છે જે એમ ન હોય તો એ પોતાનું દાન પશુ નહીં રીતે જ શક્તિ એનો આનન્દ કેવળ પોતાનો ઉત્તમ કરે છે, એ જ તો એનું સર્જન છે

આપણી સાર્થકતા પણ એમાં જ રહી છે—અહીં જ

જન સાથે આપણે મેળ છે. વાનુષા સન્નિયોગે આપણે પણ આપણુ કેવળ દાન કરવાનું છે.

ઉપનિષદ કહે છે “સ્વામાયિકી જ્ઞાનવલ્લભિયા ચ” એના જ્ઞાન, શાન્તિ અને કર્મ સ્વામાયિક છે. એની પગલા શકિત પોતાના સ્વભાવાનુસાર જ કાર્ય કરે છે આનંદ જ એનું કાર્ય, મર્થ જ એનો આનંદ બ્રહ્માન્તી અસંખ્ય ક્રિયામા જ એના આનંદની મનિ.

પણ એ સ્વામાયિકતા આપણામા ઉદ્ભવી નથી દેાતી, તેથી જ કાર્યને ને આનંદને આપણે વિખૂટા પાડી બેસીએ છીએ. કાર્યનો દિવસ આપણે મન આનંદનો દિવસ નથી જે દિવસે આનંદ કરના ઈચ્છીએ, તે દિવસે આપણને રજા મેરી પડે આપણે એવા ઉત્તરભાગી, જે કાર્યમા જ આપણે મુક્તિ પામીએ નથી. પ્રસાદિત શરાની ક્રિયામા જ નહી મુક્તિ પામે શિખાણે પ્રગ્નવિત મર્થ બિરામા જ અગ્નિ મુક્તિ પામે, પદનમા વિષેગર્હને વ્યાપી જનામા જ ફૂલની સુરાસ મુક્તિ પામે—

આપણા સમસ્ત કર્મમા આપણે એ રીતે મુક્તિ પામતા નથી કર્મ દ્વારા આપણે આપણને મુક્ત કરી દેતા નથી, આપણુ દાન કરી દેતા નથી, તેથી જ કર્મ આપણને કચડી નાખે છે પણ છે આ મદા, નિશ્ચના કર્મમા તારી આનંદમૂર્તિને પ્રત્યક્ષ

કરીને, કર્મદ્વારા અમારો આત્મા અગ્નિની જેમ તારા
 ભણીજ પ્રજ્વલિત થઈ પડે। નદીની જેમ તારી અલિ
 મુખ થઈને જ વહી રહે। કૂલની સુનાસની જેમ તારામાં
 જ વ્યાપી રહે। જીવનને એના સમસ્ત સુખદુઃખ, સમસ્ત
 ક્ષયપુષ્ટિ, સમસ્ત ઉત્થાન-પતનસહિત-ગીકારીને, પરિપૂર્ણ
 કરીને આહી શકુ, એક વીર્યું તું મને આપ તારા આ
 વિશ્વને પૂર્ણ શક્તિથી જોઉં, પૂર્ણ શક્તિથી સામળું,
 પૂર્ણ શક્તિથી અહીં કામ કરું જીવનમાં સુખ નથી,
 કહીને હે જીવિતેશ્વર, તને દોષ ન દઉં જે જીવન તે
 મને દીધું છે તે જીવનને પરિપૂર્ણ કરીને જ હું જીવું,
 વીરની જેમ હું એને પ્રહાર કરી શકું એટલું જ તારી
 આગળ પ્રાર્થુ હું જે કલ્પના સમગ્ર કર્મથી વિયુક્ત
 એવા એક આધારહીન આકારહીન અનાસ્તિક પદાર્થને
 પ્રભાન ॥ કહીને જોળખાવે છે, તે દુર્ગળ ચિત્તની ક પનાને
 સમૂળગી દૂર કરી દઉં કર્મક્ષેત્રમાં મધ્યાન્હના સૂર્યના
 પ્રકાશમાં તારા આનંદસ્વરૂપને પ્રકાશતું જોઈને હાટે ઘાટે
 ખેનગમાં ને બજારમાં સર્વન તારો જય ધ્વનિ કરી શકું,
 કઠોર પરિશ્રમે કઠિન માટી ભાગીને જ્યાં ખેડૂત ખેડતો
 હોય છે ત્યાં તારો આનંદ સ્યામન શરયે ઉચ્છ્વસિત થઈ
 જીટે છે જ્યાં મનુષ્ય માનવિયા જમીન જગનને,
 ખાડાટેકરાને સરખા ખરીને પોતાના વસનાને ચોગ્ય
 બનાવે છે, ત્યાં જો નિપુણતામાં થઈને તારો આનંદ જ
 પ્રકટ થઈ રહે છે, જ્યાં સ્વદેશનો અમાન દૂર કરવા માટે

મનુષ્ય અધ્યાન્ન કર્મદ્વારા પોતાનું અન્ન દાન કરે છે, ત્યાં શ્રીમદ્ગદે તારો જ આનંદ વિમ્લીયું થઈને રહ્યો છે. જ્યાં મનુષ્યના જીવનનો અનન્દ, ચિત્તનો આનન્દ માત્ર કર્મનું રૂપ ધારણ કરવા મૂકે છે, ત્યાં એ મહત્ત્વ છે, પ્રભુ છે, ત્યાં એ દુઃખકષ્ટના ભનથી દુર્ગળ કન્દનના મૂરે પોતાના અસ્તિત્વને અભિશાપ દેતો નથી જ્યાં જીવનમાં મનુષ્યને આનન્દ મળતો નથી, કર્મમાં મનુષ્યની આગ્રા હોતી નથી, ત્યાં જ તારે સર્જન બાધા પામીને પ્રતિહત થાય છે ત્યાં જ નિમ્બલતુ પ્રવેશનાર સાકડુ ઘર્ષ જાય છે જે ધર્મ સંક્રાંત, જે કાર્ષ અન્ધ સંક્રાંત, જે અમૃતક વિભીષિકા, જે કાર્ષ આધિ-આધિ અને પન્થર વિચ્છિન્નતા, તે બધા ત્યાં જ રહ્યા હોય છે

હે વિશ્વકર્મા! જાણે અમે તારા સિદ્ધાસન મમ્મુખ બિમા નહીંને આત્મ જ જણાવવા આવ્યા હોએ, જે અમારો આ તત્ત્વા આનંદનો મસાગ છે, અમારું આ જીવન આનંદનું જીવન છે તારા આ જગતમાં, તારી આ અનેકવિધ શક્તિના અસીમ લીલાક્ષેપમાં, મુધાતૃપ્તિના આધાનથી તે અમને જાગૃત નખ્યા, એ તો રીકજ થયું દુઃખ દર્શને તે અમારું સન્માન મ્યુર્ એય હીક જ થયું —સમગ્ર સંસારમાં અસખ્ય જીવના ચિત્તમાં દુઃખતાપના દાહે જે અગ્નિમયો પરમા સૃષ્ટિ ચાલી રહી છે, તેની સાથે અમને યુક્ત કરીને ઔગાન્ધિત કર્યા, એય સાર જ થયું

એની સાથે જ પ્રાર્થના કરવા આવ્યો છું, જે તારી નિશ્ચય શક્તિનો પ્રમળ વેગ વસન્તના ઉદામ દક્ષિણ-નિલની જેમ લહે વહી આવે, માનવ વિશાળ ઇતિહાસના મહાક્ષેત્ર પર ચર્મને લહે ધસી આવે, એના અનેકવિધ ફૂલની સુવાસ, અનેક વનના મર્મરધ્વનિને લહે અહીં વહી લાવે-આપણા દેશના આ શબ્દહીન, પ્રાણહીન, શુષ્કપ્રાય ચિત્ત-અરણ્યના સમસ્ત શાખા પુષ્પનને લહે મુખ્યગિત કરી દો. આપણા અંતરની નિદ્રોત્થિત શક્તિ ફૂલે ફૂલે કિસલગે અપર્યાપ્ત રૂપે સાર્વક થવાને માટે લહે કન્દી નહો. અમાગ દેશની બહોપાસના ગેતગેતામાં શતસહસ્ર કર્મ દ્વારા આકાર ધાગ્યું કરીને, તારી અસીમતા બણી અભિમુખ ચર્મને, હાથ ઊંચા કરી એકવાર વિશાળે, દિશાને ઘોષચારી ગમ્ભી મૂકો:

મોહના આવરણને અળગું કરા, ઉદાસોનનાની નિદ્રાને દૂર કરી દો. હમણા આ ઘડીએ જ અનન્ત દેશે કાળે દોડયા જતા, ધૂમરી ખાતા ચિગ્યાચર્યમા તારા નિત્ય વિલસિત આનંદરૂપને અમે જોઈ લઈએ. ત્યાર પછી સમસ્ત જીવન દર્મને, તને પ્રણામ કરી, સસારમા માનવાત્માના સર્જનક્ષેત્રમા પ્રવેશ કરીએ, ત્યાંથી અનેક બાબુથી, અનેક પ્રકારના અભાવને ટાળવાની પ્રાર્થના, દુઃખતું કન્દન, મિલનની આકાંક્ષા અને સૌન્દર્યનું નિમંત્રણ અમને આજવાન દર્મ રહ્યા છે. ત્યાં અમારી નાનાભિમુખી શક્તિની એક માત્ર સાર્થકતા દેદલાય

માંથી હીન થવું” કહે છે. ‘નાગરિક’ શબ્દ જોલવાથી જો citizen ને જદલે libertine સમજાય, તો સમજવું કે નાગરિક શબ્દ તેના સાચા અર્થમાંથી હીન થયો છે. એવી જ રીતે માત્ર પ્રેયનું અવલંબન કરે, માનવ-તે શબ્દ વડે સમજાય છે, તે સત્વહીન થાય છે. પોતામાં રહેલ સર્વ કાળના વિશ્વજીવિના માનવધર્મની ઉપલબ્ધિ એ જ સાધુતા; અને તે મહામાનવની ઉપલબ્ધિમાંથી બહુ થવું એ જ હીનતા. પ્રાકૃતિક સ્વભાવ ઉપરાંત માનવમાં જે આત્મિક સ્વભાવ ન હોય, ‘તો આ બધાંનો કરોડ અર્થ’ જ નથી...

માનવની સાધના છે. જ્યારે તેની જિજ્ઞાસા વ્યક્તિગત સંસ્કાર કોડી દેશે, ત્યારે જ તેનું વિજ્ઞાન વિશ્વગત જ્ઞાનમાં પ્રતિષ્ઠિત થશે; જ્યારે તેનો પ્રયાસ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ અને જડ પ્રચ્છાલિકાઓ તોડી નાખશે, ત્યારે જ વિશ્વગત કર્મ દ્વારા તે વિશ્વકર્મા થશે, ત્યારે તેનો પ્રેમ અઠંગારમાંથી, ભોગવિલાસમાંથી ઉત્તીર્ણ થશે, ત્યારે જ વિશ્વગત આત્મીયતામાં માનવ મહાત્મા બનશે. આમ મનુષ્યના એક સ્વભાવમાં છે આવરણ, અન્યમાં છે મુક્તિ.....

નિંદા અને પ્રશંસાની પાકી જૂમિકા પર શાસન અને ઉપદેશ દ્વારા આત્મરક્ષણના ઉદ્દેશ્યો પ્રેરાર્થ ને સમાજ જે વ્યવસ્થા જાણી કરે છે, તેમાં ચિરંતન શ્રેયધર્મ ગૌણ હોય છે, રૂઢિચુસ્ત સમાજરક્ષણ જ મુખ્ય હોય છે. આને સર્થ ને શ્રેયોધર્મને વિશુદ્ધ ભાવે સમાજમાં પ્રવર્તાવવો નુકશાનકારક છે, એવી વાતો સાંભળવામાં આવે છે.

વાગ વાગ કહેનાય છે કે, સામાન્ય જનતામાં મોટા પ્રમાણમાં મૂઢતા રહેલી છે, માટે તેને ભોળવવું જરૂરી છે, ફાગટ હિપાય વડે તેને ભય ખતાવવો કે સાતનના દેવી જરૂરી છે, જાણે કે તેઓ ચિગ્નશિશુ કે ચિગ્નપશુ ન હોય ।

જેનું ધર્મ સ પ્રદાયોમાં તેનું જ સમાજમાં છે જે પ્રથાઓ પૂર્વકાળમાં પ્રચલિત હતી, જે મનમતાનરો હતા, તે બધા પોતાનો અધિકાર પાછળથી પણ છોડવા માગતા નથી. પાખાળા જ તુઓ ત્રિમે જથ્થાય છે કે, ટેલક શાત જ તુઓ ભીપણ જ તુઓનો વેશ બદલી બચી જાય છે સમાજરીતિ પણ આવી છે. નિત્યધર્મના છૂપા વેશમાં તે પોતાની જાતને પ્રમળ અને સ્થામી કરવાના પ્રયાસો કરે છે. એક બાજુ તેનો પવિત્રતાનો બાહ્યાડખર હોય છે, બીજી બાજુ પારલૌકિક દુર્ગતિનો ભય હોય છે અને સાથે શાસનની અનેકવિધ કઠોર, અંગે, અન્યાયપૂર્ણ પ્રચાલી - પોતેજ ધડેલા તર્કના તર્જની સંકેતથી નિર્ધારક અથવા આધારનું પ્રતીક પ્રતે છે ગણતંત્રમાં આ બુદ્ધિનું પ્રતિક આદામાન છે, ફ્રાન્સમાં ડેવીલ આયલેડ છે, ઇંગ્લીશમાં લિપારી દ્વીપ છે સારાશકે વિશુદ્ધ શ્રેયોનીતિ અને લોકરિયતિ એક તાલે ચાલી શકે નહિ જેઓ સંયમે, શ્રેયને, માનવતાને આત્મલક્ષ્ય ગણીને તેમાં શ્રદ્ધા ગણના આપ્યા છે, તેમની બુદ્ધિની સાથે આ બુદ્ધિની લડાઈ હમેશા ચાલતી આવી છે

ત્યારે માનવે જે શ્રેયને સ્વીકાર્યું છે, તેની તે સ્વીકૃતિનો

સમયથી પ્રતીક્ષા કરતી બેઠી છે. ત્યાં વિશ્વમાનવના મહાયજ્ઞમાં, આનન્દના હોમ હુનાશને, અમારાં જીવનના સમસ્ત સુખદુઃખ, ક્ષાલ-ક્ષતિને પુણ્ય આહુતિની જેમ સમર્પી દેવાને માટે, અમારા અન્તગમાં રહેલી કાષ્ઠક તપસ્વિની મહાનિષ્ક્રમજ્વલું દ્વાર શોધી રહી છે.

પંચામૃત (સાધના)

ધર્મ અને માનવ

ધર્મ એટલે સ્વભાવ, પ્રયાસપૂર્વક સ્વભાવની પ્રાપ્તિ. અર્થાત્ સ્વભાવથી પર થઈને સ્વભાવની પ્રાપ્તિ. આ હકીકત સાંજગતાંની સાથે સ્વવિરોધી લાગશે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં માનવ સ્વભાવને નિંધો છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે મનુષ્યમાં આદિથી જ પાપ છે, આત્માનો ભંગ છે. બારતીય શાસ્ત્રમાં પણ પોતાનું મત્ત્ય પામવાને સ્વભાવનો અસ્વીકાર કરવાનું જણાવ્યું છે. માનવ જ્યાં સહજ હોય છે, ત્યાં તે તેની શ્રદ્ધા રાખતો નથી. તે જાણુવા લાગ્યો કે, તેના સહજ સ્વભાવના કરતાં તેના સાધના—પ્રાપ્ત સ્વભાવ વધારે લાગ્યો છે એક સ્વભાવનું લક્ષણ પોતા પૂરતું જ છે, બીજા સ્વભાવનું વલણ બીજા તરફનું છે.

કહેવાય છે કે : શ્રેયશ્ચ પ્રેયશ્ચ મનુષ્યમેતસ્તૌ સમ્પરીત્ય વિચિનટિત્ક ધીરઃ । તયોઃ શ્રેયસાદ-
દાનસ્ય સાનુ દીયતેડ્યાત્ ચ ઽ પ્રેયો ઘૃણીતે ॥

‘માનવસ્વભાવમા પ્રેય પણ છે, શ્રેય પણ છે ધોગ ભક્તિ તે બન્નેનો નિવેડ રાખે છે શ્રેયનું અહણુ કરે છે તે સાધુ છે, જે પ્રેયનું જ માત્ર અહણુ કરે છે, તે પુરુષાર્થમાથી પડે છે

શાન્દની આ બધી વાતોને આપણે હિંમતી, બહીમતી વાતો તરીકે માનીએ છીએ, અર્થાત્ લોકવ્યવહારના ઉપદેશ તરીકે તેનું મૂલ્યાંકન કરીએ છીએ પણ આ શ્લોક કેવળ સમાજના વ્યવહારને અનુવક્ષીને જ રચાયો નથી તેમા આત્માને સાચી રીતે જાણનાના ઉપાય પ્રશ્ન જણાવ્યા છે

પ્રકૃતિની પ્રેરણાથી આપણે જે કંઈ ઈચ્છીએ છીએ, તે પ્રેયની ઈચ્છા માનવસ્વભાવમા ગહેલી છે તદુપરાત જે ઈચ્છા ગાખની ઉચિત ગણાય, તે શ્રેયની ઈચ્છા પણ તેના સ્વભાવમા છે શ્રેયનો માર્ગ અનુસરવાથી માનવ કંઈક મેળવે છે તેમ નથી હોતું પણ તેને લાઇને તે કંઈક થાય છે (becomes) આ થવાને જ ઉપરના શ્લોકમા માધુ થનું કહ્યું છે આથી માનવ નથી થતો ધની, નથી થતો બળવાન કે નથી થતો સમાજમા પણ નિયમ કપણે સમાનિત અરે, કદાચ અધ પાતિત પણ થાય

પ્રકૃતિના ગળ્યમા સાધુ થવાનો પાઠ નથી. શ્રવ શબ્દ પણ એવો જ છે કેવળ પ્રેયને જ અનુસરવાથી માનવ જે કંઈ થાય છે, તેને ઉપનિષદ “પોતાના અર્થ”

માથી હીન થયું" કહે છે. 'નાગરિક' શબ્દ ગોલવાથી જો
 citizen ને બદલે libertine સમજાય, તો સમજવું કે
 નાગરિક શબ્દ તેના સાચા અર્થમાંથી હીન થયો છે.
 એવી જ રીતે માત્ર પ્રેયનું અવગણન કર્યું, માનવ-તે શબ્દ
 વડે સમજાય છે, તે સત્વહીન થાય છે. પોતામાં રહેલ સર્વ
 કાળના વિશ્વબુમિના માનવધર્મની ઉપસંધિ એ જ સાધના;
 અને તે મહામાનવની ઉપસંધિમાંથી બહુ થયું એ જ
 હીનતા. પ્રાકૃતિક સ્વભાવ ઉપરાંત માનવમાં જો આત્મિક
 રચના ન હોત, તો આ બધાનો કસો અર્થ જ નથી...

માનવની સાધના છે. જ્યારે તેની જિજ્ઞાસા વ્યક્તિગત
 સંસ્કાર છોડી દેશે, ત્યારે જ તેનું વિજ્ઞાન વિશ્વગત જ્ઞાનમાં
 પ્રતિષ્ઠિત થશે; જ્યારે તેનો પ્રયાસ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ
 અને જક પ્રશુલિકાઓ તોડી નાખશે, ત્યારે જ વિશ્વગત
 કર્મ દ્વારા તે વિશ્વકર્મા થશે, ત્યારે તેનો પ્રેમ અહંકાર-
 માથી, ભોગવિલાસમાંથી ઉત્તીર્ણ થશે, ત્યારે જ વિશ્વ-
 ગત આત્મીયતામાં માનવ મહાત્મા બનશે. આમ મનુષ્યના
 એક સ્વભાવમાં છે આવશ્યક, અન્યમાં છે મુક્તિ.....

નિંદા અને પ્રશંસાની પાટી જુમિકા પર શાસન અને
 ઉપદેશ દ્વારા આત્મરક્ષણના ઉદ્દેશથી પ્રેરણા ને સમાજ
 જે વ્યવસ્થા ઊભી કરે છે, તેમાં ચિરંતન એવધર્મ ગૌણ
 હોય છે, રદિયુક્ત સમાજરક્ષણ જ મુખ્ય હોય છે. આને
 સર્વને શ્રેયોધર્મને વિશુદ્ધ ભાવે સમાજમાં પ્રવર્તાવવો
 નૃપશાનકારક છે, એવી પાતો સાંમજવામાં આવે છે.

વાર નાગ કહેનાય છે કે, સામાન્ય જનતામા મોગ પ્રમાણુમા મૂલતા રહેતી છે, માટે તેને ભોળનુ જરૂરી છે, રોગ હિયાય વડે તેને લય બતાવેા કે સાત્તના દેતી જરૂરી છે, જાણે કે તેઓ ચિરશિશુ કે ચિગપશુ ન હોય ।

જેતુ પરમ સપ્રદાયોમા તેતુ જ સમાજમા છે જે પ્રથા ઓ પૂર્વકાગમા પ્રચલિત હતી, જે મનમતાનરો હતા, તે બધા પોતાનો અધિકાર પાછળથી પણ છોડ્યા માગતા નથી પાખાળા જ તુઓ નિયે જણાય છે કે, ટેટલાક શાત જ તુઓ બીનણુ જ તુઓનો વેશ બદલી બચી જાય છે સમાજરીતિ પણ આતી છે નિન્યધર્મના છૂપા વેશમા તે પોતાની જાતને પ્રમળ અને રચાયી કરવાના પ્રયાસો કરે છે એક બાજુ તેનો ખનિતતાનો બાહ્યાડખર હોય છે, બીજી બાજુ પારલૌકિક દુર્ગતિનો લય હોય છે અને સાથે શાસનની અનેકનિર કઠોર, અગે, અન્યાયપૂર્ણ પ્રચાલી - પોતેજ ધડેલા તકના તજની સ પ્રેતથી નિર્ધર્ક અધ આધારનુ પ્રતર્નન પ્રતર્ છે ગણુ તનમા આ બુદ્ધિનુ પ્રતિક આદામાન છે, કાન્સમા ડેવીન આયલેક છે, ઇન્વીમા લિપારી દ્વીપ છે સારાશ કે નિશુદ્ધ શ્રેયોનીતિ અને લોકરિધતિ એક તાલે ચાલી શકે નહિ જેઓ સન્યને, શ્રેયને, માનવતાને આત્મનક્ષ્ય ગણીને તેમા શ્રદ્ધા ગખના આન્યા છે, તેમની બુદ્ધિની સાથે આ બુદ્ધિની લડાઈ હમેશા ચાલતી આવી છે

ત્યારે માનવે જે શ્રવને રીકાર્થ છે, તેની તે સ્વીકૃતિનો

આમય ક'માં; સત્ય ક'માં? તે જોઈએ. રાજ્યનાં તેમજ
અનેકવિધ સ્વાર્થસાધનના ક્ષેત્રમાં, તેના રાજ્યપરોક્ષના
વ્યવહારમાં આ શ્રેયનો કગલે ને પગલે વિરોધ થતો
જાય છે. અને છતાંય આત્મપરિચય તરીકે તો તેણે
તેનેજ શ્રેષ્ઠ સ્થાન આપ્યું છે. તેનેજ ધર્મ, યોનાનો પરમ
સ્વભાવ ગણ્યો છે. શ્રેયના આદર્શને વિષે દેશ કાળ તેમજ
પાત્ર પ્રમાણે પૂરતો મતભેદ હોવા છતાં, માનવે શ્રદ્ધા તો
તેમાંજ મૂકી છે. આથી માનવના ધર્મનું કયું સ્વરૂપ
પ્રગટ થાય છે, તેનો વિચાર કર્યો. એ સ્વરૂપ કેવું છે,
કેવું હોવું જોઈએ, એ દૃઢ માનવ ઈતિહાસના આરંભ-
કાળથી માંડીને અવળ વેગે ચાલતો આવ્યો છે.

આનો વિચાર કરતાં જણાયું છે કે, માનવના અંતરમાં
એકબાજુએ પરમ માનવ છે, બીજી બાજુએ સ્વાર્થ-
સીમાગદ છે અર્થાત્ માનવ. આ બંનેના સામંજસ્યનો
પ્રયત્નજ માનવમનની લિંગ લિન્ન અવસ્થા પ્રમાણે, અનેક
આકારે પ્રકારે, ધર્મતંત્રરૂપે વ્યક્ત થતો આવ્યો છે.

માનવમાં રહેલી કલ્યાણની આ જો મતિ છે, તેનું
સત્ય ક'માં? જૂખતરસની માફક પ્રથમથીજ જો તેનો બોધ
આપણા મનમાં પૂર્ણ હોત, તો તેની સાધના કરવી ન
પડત. મને લાગે છે કે, તેનું સત્ય વિશ્વમાનવમનમાં છે.
'પરંતુ જો કોઈ એમ કહે કે, સાધના મનુષ્યોના મનનું
સમદ્વિરૂપ એટલે વિશ્વમાનવ-મન, તો તે જરાજર નથી.

વ્યક્તિગત મન વિશ્વમનમા આશ્રિત છે, પરંતુ વ્યક્તિગત મનનું યોગકુળ વિશ્વગત નથી. જે તેમ હોત તો જે કંઈ 'છે તેજ બરાબર' હોત, જે 'હોઈ શકે' તેનો અર્થજ ન થાત. અને આમ છતાં 'જે થયું નથી, તે થઈ શકે છે' તેનુજ જોર, તેનોજ અધિકાર માનવના ઇતિહાસમા જણાય છે. તેનીજ તલપ અનિવાર્ય બનીને, માનવસભ્યતાને યુગે યુગે વર્તમાનની સીમા ઓળગાવે છે. આ તલપ જે મંદ પડી જાય, તો સત્યના અભાવે સમાજ શ્રીહીન બની જાય

અહીં ખીજો પ્રશ્ન એ ખડો થાય છે કે, મારા વ્યક્તિગત મનમા જે સુખદુઃખ અનુભવું છું તે વિશ્વમનમા છે કે નહિ? સહેજ વિચાર કરતા જણાઈ આવે છે કે, અહંની સીમામા જે સુખદુઃખ છે, તેનું આત્માની સીમામા રૂપાંતર થાય છે જે મનુષ્ય સત્યને માટે, દેશને માટે, લોકહિતને માટે પોતાનું જીવન સમર્પીને બૃહત્ ભૂમિકામા પોતાની ઉપલબ્ધિ કરે છે, તેને માટે વ્યક્તિગત સુખદુઃખનો અર્થ ખલટાઈ જાય છે. તે મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતે સુખનો ત્યાગ કરી શકે છે અને દુઃખનો સ્વીકાર કરીને તેથી પર થઈ જાય છે. સ્વાર્થમય જીવનમા સુખદુઃખનો બોળે ભારે જણાય છે, પણ જ્યારે તે સ્વાર્થનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે તેનો તે ભાર એટલો બધો હળવો થઈ જાય છે કે, તે વખતે પરમ દુઃખની અહર, તેની સહિષ્ણુતાને, અપમાનના આઘાતમા તેની ક્ષમાને, આપણે અલૌકિક ગણીએ છીએ. બૃહત્મા પોતાની ઉપલબ્ધિ કરી એજ સત્ય છે, અહંની

સીમામાં જાણુએ એ અસત્ય છે વ્યક્તિગત દુષ્કર્મ અસત્યમાં છે

પ્રત્યેક માનવમાં ગહેલા આ બે લાવ્યા—અહીં લાન અર્થાત્ ભક્ષિતરૂપ કે છનનભાવ અને સર્વલાન અર્થાત્ વિગદતત્વ કે નિશ્ચયભાવ—, એમાંથી પ્રથમ લાન પોતાની પરિસ્થિતિથી આગદ્ધ છે તે લાન માનવ સમય પૂરતી જરૂરિયાતોને કેન્દ્ર ગણીને, તેની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કર્યા કરશે પરંતુ તેની જે સત્તા તેના આ લાનને વગવી ગઈ છે, તે આદર્શ તરફ વળેલી જોવામાં આવશે આ આદર્શ અજ કંઈ વસ્તુ જેવો કોઈ પાર્થિવ આદર્શ નથી હોતો એ આદર્શ એક પ્રકારનું આત્મિક આગ્રહન હોય છે, એક પ્રકારનો નિમૂર્તિ નિર્દેશ હોય છે કેવી દિશા અર્થે તે નિર્દેશ કરે છે? જે દિશામાં તે વિનિમિત્ત નથી જે દિશામાં તે પૂર્યું છે જે દિશામાં તે વ્યક્તિગત સીમાઓને ઓળંગી ગયા હોય છે અર્થાત્ જ્યાં નિશ્ચયમાન છે, તે દિશા તરફ તે નિર્દેશ કરે છે

પોતાની ક્ષુદ્ર અહીં સત્તાને જે દિશામાં માનવ ઓળંગી શકે છે, તે દિશામાં તે મૃત્યુહીન બની જાય છે ત્યાં તેની તપરવા અધુનો આનિષ્કાર કરે છે આ દિશા ક્યા છે? માનવના અતરમાં, જ્યાંથી ચિત્કામના વિચારોનું તે ચિંતન કરે છે, સર્વેની ઈચ્છાઓને સફળ કરે છે, સર્વેના આનંદને રૂપ અર્પે છે જેટલે અસર તેની આગળ જોઈ દિશાથી વિપરીત હોય જાય છે, દેશ

કાળના ટૂંકા ભેદલાવોનો સ્વીકાર કરવાની તરફેણમાં હોય, તેટલે અંશે તે માનવસત્યથી અષ્ટ થાય; અને સમ્યક્તાનો અભિમાનપૂર્વક દાવો કર્યા છતાંય તેટલે અંશે તે ગર્વરૂપિણાય.

હાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં એક વાન છે. ક્ષત્રિય રાજા પ્રવાહણની સામે બે બ્રાહ્મણોએ ચર્ચા ઉપાડી કે સામાનમાં જે રહસ્ય રહેલું છે, તેની પ્રતિષ્ઠા ક્યા ?

દ્વાપરુજ્ય કહે : 'આ પૃથ્વીમાં જ.' સ્થૂલ, પ્રત્યક્ષ જ સમસ્ત રહસ્યનો અંતિમ આશ્રય છે, એવો કદાચ દ્વાપરુજ્યનો મત હશે.

પ્રવાહણે બળ્યાવ્યું : 'ત્યાં તો તમારું અત્ય અંતરાત્મ યથું. સીમામાં આનીને અટકી પડ્યું.'

એમાં વાધો શો ? વાધો એ કે સીમામાં માનવની ગિજાસા અસમાપ્ત રહી જાય છે. દાર્ષણિક પ્રકારની સીમાને જો માનવે ચગમ સદૃશ માની લીધી હોય, તો તેનું ભૌતિક વિજ્ઞાન પણ ઘણા સમય પહેલાં જ ધાટે સંગર નાખીને ચાત્રા પૂરી કરી પડ્યું હોય એકવાર ભૌતિક શાસ્ત્રવેત્તાઓએ બળ્યાવ્યું હતું કે, ભૌતિક વિજ્ઞાન મૂળ ઉપાદાન અરૂપ આદિ જૂતોને તેમણે ગરાગર સુદમ પહેં પકડી પાડ્યા છે, અને પછી, એક પછી એક આવગળ ખૂલતા ગયા, તેમ એની રિશ્તિએ જઈ પહોંચ્યા, ન્યાયી આગળ પૂજક નવું ચર્ચ શક નહિ પણ

બોલ્યે શું થાય? અંતરમાં બેસા છે પેલા પ્રસાદયુ રાજ.
માનવના સ્વભાવે અગ્રોને સીમામાંથી દૂરતર ક્ષેત્રમાં તે
વહન કરતા આન્યા છે. તેમણે કહ્યું,

અમતિષ્ઠિનં ચ કિલ્લ તે સામ; અન્તંયદ્રે કિલ્લ
તે સામ । આદિબૂતોની જે પ્રભુસીમાથી પ્રથમ અટકયો
હતો, તે સીમા પણ ઓળંગ્યા, આજે માનવનાં ભૌતિક
શાસ્ત્રોની ચરમ ઉપલબ્ધિ ગાણિતિક ચિહ્નસંકેતનાં સમી-
કરણોમાં આવી પહોંચી છે, કોઈ બોધગમ્યતામાં નહિ
એકવાર પ્રકાશના તત્ત્વને ગાનવે અંતીન્દ્રિયતામાં સ્થાપ્યું
હતું. અદ્ભુત વાન સાંભળવામાં આવી કે, ઈથર (ether)
ના નરંગ-પદાર્થને જ આપણે પ્રત્યક્ષરૂપે અનુભવીએ છીએ.

‘તોય ઈથર એટલે શું, એ પ્રશ્નનો બોધની ભાષામાં
કાંઈ ઉકેલ હાથ લાગ્યો નહિ. જે પ્રકાશ આપણી
દષ્ટિના ક્ષેત્રમાં સર્વે ભૌતિક પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે
તે પણ કોઈ એવા પદાર્થનો પ્રકાશ જણાયો. જે સંપૂર્ણ
પણે ભૌતિક ધર્મથી અનીત હોય. કેવળ વ્યવહારથી જ
જાણી શકાય છે કે, તે પદાર્થમાં અનેક હંદના તરંગ
એકે છે. પરંતુ પેલા પ્રસાદયુની ગણના મહિં જણાઈ
આવ્યું કે માત્ર તરંગધર્મી પ્રણાયા પ્રકાશના ચરિત્રનો
પૂરો મેળ નહિ મળે તે સાથે કાલ્પિકાવર્ધી પણ છે.

આવી બધી પરસ્પર વિરોધી વાતો માનવની સદગ
બુદ્ધિની, તેની સદગ્ન ભાષાની સીમાની બહારની વાતો
છે. જ્યાં બોધાતીતનાં અગ્રાધ જગમાં, તેને બીક ન

લાગી. પથ્થરની દિવાલને તેણે વિદ્યુતકણાનું નિરંતર
 તુલ્ય માની. તેના મનમાં સંશય સરખો ન થયો કે પોતે
 પાગલ 'તો નથી થઈ ગયો ને ! મનમાં ન થયું કે
 કદાચ પ્રજ્ઞા, જેને અંગ્રેજીમાં reason કહે છે, તે માનસ
 -સમસની ગુલામો મારનાર કાંઈ ખેલાડી તો નહિ હોય,
 -જ્યાં વસ્તુઓને તદ્દન ઉલટાવીને જણાવવી, એ તેનો
 ધંધો તો નહિ થઈ પડ્યો હોય ! જે પશુઓ વિચારક
 હોત તો તેઓ માણસને જન્મથી જ પાગલ ગણત. અને
 વસ્તુના મનુષ્યનું વિજ્ઞાન સર્વે મનુષ્યોને પાગલ થઈ
 ગયેલા ગણે છે તે જણાવે છે કે, માણસ જેને જે રીતે
 ઝાંખાળે છે, જેમ માને છે, તે તેમ નથી. સાચી રીતે
 તેથી તદ્દન બિલકુલ જ છે. બીજાં પ્રાણીઓ સાથે જ
 પોતાની જાન પર આવી બદનક્ષો ન કરત. તેમના બોધ
 માટે જે કાંઈ, જે પ્રમાણે છે, તે તે રીતે જ છે; એટલે
 કે, તેમની પાસે કેવળ તથ્ય છે, તેમની અવિચલિત
 નિષ્ઠા કેવળ પ્રતીયમાન પ્રતિ જ છે, તેમના જ્ઞાનનું
 રહેઠાણ માત્ર સપાટીનું છે. તેમની જ્યાં જવાબદારી એક
 તળિયાના વાસ પૂરતી જ છે.

માનવજગતના રહેઠાણમાં ગંભીરતા રહેલી છે,
 આ ગંભીરતા તે લીનરમાં જણાઈ આવે છે. પ્રત્યક્ષ
 નયની ઉપેક્ષા કરવી જેમ માનવને ન પાડવે, તેમ
 સત્યની ઉપેક્ષા કરવી પણ ન પડવડે.

બીજાં જ્યાં પ્રાણીઓની માફક તથ્ય માનવનું

પાલેય છે, પણ સય તેનું ઐશ્વર્ય છે આ
 ઐશ્વર્યનું પરમ લક્ષ્ય અગામ દૂર કુનાગા નથી,
 પણ મદિમાની ઉપલબ્ધિ કરનામા છે, તેમાં જ ઐશ્વ
 ર્યભિમાની માનવ મહે છે, ભૂમિય સુગં, તાલપે
 સુગમસ્તિ, જુમામાજ મુખ છે અપમા નહિ .. .

ઉપનિષદમા એક પ્રતોત્તરી છે, પ્રશ્ન છે કસ્મિન્
 પ્રતિષ્ઠિત ? તે ભગવાન કયા પ્રતિષ્ઠિત છે ? ક્ય
 મદિમ્નિ, પોતાના મદિમામા આ મદિમા જ તેમનો
 સ્વભાવ અને એ સ્વભાવમા જ તેમનો આનંદ છે

માનવનો આનંદ પણ તેના મદિમામા જ છે પગલુ
 જે સ્વભાવમા તેનો મદિમા છે, તે સ્વભાવને તે ધર્મ
 વિરોધ દ્વારા પામે છે પગમ મુખને તે પગમ હુ ખાણ
 પામે છે મનુષ્યની સહજ અવસ્થા અને ગણના વચ્ચે
 ગજ અથડામણ થાય છે તેથી જ ધર્મના માર્ગને અર્થાત્
 માનવના પગમ સ્વભાવના માર્ગને દુર્ગમ માર્ગ કહ્યો છે

માનવ પોતાના સ્વભાવને ત્યારે બાણી શકે, ન્યાય
 પાપમાધા નિવૃત્ત થઈને કલ્યાણની, એમ્હે કે બધાયના
 હિતની તે સાધના કરી શકે અર્થાત્, મનુષ્યોમા જેઓ
 મહાપુરો હોય છે, તેઓ જ માનવના સ્વભાવને પારખી
 શકે જી ગીતે ? તન સત્તમિદ લુલ્લ, પોતાના નિર્મળ
 મનથી તેઓ બધુ સમજ શકે છે સત્ય અને શિવ
 સમગ્રમા ગહેના છે જહાની સીમામા બધાયેના સ્વભા,

પનું જે પાપ છે, તેમાંથી વિગત થયે માનવ પોતાની આત્મિક સમગ્રતાને જાણી શકે છે અને ત્યારે જ પોતાની પ્રકૃતિ જાણી શકાય છે. તેની આ પ્રકૃતિ કેવળ પોતાને માટે નથી, પરંતુ જેમને વિષે ગીતા જણાવે છે કે, જેઓ પૌરુષ્યં નૃણુ, — માનવોનું પુરુષત્વ છે, તેમને માટે છે.....

એક દિશામાં માનવ મૃત્યુના અધિકારમાં છે, બીજી દિશામાં અમૃતના અધિકારમાં છે; એક દિશા વ્યક્તિગત સીમામાં છે, બીજી વિશ્વગત વિરાટમાં છે. આ બંનેમાંથી એકની પણ ઉપેક્ષા કયેં ચાલે નહિ. માનવ પોતે જાણે છે કે તદ્દરે, તદ્દન્તિકે, તે દૂર પણ છે, નિકટ પણ છે. એ દૂરના માનવની જવાબદારી નિકટના માનવની બધી વસ્તુઓને ત્યજી જાય છે. આ અપ્રત્યક્ષની દિશામાં મનુષ્યની કલ્પનાશક્તિ દ્વિત્વ કામ કરે છે. જુલો તો તે ઘણી કરે છે. જ્યાં કિનારો જણાતો નથી, ત્યાં અદ્ભુત સર્જનથી તે મોકળાશને ભરી દે છે. છતાં આ અસ્પષ્ટિત પ્રયાસ સત્યની જ સાક્ષી પૂરે છે. જ્યાં આજે પણ એનું જ્ઞાન પહોંચ્યું નથી, ત્યાં પણ તેનું જાણવાનું પૂરું નથી થયું, એ વિસ્મયકારક સંસ્કારની સાક્ષી માનવ પૂરનો આવ્યો છે. પ્રશ્નોની અદ્ભુત પરંપરાલીલામાં તેનું મન મહાશૂન્ય થઈ જાય છે. એક પછી એક પડદા પાછળના પ્રશ્નો પૂછવામાં અને તેના ઉકેલમાં તેને રાત-દિવસનું ભાન પણ નથી રહેતું. આ અદ્ભુત બુદ્ધિની

સૌથી પ્રમળ સ્પર્શ તો ત્યારે પ્રગટે છે, જ્યારે તે માનવોને
 વારવાર પ્રશ્ન કરે છે : અરે, તું માણુ છે ? તેને તો એમ
 પૂછતાં વાધો નથી આવતો. —મનમાં લાગે છે કે
 તું છે, પરંતુ તું સાચે જ કાણુ છે ? તું કયાં છે
 ખરો ? અને યોગ્ય જનામ ન મળના જે અધીરાઈથી બોલી
 જાડે છે, હું દેહધર્મમાં ! તો તરત જ પેના અતન્મા
 બેઠેના પ્રવાહણ ગળા માથુ ઉલાવતા ઉલાવતા
 જણાવતો છે, પ્રશ્નનો ત્યા અત ન હોય શકે, ત્યારે માનવે
 જ સાન્ન્ય-ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં શુદ્ધાયમા, માનવ
 ધર્મતુ ગંભીર સત્ય ગોપનમાં રહેલું છે. મારું આ
 હું પણ પ્રત્યક્ષમાં છે, પેલું હું પણ અપ્રત્યક્ષમાં છે :

પ્રકૃતિની શુદ્ધાકૃત શક્તિને આ વિષ્ણુ કરીને તેને
 ઉપયોગ કરનામાં માનવની જાણ સમૃદ્ધિ છે જે સત્યથી
 તેના આત્માની સમૃદ્ધિ થાય છે, તે સત્ય પણ શુદ્ધાકૃત
 છે તે સત્યને સાધના દ્વારા પામી શકાય છે આ સાધના
 ને જ માનવની ધર્મસાધના કહેવામાં આવે છે, ..
 માનવ પોતાના અતન્મા તેમજ જહાત અનગવે છે કે,
 તે સમગ્રમાં જડનો છે સમગ્રની સાથેના જાગ્રત પ્રયત્ન
 શીવ યોગસાધન દ્વારા જ તે પોતાની જાનને સાચી
 રીતે જાણી શકે છે જહાતની સાથેના યોગમાં તેની
 સમૃદ્ધિ જણાય છે, જીવનના યોગમાં તેની માર્ગકતા
 છે, પોતાની મત્તના પરિચય માટે આપણી
 જાણમાં મે શબ્દો છે અહીં અને આત્મા એકને

દીવાની સાથે સરખાવી શકાય, અન્યને શિખાની સાથે. દીવો પોતાનું તેજ સંધરે છે, તેના ઉપાદાન પ્રમાણે તેનો જ્વરનો ભાવ બોલાય છે. શિખા પોતાને જ પ્રકાશિત કરે છે, અને તેના પ્રકાશને લઈને જ બધું પ્રકાશિત થાય છે. દીવાની સીમાને ઝાળંગીને તે નિખિલમાં પ્રવેશ કરે છે.

‘માનવનો પ્રકાશ જ્યારે તેના આત્માને જગૃવહ્યમાન કરે છે, ત્યારે સંયમનો તેનો અહંકાર ક્ષુદ્ર થઈ જાય છે. આ આત્મા જ્ઞાનમાં, પ્રેમમાં અને ભાવમાં પ્રાપ્તિ હાંસી જ સાર્થક થાય છે. જ્ઞાનના યોગમાં વિકાર થવાથી મોહ, ભાવના યોગમાં વિકાર થવાથી અહંકાર અને કર્મના યોગમાં વિકાર થવાથી લોભ, સ્વાર્થપરાયણતા જન્મે છે ..

આપણું શાસ્ત્રોએ સૌંદર્ય નામે જે નત્વ સ્વીકાર્યું છે, તે સાંભળતાં બલે ગમે તેટલું અહંકારયુક્ત જણાય, પરંતુ મૂળમાં એમ નથી. એમાં નાનાને મોટું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું, પરંતુ જે સત્ય છે, તેને વ્યાપક ગણવામાં આવ્યું છે. મારા વ્યક્તિગત અહંપણાને વિશ્વગત અહંતત્વ વ્યાપ્ત કરી રહ્યું છે. માત્ર માથા પર જટા વધાર્યાથી, શરીરે રાખે ચોખ્ખાથી કે આ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કર્યાથી સૌંદર્યનો પ્રકાશ થયો, એમ જે માનવામાં આવે છે, તે જ અહંકૃત છે. અલગતા, જે અહંપણું સર્વનું છે, તે અહંપણું માડે પણ છે, એ વાત

સાચી છે, પરંતુ એ સત્યને પોતાનું કગ્લુ એ જ માનસની સાધના છે.

માનવ ઈતિહાસમાં આ સાધના લાંબા સમયથી અનેક રૂપે, અનેક નામે, અનેક સંદર્ભે થતી આવી છે. જે આપણું પરમ અહંતત્ત્વ છે, જે સમગ્રનું અહંતત્ત્વ છે, તેને પોતાનું ગણીને સમગ્રમાં જણવું, જેમ જેમ આપણા જીવનમાં, આપણા સમાજમાં ઉપસાધ થતું જાય છે, તેમ તેમ આપણું સાચા માનવ થતું જઈએ છીએ.....

આપણા દેશમાં એવા ઘણા જ સંન્યાસીઓ છે, જેઓ આ સોહંતત્ત્વને પોતાના જીવનમાં અત્યંત નૈઃકર્મ્યદ્વારા અથવા નિર્મળતા દ્વારા ઉતારે છે, જીવમૃતિને આજગી જ્યાં માટે તેઓ દેહને પીડે છે અને માનવ પ્રકૃતિનો અસ્વીકાર કરવાની તાલાવેલીમાં, માનવની સ્વાધીન જગાજ-દારીને પણ તેઓ ત્યાગ કરે છે વિષયમાં આસક્ત રહેવા અહંને તેઓ ત્યાગ કરે છે અને વગી સકળ આત્માની જોડે યુક્ત જે આત્મા છે, તેનો પણ સાથે સાથે અસ્વીકાર કરે છે.....

એક દિવસ બ્રાહ્મણ ગમાનંદ પોતાનો શિષ્યોની પાસેથી વાત્સા ગયા અને ચંડાળ નાલાને, મુસલમાન કબીરને અને ચમાર રવિદાસને લેલ્યા. તે સમયના સમાજે તેમને જાતિબ્રહ્મ ગણ્યા. પરંતુ જે જાતિ સમગ્ર

માનવ જાતિની છે, તેમા તે વેળા તેઓ એકલા જ ભગી ગયા બ્રાહ્મણ મહાત્મા ધિક્કારની વચ્ચે એકલ જામા રહીને તે સમયે ગમાનદ પશુ મોહમ્ મોહ્યા હતા જે દુદ્ધ મસ્કાગ્ગત દૂધા કૂણાવે મનુષ્યે મનુષ્યે બેઠ જીભા કરીને, સમાજના રક્ષણને નામે સમાજના ધર્મના મૂળમા ધા કરે છે, તેજ ધૃત્યને રામાનદ પોતાના સત્યની શક્તિને જોરે ઝાળગી ગયા હતા.

એક વાર ઈશુ ખ્રિસ્તે પણ પડકાર કર્યો હતો. સોહમનો કંહુ હતુ કે, હુ અને માગ પગ્મ પિતા એક છીએ. છુપે ઉપદેશુ કે, સમસ્ત જગત તરફ બાધાશન્ય, દિસા શન્ય, શત્રુતા શન્ય માનવ વડે મિત્રી પોયો. જીવતા બેસતા, ચાલતા, સૂતા આ મિત્રાની રમૂતિ ગળ્યા કમે આનુ નામ બ્રહ્મનિહાર.

આવો મોટો ઉપદેશ મનુષ્યને જ આપી શકાય કારણુ કે તેનામા મજાગ ભાવે સોહતતવ ગહેતુ છે આ વાત બુદ્ધદેવે સાધના દ્વાગ નણી હતી તેમા જ તેમણે કહ્યુ અપાર પ્રેમ વડે પોતાના અતરમા રહેના અનત સત્યને માનવ પ્રમાણિત કરી શકે છે.

ઈતિહાસમા જોવામા આવે છે કે માનવીની આ મો પલબ્ધ બહાગથી અતર તરફ આપમેળે જ વળવી છે આ અતરની દિશામા તેનુ વિરાટ માનવરૂપ છે ત્યા જડ પદાર્થોની વાડને ઝાળગીને, તે નિશ્ચમાનસલોકમા

પ્રતીતિ થાય છે; સાહિત્યમાં અને લલિતકલામાં અત્યક્ષ આપણી પાસે પ્રતીયમાન હોય છે. માટે અહીંયાં એક-બીજાની આરસી જને તો કાંઈ કામ સરે નહિ x x x
આ પ્રમાણે રચનાનો વિષય બહારથી કૃત્રિમ હોવા છતાં, અંતરમાં વાસ્તવિકતા કરતાં આરો સત્ય-અધિકતર સત્ય જને છે.

સૌંદર્ય : માંગલ્ય અને સત્ય

જેમના વિષે આપણી કલ્પના ચાલી ન શકે, જેમના સ્વયં અંશો આપણી પાસે સ્વયં જ રહી જાય, જેમનો પ્રત્યક્ષ-ગોચર અંશજ આપણી પાસે સાક્ષાત હોય અને અત્યક્ષ અંશ અરપટ હોય, અગોચર હોય, તેમને આપણે જાણ્યતા જ નથી; જરૂરે નામનાજ જાણીએ છીએ. આ રીતે જોનાં પૃથ્વીનાં બધાં માણસો આપણે માટે પડછાયા સમાન છે, પ્રાયઃ અસત્ય છે. તેમાંના કોઈકને આપણે વકીલ તરીકે જાણીએ છીએ, કોઈકને દાકતર તરીકે જાણીએ છીએ, કોઈકને કુશનદાર તરીકે જાણીએ છીએ; પરંતુ મનુષ્ય તરીકે જાણ્યતા નથી. અર્થાત આપણી સાથે તેનો જે જાણ સંબંધ છે, તેનેજ આપણે અમર સ્થાન આપીએ છીએ; પરંતુ તે કરતાં તેનામાં જે કોઈકે મહાન છે, તેનો તો આપણે વિસાળ પર જ પૂછતા નથી ! x x x

સાહિત્ય આપણને જે જણાવતા માગે છે તે સંપૂર્ણપણે જણાવે છે સ્થાયીનું પાનન કરીને અના તગને ણાદ મરીને, નાનાને નાન અને મોટાને મોટું બંધુ મરીને, શયને ભરી દઈને અને અલગને જોડીને—એ સંપૂર્ણ મૂર્તિ આપણી સામે ખડી કરે છે પ્રકૃતિની પક્ષપાત વગતની પુષ્કળતામાં મન જે કદા ઈચ્છે છે, તેજ સાહિત્ય કરે છે મન જેમ પ્રકૃતિનો અરીમો નથી તેમ સાહિત્ય પણ પ્રકૃતિનો અરીમો નથી મન પ્રાકૃતિક ધનનાં માનસિક જનારી દે છે, અને સાહિત્ય તેજ માનસિક ધનનાં સાહિત્યિક મ્હી દે છે x x x

સાહિત્યમાં આપણે આપણી કલ્પનાને, આપણા સુખદુષ્ણને માન પર્વમાન કાળમાં નહિ, પરંતુ ચિરતન પ્રતિષ્ઠિત કદા ઈચ્છાએછીએ આથી મરીને એ સુવિશાળ ક્ષેત્રની સાથે તેના પરિચામનું સામજિક સામ્યનું જરૂરી છે ક્ષણિક માળની વસ્તુઓમાંથી સાધનો મધરીને, ભમારે તેમનો ચિરકાળને માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે, ત્યારે ક્ષણિકાળનો માનદક ચાલે નહિ આ કાગણથી જ પ્રગલ્ભિત માળની સાથે, સંપૂર્ણ સંસારની સાથે ઉચ્ચ સાહિત્યના ધોગધુનો મોટા કદ જોવામાં આવે છે

સાહિત્યનું મર્થ અતગની વસ્તુને જલગ આગુવાનું, ભાવની વસ્તુને ભાવમાં વ્યક્ત મગવાનું પોતાની વસ્તુને વિશ્વમાનસની અને ક્ષણિક માળની વસ્તુને ચિરમાળની મગવાનું છે

પરોચિ છે. આ લોકમાં તેની વાણી છે, તેની શ્રી છે, તેની સુકિત છે. એક વાર સફળતા મેળવવા માટે તે મંત્ર તંત્ર અને ક્રિયાકાંડ દ્વારા બાહ્ય પરીક્ષામાં મશગુલ હતો; પરંતુ અંતિમ સંતોષકતા પામવા માટે તે બોલી બોલ્યો : “ તપસ્યા બહારનાં અનુષ્ઠાનોમાં નથી, સત્યનું અનુમરણ એ જ તપસ્યા છે ” ગીનાની લાપામાં ઘોળણ કરીને તેણે જણાવ્યું કે, દ્રવ્યમય પદ્ધતિ કરતાં જ્ઞાનયત્રમાં જ શ્રેય છે; ખ્રિસ્તની વાણીમાં તેણે સાંજણું કે, બાહ્ય વિધિનિયંધોમાં પવિત્રતા નથી, પવિત્રતા તો ચિત્તની નિર્મળતામાં રહેલી છે.

જ્યારે આ ઘોળણ તેણે સાંજળી, ત્યારે માનવનાં રુદ્ધ મનમાં વિશ્વમાનવ ચિત્તની જગતિનો આરંભ થયો. તેની આંતરિક સત્તાનો એ બોધ દૈહિક સત્તાની બેક-સીમા વટાવીને, દેશમાં તેમજ પ્રાણમાં સર્વે માનવનાં આંતર એકથ તરફ પ્રસરવા લાગ્યો. આ બોધનું તાત્પર્ય એ છે કે, જે માનવ પોતાના આત્મામાં બીજના આત્માને અને બીજના આત્મામાં પોતાના આત્માને જાણે છે, તેજ સત્યને જાણે છે. જે આપણને ત્યાગ તરફ, તપસ્યા તરફ લઈ જાય, તેજ માનવના છે, માનવનો ધર્મ છે.

(સંપાદિત)

કલાચિંતન

પ્રાકૃતિક અને સાહિત્યિક સત્ય

માગ મુખદુઃખ માગમા જન્મ લગ્ન છે તમારે માટે કાંઈ યથાર્થતા નથી માગ કરતા તમે ધણા દૂર છો. સત્યનું સંપૂર્ણ રક્ષણ કરીને આ દુસ્તવનું યથાર્થ પ્રમાણ જાળવનાની શક્તિમા જ સાહિત્યકારનો સાચો પગિયમ મળે છે જેવું છે તેવું જ માત્ર લખ્યાથી સાહિત્ય ન સર્જાય.

પ્રકૃતિમા જે જોનામા આવે છે, તે મારી પાસે પ્રત્યક્ષ છે, મારી આંખો પૂરે છે પરંતુ સાહિત્યમા જે જોવાય છે, તે પ્રાકૃતિક હોના છતાં પ્રત્યક્ષ હોતું નથી. આથી સાહિત્યમા પ્રત્યક્ષતાની આ ખોટ પૂરવી પડે છે.

અહીં જ પ્રાકૃતિક સત્ય અને સાહિત્યિક સત્યનો તફાવત શરૂ થાય છે. સાહિત્યની મા જે પ્રમાણે રહે છે, તે પ્રમાણે નામનિક મા રહેતી નથી. આથી કરીને સાહિત્યની માનું ગડવું કાંઈ મિચ્યા ઠરતું નથી x x x આથી જ સાહિત્ય એ આબેહુમ ચરીસો નથી માન સાહિત્ય તો શું, પરંતુ કાંઈપણ કળા-વિદ્યા પ્રકૃતિનું આબેહુમ અનુકરણ નથી. પ્રકૃતિમા આપણને પ્રત્યક્ષની

જગનની સાથે મનનો જે સબંધ છે, તેજ સબંધ મનની સાથે સાહિત્યકારની પ્રતિભાનો છે આ પ્રતિભાને નિશ્ચમાનવમન કહીએ તો ખોટું નથી જગતમાથી જેમ મન પોતાની વસ્તુઓ સંઘરી લે છે, તેમ આ નિશ્ચમાનવમન તે મનમાથી આગા વીધીને પોતાને માટે સામગ્રી ઉત્પન્ન કરે છે x x x

આપણા અતઃમા આપણે જે અસ્તિત્વનો અનુભવ કરીએ છીએ, એક અંશ છે 'અહતા' નો, બીજો અંશ છે 'માનવતા' નો માર ધગ જે મચેતન દોન તો તે પોતાના અદ્વત્તુ ખડાકાશ અને તેની સાથેનું પરિવ્યાપ મહાપ્રાથ એ જ તેની-ધ્યાન દ્વારા ઉપવર્ધિ કરી શકત ત્યારે આપણા અતઃમા આ 'અહતા' અને 'માનવતા' પણ તેના જ છે જે આ જન્મેની વચ્ચે એક મોટી દુર્ભેદ દિવાલ ચાલી દેનામા આવે, તો આત્મા અધારા કુવામા પડ્યો રહે .

ઉપર જણાવેના સાહિત્યકારના અતઃમા જે તેની 'અહતા' અને 'માનવતા'ની વચ્ચે કાંઈ પડેલો હોય તો તે છે કલ્પના રૂપી બારીના કાચનો સ્પષ્ટ પડેલો તે દ્વારા એ જન્મે તત્વોને ઓળખવા પીછાણવામા મુશ્કેલી નડતી નથી અરે એજ કાચ દૂરવીક્ષણ (Telescope) અને અનુનીક્ષણ (microscope) કાચની પણ ગરજ સારે છે, અદૃશ્ય ને દૃશ્ય બનાવે છે, દૂરને નિકળ આવે છે

સાહિત્યમાં ગ્રહેલી આ 'માનવતા' જ સર્જન કરી શકે છે. આ 'માનવતા' તેની 'અહંતા'ને પોતીકા બનાવી લે છે, ક્ષણિકને અમરતા અર્પે છે અને ખંડિતને સંપૂર્ણ કરે છે.

જગતના આ બીજા માળમાં મનનું કારખાનું ચાલે છે, અને ત્રીજા માળમાં વિશ્વમનનું કારખાનું ચાલે છે. સાહિત્યની ઉત્પત્તિ આ ત્રીજા માળમાંથી થાય છે.

[સાહિત્યનો વિચાર

વિશ્વના સમગ્ર સૌન્દર્યના, સમગ્ર મહિમાના અંતઃપુરમાં જે સતીસદ્મી વિરાજે છે, તે પણ આપણી સંબુધ છે; પરંતુ ન્યાસુધી આપણે શુચિ થઈએ નહિ, ત્યાં સુધી તેને શી રીતે જોઈ શકાય? ન્યાસુધી વિશ્વાસમાં તરબોળ છીએ, જોગના નશામાં મસ્ત છીએ, ત્યાં સુધી સમગ્ર વિશ્વની આલોક્યસના સતીસદ્મી આપણા દષ્ટિથી અંતર્ધ્યાન રહે છે.

આ વાત હું ધર્મ કે નીતિ પ્રચારના દષ્ટિગિદ્ધથી નથી જણાવતો; માત્ર આનંદની—જેને અંગ્રેજીમાં 'આટ' કહે છે, તે દષ્ટિથી કહું છું. આપણા ધર્મશાસ્ત્રો પણ જણાવે છે કે, કેવળ ધર્મને માટે નહિ, સુખને માટે પણ સવત થવું જોઈએ; મુસાર્થી મંચત્તો મવેત્ અર્થાત્ જો ઇચ્છાની ચરિતાર્થતા ચાલના હો, તો ઇચ્છાને

વશમાં રાખો; જે સૌન્દર્ય ભોગ આહવા દે, તે ભોગ
લાલસાનું દમન કરીને પવિત્ર થાઓ, શાંત થાઓ. જે
આપણે પ્રવૃત્તિનું દમન કરવાનું ન જાણીએ, તે અંતે
પ્રવૃત્તિની ચરિતાર્થતાને આપણે સૌન્દર્યબોધની ચરિતાર્થતા
માની લઈને ભોળાવાઈ જઈશું. જે ચિત્તની વસ્તુ છે તેને
જે હાથે ચોળીને, મનમાં માની લઈએ કે, જાણે તેને
મેળવી! આવી જ પહેલાં મેં જણાવ્યું છે કે સૌન્દર્ય-
બોધનું સાચું ઉદ્દેશ્ય બન થવા માટે અધ્યયનની સાધનાની
ખાસ જરૂર છે x x x

મનુષ્યોમાં જેઓ નરોત્તમ હોય છે, જેઓ પૃથ્વીમાં
ઈશ્વરના મંગલ સ્વરૂપના પ્રકાશ હોય છે, તેઓ આપણા
મનને એટલે સુધી આકર્ષે છે કે, જ્યાં આપણે પોતે
પણ પહોંચી શકતા નથી. જે રાજપુત્ર માનવદુઃખનું
નિવારણ કરવાનો ઉપાય શોધવા રાજ્ય છોડીને આશ્વા
ગયા, તેમની મનોહારિતાએ માનવને કેટલાં કાવ્ય કેટલાં
ચિત્રો દરદા પ્રેર્યાં છે, તેનો પાર નથી.

અહીંયાં સંશયશીલ લોકો બોલી જઈશે કે, આ તો
સૌન્દર્યમાંથી પાછા ધર્મનીતિની વાત પર આવી ગયા!
x x x જે યથાર્થ મંગલ છે, તે આપણુ પ્રયોજન
સાધે છે, અને ઉપરાંત તે સુંદર છે;—અર્થાત્ પ્રયોજન
સાધવા ઉપરાંત પણ તેમાં એક પ્રકારનું અદેતુક આકર્ષણ
છે. નીતિ શાસ્ત્રો જગતના પ્રયોજનની દૃષ્ટિથી નીતિને
ઉપદેશ આપીને મંગલનો પ્રચાર કરે છે, અને કવિઓ

મંગલને તેની અનિર્વચનીય સૌન્દર્યમૂર્તિમાં જધાની પાસે વ્યક્ત કરે છે

વસ્તુતઃ મંગલ સુંદર છે, પરંતુ આપણા ઉપયોગમાં આવે છે તેટલા માટે નહિ. x x x મંગલ માનવું સમસ્ત જગતની સાથે એક પ્રકારનું ગલીરતમ સામંજસ્ય હોય છે, સઘળા મનુષ્યોના મનની સાથે તેનો નિગૂઢ મેળ હોય છે. સત્યની સાથે મંગલનું આ પૂર્ણ સામંજસ્ય જોવાથી તેનું સૌન્દર્ય આપણને તર્તજ જ જણાઈ જાય છે. કર્ણના સુંદર છે, ક્ષમા સુંદર છે, પ્રેમ સુંદર છે. શનદલવાળા પદ્મની સાથે કે પૂર્ણિમાના ચાંદની સાથે તેની દુલના થઈ શકે; એ પદ્મ અને એ ચાંદની મારફત પોતાનામા, તેમજ આસપાસના જંગમમા તેનું એક પ્રકારનું વિરોધહીન લાગણ્ય છે તે સમજને અનુકૂલ છે. આપણાં પુરાણોમા લક્ષ્મી કેવળ સૌન્દર્ય કે ઐશ્વર્યની દેવી નથી, પરંતુ મંગલની પણ દેવી છે

સૌન્દર્યમૂર્તિ જ મંગલની પૂર્ણમૂર્તિ છે અને મંગલમૂર્તિ જ સૌન્દર્યનું પૂર્ણ સ્વરૂપ છે.

સૌન્દર્ય પ્રયોજનથી અતિરિક્ત છે તેથીજ આપાં તેને ઐશ્વર્ય સંપન્ન માનીએ છીએ. આથીજ તે આપણાં નવાં સ્વાર્થના દારિદ્રમાથી પ્રેમમા મુક્તિ આપે છે.

મંગલે, સૌન્દર્યને માત્ર આજ્ઞથી જોવા કે છુદ્ધિથી સમજવા ઉપરાંત, વધારે વ્યાપક, વધારે ગંભીર બતાવી

મનુષ્યની નિકટ આપ્યું છે. ઈશ્વરની સામગ્રીને તેણે માનવીની સામગ્રી બનાવી દીધી છે. વસ્તુતઃ મંગલ માનવનું નિકટવર્તી અનંતરતમ સૌન્દર્ય છે; અને એથી જ આપણે ધણીવાર તેને સહજભાવે સુંદર તરીકે ઓળખી શકતા નથી; જ્યારે એ બોધ, આપણામાં જાગ્રત થાય છે, ત્યારે આપણે પ્રાચ્ય વર્ષાની નદીની જેમ જલોલ્લસ ભરાઈ જાય છે. તે વેળા તેના કરતાં વધારે રમણીય કાંઈ જ આપણને લાગતું નથી.

માનવની શક્તિ અને તેની ભક્તિ ત્યાં પોતાની સૌન્દર્યરચનાને ભગવાનના મંગલરૂપને ડાળે પડખે બેસાડીને કૃતાર્થ થઈ છે, ત્યાં તે મિલન-મંદિરોનું ખૂબ વિકટ સ્થળમાં પણ રક્ષણ કરવાના આપણે પ્રયત્ન આદર્યા છે. જેમ વિધુની સાથે જ લક્ષ્મીનું મિલન પૂર્યું છે, તેમ મંગલની સાથે જ સૌન્દર્યનું મિલન પૂર્યું છે. પ્રત્યેક સમયનામાં આ ભાવ છૂપાયેલો રહેલો જ છે.

એવે, એક દિવસ જરૂર આવશે, જ્યારે સૌન્દર્ય વ્યક્તિગત સ્વાર્થદારા બદ્ધ, ઈર્ષ્યાદારા વિક્ષેપે ભોગદારા જીવ્યું થશે નહિ; જ્યારે તે શાંતિમાં અને મંગલમાં નિર્મલભાવે રક્તિ પામશે. ત્યાં સુધી સૌન્દર્યને આપણે આપણી વાસનાથી કે લોભથી મુક્ત રીતે ન જોઈ શકીએ, ત્યાં સુધી તેને પૂરું જોઈ ન શકી શકાય.

અશિક્ષિત, અસંયત, અસંપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જે કાંઈ જોઈએ છીએ, તેમાં આપણને તૃપ્તિ નજાતી નથી, માત્ર તૃષ્ણા જ મળે છે. ખાદ્ય મળતું નથી, માત્ર મદ્ય. ખવરાવીને આહારની સ્વાસ્થ્યકર અભિરુચિને સુધ્ધા તે નષ્ટ કરી દે છે.

આ આશંકાથીજ નીતિપ્રચારદ્વા સૌન્દર્યને દૂરથી નમસ્કાર કરવાનું ઉપદેશ છે. રજેને નુકશાન થઈ ખેસે, એ લયથી તેઓ લાલને માર્ગે પહોંચવાનો નિષેધ કરે છે. પરંતુ યથાર્થ ઉપદેશ તો એજ છે કે, સૌન્દર્યના પૂર્ણ અધિકારી થવા માટે જ સંયમ રાખવો પડશે. બ્રહ્મચર્ય આને માટે જ છે, નહિ કે પરિણામે શુદ્ધતા મેળવવાને માટે.

સત્યની અનુભૂતિ અને સૌન્દર્યની અનુભૂતિ એક થઈ જાય છે.

માનવનું સમગ્ર સાહિત્ય, સંગીત અને લલિતકલા જગત્તે અજાણ્યે પણ આ દિશામાં જ પ્રગતિ કરી રહ્યાં છે. મનુષ્ય તેના કાવ્યમાં, ચિત્રમાં, શિલ્પમાં સત્યમાત્રને ઉજાગર કરી રહ્યો છે પહેલા જે આપણી નજરે નહિ ચડવાથી અસત્ય જણાતું, તેને કવિ આપણી દષ્ટિ સમક્ષ લાવીને સત્યના રાજ્યની, આનન્દના રાજ્યની મર્યાદા ત્રધારી દે છે માનવ સાહિત્ય પ્રતિદિન સમગ્ર

સુચને, સમગ્ર અનાદિતને સભના ગૌરવમાં અવિષ્કૃત કરીને કલાસૌન્દર્યથી અકિત કરે છે જે માન પશ્ચિત દૃષ્ટિ તેને નિકટનું બનાવે છે, જે માન નજરે ચડતું, તેના ઉપર મન આધાર્ય છે

આધુનિક ઢવિએ જણાવે છે કે “Truth is beauty, beauty is truth” આપણી સુખ-મના કમલાવયા દેવી મરેસતી મૂર્તિમતી ‘Truth’ અને ‘Beauty’ એ ઉપનિષદ પશુ જણાવે છે ‘આનન્દરૂપમમૃતમ’ (જે કાર્થ પ્રકાશે છે, તે સમગ્ર તેમનું આનન્દ રૂપ છે, તેમનું અમૃત રૂપ છે) આપણી પચરજથી માડીને આકાશના પક્ષનો સુધી સમગ્ર ‘Truth’ છે અને સમગ્ર ‘Beauty’ છે સમગ્ર ‘આનન્દરૂપમમૃતમ’

સત્યનું આ આનન્દ રૂપ, આ અમૃતરૂપ દેખીને, તે આનન્દને વ્યક્ત કરવે. એ જ કાવ્ય સાહિત્યનું લક્ષ્ય છે જ્યારે તેને હૃદયથી મેળવીએ, ત્યારે જ તેનો સાહિત્યમાં પ્રકાશ મરી શકીએ છીએ ત્યારે જ સાહિત્ય કળા મૌલ્યનું સર્જન નહીં? જુ તે માત્ર હૃદયનો જ આધાર છે? સિમ્બલ અને આનન્દને હૃદય જ્યારે પોતાના એકબીજાના લાવામાં કે પાનિમાં કે ગર્જમાં ચિહ્નિત કરી ગયે છે—અને આમાં જ સર્જનનું નેપુણ્ય છે—ત્યારે તેમના સાહિત્ય, સંગીત, કે ચિત્રમાં બને છે

[સોદ્યબાન

જગતમાં માત્ર સન્ય છે એટલું જ જાણતા દોષએ, પરંતુ તેમાં આપણો કોઈ પ્રકારે અનંદ જ ન હોય, તો તે આપણા હૃદયને મારે નહિવત્ જ છે. આપણે આ વિશાળ જગતમાં દુન્યા છીએ, તેમાની ઘણી વસ્તુઓને આપણે આપણા જાનના ક્ષેત્રમાં આણી શક્યા નથી અને તેનો મોટો ભાગ આપણા મનોહર જગતમાં ભળીને આપણો પોતાનો ચર્ચ શક્યો નથી.”

આ જગતનો જેટલો ભાગ જાનદારા જાણીશું અને હૃદયદારા પામીશું, તેટલે અંશે આપણી વ્યાપ્તિ થશે, આપણો વિગતાર થશે જેટલે અંશે જગત મારાથી અતીત હોય, તેટલે અંશે હું નાનો ગણાઉં. તેથી જ મારી મનોવૃત્તિ, હૃદયવૃત્તિ અને કર્મશક્તિ, સમમને વધારેને વધારે અધિકૃત કરવાના પ્રયત્નો કરે છે. આમ કરવાથી જ આપણું અસ્તિત્વ સન્યમાં અને શક્તિમાં વધારે વિગતુત થતું જાય છે.

આ વિકાસની જાગૃતમાં સૌન્દર્યબોધ આપણા શા કામમાં લાગે? સત્યના જે વિગેષ અંશને આપણે ત્યાસ કરીને મુકર ગણીએ છીએ, તેને જ માત્ર આપણા હૃદયને મારે ઉજ્જવળ કરીને, જાણીના અંશને તે ગ્લાન અને તિરસ્કૃત કરે છે? જો એમ હોય, તો સૌન્દર્ય આપણા વિકાસમાં જાણીએ થાય; સમમ સન્યમાં હૃદયને વ્યાપ્ત કરવામાં તે એક અંતરાવરૂપ બને, અને સત્યની વચ્ચે વિવ્યાયલની માફક બેસું રહીને,

તેના સુદર અને અસુદર, આર્યાવર્ત અને દક્ષિણાત્ય, એવા બે ભાગ થીને, પરસ્પરમા આવડા જવાનો ભાગ પશુ દુર્ગમ થઈ મૂકે। પરંતુ મારો જણાવવાનો પ્રયાસ જ એ હતો કે, સૌદર્ય એવું નથી જ્ઞાન જેમ કમથ સમમ્ન સત્યને આપણી જુદિયક્તિના અધિકારમા આણવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે તેમ સૌન્દર્ય-બોધ પણ સમસ્ત મન્યને કમથ આપણા આનંદના અધિકારમા આણશે, અને ત્યારે જ તે સાર્થક થશે આ ચરાચર જગતમા જહુ જ સત્ય છે, માટે બધો જ આપણા જ્ઞાનનો નિષય છે, જહુ જ સુદર છે, માટે બધી આપણા જ્ઞાનની સામગ્રી છે

ત્રિશ્વમા કેવું ઉદાર પ્રાચૂર્ય છે અને છતાં કેવો કાણુ સયમ! તેની કેન્દ્રાતિત્ર (centrafigura) શક્તિ સખ્યૂર રીતે પોતાને ચારે બાજુ પ્રસારી રહી છે, અને કેન્દ્રાનુગ (centripetal) શક્તિ આ ઉદામ વૈચિત્ર્યના ઉત્સાસને એક પરિપૂર્ણ સામજસ્યમા મેળવી ગળી રહી છે। આ પ્રભાણે એક બાજુથી ઉદામ ઉત્સાસ અને બીજી બાજુથી મર્યાદિત સયમ એમ બંનેના છદે છદે સૌન્દર્ય વિસર્જન અને આકર્ષણની આ નિત્ય લીલા એ દ્વારા જ સુદર પોતાનો આરિખ્કાર કર છે x x x

જગતની આનંદલીલાને પણ જોટલે અગ્રે વધારે પૂર્ણ રૂપે જોઈ સકીએ, તેટલે અગ્રે સમજી સળીએ, કે સાર નરસુ, સુખદુઃખ, જીવન મૃત્યુ, એ બધાની અડની

અને પડતીથી વિશ્વસંગીનનો તાલ રચાય છે. સમગ્ર ભાવે જોઈશું તો જણાશે કે, આ તાલનો કયાંય ભંગ થતો નથી. સૌંદર્યની કયાંય લાઘવતા નથી. આ પ્રમાણે સૌંદર્યને જોતાં શીખવું, એજ સૌંદર્યબોધનું અંતિમ લક્ષ્ય છે. માનવની આ દષ્ટિ જેટલી ખૂલતી જાય છે, તેટલો જ તેનો, આનંદ જગતમાં પ્રસરતો જાય છે. પહેલાં તેને જે નિરર્થક જણાતું, તે કમ્પશન - સાર્થક જણાવા લાગે છે; પહેલાં જેની તરફ તે હિંદાસીન રહેતો, તેને તે પોતાની સાથે મેળવવા મથે છે, જેને પોતાની વિરહનો ગણતો તેને જુઠ્ઠાણાવે જોઈને તેનું યોગ્ય સ્થાન સમજી શકે છે અને એ રીતે તૃપ્તિ મેળવે છે. વિશ્વમાં સમગ્રભાવે સૌંદર્યને જોવાનું આ 'દૃષ્ટાંત', જગતને તેના આનંદદર્શિ અધિકૃત કરવાનો, આ ઇતિહાસ, માનવ-સાહિત્યમાં આપોઆપ રક્ષાય છે.

પરંતુ ઘણીવાર બને છે કે, સૌંદર્યને સમગ્ર સત્યમાંથી અગણ્ય કરીને જોઈએ છીએ, આ રીતે એક નવો સંપ્રદાય જાઓ કરીએ છીએ. યુરોપમાં સૌંદર્યવર્ચા, સૌંદર્યપૂજન, નામની એક ધૂન ચાલી રહી છે. જાણે કે સૌંદર્યનું કોઈ વિશેષભાવે અનુશીલન મોટું બહાદુરીનું કાર્ય ન હોય, એ રીતે એક સંપ્રદાય પોતાનો વિજય વાવટો ફરકાવી રહ્યો છે।

× × ×

જે સૌંદર્યનું આકર્ષણ માનવમનને આ પ્રકારે

આગરુ કરી દેતું હોય, જો તેની વાસનાને તેની ચારે
ખાજુની સાથે મેળ ન ખાવા દેતું હોય. જે પ્રચલિત
હોય તેને ઘુન્ન ગણીને, જે દિનકર દોય, તેને મામ્ય
ગણીને ઉપહાસ કરતું હોય, તો ધિત્રાનું છે તે સૌન્દર્યને !
આ તો દાક્ષિને જાણે પીસીને, તેની સવળા કાંતિ અને
રંગગદ્ગદ જતી કરીને, માન તેના અલ્પ મનને- ગાંજા લેવા
જેવું થયું !

જ્યારે મનુષ્યમા વિકૃતિ થાય છે, ત્યારે સૌન્દર્યને
તેની મર્યાદામાથી અવગ્રહ કરીને જીવે દેઝાણે લગાડવાનો
તે પ્રયત્ન કરે છે માથાને શરીરથી જુદું કરીએ, તો તે
શરીરની જોમ વિરદ્ધ જાય છે, તેમ સમગ્રમાત્રી જુદું
પડેલું સૌન્દર્ય સમગ્રનો વિરોધનું કગલુ જણાય છે
આમ કમળથી સૌન્દર્ય સત્યનો ઘટશત્રુ બને છે અને
તેનીજ સહાયનાથી સામાન્ય તરફ આપણી ઉદાસીનતા
જન્મે છે ખરી રીતે તે વેળા તે વસ્તુ સૌન્દર્યનો ધર્માર્થ
ધર્મજ ગુમાવે છે ધર્મ કહો, સૌન્દર્ય કહો કે ગમે તે
કોઈ મહાન વસ્તુને વિષે કહો, પણ જ્યારે જ્યારે તેને
લેરી લઈને, કોઈ વિશેષ રૂપ આપવાનો પ્રયાસ થાય છે,
ત્યારે ત્યારે તેનું અસલ સ્વરૂપ નાશ પામે છે

સ ધની સાથે આપણા હૃદયનું પ્રગાઠ અને અપ્પક
મિલન કરાવવાજ સૌન્દર્ય બોધ હસતે મુખે આપણા
હૃદયમા અવનીર્ણ થયો છે એ મિનનકાષ્ઠિયુ પ્રયોજન
વગરનું મિલન છે, માન આનંદનું મિલન છે

પરંતુ સૌન્દર્યબોધ, કેવળ સુંદર નામના સત્યના એક અંશ તરફ જ આપણા હૃદયને આકર્ષે છે અને બાકીના અંશમાંથી આપણા હૃદયને પાછું વાળે છે, એ જાતનું અન્યાયપૂર્ણ બદનામ શી રીતે ટાળી શકાય, એ વાત હું વિચારી રહ્યો છું.

શુ આપણી જ્ઞાનશક્તિએ જગતના સમસ્ત સત્યને હજીસુધી આપણી જાણમાં આપ્યું છે? શુ આપણી કર્મશક્તિ જગતની સમસ્ત કર્મશક્તિને આપણા વ્યવહારમાં ઉતારી શકી છે? જગતનો અસ્પર્શ જ આપણો જાણીનો છે, અધિકાશ અજ્ઞાપ્ય છે; વિશ્વશક્તિનો અસ્પર્શ જ આપણા ઉપયોગમાં આવે છે, અધિકાશને આપણે વ્યવહારમાં આણી શકતા નથી. તેમ લસે હોય છતાં, આપણુ જ્ઞાન તે જ્ઞાન અંશ અને અજ્ઞાત અંશના હંદને દરરોજ ધીરેધીરે ઘટાડતું જાય છે; અને મુક્તિજાળ ફેલાવીને જગતના સમસ્ત સત્યને ક્રમશઃ આપણી પુદ્ગિના અધિકારમાં આણી ગઈ છે, અને જગતને આપણા મનનું, જ્ઞાનનું, જગત બનાવી ગઈ છે. આપણી કર્મશક્તિને વ્યવહાર દ્વારા ક્રમશઃ પોતાની દરી રહ્યું છે અને વીજળી, જળ, અગ્નિ, વાયુ વગેરે પ્રતિદિન આપણુ બૃહદ્ કર્મશરીર બનાવતા જાય છે.

આપણો સૌન્દર્યબોધ પણ ક્રમશઃ સમસ્ત જગતને આપણા આનંદનું જગત બનાવી રહ્યો છે અને તે તરફ તેની ગતિ છે. જ્ઞાન દ્વારા સમસ્ત જગતમાં પોતાના

મનને વ્યાપ્ત કરવું, કર્મદ્વારા સમસ્ત જગતમાં પોતાની શક્તિને વ્યાપ્ત કરવી, અને સૌન્દર્યબોધ દ્વારા સમસ્ત જગતમાં આપણા આનંદને વ્યાપ્ત કરવો, એજ મનુષ્ય-સ્વતુલ્ય લક્ષ્ય છે. અર્થાત્ જગતને જ્ઞાન રૂપે, શક્તિ રૂપે, અને આનંદ રૂપે ઉપલબ્ધ કરવું, તેનું નામ જ મનુષ્ય-સ્વતુલ્ય કહેવાય.

[સાહિત્ય અને સૌન્દર્ય

ચિત્રકલા: આનંદના મીનમાં

એક ભુદ્ર ભુદ્રભુદ્ર

ચિત્રની સૃષ્ટિમાં ધૂસી જઈને મેં પેલી અંગ્રેજી કહેવાતનું સંપૂર્ણ દૃષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું છે કે, જેમને પોતાના અજ્ઞાનની ખજાર નથી દોતી, એવાઓ, દેવી દિરસ્તાઓ જ્યાં પ્રવેશવાની હિંમત પણ ન કરે, તેવા પ્રદેશમાં ધસી જાય છે! મારે ય આવી ચેષ્ટા કરવા માટે ક્ષમા માગવાની રહે છે. એક કલાકાર તરીકે, હું આવી હિંમતનો કોઈ દાવો કરી શકું એમ નથી; કેમકે અણુધડ માણસની જેમ આ મારી અજ્ઞાન હિંમત છે—જેમ કોઈ માણસ સ્વપ્નની અંદર ખતરનાક માર્ગ ઉપર ચાલતો હોય, અને છતાં બચી જાય, તો તેનું કારણ એટલું જ કે તે એ ભય પ્રત્યેજ અધ છે!

મને વાળપણથી જ એક માત્ર તાલિમ મળી હતી,

"લય" ની તાલિમ—વિચારમાં લય, અવાજમાં, સૂરમાં લય. મને એટલી સમજ પડી હતી કે મનસ્વી, ચંચલ તરંગને અને ક્ષુદ્ર-ક્ષુલ્લકતાને જો કોઈ વાસ્તવતા બક્ષતું હોય તો તે છે લય. અને એથી જ, જ્યારે મારાં હસ્તલિખિત લખાણમાં મેં કરેલી એકછાકો, કેમ જાણે પોતે પાપાત્માઓ ન હોય નેમ મુક્તિની યાચના કરતી, મારી આંખો ઉપર, અસંબધ દૃશ્યતા દ્વારા હણી કરતી હતી, ત્યારે મેં મારી સહજ પ્રવૃત્તિ પાછળ સમય આપવા કરતાં, એમને (એકછાકોને), લયની કુણાપૂર્ણ નિશ્ચિતતામાં ઉગારી લેવા પાછળ ઘણો બધો સમય વ્યતીત કર્યો.

આ ઉધ્ધારક પ્રવૃત્તિમાં હું એક ઉપક્રિત એ જાણુવા પાગ્યો કે, આકારોના નિશ્ચમાં રેખાઓની અંદર પ્રાકૃતિક પસંદગીની અખંડ પ્રવૃત્તિ ચાલ્યાં કરતી હોય છે; અને જેમના પોતાનામાં સ્વરાવરોહની યોગ્યતા હોય, તેવી રેખાઓજ જીવી જાય છે; અને મને લાગ્યું કે પેલી શુદ્ધીન અસંગતિઓથી બેકારીની સમસ્યાને પરિપૂર્ણતાની આંતરિક સમગ્રતામાં રૂપાંતરિત કરવામાં જ સર્જનથીલના રહેલી છે.

મારા ચિત્રો રેખાઓમાંની મારી કાવ્ય પ્રવૃત્તિ છે. અને કદાપિ જો તે કીર્તિદા બનવાની હોય તો તેની પાછળ એ કારણ નહિ હોય કે, તેઓ કોઈ વિચારનો પરામર્શ કરે છે, અથવા કોઈ ઉપક્રિતનું પ્રતિનિધિત્વ

કરે છે, પરંતુ એટલા માટે હશે કે, મુખ્યતઃ તેઓ આકાર-જે આખરી છે-તેની અમુક લયબદ્ધ મહત્તાને પ્રગટ કરે છે.

સૂરની સૃષ્ટિ અનંતના મૌનમાં દુઃખ છુદ્ધ છે. વિશ્વને કોઈ લાપા હોય તો તે કેવળ અસિન્ય જ છે; તે વિગ્રો અને નૃત્યની વાણીમાં જ વાતો કરે છે. આ સૃષ્ટિનું પ્રત્યેક તત્ત્વ રેખાઓ અને રંગોના મૂક સકેત દ્વારા એ હકીકત જાહેર કરે છે કે, એ કોઈ કેવળ તકબદ્ધ અમૂર્તતા નથી, અથવા તો કેવળ તે ઉપયોગની ય યીજ વસ્તુ નથી; પરંતુ તે સ્વયમ્ વિરલ છે. અને તેના ગર્ભમાં અસ્તિત્વનું સ્હરય છે.

એવી અસંખ્ય વસ્તુઓ છે, જેને આપણે જાણીએ છીએ; પરંતુ તેઓ નૃકસાનકારક છે કે લાભદાયી છે એ હકીકત બાજુ પર રાખીને, આપણે એમના સત્યના આગવા ગૌરવનો અસ્વીકાર કરતા નથી. પુષ્પ પુષ્પ રૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે એ ખૂરતું છે; પરંતુ મારી સિગરેટને મારા ઉપર પોતાની પ્રતીતિ માટે અન્ય કોઈ અધિકાર નથી, સિવાય કે મારી ધુમ્રપાનની આદતને તે વશ છે.

પરંતુ બીજી એવી યીજો હોય છે, જે લય અથવા તો સ્વલાપની, ગતિશીલ ગુણવત્તાને કાંઈ આપણને તેમની હયાતી સ્વીકારવાની ફરજ પાડે છે. એ તો, સર્જનના મંથમાં રંગીન પેનસિલથી અંકિત કરેલ

વાક્યો સમાન છે જેને આપણે નજીકથી જાણ કરી શકતા નથી જાણે એ આપણને સાદ પાડી મૂકી રહ્યા છે 'જુઓ, હું અહીં છું' અને એ સાલજી આપણું મન પોતાનું શિર ઝુકાવે છે, અને જો એને સામે પ્રશ્ન કરવું નથી કે, 'તું શું કામ અમિત્વ ધરાવે છે?'

ચિત્રમા કનાકાર નિઃશ્વક નાસ્તવતાની લાખા સજ્જ છે, અને આપણે એ જોઈએ છીએ એટલું જ આપણા સંતોષ માટે બસ છે એ ચિત્રમા રૂપવતી રમણીનું પ્રતિનિધિત્વ ન થે હોય બલકે રઠિયાળ મર્દાલનું હોય, અથવા તો જેના સંન્યની બાહ્ય સામિતી પ્રકૃતિમા રહેલી નથી, પણ કેવળ પોતાની આંતરિક કલાત્મક મહત્તામા જ છે, એની કોઈક ચીજનું ય પ્રતિનિધિત્વ હોય

લોકો ઘણીવાર મને માન ચિત્રોનો અર્થ પૂછે છે, ત્યારે હું માગ ચિત્રોની માફક મૂંઝા ગૂંઝુ છું એમનું કામ છે વ્યક્ત કરવાનું, સમજૂતિ આપવાનું નહિ એમના દેખાવ પાછળ એવો કોર્ડ બાહ્ય હોય નથી, જેનું વિચારોએ સંશોધન કરવાનું હોય, કે શબ્દોએ આલેખન કરવાનું હોય એ દેખાવ જો એનું આખરી સત્ત્વ પ્રગટ કરે, તોજ તે ટકી જાય છે નહિ તો તેમનો ઇન્કાર થાય છે અને તે બુદ્ધાઈ જાય છે લલેને પત્રી તેનામા કેક પૈરાનિક સત્ય અથવા નૈનિક ન્યાયસત્યતા રહેલી હોય x x x

પ્રેમને કલા સાથે જે ઘનિષ્ટતા છે, એ અચ્છુનીય છે. કર્તવ્યને તો લાલની માત્રાથી માપી શકાય છે; ઉપયોગિતાને ય નફા અને સલામતી માત્રાથી માપી શકાય છે, પરંતુ કલાતુ માપ તો તેના પોતાના સિવાય ખીજા કશાથી શક્ય નથી. જીવનનાં ખીજાં અનેક ભળે છે, જે આગંતુકોની જેમ આવે છે ને જાય છે. પરંતુ કલા એ તો અતિથિ છે. જે આવે છે ને વસી જાય છે. ખીજાં અગન્યનાં હશે, પરંતુ કલા અનિવાર્ય છે.

સંસ્કૃતિ ચિંતન

ભારતીય સંસ્કૃતિ

આપણે પુરાતન ભારતનાસીએ જીએ, ખૂબ પ્રાચીન, ખૂબ શાત હું ઘણીમાર મારા પોતાનામા આપણી આ જાતિગત પ્રકાશ પ્રાચીનતા અનુભવુ છું જ્યારે ધ્યાનપૂર્વક અતરમા નિરીક્ષણ કરુ છું, ત્યારે જોઉં છું કે ત્યાં કેવળ ચિંતન, વિશ્રામ અને વૈગમ્ય ગહેના છે જાણે બહાર એક સુદીર્ઘ છુટી વિસ્તરેલી છે ત્યાં જાગતના પરોઢમા આપણે કચેરીના મમ પતાની આવ્યા જીએ, એટલે આ જાગતા જમોરે, જ્યારે જીમ જાધા મમમા મુથાયેલા છે, ત્યારે આપણે મારણા બધ કરીને નિશ્ચિત મને વિશ્રામ કરીએ છાએ x x x

એવામા એકાએક માલુમ પડ્યું કે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે

x x x હાથે ભારતસ્થના કોટની દીવાલ ભાગી નાખીને આ ખુલા વિશાળ કર્મક્ષેત્રમા આપણને કોણ લાવીને જિભા કર્યો! આપણે ત્યારે આ માનસિક બંધબાધીને કાળસ્રોતને રોકી દઈ, બધું પોતાના મનને કાષે એ રીતે ગોઠવીને મોકા હતા ચચન પગિવર્તન ભારતનાની

બહાર, સમુદ્રની પેઠે રાતદિવસ ગળ્યા ધરતું હતું. આપણે
અટલ સ્થિતિમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈને ગતિશીલ સંસારનું
અસ્તિત્વ બૂલીને બેઠા હતા એવામાં કાચું જાણે કયા
છિદ્ર વાટે ચિરઅશાંત માનવપ્રસાદે આપણામાં પ્રવેશ
કરીને, મધુ ધૂળધાણી કરી નાખ્યું ! પુગલનમાં નવીન
બેગનીને, નિશ્વાસમાં સશ્વર લૂનીને મતોલમાં દુગશાનું
દુખ નાખીને મધુ બિધુ ચણું કરી નાખ્યું ! x x x

કાગના વેગવાળા પ્રવાહમાં, પગિમિનના-આલાહલના
કેન્દ્રસ્થળમાં, પ્રકૃતિના હજારો શક્તિઓની ગજુર ગબૂમિની
પથમાં, સશ્લુષ્ઠ થનાથી એક પ્રકારની ખૂમ સખત
અળાણી અને સરકૃતિ મળે છે, એ સાચું છે ખરું,
પણ નિર્જનતા, નિસ્તબ્ધતા, અને ગલીગ્તામાં ઊતરીને
ઝાંઝ પણ રત્ન મેળવી શકતા નથી એનું શી રીતે કહેવું ?

આ અચાગ સંસારસમુદ્રની વચમાં એ નિસ્તબ્ધતાની
તક કોઈપણ જાતિને મળતી નથી, કેવળ ભારતનાં
જ દેવયોગે આખી પૃથ્વીમાં એ નિશ્ચિંતતા મળી હતી.
અને તેણે જ અનન્ય સ્પર્શમાં અવગાહન કર્યું હતું,
એમ લાગે છે જગન જેમ અસીમ છે, તેમ માનવ આત્મા
અસીમ છે જેમણે તે અનાવિષ્કૃત આતર્દેવના ગસ્તાની
પણ સોવ ની હતી, તેઓને નહુ સત્ય, અને કોઈ
નવો આનંદ મળ્યો નહોતો, એમ કહેવું એ તદ્દન
અશ્રદ્ધાળુના જેવી ગાત છે

ભારતનર્પ ત્યારે એક બધ જારણાવાળા નિર્ગન
 રહસ્યમય પ્રયોગધર જેવો હતો. તેમા એક અપૂર્વ માનસિક
 સરૂતિની છૂપી કસણી ચાલતી હતી. યુગેયના મધ્યયુગમા
 મીમિયાગરો છૂપા ધન્ના ભરાઈને જાત જાનના અદ્ભુત
 યત્ન નો લક્ષને ચિજીવનગ્રસ (elixir of life) - આખે
 હયાત ગોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, તેમ પ્રમાણે
 આપણા જ્ઞાનીઓએ સારચેતી પૂર્વક આધ્યાત્મિક અમરતા
 પામનાના ઉપાયનો ગોધ કરી હતી. તેમણે એવો પ્રશ્ન
 પૂછ્યો હતો કે, 'ચે નાહં જાટતા સ્યામ કિમહં
 તેન કુર્યામ્' । — 'જેનાથી હું અમર ન થઈ શકું
 તેને લઈને મારે કરવાનું શું? અને અત્યંત હું માધ્ય
 ઉપાય વડે અતરમા તે અમૃતરસની ગોધમા મકયા હતા

તેમાથી શું થઈ શક્ય કોને ખગર છે? આજેકીમાયા
 જેમ કેમિશ્રી જન્મી, તેમ તેમની તે તપસ્યામાથી
 માનનીની શી ય એક નિગૂઢ નૂતન શક્તિની શોધ થઈ
 શકત, તે આજે જાણુ કહી શકે :

× × × પરંતુ પૃથ્વીના લોખાએ તે પ્રયોગશાળામા
 ચેમીતે શું જોયું? એક છર્ણુ તપસ્વી, તેને રજ નથા,
 બૂલયુ નથી, પૃથ્વીના ઈતિહાસની ખગર નથા, તે જે
 વસ્તુ કહેવા માગે છે, તેને માટે હજી કોઈ પ્રતીનિગમ્ય
 લાખા નથી, પ્રયશ્નગમ્ય પ્રમાણુ નથા, આયત્નગમ્ય પન્નિ-
 લાખ નથા.

પરંપરા, ક્ષત્રિ અને માટીના પૂતળા હિન્નમૂલ શુદ્ધ ભૂતકાળ
અને ઉદ્દલિન્નકિસનના હવન્ત વર્તમાન રૂપો જ
સમાવે પામે છે શાસ્ત્ર જ્યા પડેતા જ, ત્યા પડેતા જ
રહે છે, અને શાસ્ત્રને ટાકી ધરે, જ્યા હજારો પ્રધાન
કીટના પ્રાચીન રાક્ષસ બધાયા છે, ત્યાં પણ કોઈ અનમ
ભક્તિપૂર્વક હાથ અડાડતો નથી મરના અક્ષર અને
મથકીના હિતો-મને અહીં સમાન સન્માનના શાસ્ત્ર
સેખાય છે અહીંના પીપળાએ ફાડી નાખેના ભક્ત મદિમા
દેવતા અને ઉપદેવતા એક જ આશ્રય વર્ધને વિનાજો છે

શુ આ તે તમાગ જગત સુદ્ધના સૈન્યશિબિર સ્થાપવાનું
સ્થાન છે ? અહીંના તૂટેલા પાયા શુ તમાગ યત્રો
અને મારખાના, તમાગ અમિશ્વસિત સદ્ગુણાલુ સોહદાન
વેના કાગળા બાધવાને યોગ્ય હ ? તમાગ અચળ
ઉદ્યમના વેગમાં એની પ્રાચીન ઇંટોને ભોય ભેગી કરી
શકજો ખગ પરંતુ ત્યારે પછી પૃથ્વી !! આ અતિ
પ્રાચીન સમ્પ્રદાયી જાતિ કયા જર્ધને જિંદી રહેશે ?
આ નિશ્ચય નિમિત્ત મહાનગર પણ ભાગી જતા, હજારો
મૃત રોનો જે એક વૃદ્ધ અનૈત્ય અહીં સદા એકાતમા
વસતો હતો, તે પણ એમએક નિરાશ્રય થઈ પડશે

ભારતવર્ષે સુખ માગ્યું જ નહોતું સતોય માગ્યો
હતો, અને તેણે તેની સર્વનો ભાવે સર્વ જ પ્રતિષ્ઠા કરી
છે હવે તેને કશું કરવાનું રહ્યું નથી મદ્દ તે પોતાના
નિશ્ચાનખડમાં પેસીને તમારો ગાંડો હવન ઉપવ

જોધને, તમારી સંસ્કૃતિના અતિમ પગિયામ વિશે મનમા
 ને મનમા સશય અનુભવી શકે એમ છે તેને એમ
 સાગના સહન છે કે, જતે દહાડે આખરે તમારે
 એ દિવસ કામ બધ કગ્ગુ પડશે ત્યારે શુ આમ ધીરેથી,
 આમ ત્વાલાનિક રીતે આના નિઆમમા તમે જીતરી
 શકો? ખગ? ઉદ્દેશ્ય જેમ કમે કમે સહયમા નિ ગેય
 થઈ જાય છે, ગરમ દિવસ જેમ સૌન્દર્યથી પગિપૂર્ણ
 થઈને સધાના અધકારમા અવગાહન કરે છે તેની મધુ-
 સમાપ્તિને તમે પામી શકો? ખગ? કે પછી ધન જેમ
 એકાએક ખોટકાઈ પડે છે, ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે
 નગળ અને ગરમી ભેગી કઠી કઠીને એ ડન જેમ એકા
 એક ફાટી જાય છે, એક જ પાટા ઉપર ચાલતી જે
 મામસામેથી આવતી ગાડીઓ પગપગ અથડાઈને જેમ
 અનગમાત જોધો વળી જાય છે તેન પ્રાગ વેગથી એક
 પ્રકારની-અનગમાત ધયા જેવી-રુમાપ્તિ પામશે?

અત્યારે આપણે જે સસારમા અચાનક આની પડયા
 છોએ ત્યા પ્રાણ અને મનનુ નક્ષાણ કગ્ગુ હોય તો, અર્ધન
 કુન કુન આચાર નિચાર વિશે ચૂંચ મરી કરીને, નઅને
 છેડો જીએ જાણને, નાકન ટેરુ ચટાનાને, ખૂંગ
 સાવચેતીથી-અણે આ નિશાળ વિચ્ચસ નાગ એક જીડડો
 ન હોય-એમ પૃથ્વી ઉપર હગ્ગર મ્થ ચાતરાનુ નની
 હવે જે પ્રતિ જાજોધતી હોય તો, મનની નિશાળ ઉદારના,
 તર્વાંગીય નિગમય સ્વચ્છના, શરીર અને બુદ્ધિની

માટે હે વૃધ્ધ, હે ચિગાવુ હે ઉત્સીન, તું જિડા પોલિટિશ્વ એન્જિનેયર — રાષ્ટ્રીય ચળવળ — કર, અથવા દિનસે પથારીમાં પડ્યા પોતાના પુરાતન યૌવનકાળના અતાપની ઘોષણા કરીને, છુર્ણઅસ્થિ આરક્ષાલન કર, જો કે એથી, તારી લજ્જતુ નિરાગ્રહ નરે થાય

પશુ મારુ મન એ માટે તૈયાર થવું નથા x x x
આમ છતાં, હોડી તગતવાની ઇચ્છા તો છે જ્યારે જોઈએ હોએ કે માનવપ્રનાદ ચાલ્યો જાય છે ચારેકાર વિચિત્ર કલ્પોલ, ઉદ્દામ વેગ પ્રમળ ગતિ, અનિશ્ચાત કર્મ ચાલ્યા જ કરે છે, ત્યારે મારુ પશુ મન નાચી જોડે છે ત્યારે એની ઇચ્છા થાય છે, જોકે વગસના ગૃહબંધન તોડી નાખીને એકદમ બહાર નીકળી પડુ પરંતુ ત્યાર પછી ખાલી હાથ લાણી જોઈ વિચાર મડુ છુ કે, લાધુ કયા છે ? હૃદયમાં તે અસીમ આશા, ઇવનમાં તે અત્રાન્ત બળ, શ્રદ્ધાનો તે અપ્રતિહત પ્રભાવ મ્હા છે ?

x x x ત્યારે જોડો જોડો મનને એતુ કહીને સમજવું છુ કે, આપણે મન બનાવી શકતા નથી જન્મના બધા નિગૂં રહરો રોધી મઢી શકતા નથી, પરંતુ પ્રેમ વગસારી શકીએ છીએ, ક્ષમા કરી શકીએ છીએ અને એકબીજાને ખાતર જગ્યા કરી આપી શકીએ છીએ કુ સાધ્ય દુઃખાએ ધાધા ધર્ષને ફરસાની ની જરૂર છે ? ભલેને એક ખૂણે પડી રહ્યા ..

પગંતુ દુઃખ છે, દારિદ્ર્ય છે, બળિયાના અન્યાયાર, નગળાના નસીબે અપમાન છે, ખૂલ્યાગં જેસીને, માત્ર ધરકામ અને આતિથ્યસહકાર કરવાથી એનો શી રીતે પ્રતિકાર કરી શકીશુ ?

હાય ! એજ તો ભારતવર્ષનું દુઃખ છે. આપણે કોની સાથે યુદ્ધ કરીશુ ? કહોગ માનવપ્રતિભાની ચિન્તન નિષ્ફુટાની સાથે, ઈસુ ખ્રિસ્તની પવિત્ર રક્તધાના જે અનુકરણ દારિદ્ર્યને આજે પણ કોમળ બનાવી શકી નથી, તેજ પાપાણની સાથે ? x x આપણે એ આદિગ પશુપ્રતિભાને શી રીતે જીતવાના હતા ? સભા ભરીને ? અગ્રજી ઢળીને ? આજે ઘોડી બીખ પામીને અને કાસે ઘોડા માગ ખાઈને ? એ કદી બનેજ નહિ

ત્યારે પ્રમળના જેવા પ્રમળ ધર્મને તે યથા શકે ખરું ? પાશુ જ્યારે વિચાર ઢળીને જોઈએ હોય છે, સુરોપ કટકુ પ્રમળ છે, ફેટેફેલે કાંણે પ્રમળ છે, જ્યારે એ દુર્દાન્ત શન્તિને એક વાગ તનમનથી સર્વતોભાવે અનુભવીને જોઈએ હોયે, ત્યાર પછી કશી આશા બધાય છે ખરી ? x x x મનુષ્ય-વ મેળવવા માટે તો મહાન મિથ્યા કરતા નાનું મત્ત્ય પુષ્કળ પધારે મૂલ્યવાન હોય છે

x x x બહી જીવન અને મૃત્યુ, સુખ અને દુઃખ આશા અને નિરાશાની સીમારખા લુપ્ત જેની યથા ગર્જ છે, અનિષ્ટ અને કર્મકાંડ, વૈનય અને સંસારવાના માથો સાથે જ દોડના ગજા છે આત્મિક અને અના-

અભિષેકના ગાનની શિશુમળ અને ત્રિઆમ્લીન તત્પ તા
કેળવરી લેદગી

સાધારણ પૃથ્વીનો સ્પર્શ પ્રથમ નપૂર્વ દાગીને, મહા
માન્ય મગ્ન ચતુરે નદા ધાર્ધ માહુને, લાકીદૂળીને,
ખીમ ખધાને હલકા મગ્ન તેમની ધૂગા રીને આપણે જે
ગીતે બધના હતા તે તે આખ્યાતિન જાહુગીરી ધર્ધ
એ જાનની અતિ વિનાસિતાથી મગ્ન બન્ય ધીમે ધીમે
અસ્પર્શ અને વધુ ધર્ધ નય છે

જરૂર વસ્તુનેજ કામના આનંદુમા લાકી રાખી રાખ
છવને પણ જે અપત્ત મગ્ન ગમવાને માટે નિર્મલ
મહત્તિકના આગ્રહનમા રાખવામા આવે તો, ધૂગને તે
અનુકાષી શકાય એ ખરું, પણ તેની સાથેસાથ સ્વાસ્થ્ય
પણ અનુકે મલિનતા અને છવન-નેતે જ ધધાસલા
જોખા દવામા આવે છે

*

આપણે જ ૧૭ ખરખર એક નાનિના નામને જોખાવે
કેની જાતિ હતા, ત્યારે આપણી પાસે મુધ, વાણિજ્ય
દિ ૫ દિશમ આવાગમન ખી- પ્રજાઓની સાથેતે
વિગ્રા પામળ દિગ્ગતિ વી જાગ અને વિચિત્ર ઔષધ
—એ મધુ હતા x x x

આપણે જે સ્વપ્ના કરીએ છીએ કે, આપણી સહિત
નગ આખ્યાતિન હતી, આપણા ઉપવાસ-દીપ્ત પૂર્વે
તત્પ જ મગ્ન એકના એકના બેસી, પોતાના છવાતમાને

હ થમા સમ, આખો વખત તેને સનાણુ પર ચઢાયા કરતા હતા, તેને જિનકુલ ક્રમાતીત, અનિ સુદમ વર્ગોતિની રખા જેવો જનાની દેખાતો પ્રવન કરતા હતા, એ કેવળ ક'પના જ છે.

આપણી તે સર્વાંગસપન્ન પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ધણા દિવસ થયા પચ વને પામી ગઈ છે, આપણે વર્તમાન સમાજ તેની જ ટ્રેનચોનિ માન છે આપણા અન્યત્રના સગખાપણાને આધાર આપણે માનીએ ખીએ કે, આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિને પણ આજ પ્રમાણે દેહનો લેશ હતો નહિ, ફક્ત એક પ્રકારની આધ્માત્મિકતા હતી, તેમા પૃથ્વી, ખાણી કે તેજનો સ્પર્શ સુદા નહોતા, કેવળ ચોડો નાયુ અને વ્યોમ હતા.

એ મહાભાગત વાચીએ તોય ખમર પડી જાય કે, આપણી તે જમાનાની સંસ્કૃતિમા જીવનનો આ વેગ કેટલો બળવાન હતો તેમા કેટલા પરિવર્તન, કેટલા નમાજ પ્રિધ્વવ, કેટલી વિગેધી શક્તિઓનો સર્ધ જોવામા આવે છે તે સમાજ ઝાંઝ પણ એક પરમ બુદ્ધિમાન, શિષ્ય-ચતુર વ્યક્તિનો અહસ્તગચિન, અતિ મુદ્દ વ્યવસ્થિત, મમભાવયુક્ત થતો સમાજ નહોતો જે સમાજમા એક બાલુએ લોભ, હિંસા, લય, દ્વેષ, અસવન અહંકાર અને ખીજ બાલુએ મિનય, વીગ્તન, આત્મ ત્યાગ, હિંસા મહત્તા અને અપૂર્વ લાભમાસાધ

મનુષ્યચરિત્રને સર્વદા સ્થોત્રી નાખીને જાગ્રત ગામતા
હતા તે સમાજમાં બધા પુરુષો સજ્જન, જ્યાં સ્ત્રીઓ
સતી જરા શ્રાવણો તપ પગાયણ નહોતા x x x

તે વખતનો સાજા સારુ અને ખોટું, અધકાર
અને પ્રાચીન — એ જગતે લીધે જીવનના નિષ્ફળતાવાળો હતો,
માનવ સમાજ અસ્થિત, વિભક્ત, સંયત, અમાર્ગિક
કનાકૃતિ જેવો નહોતો અને તે વિષ્ણુસક્ષુધ્ય નિશ્ચિન
માનવદત્તિના સંઘાતદ્વારા સર્વ જાગ્રત, શક્તિપૂર્ણ સમા
જમાં આપણી પ્રાચીન વ્યુદ્ધોદ્ધક શાલરાશુ સંસ્કૃતિ
ઉત્તમ મરતકે વિહતી હતી

તે પ્રાચીન વેગવાન સંસ્કૃતિને આજે આપણે જિનકુલ
નિર્ગોળ, નિર્વિરોધ, નિર્વિકાર, નિરાપદ, નિર્દોષ કલ્પી
લક્ષણે મહીએ છીએ કે, અમે તેજ સમ્યક્ જાતિના છીએ,
અને તેજ આધ્યાત્મિક આર્યો છીએ, અમે તો માન
જપ તપ કરીશું, પક્ષાપક્ષી કરીશું સમુદ્રયાત્રાનો નિરોધ
કરી, ખીજી જાતિઓને અસ્પૃશ્ય વર્ગમાં ગણી, અમે તે
મહાન પ્રાચીન હિંદુ નામને સાર્થક બતાવીશું

પરંતુ એના કરતાં જો સર્વ નહોતું ગણીએ, માન્યતા
પ્રમાણ કાર્ય કરીએ ધરના છોકરાને દગવાનું બૂદમાં
દબૂરી, સમાજને માથે જોગજોગ ન બનાવના સત્યનું શિક્ષણ
આપી સરન, સંજી, દંડ બનાવીને ઉત્તમ મરતકે જિના
રહેતા હોય શકીએ, જો મનમાં એવી નિગહિમાન ઉદારતા
સેરી શકીએ, કે ચારેકારથી શાન્ત અને મહત્ત્વને આનંદ

અને વિનયપૂર્વક આદરમાન સાથે જોનારી લારીએ, જે સગીત શિષ્ય, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન વગેરે વિવિધ વિદ્યાની આલોચના કરી, દેશવિદેશમા મુસાફરી કરી, પૃથ્વીમા બધું તીરીતીંગી (ઝીરુનટ પૂર્વક) જોઈને, પોતાને બધી દિશામા રતન અને વિકસિત કરી શકીએ, તો હું જેને 'હિંદુવેડા' કહું છું, તે ટકરો કે દેમ એ કહી શકતો નથી, પરંતુ પ્રાચીન યાજમા જે સજીવ સચોટ, તેજસ્વી હિંદુ સંસ્કૃતિ હતી, તેની સાથે આપણે ઘણી બાબતમા એક્ય સાધી શકીશું.

નર્મમાનકાળમા લાગુનર્પની પ્રાચીન સભ્યતા આજુ માના પૃથ્વીરિયા કોવસા જેની છે એક સમયે તેમા જ્યારે વધઘટનો, આપલેનો નિયમ ચાલુ હતો, ત્યારે તે વિપુલ અગ્ન્યશ્વે જીવતી હતી ત્યારે તેમા વસત વર્ષાનો સજીવ સમાગમ અને ફલપુષ્પ પાલનનો સ્વાભાવિક વિકાસ થતો હતો. અત્યાર હવે તેનામા વૃદ્ધિ નથી, ગતિ નથી, એટલે કે તે બિનજરૂરી છે એમ નથી તેમા અનેક યુગની ગરમી અને પ્રગટા ગુપ્તભાવે નિનાજે છે, પરંતુ આપણે મન તે અધકારમય અને શીતલ છે આપણે તેમાથી રમતમા ગાઢ કાળા રંગના અહકારની ગતિઓ ગચીએ છીએ કારણ પોતાના હાથમા જે અગ્નિશિખા ન હોય તો, કેવળ ગવેપણા દ્વારા પુરાણ-કાળના તળિયામા બપોલો ખોદી, ગમે એટલા પ્રાચીન બિનજ પિંડો ભેગા કરી આણીએ, તે નકામા છે. તે પણ

સ્થાપી આપી રહે નહિ આથી વ્યક્તિ વ્યક્તિમા, રાજ પ્રજામા, મગીય અને તનખરમા તેણે સદા વિરોધ અને વિરોધ જનનના ગાખ્યા છે તેઓ એકા મળીને પોત પોતાના ચોક્કસ અધિકાર દ્વારા સમગ્ર નમાજને ઊપાડે છે, એનું નથી તેઓ પરપગની પ્રતિકૂળ છે જેથી કોઈ પણ પક્ષનું જગ વધી ન જન, એનો જ ખીજે પક્ષ સાવચેત રહીને છત્તોડ પ્રવલ્ન કરી કહે છે પરંતુ બધા મળીને જ્યાં ધક્કાધક્કી કરે છે, ત્યાં બગતુ સામજિક દોષ શકે નહિ જતે માટે ત્યાં જનસભ્યા જ ચોખ્ખતા કરના વગરે શ્રેષ્ઠતા મેળવે છે અને વાણિજ્યની ધનસહિતિગૃહસ્થોના ધનમકારો હિપ્ત વિજય મેળવે છે

આની ગીતે સમાજનું સામજિક નાશ પામે છે, અને આ બધા વિષમ વિરોધી અંગોને કોઈ પણ પ્રકાર થોગડા મારીને રાખના માટે સગકાર આખો વખત કાપદા ઘડયા કરે છે। આ અસ્યલાવિ છે કારણ, વિરોધ જેનું ખીજ હોય તેનો પાક પણ વિરોધ જ આવનાનો વચતા ગાળામા જે પરિપુષ્ટ પલ્લવિત વસ્તુ જેવામા આવે છે, તે આ વિરોધકુળનું જ પ્રાણવાન બળનાન વૃક્ષ હોય છે

ભારતવર્ષે અણુસગ્ગાને પણ સબંધના બંધનથી બાધનાનો પ્રયત્ન કર્યો છે જ્યાં થયાથ પાર્થક્ય હોય ત્યાં તે પાર્થક્યને યથાથોગ્ય સ્થળે જોડવીને—મર્યાદામા રાખીને પછી જ તેને એકતા અર્પી શકાય બધાએ એક

યઇ જનુ, એવો કાયદો ક-નાથી જાધા એક યઇ જતા નથી તેઓ એક યનાના ને હોય, તેઓમા સંગઘ જાધનાનો ઉપાય એ છે કે, તેઓને જુદા જુદા અધિકારમા વહેચી નાખવા જુદા હોય એને બળજબરીથી એક કરનારો તેઓ એક દહાડો મનપૂર્વક છૂટા પડી જાય છે, અને તે છૂટા પડતી નખતે પ્રવચ થાય છે

ભાગતવર્ગે મિલન સાધનાનુ આ રહસ્ય જાણુ હતુ x x ભાગતવર્ગે સમાજની જાધી દરીફ, વિરોધી શક્તિઓને સીમાગદ્ધ અને રિખકત કરી નાખી, સમાજ શરીરને એક અને નાનામિધ કર્મને ઉપયોગી બનાવ્શુ હતુ પોતા પોતાના અધિકારનુ વાગવાર ઉત્તર ધન કરનાનો પ્રયત્ન કરી, વિરોધ અને અવ્યગ્ધા જગાડી દીધા નહોતા પરંપુ દર્શિદાને માર્ગે જ સમાજના જાધી શક્તિને ગતદિનસ સમામપગાયથુ બનાવી મૂકી, ધર્મ-કર્મ ગૂઢ જાધાને જ ચત્રોળે ચડાવી આવિલ (મલિન) બનાવી, ઉદભ્રાત કરી મૂક્યા નહોતા એકચનિર્ણય, મિનન સાધના, અને શાંતિ અને રિધતિમા પરિપૂર્ણ નિકાસ અને મુક્તિ પામવાનો અનમશ એજ ભાગતવર્ગનુ લક્ષ્ય હતું

જે સમાજમા વ્યગ્ધા હોય, એકચના નિયમો હોય, જાધાને સ્વતંત્ર સ્થાન અને અધિકાર હોય, તે સમાજમા પારકાને પોતાનુ ગ્યાન કરી લેતુ સહેલુ પડે છે કાતો પારકાને કાપીને મારીને, હાકી કાઢીને પોતાના સમાજનુ

આપણે ભેગા કરતા નથી, અંગ્રેજોની દુકાનેથી ખરીદી લાવીએ છીએ ! તેમાય કંઈ દુઃખ નથી. પાત્ર આપણે શુ કરીએ છીએ : અગ્નિ તો ક્યાંયે છે નહિ, માત્ર કંઈ મારીએ છીએ. કાગળ હલાવીને પવન નાખીએ છીએ, કોઈ વળી તેને કપાળે સિંદૂર ચોપડી સામે જેંસી લકિત-પૂર્વક ઘંટડી હલાવે છે !

પોતામાં મજબૂત મનુષ્યતા હોય તોજ પ્રાચીન અને આધુનિક મનુષ્યતાને, પૂર્વ અને પશ્ચિમના મનુષ્યત્વને, પોતાના કામમાં લઈ શકાય

મરેસો માણસ જ્યાં પડ્યો હોય, સંપૂર્ણપણે ત્યાંની ત્યાંજ ગણાય. છતાં માણસ તો દરે દિશાના કેન્દ્રમાં રહેલો છે; તે લિંગતામાં એકચં અને વિપરીતની વચમાં સેતુ ધ્યાપી, બધા સન્ધ્યો ઉપર પોતાનો અધિકાર વિસ્તારે છે; એકબાજુ ઢળી પડ્યા વગર, દરેદિશામાં ફેલાવું, એને જ તે પોતાની સાચી ઉન્નતિ માને છે.

નૂતન અને પુરાતન]

[૧૮૯૧

ભારતવર્ષની સ્વાયંકતા

ભારતવર્ષની-મુખ્ય સ્વાયંકતા શી ? એનો જો કોઈ સ્પષ્ટ ઉત્તર માગે, તો તેનો ઉત્તર છે, ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ * * * તે ભારતવર્ષ સદાકાળ એક

જ પ્રયત્ન કરવો આવ્યો હાગે છે ભેદોમા એકતા સ્થાપની જુદા જુદા માર્ગોને એક જ લક્ષ્યને અભિમુખ બનાવી દેના, અને અનેકમા એકનો જ નિઃશયપણે અતરસે અનુભવ કરવો બહાર જે બધા પાર્થક્યો— પૃથક્તાઓ જણાય છે, તેનો નાશ કર્યા નગર તેની અંદર રહેના નિગૂઢ એકયને પાળવું

આ એકને પ્રત્યક્ષ અનુભવવું, અને એકાતિક વિસ્તારનો પ્રયત્ન કરવો, હાગતને માટે અત્યંત સ્વાભાવિક છે તેના એ પ્રભાવે જ તેને હ મેશા રાજકીય ગૌરવ પ્રત્યે હિદાસીન રાખ્યું છે ડાગણ રાજકીય ગૌરવના મૂળમા વિરોધની ભાવના ગહેવી છે જેઓ પરને પૂરેપૂરા દિનથી અત્યંત પગ નહિ અનુભવે, તેઓ રાજકીય જોનને જીનનું ચરમ ધ્યેય નહિ માની શકે પારકાની નિરૂપ પોતાની પ્રતિષ્ઠા ઝગવાનો જે પ્રયત્ન, એજ 'પોલિટિકલ ઉન્નતિનો પાયો છે—

અને પારકાની સાથે પોતાનો સબધ બાધવો અને પોતામા ગહેના નિમિત્ત વિભાગ અને વિરોધમા સામ જન્ય સ્થાપનાનો પ્રયત્ન કરવો, ધર્મ-નૈતિક અને સામાજિક ઉન્નતિનો પાયો છે યુરોપની સંસ્કૃતિએ જે ઐત્યનો આશરો લીધો છે, તે નિરોધમૂલક છે ભાગતરફની સંસ્કૃતિએ જે ઐત્યના આશરો લીધો છે તે મિલનમૂલક છે યુરોપના પોનિટિકલ અક્યની અંદર જે વિરોધનો દાસલો ગહેવો છે, તે તેને પારકાની નિરૂદ બાધી ગણી શકે, પરંતુ તેને પોતાનામા સામજર

અને સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરે. અથવા ખારકાને પોતાના નિયમો વડે સંયમમાં રાખી, સુધર્મિન વ્યવસ્થામાં રથાન કરી આપો, આ જો રીત છે. યુરોપે પહેલી રીત સ્વીકારી, આખી દુનિયા સાથે વિરોધ ઝગાડી મુક્યો છે. ભારતવર્ષે જાણી રીત સ્વીકારી, જ્યાંને જ 'કમેકમે, ધીરે ધીરે' પોતાના કરી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જો ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધા હોય, જો ધર્મને માનવસંસ્કૃતિના પરમ આદર્શ તરીકે નક્કી કરવામાં આવે, તો ભારતવર્ષની રીતને જ શ્રેષ્ઠ ગણવી પડે.

આ ઐક્યવિસ્તાર અને વ્યવસ્થાની સ્થાપના કેવળ સમાજ-વ્યવસ્થામાં જ નહિ, પણ ધર્મનીતિમાં પણ જોવા મળે છે. ગીનામાં જ્ઞાન, પ્રેમ અને કર્મ વચ્ચે જ સંપૂર્ણ સામંજસ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન જોઈએ છીએ, તે ભારતવર્ષની વિશેષતા છે. યુરોપમાં 'રિલીજિયન' નામે જે શબ્દ છે, તેનો હિંદુસ્તાનની ભાષામાં અનુવાદ કરવો અસંભવિત છે. ભારતવર્ષે ધર્મમાં માનસિક વિચ્છેદ થતો રોક્યો છે. આપણી છદ્ધિ, માન્યતા, આચરણ, આપણો ઇતિહાસ—પરકાલ, એ 'બધું' મળીને જ ધર્મ થાય છે. ભારત વર્ષે તેને ખડિત કરીને ઢાળને પોશાકી અને ઢાળને રોજિંદો બનાવ્યો નથી હાથનું જીવન, પગનું જીવન, માથાનું જીવન, પેટનું જીવન એ જેમ જુદાં નથી, તેમ માન્યતાનો ધર્મ, આચરણનો ધર્મ, રવિચારનો ધર્મ, બાકીના જ દિવસનો ધર્મ—

એમાં ભારતવર્ષે બેઠ પેઠા કંચો નથી. ભાગતવર્ષનો ધર્મ તે સમસ્ત સમાજનો ધર્મ છે. તેના મૂળ ધરતી-ની અંદર અને માથું આકાશમાં છે. તેના મૂળને અને માથાને જુદા જુદા કરીને ભાગતવર્ષે જોવા નથી ધર્મને ભાગતવર્ષે દુલોક-ભૂલોક-વ્યાપી, માનવના સમસ્ત જીવનવ્યાપી, એક જલત્ત્વ નરપતિ રૂપે જોયો છે.

પૃથ્વીના સર્વત સમાજમાં ભાગતવર્ષ અનેકને એક કરવાના, આદર્શરૂપે જિગતે છે, એના ઇતિહાસમાંથી આજ વંશુ સાળિત ધર્મે એનો વિશ્વમા અને પોતાના આત્મામાં અર્જુન કરીને, તેજ એકને અનેકમાં સ્થાપન કરવું, અને જીવનદાન ગાંધી કાઢવું, કર્મ દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત કરવું, પ્રેમદ્વારા ઉપવચ્ચ કરવું અને જીવન દ્વારા તેનો પ્રચાર કરવો; જન જનના વિદ્યોમા, વિપત્તિઓમા, દુર્ગતિમા અને સુખનિમા ભારતવર્ષ એજ કરી ગયો છે ઇતિહાસ દાન વ્યાગે ભારતના એ ચિરતમ ભાવનો આપણે અનુભવ કરીશું, ત્યારે આપણા ચર્તમાનનો જૂનકાજ સાચોનો વિચ્છેદ સુખ થઈ જશે.

ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ]

[૧૯૦૨]

અંજોનોનું આગમન

પ્રત્યેક જાતિને જેમ એક જાતીય ધર્મ હોય છે, તેમ જાતિ ધર્મથી પર એક શ્રેષ્ઠ ધર્મ પણ હોય છે,

તે માનવમાનનો ધર્મ આપણા દેશમાં વર્ણાશ્રમધર્મે
જ્યારે તે ઉચ્ચતર ધર્મને આધાર કર્યો, ત્યારે ધર્મે તેને
આધાર કર્યો.

- એક સમયે આર્થ સંસ્કૃતિએ આત્મગ્લાણને ખાતર
જ્ઞાત્રય અને શુદ્ધ રૂપે દુર્વંશ્ય અતર જિભુ ક્યુ ઉત્ત
પરંતુ ધીમે ધીમે તે અતરે વર્ણાશ્રમધર્મના ઉચ્ચતર
ધર્મને પીડના માડયો વર્ણાશ્રમે પોતાનું ગ્લાણ કરવાનો
પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ ધર્મનું ગ્લાણ કરવાનો પ્રયત્ન ન
કર્યો તેણે જ્યારે ઉચ્ચ પ્રકારના મનુષ્યવના પરિશીનતથી
શુદ્ધને મિલકુલ નચિત ગણ્યા, ત્યારે ધર્મે તેનો જાહેર
દીધો પછી જ્ઞાત્રય પોતાના જ્ઞાનધર્મની જાળનમાં
પહેવાની જોમ આગળ વડી શક્યો નહિ અજ્ઞાન જડ
શુદ્ધ વર્ગે સમાગ્નને શુરુભાગથી તાણીને નીચે ખેંચી
રાખ્યો શુદ્ધને જ્ઞાત્રયે ઉપર ચડના ન દીધા, તેા શુદ્ધ
જ્ઞાત્રયને પદ્મ નીચા પાડ્યા

અ શ્રેણીના આગમનથી જ્યારે જ્ઞાન જ ધન મુક્ત
મયુ. જ્યારે જધા મનુષ્યો મનુષ્યવના અધિકારી થયા,
ત્યારે જ્ઞાત્રય ધર્મની મૂર્ખા જિતગ્વાન ચિહ્નો દેખાવા
લાગ્યા.

માન્ય અને પાશ્વત્ય સંસ્કૃતિ]

[૧૯૦૨]

ગૌરવ જોઈ જોતીને આપણે જ્યારે આપણા જધ
જાસડા-પોટવા કાઢીને ડગના માર્યા ખૂટામાં બનાઈ

જેમ હતા એવે સમયે અંગ્રેજોએ આવવાની જરૂર હતી. અંગ્રેજના પ્રયત્ન આધારથી એ બીરુ, સિદ્ધિન મમાજની કુદ વાડ કેટકેકાણેથી ભાગી મર્ઝ બાદ જગત એકદમ આપણે માથે આવી પડ્યું છે, હવે એને અટકાવવાની ટોળી મગફૂર છે? આ ઉપાતમા આપણી જે વિવાલો ભાગી મર્ઝ, તેથી બે વસ્તુ આપણું મોઢી કાઢી (૧) આપણા શક્તિ કેટલી આશ્ચર્યજનક હતી, તે અપણા નજરે ચઢ્યું અને આપણે કેટલા બધા અશક્ત થઈ પડ્યા છીએ, તે બહુતા વાત લાગી નહીં.

હવે, સતાર્થને બેલી ગયેનું એજ આત્મશુદ્ધિ કહેવાતું નથી. પોતાનામા નહેલી સમિતને મધી રીતે નમન કરવી, ચલાવવી, એજ આત્મશુદ્ધિનો અર્થો ઉપાદ છે. જ્યાં મુઢી આપણું ચિત્ત જડનાંતો ત્યાગ કરી પોતાના પુરુષાર્થનો ઉપયોગ ન કરે, ત્યાંમધી અંગ્રેજો આપણા ઉપર પોતાનો કબજો મૂકશે જ x x ■ મધી થ બામતમા અંગ્રેજનું અનકરણ કરી, તેમના વેશમા ફરીને બચવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ પણ માન પોતાને હતવાની વાત છે. આપણે સાચા અંગ્રેજ થઈ શકવાના નથી અને મનાવટી અંગ્રેજ બનીને આપણે અંગ્રેજોને હેનરી શકવાના નથી.

ભાગતપમા અંગ્રેજોનું એકજન નાન્ય છે. એને મુખ્ય વાબ એ છે કે, એણે બાગનાઈની છુદી કેમોતે એક કરવા માડી છે અંગ્રેજો ન ધૂં.

એ ઐક્ય સારનની પ્રક્રિયા પોતાની મેળે જ ચાલ્યા
કરવાના ઐક્ય ત્રિનાના દેશમાં, વિદેશી રાજાનો અમન
પણ એમતા હિંમત કરનાર થઈ પડે છે વિધાતાના
આ મગળ સંકેતને લીધે જ હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્ય
મહિમા પામ્યું છે

હિંદી સામ્રાજ્ય વડે અગ્રજ જગજાન બને છે,
પરંતુ હિંદને જે અગ્રજ જગજીન કરાવે તે અમન કર,
તો એ એકપક્ષી લાલ કોઈ પણ પ્રકારે લાખો બાળ
ટકવાનો નથી એ પોતે જ પોતાનો નાશ કરે, નિશ્ચય,
નિસર્વ અને ભૂખે મરના હિંદના દુર્બળતા જ બ્રિટિશ
સામ્રાજ્યનો નાશ કરે * * *

આધીન દેશને દુર્બળ બનાવવો, તેને કુસપ દારા
છિન્ન વિચિત્ર કરી નાખવો, દેશમાં કોઈ પણ ડેમો
શકિત એકત્રિત ન જ થવા દેવી બધી જ શક્તિને પોતાના
અમન નીચે નિર્ણય કરી મૂકવી એ કયા જમાનાની
રાજનીતિ? જે સમયે વડાજીવ, ગેની, કિટસ, ટેનિસન
બ્રાઉનિંગ અમન પામ્યા છે અને મિલ્ટન કવિ બન્યા
છે જે સમયે કાર્લાયલ, રરિકન, મેથ્યુ આર્નોલ્ડ હયાન
નથી, એક માન મોર્લા અર્થ રુદ્ધ કરી ગયો છે, જે
સમયે ગ્લેડસ્ટનની વજી ગણનાણી નીચ બની છે અને
જે રસેનની બોનકી ચાટુલતાથી ઈંગ્લેન્ડ ગાડુ બન્યું છે
જે સમયે સાહિબના કુજનનમાં હવે શુન્યમોહન ફૂલો
ખીલતા નથી એક માન પોલિટિક્સનો કાટાંગા થુનર

અસાધારણ તોઈ મારી રહ્યો છે; જે સમયે પાકિતોને માટે, દુઃખીઓને માટે, અભાગીઓને માટે દેશની કડુખા લીછાતી નથી, બુખાળવેા સામ્રાજ્યવાદ સ્વાયંત્ર્ય ફેલાવવી એને જ મોટાઈ માને છે; જે સમયે વીરનું સ્થાન સુસણિયા વાણિજ્યે કળજે કહ્યું છે, અને ધર્મનું સ્થાન સંકુચિત દેશાભિમાન બધાથી પાડ્યું છે, એવા સમયની આ રાજનીતિ છે.

પરંતુ એ સમયને આપણે પણ ખોટો સમય કહેવો કે નહીં, એનો બધો આધાર આપણા પોતાના ઉપર જ છે. સત્યનો પરિચય દુઃખના સમયે જ સારી રીતે થાય છે. x x x જે પોતે જ કરવાનું હોય, તે કંગાવે દાગ નહીં થાય; જેને માટે મ્યાર્થ ત્યાગની જરૂર હોય, તેને માટે વાક્યવ્યય કરવાથી કાંઈ નહીં વળે;—એ બધાં વાતો સારી રીતે સમજાવવાને માટે જ વિદ્યાતા દુઃખ દે છે. જ્યાં સુધી એ સમજીશું નહીં, ત્યાંસુધી એક દુઃખમાથી ખીજ દુઃખમા, એક અપમાનમાથી ખીજ અપમાનમાં પડવું પડે છે x x x

અંગ્રેજો પ્રવાહના પાણીની પેઠે સદા આ દેશ ઉપર ઘઈને વહ્યા જાય છે; અહીં તેમનું કશું જ સંગ્રહાતું નથી તેમનાં હૃદય અહીં મૂળ ખાલતા નથી, ‘ફર્લો’ (ખુટ્ટી) તરફ નજર રાખીને તેઓ કામ કર્યે જાય છે, જે કંઈ આનંદ-સહેર કરે છે, તે પણ પોતાના જાતસાઈઓ સાથે જ; અહીંના ઇતિહાસની ચર્ચા કરવાનો ભાર

જર્મનોને માથે, અહીંની ભાષા સાથેનો પરિચય સાક્ષી-
ઓની જુગ્માની દ્વારા થાય એટલો જ; અહીંના સાહિત્ય
સાથેનો પરિચય ગવર્નમેન્ટ ગેઝેટમાં સરકારી યાદીનાં
ભાષાંતર વાંચવાથી થાય તેટલો x x x અંગ્રેજો આપણે
માથે છે, આપણામાં નથી. x x x

સામાજ્યતંત્ર ગરીબ તિબેટ ઉપર ચડાઈ કરવા
જન્ય, ત્યારે આપણો અધિકાર ખર્ચ પૂરો પાડવાનો !
સોમાલીલેન્ડમાં બળવો શમાવવો, હોય તો આપણો અધિ-
કાર જીવન અર્પણ કરવાનો ! ગરમ સંસ્થાનોમાં એમને ખેતી
કરવી હોય તો આપણો અધિકાર સસ્તા મજૂરો પૂરા
પાડવાનો ! મોટા અને નાના ભેગા મળીને યત્ન કરે, ત્યારે
શીત જ આ હોય.

એક પક્ષ કેવળ માગ માગ જ કરે અને બીજો પક્ષ
કેવળ આપ આપ જ કરે, એનો અંત ક્યાં ?

‘દેશનુ’ કદ્યાણુ સાધવાના પાયા ઉપર સમાજમાં
સ્વતંત્ર શક્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવી રહી. એક શક્તિની સાથે
બીજી શક્તિનો સંબંધ જ રોબો. તેજ રચાયો બને, અને
તેજ સન્માન અને આનંદદાયક થઈ શકે. ઇશ્વરની સાથે
સંબંધ રખવો હોય તો પોતાને એક જડ પદાર્થ
બનાવ્યે ન ચાલે, પોતે. પણ એક ટેકાણે ઇશ્વર થવું
પડે. x x x

જે રચાનિક સ્વરાજ આપણા હાથમાં છે, દેશનુ
ધ્યાણુ કરવાનો જે અધિકાર નિઃશતાએ આપણા હાથમાં

આપ્યો છે, તેનો જ આપણે મોહમુક્ત ચિત્તે નિષ્પાપૂર્વક અગીઝાઈ કરી શકીએ તે સાર. x x દેશના શિક્ષકોનો ભાર આપણે લેવો પડશે નોકરી પણ આપણે જ આપરી પડશે એક વિશાળ સ્વદેશી કર્મક્ષેત્ર આપણા તાત્કાલિક ન હોય, ત્યાંસુધી આપણે હંમેશા દુર્ગંજ જ ગણનાતા, x x x અંગ્રેજો ઉપર ક્રોધે ભરાઈ, ક્ષણિક ઉત્તેજના મૂનક પ્રવૃત્તિમાં મગ્યા રહેવું એ સહેલું છે, પણ એ સહેલો માર્ગ શ્રેયનો માર્ગ નથી x x આપણે જો માનસિક તાપ ઉપર ગમગામગમી ભાવણોની કૃક મારીને પોતાને ક્રોધાશ્મન કરી મૂકવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો તેથી ક્વસિધ્ધિનો ઉદ્દેશ દૂર જાય છે અને ક્રોધની પરિવૃત્તિનું જ મહત્ત્વ વધી જાય છે

સફળતા સાચો માર્ગ]

[૧૯૦૫ ૦૬]

ભારતની સ્વરાજ સાધના

દેશનું કામ તો નસાખોર દ્વારા નહીં પણ તત્કાલીન અને યોગી દ્વારા જ થાય x x પ્રયત્ન કરવાને જ જો આપણે પ્રગતિ માનીએ કળકળને જ આપણે પૌરુષ ગણીએ અને પોતાની જાતને જ સદા સર્વદા અને સર્વદા આગળ કરી, એને જ જો એક પ્રકારનો આત્માનુભવ જાણીએ, તો દુ ખમાથી આપણે કાઢી પણ મોટો મોઢ મેળવવાની આશા રાખી ન શકીએ

શહેરમાં ધનવાન મહાજનનાં કારખાનાંમાં ચમૂરી કરના વૃત્તા મળૂંને મળૂંને કેવું નાશ પામે છે, તે સૌ દેશ જાણે છે. વિશેષ કરીને આપણા દેશનો સમાજ જે ગૃહસ્થાન ઉપર રચાયેલો છે, જ્યાં ગૃહનીતિ નિય-
વિત થતાંવેંત જ ધર્મનો મુખ્ય આધાર નાશ પામે છે અને સમાજના મર્મસ્થાનમાં ઝેર વ્યાપી જાય છે; તે દેશમાં મોટાં મોટાં કારખાનાં જે શહેરમાં જોવાં થાય અને ચારે કારના ગામડાંમાંથી ગરીબ ગૃહસ્થોને ખેંચી લાવે, તો સ્વાભાવિક સ્થિતિથી વિખૂટાં પડેલાં, રહેઠાણથી દૂર પડેલાં સૌ પુરુષો આનંદહીન કારખાનાંના કામને લીધે, દિવસે દિવસે કેરી દુર્ગતિમાં ડૂબી મરશે, એવું અનુમાન કરવું મુશ્કેલ નથી. કારખાનાં વડે કેવળ વસ્તુ-
ઓના ઢમલા ખડકવાં અને માણસોની સંખ્યા ઓછી કરવી, એ સમાજને લાભો સમય નહીં પોસાય. એટલે ગામના લોકો જ એકલા રહીને જે યંત્રો વાપરી શકે, તેમની મદદથી, પોતાના જ ગામમાં, કામમાં સુધારા કરી શકાય તો જ સૌ કુશળ ગહે x x x જલ્દી સમા ઉપદેશ અને દષ્ટાંત વડે આતું મંડળ રચી શકે, તો એની અસર જોનજોતાંમાં ચારેકાર ફેલાઈ જાય. આવી રીતે હિંદના જીવજાતો સ્વાવર્ણી અને વ્યવસ્થિત થઈ જાય તો ભારતવર્ષના પ્રાંતોમાં તેનાં કેન્દ્ર સ્થાપ્યાં સાર્થક થશે અને તેવાં પ્રાંતિક કેન્દ્રોનું એક રાષ્ટ્રીય કેન્દ્ર બનશે; નહીં તો જેનો પરિધિ જ રચાયો નથી, એવા કેન્દ્રનું આસ્તિત્વ જ ક્યાં રહ્યું ?

મિલે આવીને જેમ શાળાને મારી નાખી, તેમ બ્રિટિશ રાજ્યે પણ સર્વલક્ષી અને સર્વવ્યાપી બનીને આપણા ગ્રામસમાજની સ્વાભાવિક વ્યવસ્થાને નષ્ટ કરી નાખી છે. * * * જે ગ્રામવ્યવસ્થા હતી, તે નાની હતી પણ આપણી પોતાની હતી, બ્રિટિશ વ્યવસ્થા ગમે તેવી મોટી હોય તો પણ તે આપણી નથી.

યુરોપીય શિક્ષણ : જ્ઞાન વિજ્ઞાન

+ + + અંગ્રેજી શિક્ષણ અંતરમાં અને બહાર પ્રવેશ કરીને સમાજમાં અનેક ભાવાન્તર ઊભાં કરશે એમાં શંકા નથી. પરંતુ જેઓને આ શંકા રહે છે કે, આપણે આ કેળવણીની અસરથી યુરોપિયન સભ્યનામા પ્રાપ્તલીલા સંકેલી લઈ, પરમ પાશ્ચાત્યઓને પામીશું, તેઓની એ આશંકા, મને આશા છે—રે, મને વિશ્વાસ છે કે, વ્યર્થ થવાની છે.

કારણ, ગમે એવી કેળવણી મળે તોયે આપણું એકદમ રૂપાંતર થવું સંભવિત જ નથી, અંગ્રેજી કેળવણી આપણને ફક્ત ડેટલાક ભાવ આણી આપી શકે, પરંતુ તેની બધી અનુકૂળ પરિસ્થિતિ આણી નહિ આપી શકે. આપણને અંગ્રેજી સાહિત્ય મળશે, પણ અહીં ઈંગ્લેન્ડ ક્યાંથી મળવાનું હતું ! બીજા મળે પણ માટી મળવી જ મુશ્કેલ છે.

યુગપત્નિ એ યુગ સૌભાગ્ય છે કે, તેને જા માગ્યો એવું શિક્ષણ મળે છે, જે તેની પ્રકૃતિનું પૂર્ણપણે અનુયાયી નથી, જે તેના મહત્ત્વ સ્વભાવ આગળ નવે જ અધિકાર લાવીને ખડો કરે છે એ એને હમેશા સઘાત દ્વારા મહત્વને માર્ગે જામત રાખે છે

સૌભાગ્યવશાત્ આપણને શિક્ષણ મળે છે, તે પણ આપણી પ્રકૃતિને પૂરેપૂરું અનુમતું નથી એમણે હું આશા રાખું છું કે, આ નવી શક્તિના સમાગમથી આપણે સાચા રખતનું વૈવિધ્યસભ્ય જીવન ત્યાગી શકીશું નવ જીવનના હિંસાના સ્પર્શથી સજીવના પામીને ફરી નાર નરખનપુષ્પે વિકસિત થઈ જઈશું, અને આપણું માનસિક રાજ્ય દૂર દૂર સુધી વિસ્તારી શકીશું x x x

અગ્રેષ્ઠ કેળવણીથી આપણે અગ્રેજ નહિ બનીએ, પરંતુ આપણે સખાગ થઈશું, હિંમત થઈશું, જીવન્ત થઈશું એક દરે આપણે એવા ગૃહપ્રિય, શાંતિપ્રિય જ રહેનાના હીએ, તો પણ અત્યારે જેમ ધરથી આગળ પરદેશ સામે છે, તેનું નહિ ગે આપણી બહાર પણ વિશ્વ છે, તેનું આપણને લાન થશે x x આપણી સા મા વખતની બધ જાગીએ ખોની નાખી, બહાગનો પવન અને પૂર્વપશ્ચિમનો પ્રકાશ ધરમા લાની સખીશું x x x આપણે મુખત્વે પ્રીતે સૈનિક, વણિક કે પચિક જાતિ ન પણ થઈ શકીએ પરંતુ આપણે સુશિક્ષિત પરિણત-

શ્રુદ્ધિ, સહન્ય, ઉદાગ્રસ્વભાવ, માનસદિતૈર્ગી, ધર્મપગાયણુ
ગૃહસ્થ તો થઈ જ શકીએ. અને લાલે પુષ્કળ ધનખજા
ન હોય તો એ સદા પ્રયત્નશીલ યાન અને પ્રેમ વડે
સાધારણુ માનવને પૂરતી મદદજરૂર કરી શકીએ x x x

એક ભૌમિતિક રેખાને ગમે તેટલી લાખી અને બચી
કરવામા આવે તોયે તેને આદૃતિનો ઉચ્ચ આદર્શ ન
કહી શકાય તેજ પ્રમાણે માનવની વિવિધ વૃત્તિઓ સાથે
સમન્વયરહિત એવી એકાદ ગગનસ્પર્શી વિશેષતાને
મનુષ્યસ્વનો આદર્શ ન કહી શકાય આપણા અંતરનો
અને ખાલનો સારી પેઢે વિકાસ સાધી, આપણી વિશિષ્ટ
શક્તિને નીરોગી અને સુદર રીતે સાધારણુ પ્રકૃતિમા
અંગીભૂત કરી દેવી, એજ આપણે સાચો વિકાસ છે.

મને આશા છે કે, આપણે અનેકવિધ ભ્રમ અને
આઘાત પ્રતિઘાતમા થઈને પૂર્ણ મનુષ્યસ્વ તરફ જ જઈ
રહ્યા છીએ. જો કે હજી આપણે એ વિપરીત શક્તિઓની
વચમા ઝોલા ખાઈએ છીએ, એટલે જ ને જાજુનું સત્ય
અનિશ્ચિત બમા જેવું અસ્વપ્ન દેખાય છે, માન ઢોઢકોઢ
વાર ફાણેને સારું વચના આશ્રયનો અનુભવ થાય છે,
અને લવિધ્યને માટે એક સ્થિર આશા જન્મે છે

પ્રાચ્ય પ્રતિચ્ચ]

[૧૮૦૧

આપણે યુરોપના યાન વિજ્ઞાનને સદાકાળ કેવળ
શિષ્ય લાવે ગ્રહણ કર્યા કરવાના નથી ભારતવર્ષની

સરસ્વતી જ્ઞાનવિજ્ઞાનના બધા પક્ષોને અને પક્ષાપક્ષીને એક શનદલ પદ્મરૂપે વિકસાવશે. તેમનું એકાંગીપણું દૂર કરશે. એકમ સાધવું એ જ ભારતવર્ષની પ્રતિભાનું મુખ્ય કામ છે. ભારતવર્ષ કોઈનો પણ ત્યાગ કરવાના, કોઈને પણ દૂર રાખવાના પક્ષમાં નથી. ભારત વર્ષ બધાંબધો સ્વીકાર કરવાનો, મદદગાર કરવાનો, વિરાટ એકમાં સહુને સ્વપ્રધાન પ્રતિષ્ઠા અનુભવાવવાનો માર્ગ, વિવાદમાં મચેલી, ઊંનચિન્નિહન્ન ચર્ચા ગમેલી આ પૃથ્વીને એક દિવસ જરૂર પતાવશે.

સ્વદેશી સમાજ]

[૧૯૦૪-૦૫]

નૂતન સમન્વયનો યોગ

પશ્ચિમના સંબંધથી વંચિત રહ્યો હોત તો ભારત-વર્ષ સંપૂર્ણતાથી વંચિત હોત. યુરોપના દીપને મુખે હજી શિખા બળે છે; તે શિખામાંથી આપણે દીપ પેટાવી લઈને, આપણે કાળને માર્ગે, ફરી એક વાર પ્રધાન કરી બહાર પડવું પડશે. વિશ્વજગતમાં આપણે જે કાંઈ પ્રાપ્ત કરી શકીએ, તે બધુંય આપણા પિનામહોએ તથા હજાર વર્ષ પૂર્વે ભેટું કરી કામ પતાવી દીધું છે, એવું કહેવા નેટલા આપણે ડનભાગ્ય નથી, અને જગત એટલું દરિદ્ર પણ નથી.

આપણે જે કાઈ કરી શકીએ એમ છીએ, તે આપણા પરેવા જ થઈ ગયું છે એ નાત જો સાચી હોય, તો જગતના કર્મક્ષેત્રમાં આપણી મિલકુલ જરૂર ગહેરો નહીં, અને એમ પૃથ્વીને ભારરૂપ બનીને રહી ન શકાય જોએ। પોતાને વડવાઓમાં જ સંપૂર્ણ રીતે સમાપ્ત થયેલા માને, અને સર્વ માન્યતામાં અને આચારોમાં આધુનિકના સંસ્પર્શથી પોતાને દૂર રાખનાનો પ્રયત્ન કરે તેઓ પોતે જ કયા વર્તમાનની ત્રેરણાથી કે કયા ભવિષ્યની આશાથી જીવન ધારણ કરે ? પૃથ્વીમાં આપણું પણ પ્રયોજન છે તે પ્રયોજન આપણી પોતાની કુસ્ત્રતામાં જ બધાયેલું નથી તે તો સમસ્ત માનવ જાતિની સાથે જ્ઞાન પ્રેમ અને પ્રેરણા દ્વારા જગત ગહેરો અને આપણને જગત બનાવશે x x x

અગ્રે તેનું આશ્રિત જ્યાસુધી આપણે ન રીકારીએ તેઓ સાથેનું આપણું મિત્ર જ્યાસુધી સાથેક ન થાય, ત્યાસુધી તેઓને બળપૂર્વક નિદામ કંઠાની શક્તિ આપણામાં નથી જે ભાગ્યનો જૂતકાળમાં અકુળિત થઈને ભવિષ્ય તરફ ફરેલા કાલ્યો છે, તેજ ભારતને માટે આકર્ષક બનીને અગ્રેજો આન્યા છે તે ભારતવર્ષ સમગ્ર મનુષ્ય જાતિનું ભારતવર્ષ છે — આપણે તે ભાગ્યનાર્મથી સમય પાક્યા પહેલા અગ્રેજોને હાકી કાઢીએ એવા તે આપણને શો અધિકાર છે ? એ શું આપણું એમલાનું ભારતવર્ષ છે ? ને એવા આપણે તે કોણ ? x x x

આધુનિક સમયના મોળામાં મોટા વિચારકોએ પશ્ચિમની સાથે પૂર્વનો ગમનવ્યય કરવામાં જ જીવન વ્યતીત કર્યું છે. ઉદાહરણરૂપે ગમમોહનગાય છે મનુષ્યત્વના પાપા ઉપર ભારતનાં સમસ્ત જગત સાથે એક કરવા એક દિવસ તેઓ એકલા ખડા થયા હતા. કોઈ પણ પ્રયાસ, કોઈ પણ સરખાર તેમની દૃષ્ટિને તાકી શક્યા ન હતા. આશ્ચર્યજનક ઉદાગ હૃદય અને ઉદાગ બુદ્ધિ હાગ તેઓ પૂર્વનો ત્યાગ કર્યો વિના, પશ્ચિમને અહરુ કરી શક્યા હતા. * * ભારતવર્ષ અને યુરોપની વચ્ચે તેમણે પૂન જાણ્યો છે, એ જ કારણથી ભારતવર્ષના સર્જન કાર્યમાં આજે પણ તેઓ અક સશ્ચિત રૂપે વિરાજે છે. કોઈ અર્થ સરકાર કે કુલ અહ કારને વશ થઈને તેમણે મહા કાલના અભિપ્રાય વિરુદ્ધ મૂઠની માફક નળવેા કર્યો નથી જે અભિપ્રાય દ્વંષ જીતકાળમાં જ પૂરો થઈ ગયો ન હોય, જે ભવિષ્ય તરફ પ્રયાણ કરતો હોય, તેની જ જથ્થ પનાકા તેમણે જધા વિધોની સામે થઈને વીગની માફક વહી છે.

દક્ષિણ હિંદમાં રાનડેએ પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે પૂન જાણવાના કામમાં જીવન ગાળ્યું છે, * * વિવેકાનંદે ભારતવર્ષની સાધનાને પશ્ચિમને દેવાનો અને પશ્ચિમની સાધનાને ભારતવર્ષમાં લેવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરવાના કામમાં પોતાનું જીવન આર્પુ હતું એક દિવસ જ કિમચદે 'બગદશર્ન'માં જ્યાર એકાએક પૂર્વ

પશ્ચિમના મિત્રન ચરતું આહ્વાન કરું, તે દિવસથી
સાહિત્યમાં અમગ્તાનું આહ્વાન થયું

પશ્ચિમ તરુની એકાત અભિમુખતા અને એકાત
વિમુખતા આપણી ગતિને આધાત કરી કરીને આપણને
ધ્યેય તરફ લઈ જઈ ગઈ છે x x અગ્રેજોના જ્ઞાન
અને શક્તિ હમેશા માથુ ઝુકાવી સ્વીકારી સ્વીકારીને
આપણે અતગતમાં પીડાઈ રહ્યો હતો

x x ભાગતર્પણના ધર્મમાં પરિમ આવીને બિલુ છે,
તેને કાઈપણ પ્રમાણે વ્યર્થ પાણુ કાઢી શકાયા નથી
તેને પોતાની ગમ્મિયા સમજારી લેતું જોઈએ આનંદમાં
જે તે સમજારી લેવાની શક્તિ ન હોય, તે તેથી કાળના
અભિપ્રાયની સાધનામાં અડચણ થશે, અને તે ભારે
નિષ્વન જગાડશે ખીજે પણ પશ્ચિમ જે પોતાને
સત્ય રીતે પ્રગટ કરવામાં ક્યાંક રાખશે તે તેથી પણ
નિષ્કોભ જાગશે

અગ્રેજો પાસે જે કંઈ ઉત્તમ છે, જે કંઈ સ વ
છે, તેની સાથે જે આપણે મનઘ ન થાય, અગ્રેજોનો
જે આપણે મુખ્ય વે કરીને સિપાર્થક પેપારી તરીકેનો
પરિચય મેળવીએ અથવા તે કેવળ ગમ્મત નના આલક
રૂપે તેને આક્રિસમાં મનાડે થયેલ જે જેવા કરીએ,
જે જેમાં માથુંસ માથુંસની સાથે આત્મીયભાવે મળી
જઈ, પરસ્પરને અતરમાં સ્થાન આપી શકે, તે જેમાં

જો તેઓની સાથે આપણે સંપર્ક જ ન રહે, જો આપણે
લુગ પડી દૂરના દૂર જ રહીએ, તો આપણે બન્ને
પરસ્પર ભારે નિરાનંદના વિષય થઈ પડીશું.

ભારતવર્ષે આજ બધીય બાગુથી શાસ્ત્ર, ધર્મ,
રાજ્યચર્ચા પોતેજ પોતાને વંચિત અને અપમાનિત કરે છે,
પોતાના આત્માનેજ સત્ય અને ત્યાગ દ્વારા ભગ્નત કર-
તો નથી. એજ કારણે પશ્ચિમ સાથે ભારતવર્ષનો
સમન્વય થતો નથી, અને સમન્વયનું પૂર્ણ ફળ આવતું
નથી. x x અંગ્રેજોને હજમલથી ધકેલી કાઢવાથી આપણે
દુઃખમાંથી બિગરી જવાના નથી. અંગ્રેજોની સાથે ભારત-
વર્ષનો મેળાપ પરિપૂર્ણ થશે, ત્યારે એ મેળાપનું અપો-
જન પૂર્ણ થઈ જશે; ત્યારે ભારતવર્ષમાં દેશની સાથે
દેશનો, જાતિની સાથે જાતિનો, જ્ઞાનની સાથે જ્ઞાનનો,
પુરુષાર્થની સાથે પુરુષાર્થનો મેળાપ થશે. ત્યારે વર્તમાન
ભારતવર્ષના 'ઇતિહાસનું' જે પર્વ લખાય છે, તે પૂરું
થઈ જશે. અને પૃથ્વીના શરૂ થના મહત્તર ઇતિહાસમાં
લય પામશે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમ]

[૧૯૦૬-૧૦]

‘રાષ્ટ્ર’ અને ‘સમાજ’

‘નેશન’ શબ્દ આપણી ભાષામાં, આપણા દેશમાં
હતો નહિ. હમણાં યુરોપીય શિક્ષણના પ્રભાવે નેશનલ

મહત્વને આપણે અતિશય સ્થારે પડતું માન આપતા શીખ્યા હોએ અને છતાં તેનો આદર્શ આપણા અત્તરણુમાં છે નહિ આપણે ઇતિહાસ આપણો ધર્મ, સમાજ, આપણું ઘર, કશું જ નેશનનું સંચાલન કરવાનું મહત્વ સ્વીકારતું નથી અત્તરણુને જે સ્થાન આપવામાં આવે છે, તેજ સ્થાન આપણે મુશ્કિતને આપીએ છીએ આત્માની સ્વાધીનતા સિનાવતી ખીજી સ્વાધીનતાનું મહત્વ આપણે માનવા નથી

‘નેશન’ જ સંસ્કૃતિની અભિવ્યક્તિ છે, એ સ્મૃતિની અતિમ પરીક્ષા થઈ ગઈ નથી પણ આપણે એટલું જોષ શરીએ છીએ કે તેનો અસ્તિત્વનો આદર્શ ઉચ્ચતમ નથી તે અન્યાય અસ્વીકાર, અને મિથ્યાચી ભરેલી છે, અને તેના હાડમાં એક પ્રકારના ભાષણ નિષ્ક્રિયા રહેલી છે

વસ્તુતઃ પ્રેક સંસ્કૃતિને એક મૂળ આધાર હોય છે તે આધાર ધર્મ ઉપર પ્રતિષ્ઠા થએલો છે કે નહિ, તેજ વિચારવાનું છે જો તે ઉત્તર વ્યાપક ન હોય જો તે ધર્મને પીડીને વધો હોય તો તેની ક્ષણિક ઉભતિ જોઈને આપણે ત્ત્ના ઇર્ષ્યા ન કરીએ, અને તેને જ એક માર મારીએ વસ્તુ તથા પસંદ ન કરી લઈએ

આપણી હિંદી સંસ્કૃતિના મૂળમાં સમાજ છે યુરોપીય સંસ્કૃતિના મૂળમાં રાષ્ટ્રનીતિ છે સામાજિક મહત્વથી પણ માનવ મોગા થઈ શકે ગાદનૈતિક મહત્વથી

પણ થઈ શકે આપણે તે એમ માનના હોઈએ કે
યુગેપીય પદ્ધતિએ 'નેશન'ને ધડકુ, એ જ સંસ્કૃતિએ એક
માન સમાન અને મનુષ્યનું એક માન વક્ષ્ય છે, તો
આપણી જૂલ ધાય છે

ગ્રામ્ય અને પશ્ચાત્ય સર,નિ]

[૧૯૦૨

‘રાજ્યશક્તિ’ અને ‘સમાજશક્તિ’

આપણા દેશમાં યુદ્ધ, ગાંધીનું ગદ્ય, અને ન્યાય
તોનાના કાર્ય ગાંધી કરતો હતો પરંતુ વિદ્યાદાનથી માફીને
જ્ઞાનનું નુકસાન બધામ કામો સમાજ એવી તો નવાબિક
રીતે કરતો હતો કે, આટલાટના નસ નવા ગાંધીઓના
અમલ આપણા ઉપર થઈને એવી માફક વહી ગયા, તો પણ
તે આપણા ધર્મનો નાશ કરી, આપણને પણ જેવા બનાવી
શક્યા નહિ આપણા સમાજનો નાશ કરી આપણને
લટકના બનાવી શક્યા નહી. ગાંધી ગાંધી વચ્ચે લડાઈનો
કાષ્ટ પાર નહોતો—પરંતુ આપણી મર્મગિત વેલુકુ જેમાં,
આપણા આત્માવાડિયા અને કૃષ્ણસવાડીઓની ધીતલ હાથમાં
દેવાલયો લેખા યત્નજ ગદ્યા ધર્મશાસ્ત્રો બધાતીજ નહી,
તમાવો ખોદાતાજ ગદ્યા, મહેતાજો માનખડી ધૂટારતા
જ રહ્યા, પાસાગામાં શાસ્ત્રનું અધ્યાયન બધ થયુજ
નહી, ચડીમડપગા નમાવયુનો પાર ચાતુર ગદ્યા અને
કીર્તનના શબ્દ ગામના એકને જન્મવાજ હા સમજે

ગઢારની સહાયતાની અપેક્ષા રાખી નહીં અને ગઢારના ઉપનવથી તે શ્રીબ્રહ્મ પણ થયો નહીં

આજે આપણા દેશમાં પાણી નથી, એવી જે આપણે ખૂબ પાડીએ છીએ, એતો નજીવી વાત છે. ૧૧ થી વધુ અક્ષરોસનો વાત તો એવું મૂળ કાગળું છે આજે સમાજનું મન સમાજમાં ગૂંચી નથી આપણું બધું ધ્યાન ગઢારની તરફ મથુ છે!

x x x આજે જલદાન દેનાર સગ્ગાર માગ્યાપ છે, આરોગ્યદાન દેનાર સરકાર માગ્યાપ છે! વિદ્યાદાનની વ્યવસ્થા માટે પણ સરકાર માગ્યાપને આગળો હાથ પસારી જિલા ગઢેનું પડે છે

અંગ્રેજીમાં જેને 'ગેટ' કહ્યું છે તેને આપણા દેશની આજની ભાષામાં સરકાર' કહીએ છીએ એ સરકાર પ્રાચીન ભારતમાં રાજાશક્તિએ નિયંત્રિત હતી પરંતુ વિનાયકના 'રેટ' અને આપણી 'નાજ શક્તિ' એ બે વચ્ચે ભે છે વિનાયકે દેશના લોકહિતના બધા જ કાર્યોનો ભાર 'ગેટ' ના હાથમાં સાંપલો છે ભારત ને બહુ ઘોડા પ્રમાણમાં જ એમ મ્યૂં હતું

લુદી લુદી મરુતિની પ્રાચીનશક્તિ બુદ્ધે બુદ્ધે ગ્યાને રહેતી હોય છે જે સ્થાને દેશના હિતનો ભાર હોય છે, તેજ ગ્યાને દેશનું મર્મસ્થાન હોય છે તે ગ્યાન ઉપર ધા કડીએ કે તખ્ત જ આખા દેશને જીવેલું જામ થાય.

રાષ્ટ્રીયતા અને સાંસ્કૃતિક કટોકટી

પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ અને પશ્ચિમી રાષ્ટ્ર, એ બે છુદી વસ્તુ છે.

‘પશ્ચિમી રાષ્ટ્ર’ પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના મુક્ત પ્રવાહને જ દેખનારો બાંધ બની ગયેલું છે, કેમકે આ સંસ્કૃતિ સત્તાની સંસ્કૃતિ છે. તેથી એ exclusive-એક્ઝાંકી છે; કુદરતી રીતે જ, જેને તેણે પોતાના શોષણના ચિકાર તરીકે પસંદ કર્યા છે, તેની આગળ પોતાના શક્તિના સ્ત્રોતને ખુલ્લો મૂકવા તે અનિચ્છુક હોય છે.

(અને સમાજમાંથી રાષ્ટ્રનું ક્યાંતર કેવી રીતે થાય છે તે સમજવાનાં તેમણે હતું છે—)

સમાજને સ્વનાઃ કોઈ બાબ હેતુ હોતો નથી. તે પોતે જ સ્વપર્યાપ્ત છે. તે માનવીના સામાજિકપણાની સ્વયંસંકૃતિ અભિવ્યક્તિ છે. માનવીય સંબંધોનું એ કુદરતી નિયમન છે, જેથી ફરીને માનવીઓ જીવનના આદર્શોના વિકાસ પરસ્પર સહકારમાં સાધી શકે.

અત્રગત, સમાજને રાજકીય અંગ પણ છે; પરંતુ તે વિશિષ્ટ હેતુ પૂરવું જ. એ હેતુ તે સ્વ-રક્ષણ. પરંતુ આ અંગ કેવળ સત્તાનું અંગ છે, માનવીય આદર્શોનું નથી. આદિયુગમાં સમાજમાં તેનું અધ્યાયદું મર્યાદિત ધ્યાન રહ્યું હતું. પરંતુ વિજ્ઞાનની મદદથી અને સંગઠનની સિદ્ધિના ભેરે તે અંગે અત્યંત વધારો થયો છે. અને સંપત્તિની ફસલ

જીતરના માડે છે આ પછી તો, એ અજ્ઞયમ ગતિથી અમર્યાદ બની જાય છે. અને સમસ્ત પાર્શ્વવર્તી સમાજોને તે લૌતિક આગાહીના પ્રલોભનો અને તેના પરિણામરૂપ પારસ્પરિક અસુચા તથા ભીતિ તરફ ધકેલી દે છે

અને જ તે દિવસે એવો સમય આવે છે કે સત્તાનુ નિયંત્રણ અશક્ય મની જાય છે કેમકે હિંદાઈ વધુને વધુ કાલિલ બને છે, સમગ્ર વધુ ને વધુ સ્થિતિ બને છે, અને સ્વાર્થ સર્વોપરિતા પામે છે, માનનીના પ્રલોભનો અને ભયો છિપર મુરતાક મની, સમાજમા તે વધુ ને વધુ સ્થાન બધાની પાડે છે અને અ તે તેનું જ સત્તાધારો બળ બની જાય છે!

બન્યુ છે એનું કે, (પશ્ચિમના દેશો) ટેવને કારણે એરી જામતિ જ શુભાની બેઠા છે કે, તેમના જીવન સામાજિક બધનો નષ્ટ થઈ રહ્યા છે, અને તે પોતાનું સ્થાન દેવળ યાનિક સગ્ગનોને સોંપી ગયા છે ! ૪૧

વાણિજ્ય અને રાજકારણમા અમાનસીકગણ (de-humanaization) ની પ્રક્રિયા ચાલતી ચાલી છે અને યાનિક શક્તિની લાખી પ્રવલ્લેહનામાથી લાન્યમતા અને આશ્ચર્ય જનક ભુલુક્ષાના પૂર્ણ વિગમ પામેના યંત્ર સાધનો જન્મી ચૂક્યા છે, તેનું જ પશ્ચિમમા રાષ્ટ્ર એનું નામકરણ મગવામા આયુ છે !

બ્યારે ગાંધીજી અને વાણિજ્યનું આ સમગ્ર (જેનું ખીલું નામ તે રાષ્ટ્ર Nation છે) ઉચ્ચત સામાજિક

વિનાશનમા જે રાજશક્તિની જયન-પાથલ યર્ષ જન
તો, આખા દેશનો વિનાશ આડી પહેલે એજ કારણે
યુરોપમા રાજકારણ (પોલિટિક્સ) આટલું બધું મહત્વનું
ન થાય છે આપણા દેશમા સમાજ જે પાગળો હોય તો
જ દેશને સાચું સંકટ આવે એટલા માટે જ આપણે
આજ સુધી રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા માટે માથું મેનીને અથ ન
કર્તા નહો, પણ સામાજિક સ્વતંત્રતાનું સર્વોત્તમ ભાવે
રક્ષણ કરતા આપણા છીએ. વિવાદનમા ગરીબને
ભીખ આપવાથી માડીને અન્નવર્ગને ધર્મશિક્ષણ
આપના સુધીના બધા ય કામેનો આધાર 'સ્ટેટ' ઉપર
છે, એટલે 'સ્ટેટ' ને જિવાડે તો જ અન્નને હવે
આપણે ધર્મવ્યવસ્થાને જીવાડીએ એટલે જીવીએ

નિલાયનનું 'સ્ટેટ' આપણા સમાજની સંમતિ
ઉપર સદા જિભેલું છે એ રિયલિટી ત્યા સ્વભાવિક નિયમે
કરીને જ હિદ્દલવી છે કેવળ ગ્રામ્યદ્વારા આપણે તે મેળવી
શકીએ એમ નથી બહુ જ સારી હોય તો પણ તે
આપણને અનશ્ય છે

આપણા દેશમા * સરકાર બહાદુર ને સમાજ સાથે
કાર્ષ સંબંધ જ નથી સરકાર એ સમાજની મહાર છે.
એટલે જે કાર્ષ નસ્ટુની આપણે તેની પાસે આશા રાખીશું,
તેનું મૂલ્ય આપણે સ્વતંત્રતા ખરચીને દેવું પડશે જે
કાર્ય સમાજ સરકાર પાસે કરાવશે, તે કામને વિષે
સમાજ પોતાને પાગળો મનાવશે ..આપણે ત્યા સમાજ

હમેશા પોતાનાં અધ્યાય કામો પોતેજ બજાવતો આંખો
 છે. નાની કે મોટી, કોઈ પણ જાણતમાં તેણે બહાગના
 માઈને પાણુ હાથ નાખવા દીધો નથી. તેજ કાગ્યને
 લીધે રાજલક્ષ્મી જ્યારે દેશરો ભોગવતી હતી, ત્યારે
 પણ સમાજલક્ષ્મીએ વિદાય નહોતી લીધી.

રાજકીય સાધનાનો અંતિમ ઉદ્દેશ કેવળ દેશના
 હલ્લવને એક કરવાનો હોય છે પરંતુ દેશની ભાષા છોડી-
 ને, દેશની પ્રથા છોડીને, કેવળ વિદેશીનું મન આકર્ષવા
 માટે અનેક પ્રકારની ચાવચાણ ખેલવી, એનેજ મહા
 ઉપયોગી રાજકીય શિક્ષણ કહેવાનું તો આપણા આ
 હનભાગિ દેશમાં જ પ્રચલિત થયું છે.

ઢાઈપણ ગિતિમા માણસને આપણે આપણું કામ
 સાધવાનું યત્ન કે ચંતનું અંગ મૂકી શકીએ નહિ.

પ્રયોજનના (કામ પૂરતા) સંગઘોને આપણે હલ્લ-
 ના સંગઘ દ્વારા શુદ્ધ કર્યા પછીજ વ્યવહાર-મા લઈ
 શકીએ છીએ. ન ન પ્રયોજનના સંગઘ સક્રિય હોય
 છે; એકિસમાંજ તેનો અંત આવે છે. શેક અને નોકર
 વચ્ચે કેવળ શેક અને નોકરનોજ સંગઘ ગહે, તો
 કામ લેવામાં અને પચાર ચૂકવવામાંજ બધું પતી જાય.
 પણ તેમાં કોઈપણ પ્રકારના આત્મીય સંગઘને સ્વીકારી-
 એ એટલે જનાણદારી દીકરા-દીકરીના વિવાહ અને
 ગ્રામ્ય શાંતિ સુધી પહોંચે છે.

જીવનના સંવાદના બોજે સર્વસત્તાગ્રીહ જની જાય છે, ત્યારે માનવતાને માટે અશુભદિનનાં ચોઘડિયાં બજી જીકે છે. x x x

(અને પછી આનાં ૧૨ અનિષ્ટ પરિણામોની વ્યાખ્યા કરતાં હવે કહે છે—)

જ્યારે સમાજ પોતાનું પરિવર્તન સત્તા (Power) ના સંપૂર્ણ સંગ્રહન રૂપે થવા દે છે, ત્યારે ભાગ્યે જ એવું પાપ હજી જે એને હાથે નહિ આચરવામાં આવતું હોય...

કારણ કે, યંત્રને માટે તો જે કંઈ સાધ્ય અને ન્યાય્ય હોય તો તે સફળતા જ છે; પરંતુ માનવીનાં ધ્યેય અને હેતુ તો, શુભ-શિવ હોઈ શકે. જ્યારે સંગ્રહનનું યંત્ર નિશાળ-કાય થવા માંડે છે અને યંત્રના સચ્ચાત્કાર યંત્રના જ ભાગરૂપ જની જાય છે, ત્યારે વ્યક્તિગત માનવી એક ઓછાથો (Phantom) માત્ર જની જાય છે. ને માનવ-યંત્ર ખડે દ્વારા સંચાલિત રાજનૈતિક ક્રાંતિજ સર્વસ્વ જની જાય છે જ્યાં નથી રહેતી હયા કે નથી રહેતું નૈતિક જવાબદારી જેવું કંઈ!

✽

(આ રાષ્ટ્ર-સંગ્રહનનો રાક્ષસ કેવું ભયંકર રૂપ ધારણ કરી ચૂક્યો છે, તેનો ખ્યાલ આનર્તા કવિ જણાવે છે કે)

આ અમાનુષી તત્ત્વનો જડભાર જીવંત માનવ ઉપર એટલો બધો સનન અને પ્રચંડ છે કે, એની નીચે આપ્ત વર્તમાન વિશ્વ વેદનાના ચિત્કાર કાઢી રહ્યું છે. કેવળ પરાધીન

પ્રજ્ઞએની વાત નથી તમે પોતે પશ્ચિમી પ્રજ્ઞએ) એના ભ્રમણામાં જીવો છો કે, તમે સ્વન ન છો, પરંતુ હકીકતે, રાષ્ટ્રનાદના જડ દેશને (fetish) ચઢે તમારી પોતાની જ રત નતા અને માનનતાનો પ્રતિદિન ભોગ દર્શ રહ્યા છો ! નિશ્ચયાપી આશંકા, પ્રલોભન અને ભીતિના પ્રગાઠ, નિપયુક્ત વાતાવરણમાં તમે જીવી રહ્યા છો

(આ પાઠ—

માનવીની માનસિક અને ભૌતિક શક્તિ જ્યારે નૈતિક શક્તિ થી ધણી આગળ વધી જાય છે ત્યારે તેનું વર્ણન કરતા કવિ જોરાકરે હેટાત આપી કહે છે કે—)

આજના રાષ્ટ્ર સંપ્રદાનું માથું તેના શરીરના બીજા ભાગો કરતા એકદમ આગળ ધસી ગયું હોઈ, એને માટે બીજા અંગો સાથેનો સહજ સંપર્ક મુશ્કેલ બની જાય છે એનું લોહુપ માથું, એના જખર જડ શના જોર પગ જીએ સુધી આગળ વધી, ઘણું બધું લક્ષણ કરી જાય છે ખરું પગ જીએ જોરાકરે હોજરી સુધી પહોંચતા અને તેમાંથી શક્તિ પેદા થતા ધણે વિનબ લાગી જાય છે, પરિણામે લોહીને અભાવે એના હૃદયને જોખમ પહોંચે છે પરંતુ આજના પશ્ચિમને તો જાણે આ વાતની જાણકારી જ નથી !

માનવી જ્યારે પૂર્ણતા પામે છે, ત્યારે સત્તાશીલ બને છે એનું નથી, પરંતુ ત્યારે પરિપૂર્ણ બને છે એને કેવળ સશક્ત બનાવના જતા તમાર એના આત્માનો બને

એન્ડો છેડ કરવો પડે છે આપણે બ્યાટે પૂર્ણ રીતે માનવ હોઈએ છીએ, ત્યારે આપણે એકમીજના ગંગા શપરા ધસી શકતા નથી, સામાજિક જીવનની આપણી સહજ લાગણી, નૈતિક આદર્શોની આપણી પ્રત્યાશીની આડે આવે છે

જો તમે મને માનવીની કતલ કરનારો ખાટકી બનાવવા માગતા હો તો, મારી રવેજીને મૃત પ્રાપ્ત બનાવી દે, મારા વિચારોને ધીજવી દે, મારી મનિને ય તમ ચાલિત બનાવી મૂકે, એવી કોઈક શિસ્તદ્રાગ તમારે મારી અખડિતતાને જ છિન્નલિન્ન કરી ગઈ ત્યારમાદ જ માનવીના જગિલ વ્યમિત્વના વિનીનીકરણમાથી એરી અમૂર્તતા અને એરી વિનાશકતા પ્રગટ થશે, જેને માનવીય સત્ય સાથે કથો સખધ નહિ હોય અને એથી કરીને તે સહેનાઈથી પાશની અધવા યાત્રિક બની જઈ શકશે । માનવીને તેના પ્રાકૃતિક વાતાવરણથી, તેની સામુદ્રિક શુદ્ધી ની પૂર્ણતાથી, સૌ દર્શ, રનેહ અને સામાજિક જવાબદારી એના એના જીવન અધ્યામોથી દૂર દટારી દો પછી જ એને તમે સ પતિનુ અદગક હિતપાદન કરનાર ય ત્રના છિન્ન અ શરૂપે દેગી નાખી શકશો (લીલા) વૃક્ષને (સૂકા) લાકડાનું દીગચુ બનાવી દો, પછી જ એને બાળવાના કામમા લઈ શકશો, પરંતુ ફરી મદિ એ જીવ ત પુષ્પો અને ફળો ધાગણુ નહિ કરી શકે

[Nationalism

અરથી શતાબ્દની સંસ્કૃતિને અતે, આજે રાષ્ટ્રના રાનીના જગતી પશુઓની જેમ પરસ્પરના શિકાર માટે રખડતા દેખાય છે પરસ્પરના આતિથ્યના તેમના દ્વાર બધ અર્થ ગયેના છે, આક્રમણ અથવા તો રક્ષાના હેતુ માટે જ તેઓ જૂથગઢ બને છે, વાણિજ્યની ગુપ્તતાઓ, રાજ્યની ગુપ્તતાઓ, અને શત્રુઓની ગુપ્તતાઓને એમની બખોલોમા સતાડી રાખે છે, સામાના લક્ષતા શ્વાનોને બીજાની માલિકાના લક્ષ્ય રૂપે ધરીને શાંતિ-દરખાસ્તો કરવામા આવે છે !

તેઓ પોતાના પગ ઉપર બેસી થવા મથી રહેલી પતિત પ્રજાઓને નીચે ધસડી રાખે છે ! જમણા હાને તેઓ નિર્નજ પ્રજાઓને ધર્મની દહાણી કરે છે, અને ડાબા હાથે એમની જ લૂટ ચલાવતા પાછા પડના નથી !—શુ આમાથી કશુ એનુ છે, જેની આપણે ઈર્ષા કરવી રહે ? શુ આપણે ભીતિ, લાલસા આશંકા, અને રાજનીતિને નામે નિર્નજ અસત્ય તથા શાંતિ શુભેચ્છા અને માનનીના સાર્વભૌમ બધુત્વના નામે, શુ યુવાના બીજને સારી સહિમા વાવનાર રાષ્ટ્રવાદની આગમ ધૂટણીએ પડનાનુ ગ્રહે છે ? આપણે બ્યારે પશ્ચિમના બળગ્ગમાનો આ ‘વિદેશી માન’ આપણા સગ્ગસાના બચનામા ખરીદવા દોડી જઈએ છીએ, ત્યારે આપણા ચિત્ત શુ શકાથી મુક્ત રહી શકે ખરા ? x x x

આપણે તેમની (પશ્ચિમની) યત્રોત્પાદિત પદ્ધતિ

ખરીદવા રાજા છીએ, પરંતુ, આપણાં હૃદય દર્ષને નહિ, આપણી બુદ્ધિ દ્વારા જ. આપણે એનો અપત્તરો કરીશું અને એને માટે જાપરી પણ જાંધીશું; પરંતુ આપણાં ઘરોમાં વા મંદિરોમાં એમની મૂર્તિ નહિ બેસાડીએ, એની જાતિએ. હોય છે કે, જે પશુનો તેઓ ભોગ લે છે, તેની જ પૂજા કરે છે. આપણે એવાની પાસેથી કૃધાને સમયે આમિય ખરીદીશું, પરંતુ એમની પૂજાનો સ્વીકાર તો નહિ જ કરીએ. 'ધંધો એ તો ધંધો છે' ને 'યુદ્ધ તે યુદ્ધ છે,' તથા, 'રાજકારણ તે રાજકારણ છે' - એવાં વહેંચી સૂત્રોથી આપણે આપણાં સંતાનોનાં ચિત્ત બ્રષ્ટ નહિ કરીએ. આપણે એ જાણવું જોઈએ કે, માણસનો વ્યવસાય કેવળ ધંધાન્યવસાયથી કંઈક વિશેષ છે; અને તે રીતે જ યુદ્ધ અથવા તો રાજકારણથી પણ.

સંસ્કૃતિનું સંકટ

ભાગ્યચક્રના પરિવર્તન દ્વારા એક દિવસ તો અંગ્રેજોને આ ભારત-સામ્રાજ્ય છોડીને જવું જ પડશે. પરંતુ તેઓ પોતાની પાછળ કેવા શ્રીલીન કંગાલિયતાના ઉકરડા સમા ભારતવર્ષને મૂકી જશે! એક શતાબ્દીથીયે વધુ કાળનો એ શાસન પ્રવાહ જ્યારે સૂકાઈ જશે, ત્યારે પોતાની પાછળ નિષ્ફળતાનો કેવો અદ્વાદ કીચડ મૂકતો જશે! છત્રના પ્રારંભકાળમાં મેં યુરોપની સંપત્તિ રૂપ

અતઃના આ સરઠ્ઠિના દાન ઉપર સમગ્ર અતઃથી
 નિશ્વાસ રાખ્યો હતો પણ આજે માગે વિદાયને સમયે
 તે નિશ્વાસ જીરી ગયો છે x x x
 x x x આપણી આ દાગિર્ન લાછિત કુટિંગમા
 પનિનાણુકર્તાનો જન્મ થવાનો દિવસ પાસે આવતો
 જાય છે અને હું અપેક્ષા ગણુ છું કે, તે સરઠ્ઠિનો
 દેવી સદેશ લાને આવશે, અને મનુષ્યના ચગમ આશ્વા
 સનની વાણી આ પૂર્વ દિશામાંથી જ સંભળાવશે

આજે હું સામા કિનારાનો મુસાફર છું પાળના
 ધાન ઉપર હું શું જોતો આયો, શું મૂકતો આયો ? એવ
 અભિમાના સરઠ્ઠિના ચારેકાર વેગયેના ખડિયેરા ।
 ઇતિહાસમા એ કેટલું તુરંત ઉચ્છિષ્ટ લેખાગે । પણ
 માયસ પ્રત્યે નિશ્વાસ ખોઈ મેસવો એ ખાપ છે, એ
 નિશ્વાસ હું આખર લગી જાગી ગયોશ હું એવી
 આશા ગખીશ કે પ્રલય પછી પૈરાગ્યના મેવમુકત
 આનંદમા, ઇતિહાસ કદાચ એ- નિર્મલ સ્વરૂપે પ્રકટ
 થવા માડશે અને તે પૂર્વાચનના મૂર્ચોદનના દિશમાંથી
 અને ફરી એક વાર અપરાજિત મનુષ્ય પોતાની નિજ્ય
 યાનાના પ્રમાણુમા પોતાની મહત્તા પ્રાપ્ત કરવાને માર્ગે
 બધી મુશ્કેલીઓને નાનીને આગળ નધશે મનુષ્ય ના
 પરાખવને અતહીન અને ઉપાયહીન માની લેવો, એને
 હું અપગધ સમજુ છું

આજે હું એન્ડ વહેતો જાઉં છું કે, પ્રાણ

ક્રતાપશાક્ષીનાં પણ સામર્થ્ય, મહત્તા, આત્મભરિતા સત્તાગત નથી, એ પૂરવાર થવાનો દિવસ આજે સામે આવીને જોમો છે. અને જરૂર એ સત્ય સાબિત થશે કે— ‘અધર્મથી માણસ સંપત્તિમાન થાય છે, મુખ પામે છે, હરીકેા ઉપર વિજય મેળવે છે, પણ અંતે સમૂળગો નાશ પામે છે.

સંસ્કૃતિનું સંકટ]

[૧૯૪૧

સંસ્કૃતિની શરમ

ધનિહાસમાં આપણે હમેશાં અસન્માનિત સમૂહો જોવા પામીએ છીએ; અલગન એમની જ બહુમતિ હોય છે, પણ એ જ પાછા વિશ્વનો ભાર ઉઠાવીને ચાલે છે! માનનીતે યોગ્ય એવા ગૌરવ વિદ્રાસ માટે એમને સમય જ હોતો નથી; વૈશ્વવશાળીઓના એંદા દુકડા ઉપર એમનો ઉછેર થતો હોય છે. તેઓ ઓછામાં ઓછું ખાય છે, ઓછામાં ઓછું પહેરે છે અને ઓછામાં ઓછું ભણે છે; અને છતાં તેઓ જ બીજાં સૌની તહેનાતમાં રહે છે, સૌથી વધારે શ્રમ કરે છે, અને બદલામાં સૌથી વધુ બદનામી પામે છે! સદાકાળ તેઓ ભૂખે મરે છે, અને તેમનાથી સારી સ્થિતિવાળાઓની છાતો ખાય છે, ને ગળો ખાય છે; ને સુધડ જીવન માટેની બધી સગવડોથી વંચિત રહે છે. પહેલાંથી ચાલતુ

આ-ચુ છે, તેની આત્મેય હજી તેઓ સરકૃતિના રાહ
પગ દીવાના થામતા માન છે ! ઉપર દીવેટ બળે છે,
અને પોતાથી ઉપર, ઈચ્છે હોય-તેને પ્રગણમાન કરે છે,
અને ગદુ તેલ નીચે સીધું ચૂ-ચા કરે છે !

મે આ માનનીઓની વાર નાગ ચિતા કરી છે, અને
ક્રમ જાણે કંગોળ ઉપાય નથી એવું દેખાયું છે અમુક
લોકો ઉપર હોય, માથે હોય એ જરૂરી છે, અને જો
એવું જ હોય, તો પત્રી બીજાઓએ નીચે-નીચા-રહેવું જ
રહ્યું ! આમ છતાં માન-જાતની બહુસખ્યક જન્મતાના
ફગળ્યાત પતન અને અમાનનીય દશાના પાયા ઉપર
જ સર્ગકૃતિ તેનું શિર બિચું કરીને બેસી રહી શકે-આ
વાતનો સ્વીકાર કરવો એજ સર્ગજનક છે

રશિયામાં તેઓ આ સમસ્યાનો મૂળગામી હિંદન કરના
મથા ગદ્દા છે પરિણામો અગે આખરી ચુકાદો આપી
દેવાનો સમય હજી પાક્યો નથી, પણ હું મારી આખે
જે લેખ રહ્યો છું, એ નિરમયકર છેજ

Letters from Russia]

[૧૯૩૦]

આશાસંગ

લાખો સમય થયા મે એવી આશા સેવી હતી કે,
જગતની આગેકૃત્ય ત્તાથે આપણે આપણા કદમ મિનાવી

માનવતાનો આદ

માનવતામાં માત્રે અખૂટ વિશ્વાસ છે. સૂર્યની ઉપર વાદળો ઘેરાઈ વળે ખરાં, પણ એ કદિ હોલવાઈ જઈ ન શકે. હું એ વાતનો એકરાર કરું છું કે, માનવ પ્રજાએ આ સમયે જે રીતે એકી થઈ છે, તેનું અગાઉ કદિ બન્યું નથી. હીનતમ તરવાનું આવું વર્ચસ્વ પણ કદી બન્યું નથી. શક્તિશાળીઓ પોતાના શિકારની મોટી સંખ્યા જોઈ ખુશ ખુશાલ બને છે. તેઓ વિદ્વાનનું નામ દઈ નિશાણિયાના જેવા વહેમોને પોષે છે, ને અમુક શારીરિક લક્ષણોને કારણે તેઓને કહે છે કે, વાવચ્ચંદ્ર રાજ્ય કરવાનો તમને અધિકાર છે! ક્ષાય આવેા જ દાવો ધરતી-કંપનાં રહેાટક બળોએ પૂરતી સાબિતીઓ સાથે કયો હોત કે, આ પૃથ્વીના ભાગે ઉપર તેમનોજ અનંત અધિકાર પ્રવર્તે છે. પરંતુ અંતે આ રહેાટક બળોની જેમ તેઓ પણ નિરાશ જ થવાના છે.

જે ભૂતકાળ ક્યારનો ખતમ થઈ ગયેલો છે, એની જ આ ચીસો છે. એ ભૂતકાળ રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિવાદના એકાંગી ઉન્માદ ઉપર તાગડધિન્ના કરતો રહ્યો છે; પરંતુ તેના પરિમંડળ (sphere of activity) સહિનના અસામં-જસ્યને કારણે તે કદિ સમવૃત્તા બનવી શકશે નહિ. બહુકે જેઓ પોતાની પરિપૂર્ણતા અને શાશ્વત સુદૃઢતાની ખાતર, પોતાના મુદને એવા આધ્યાત્મિક મૂલ્યોમાવથી

સરકારી શકરો, જે (વિકસિત મન) સમસ્ત પ્રજાઓના હૃદયમાં માનવ-આત્માનું દર્શન શક્ય બનાવશે, કેવળ તેની જ પ્રજાઓ આજ્ઞાદ થશે

માનવીઓ પરસ્પર નીકટ આવે અને છતાં માનવતાના દાવાઓ પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવે, તે એ નિશ્ચિત રીતે આત્મ ધાતનો જ માર્ગ ગણાય. આપણે એવા સમયની રાહ જોઈ ગયા છીએ કે, જ્યારે યુગની ભાવના સંપૂર્ણ માનવ-સત્યમાં ભૂત સ્વરૂપે પ્રગટ થશે, અને માનવીઓનું મિનન માનવીય ઐક્યમાં રૂપાંતર પામશે.

હું તમારે આગળે માનવતાનો સાદ સુચવવા આવ્યો છું. આ સાદમાં એનો ધોગ્ગભીર પડકાર ઉદ્ભવોપિત થવો જોઈએ. એણે યુક્તમેના માલિકના લોભી ટોળાના નિનાદો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવો જોઈશે કદાચ બધા આરણ્યની પૂઠે એનો મર્મર ધ્વનિ શરૂ થયું થઈ ગયો હોય, અને તે ધીમે ધીમે ઇન્સાફની ઘોષણા રૂપે પ્રગટ થયું થશે ને ત્યારે પાશની મળના બ્રહ્મ ચાચાઆરીઓ આભી બની મૂગી થઈ જશે

‘મિલન’માં આપેલા

જ્ઞાપ્તિમાંથી]

[Letters and Addresses

લઈશું; આપણો 'રાજકામણનો' રથ આગળ દોડતો રહેશે, અને બ્રિટિશ સુદ્ધાં આપણી પ્રગતિમાં મદદરૂપ થશે. ઘણા લાંબા સમય સુધી મેં એની શરૂ જોયા કરી, પરંતુ જોઈ છું કે, રથનાં પૈડાં તો કાદવમાં ખુપી ગયેલાં છે! બ્રિટિશ રાજપહીવડ પોતે જ કાનૂન અને વ્યવસ્થા પડે. કુદ કાનૂનો અને નિયમો પર ધનગતી રહ્યો છે. આપણા આ મહાન દેશમાં શિક્ષણ અને આરોગ્ય માટેની સગવડો નહિવત્ છે, તથા નવાનવા માર્ગે પ્રજાની સંપત્તિનો વધારો થાય તેવી તકો, જાણે કે અસ્તિત્વ જ ધરાવતી નથી; અને નજીકના ભાવિમાં ચોવી દોઈ તક જોઈએ તેલું નસીબ થયું દેખાતું નથી; કેમકે આપણા દેશની સંપત્તિના મૂળાગરા જ, કાનૂન અને વ્યવસ્થાની ભીંસમાં અદસ્ય થઈ રહ્યા છે. યુરોપ સાથેના સંપર્ક, વિરોધી લાગે તેવી રીતે-મથુ હકીકતે, નૂતન યુરોપની થ્રેષ્ઠ બેટાથી ભારતને વંચિત બનાવી દીધો છે! નવયુગના સુર્વમંડળમાં ભારત તો કેવળ કાણું ધાણું જ બની રહ્યો છે!

Epoch's Change]

[૧૯૩૩

સ્વાધીનતાની ભાવના

એ વાત મને વધુને વધુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાઈ રહી છે કે, પશ્ચિમના વાતાવરણમાં સ્વાધીનતાનો ખ્યાલ ક્ષીણ બની ગયો છે. શુદ્ધામેના માનિકોનો જ સમાજ ન હોય તેમ

તેમનો વ્યાપારી અને રાજકીય ચક્કીઓ સાથે
 અસંખ્ય માનવીઓને બાંધી દેવામાં આવ્યા છે.
 * * * * * આ મનોદશામાં પરસ્પર
 અવિશ્વાસ અને ભય રહેલાં છે. જેનાથી આપણે વધુ
 ને વધુ પરિચિત થઈ રહ્યા છીએ, તે અમાનવીયતા અને
 અન્યાયના ભીષણ દૃશ્યો ભયની મનોદશાનું જ પરિણામ
 છે. નામદોની દૂરતા કરતા વધારે નિષ્ણણ ભયંકર રૂપ દૂરતાનું
 હોઈ ન શકે. જેમણે તેમના આત્માઓને નફાઓરીના
 તથા સત્તાના ઉન્માદને ચરણે ધરી દીધા છે, તેઓ સતત
 રીતે ભય અને આશંકાની ભૂતાવજોથી ચોંકતા રહે છે.
 અને તેથી જ્યાં ઓછામાં ઓછી દુર્ધર્ટનાનો સંભવ
 હોય, ત્યાં નિષ્ફળ જન્યા વિના ગદ્ગદતા નથી ખીજાઓને
 સ્વાધીનતા આપવા તેઓ નૈતિક રીતે જ નાણાયક બની
 જાય છે; અને શકિતશાળીઓની કૃપા ઝીલવાની આતુર-
 તામાં, તેમના પોતાના જ ભાગીદારોએ રાજકીય ભુગારની
 રમતમાં કરેલા અન્યાય નગ્ન તેઓ આખમી-આમચૂં કરે છે,
 એટલું જ નહિ, પગલું તેમાં પોતાના હાથ પણ ખરડે
 છે. ગમે તે હુલાસે પોતાના સામે સ્વર્ગવી રાખવાની સતત
 ચિંતાને કારણે, તેઓ સ્વાધીનતા અને ન્યાયના મૂળમાં
 જ ધા કરે છે—પરિણામે, અંતે તેઓ પોતાની અને
 ખીજાઓની વચ્ચેના દેહ દેવ સુધી પહોંચી જાય છે!

★

The Spirit of freedom]

શિક્ષણ

વિશ્વવિદ્યાલયનું શિક્ષણ

દરેક પ્રજાના ચિત્તનું ઘડતર કાર્ધને કાર્ધ વિગેષ રીતે થયેલું હોય છે. દરેક પ્રજાનો ચિત્તરૂપી દીવો આખા વિશ્વની દીપોત્સવીના મહોત્સવમાં પોતાના ફાળો આપતો હોય છે. દરેક પ્રજાએ એ દીવો સજાગતા ગખવાનો છે. કાર્ધ પ્રજાના એ દીવાને હોતવી નાખવો એટલે એ પ્રજાને વિશ્વના દીપોત્સવી મહોત્સવમાં એના હક્કના ધ્યાનથી નિર્ધારિત કરવી. જોની પાસે આવો દીવો ન જ હોય, એ તો કમનસીબ છે જ, પણ જોની પાસે એ દીવો હોવા છતાં તે મૂટવી લેવામાં આવ્યો હોય, અથવા એવો દીવો પોતાની પાસે છે, એ વાત જ જો જાણી ગયો હોય, તેના જોવો હતભાગી બીજો એકે નથી.

હિંદુસ્તાન પાસે એવો દીવો છે, એ સિદ્ધ વાત છે; એ દીવાના પ્રકાશમાં એણે જીવનના પ્રશ્નોના વિચાર કર્યો છે અને તેમને ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એટલે આપણે ત્યાં શિક્ષણનું મુખ્ય કામ હિંદના એ ચિત્તને પોતાનું સત્ય શોધવામાં, ન્યાયનાથી એ મળે ત્યાંયાથી એને અપનાવી લેવામાં અને

પોતાની ઔર્ગવી રીતે એને વ્યક્ત કરવામાં મદદ કરવાનું છે. આ કરવા માટે સૌથી પ્રથમ તો હિદના વિક્ષિપ્ત ચિત્તને એકાગ્ર કરી, તેમાં આત્મ-ભાન જગાડવાનું છે. એ પછી જ તે બહારથી કંઈ સ્વીકારી શકશે, પોતાના માનદંડથી તેનું મધ્યાકન કરી શકશે અને પોતાની સર્જક શક્તિ દ્વારા તેના ઉપયોગ કરી શકશે.

કેળવણીની બાબતમાં ખીણ મહત્વની વસ્તુ તે મર્જક પ્રવૃત્તિનું પ્રેરક વાતાવરણ. એટલે આપણા વિશ્વવિદ્યાલયનું પહેલું કામ જાનના ક્ષેત્રમાં મર્જક પ્રવૃત્તિ અવાપવાનું હોવું જોઈએ. એ માટે વિદ્યા-વ્યાસંગી માણસોને એકસ કંવા જોઈએ, તેમને બૌદ્ધિક સંજોગન અને મર્જન માટે પૂરો અવકાશ આપવો જોઈએ. આ સાન્દ્રાગિ પ્રવૃત્તિમાં આવતા અભાવિક અને અનિવાર્ય બિભરરૂપે શિક્ષણનું કામ આપણું જોઈએ.

ત્રીજી વાત એ છે કે, આપણા શિક્ષણનો આપણા સમગ્ર જીવન સાથે-આર્થિક, બૌદ્ધિક, કલાવિષયક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક-પૂર્ણ સંપર્ક હોવો જોઈએ. આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓ આપણા સમાજના મર્મસ્થાને હોવી જોઈએ, અને નાનાવિધ ક્ષેત્રોમાં સહકારના સૂત્રો વડે તે સમાજ સાથે સકળાયવી હોવી જોઈએ.

આખા દેશમાં ચાલુ શિક્ષણ-વ્યવસ્થા વિશે અસંતોષ છે. એમાં ફેરફાર થાય એવું બધા ઇચ્છે છે. એ દિશામાં પ્રયોગો પણ ક્યાંક ક્યાંક થાય છે. પણ આપણો આજનો શિક્ષિતવર્ગ ચાલુ પ્રધામાં બેસી રહ્યો છે. એ પદ્ધતિ આપણા શરીર નેટલી આપણને સ્વાભાવિક લાગે છે. એમાં કંઈ ફેર થઈ શકે એમ આપણે કંઈપણ પણ શક્તા નથી. આપણે એની સાથે એવા એકાકાર થઈ ગયેલા છીએ કે, એનો અવતંત્ર રીતે, તટસ્થ રીતે, વિચાર જ કરી શકતા નથી. અને તેમ છતાં એમાં કંઈક વાધો છે, એ જાતની સાગણી આપણા મનમાં બેઠે બેઠે કાટાની માફક બોલાયા કરે છે. આપણને એમ થાય છે કે, આ પદ્ધતિ તો સારી છે, પણ આપણે પરાધીન હતા એજ દોષ હતો. હવે આપણે સ્વતંત્ર થયા છીએ એટલે બધું બરાબર થઈ જશે. અને એમ. આપણે તંત્રનિર્મિત યુનિવર્સિટી બની કરીએ છીએ. જે યેંણા ખગબ તંત્રની બનેલી હોય છે.

આમાં દુઃખ એ છે કે, યુનિવર્સિટીનો વિચાર આવતા જ આપણી નજર આગળ એકસાઈ અને કંઈક અને એવી એવી બીજી વિખ્યાત યુનિવર્સિટીઓ તરફ વળી જાય છે. અને પછી, એ બધીના ભારાં સારા સંસ્કૃતિ ચૂંટી લઈ, તેમાંથી નિર્લોભતા બની કરવામાં આપણે ઉદાર રહેલો છે, એમ આપણને

લાગે છે. આજે શસ્ત્રોપચારની વિદ્યા એટલી આગળ
 વધી છે કે કોઈના નાક, કાન કે એવા ખીજા અવય-
 વને હાનિ થઈ હોય તો ખીજા શરીરમાંથી ચામડી
 આણીને ચોટાડી શકાય છે. પણ જુદા જુદાં શરીરમાંથી
 જુદા જુદા અંગોપાંગો આણી, આખો નવો માણસ
 બનેા કરી શકાય એવું તો આજે વિજ્ઞાન માટે પણ
 અસંભવિત છે, અને આપણે આશા રાખીએ કે
 સદાને માટે તેમ રહે.

ખીજું દુઃખ એ છે કે આ વિદેશી યુનિવર્સિટી
 આપણી આગળ એના પૂર્ણ વિકસિત રૂપમાં ખડી
 થાય છે, એટલે આપણે યુનિવર્સિટીનો એ પૂર્ણ
 વિકસિત રૂપમાં જ વિચાર કરી શકીએ હીએ.
 પાડોશીનો જુવાનજોષ રળતો કમાતો દીકરો જોઈ,
 તેવો દીકરો પોતાને હોય તો કેવું સાડું-એમ કોઈને
 થાય, પણ, એવો છોકરો લેવા જતા જે મળશે, તે
 પોતાનો દીકરો તો નહિ જ હોવા આપણે જૂદી જાંઈએ
 હીએ કે-એ યુનિવર્સિટીઓ પણ નાતેથી મોટી થયેલી
 છે, અને એની ભૌતિક સમૃદ્ધિ પણ એની પ્રારંભિક
 દશામાં નહોતી, તેમ એ સમૃદ્ધિ એવું આવશ્યક અંગ
 પણ નથી. આપણા ગરીબ દેશમાં આપણી યુનિવર્સિ-
 ટીના ભૌતિક દેહનું મહત્ત્વ આપણાથી ઊપડી શકે
 એટલું જ હોવું જોઈએ. આપણે ત્યાં આમ ય
 શાળા કોલેજોની તાણ છે, તેમાં ફર્નિચર ઉપર વખારે

બાગ મૂકી ઉભોગ ન કરવા જોઈએ નિશ્ચયની
 નામનનમમીને માધી બનાવી મનાધી શિક્ષણ
 ન દુર્બલ બની જાય છે એ પૈમાની પર્મ ખીદના
 પદ્મ પૈના દેડી નાખના જેવું છે આપણે આપણા
 દેરાની પરિચિત્તિને અનુરૂપ ઉકેલ કાઢવાનો છે ને કર્મ
 દાંડિયાના ગોત્ર ગાના માગતો નથી, પણ વિભવના
 દાંડુના ગોત્રા આદર્શનું મુલ્ય વધારે છે, એ કહેના માથું
 છુ એટલે દાંડિ થયા વગર, સાફ શી રીતે થવું.
 એનો આપણે આપણી પરિચિત્તિને અનુરૂપ ઉકેલ
 કાઢવો જોઈએ

+

પણ નાનેથી રાજ-માત કરવામા અને નાનાકથી
 આર્વવામા એક મુશ્કેલી આપણને એ નડે છે કે, એથી ભોક
 ના રીના નથી, તેમા મગતા નથી પણ શરૂઆતથી
 ને પૂર્ણ નિકસિત સ-થા બનાવના જતા સન્ય ન
 ધૂમમા રેગાય છે, એવું આપણને લાન રહેતું નથી

તો આ શિક્ષણ વિશેના આપણા અસતેયનું સાચું
 મરણ શું છે? એક કારણ એ છે કે, એ શિક્ષણે આપણો
 નિકાસ રૂધો છે, દેડસો વર્ષ થયા પણ આપણે તો
 બાળક ને રતા છીએ! જીવનનું નક્કર એ છે કે એ જોડતું
 લે છે તેથી વિરોધ પાલુ આપે છે આપણો દેહ પણ
 જોડતો કાર્યન નામદ્રોજન વગેરે લે છે, તેના ગતિ

અનેકગણો વધુ કીમતી છે. માણસનું ચિત્ત પણ જે લે છે તેના કગ્તા વધારે પાછું આપે છે. જે શિક્ષણ ચિત્તને જીવંત પદાર્થ તરીકે રવીકારે, અને તેને એવી આલના આપે કે, તે બહારથી જે કંઈ લે, તેના કરતાં ગુણ અને જગ્યાની દૃષ્ટિએ વધારે આપે, તે જ સાચું.

જ્યારે કોઈ પણ પ્રજા આ દૃષ્ટિએ જગતને બોળ-રૂપ થઈ પડે, ત્યારે તે ગિચ્છિતિ મરણ કરતા પણ બદતર થઈ પડે. આપણે અત્યાર મુઠ્ઠી મોટા મોટા વચ્ચેના ગોખતા આવ્યા છીએ, મહાન સત્યો રટતા આવ્યા છીએ, મહાન દષ્ટાંતો જોતા આવ્યા છીએ, પણ બદલામા આપણે કેવળ કારકુન, ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટ, વકીલ, દાકતર જ થયા છીએ. આપણે કોઈ શોધ કરી નથી.

આનું કારણ આપણી કુદરતી શક્તિ જ ઓછી છે, એમ માનવા હું તૈયાર નથી. એમ જો હોત તો આપણે ત્યાં પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય, જગદીશ બોઝ, વજ્રેન્દ્રનાથ મીસ્ટ્ર જેવા પ્રતિભાશાળી પુરુષો પાકત જ નહિ. એઓ પાક્યાં એ જ બતાવે છે કે, આપણા લોકોમા સાચી મૌલિક શક્તિનો અભાવ નથી, માત્ર એ આજે યાત્રિક શિક્ષણ પદ્ધતિનાં જાડ બોળ નીચે કચકાઈ જાય છે.

★

દરેક જીવંત વસ્તુ દીવાની જ્યોતની પેટ, દેખાય છે તેના કરતા ધણી વધારે વિસ્તરેલી હોય છે. આપણે

આપણે કેઈ પરદેવી યુનિવર્સિટી ને જોડીએ, ત્યાં
 માત્ર તેનો દેશ જ ને જોડીએ છીએ—તેના મનનો, તેનું
 કર્મનું, તેના ધાર્મિકનું, તેનો અભ્યાસક્રમ, પણ તેનું
 વિશાળ રૂપ આપણે ને જોડીએ શકના નથી ખરું, તેના
 એ યુનિવર્સિટી આખા નમાનના વ્યાપ્ત હોય છે—
 તેમની પારિગેન્ટમાં, તેમના ગ્રાહિત્યમાં, તેમના અમમ
 સામાજિક જીવનની નાનારિધ પ્રગતિઓમાં. તેમના
 વિશાળ પુસ્તકોમાં પ્રમટ થતા હોય છે, તેમ જ એ
 વિશાળ ગેલનાર, તેનું વિવેચન કરનાર અને તેને નિ-
 વનાર વ્યક્તિઓ પણ અમારના રમતી હોય છે. ચિંતાના
 એક મર્ગ સાધામય માધ્યમ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ અને
 અધ્યાપકો શિક્ષણના જીવત અને જીવંત સંબંધે
 જોડાયેલા હોય છે ત્યારે આપણે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ કેવળ
 પુસ્તકો ઉપર જ આધાર ગણનાનો હોય છે આથી
 તેમનામાં બૌદ્ધિક સાતમ આગલુ જ નથી. તેઓ કેવળ
 વિદેશી સરકાર સ્વીકારે છે, એટલું જ નહિ, નાગસાર
 નિર્ણય માટેના એનો માનદર પણ વિદેશી હોય છે એટલે
 કે પેલા તો તેમના પોતાના નથી જ, પણ ખીમુ પણ
 પારકું છે! આપણે આપણા અભ્યાસક્રમની અદ્યતનતા
 ‘અપ-ટુ-ડેટનેસ’ ની બકાગો મારીએ છીએ, પણ
 જૂની જર્મિએ છીએ કે, શિક્ષણનું કામ જ આપણને
 આજની-વર્તમાનની પાર લઈ જવાનું છે.

સન્ધારિતા એ તો ચિત્તનું છત્રન છે. એ તો એક માણસ પાસેથી જ ખીજ માણસને મળે—દીનામથી દીવો પ્રગટે એમ. એ માનવ સળધ યુરોપની યુનિવર્સિટીઓમાં પૂરતો મળે છે આપણે ત્યાં યુરોપની યુનિવર્સિટીનું બધું ફર્નિચર છે, માત્ર આ ગુરુશિષ્ય વચ્ચેનો માનવ સળધ નથી! આપણે ત્યાં અધ્યાપકો વિદ્યાર્થીઓને ‘અરૂપરૂપ’ ગણી લિખાગીને દુકડો નાખે, તેમ દુગ્ધી દુકડો નાખે છે. પણ ગતારનું એ દાન જળનવા માટે પણ પાત્રતા જોઈએ છે. વગસાદનું દાન મરોવર સધરી શકે, રણ નહિ. એટલે જ ગણને કોઈ આપતું નથી. આ આપણને સમજાતું નથી. આપણને એવી ખીક લાગે છે કે, ગળેને સાચું જ્ઞાન મેળવવા જતા કારદૂન થવાની તૈયારીમાં કંઈક ઉણપ આવશે, આપણી અરજના અંગ્રેજીમાં બ્યાકરણની ભૂલ મહી જશે!

★

દેશની ભૂમિમાં જન્મેલી અને મોટી થયેલી યુનિવર્સિટી કેવી રીતે કામ કરે અને પન્નિથિતિ બદલાતા કેવી રીતે બ્યર્થ જાય છે, એનું ઉદાહરણ આયર્લેન્ડના ઈતિહાસમાં જોના મળે છે

યુરોપના અધિકારયુગમાં બ્યાટે રોમનો દીવો શુઝાર્ડ ગયો હતો, ત્યારે આયર્લેન્ડમાં સન્ધારે માથું ઊંચું કર્યું. આખા યુરોપમાંથી વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યા-બ્યાસ માટે ત્યાં આવતા. તેમને રહેવા જમવાનું

રીતે ? જો કોઈ દંડશાળના સિક્કા ચાલતા ન હોય
તો તે ચાલુ રહે ખરી ?

★

ખીજો મુદ્દો એ છે કે, પહેલાં પાણી અને પછી
માછલી ! પહેલાં વિદ્યાબ્યાસંગીઓનું મંડળ અને પછી
વિદ્યાર્થીઓ. દેશનો વિદ્યાને બેગા કરવા એ જ કામ
મહત્ત્વનું છે. કારણ એ જીવંત કેન્દ્ર હશે, તો જ એમાંથી
યુનિવર્સિટી વિકાસ પામશે.

★

હિંદમાં અનેક ભાષાઓ હોવાને કારણે જૌદિક
એકતા સાધવી, એ હગલગ અશક્ય છે, એમ કહેવાય
છે. પણ મુસ્લિમો સામનો કર્યા વગર કોઈ પ્રગ્ન મહાન
બનતી નથી. વિદેશી ભાષા, વિદેશી માટીની પેટ ફુંકા
માટે સારી ફરો, પણ જીવન ટકાવવા માટે જે વિશાળ
અને કાયમી ખેતી કરવાની છે, તેમાં એ ન ચાલે.

હિંદ એ આખા યુરોપ જેવો છે. ત્યાં જુદા જુદા
દેશની ભાષા જુદી હોવા છતાં, એક યુરોપીય સંસ્કૃતિ
બની ચર્ષ છે અને તેમાં જૌદિક એકતા પણ છે. છતાં
ત્યાં બધા દેશોમાં ભાષા એક નથી. યુરોપના દેશોની
સ્થાનિક ભાષાના વિકાસ પછી જ યુરોપમાં સંસ્કૃતિનો
વિભવ જોવા મળ્યો.

હિંદમાં પણ એક વૃષ્ટિ. સંસ્કૃત સંસ્કારની ભાષા
હતી, પણ વિચારવ્યવહારની પરિપૂર્ણતા માટે તે તેની

જાંથી પ્રાંતલાપાઓને પૂર્ણ વિકાસ થવો જ જોઈએ, જેથી તે તે પ્રાંતના લોકો પોતાની પ્રતિભાની વિશેષતા પૂર્ણપણે વ્યક્ત કરી શકે.

(રાજ્ય લોકલાપામાં વહેવાર ન કરતું હોય, એવો આપણો જ દેશ છે. સ્વરાજ્ય આવ્યા પછી પણ એમાં ઝાઝો ફેર પડ્યો નથી.)

★

આપણે જો કંઈ ફળ મેળવવા હોય તો ઈંટ ચૂનાની ઈમારતોને છોડીને જમિમાતાને ખોળે બેસવું પડશે. વેદના જમાનામાં અથવા નાલંદા અને તક્ષશિલામાં જે વિદ્યાર્થીઓ ભેગા થતા હતા, એમની જેમ આપણે પણ આપણી જીવન-શક્તિને કસીને પોણી પડશે.

આપણે આપણા વિદ્યાકેન્દ્રને ‘યુનિવર્સિટી’ નામ પણ ન આપવું. કારણ એ નામને લીધે પણ આપણામાં સરખામણી કરવાની અને પાંગળી નકવની વૃત્તિ જાગે છે. આપણે એવી એક શક્તિ જાગ્રત કરવાની છે, જે દેશના જુદાજુદા ભાગોમાં રહેલી, લિન્નલિન્ન યુગની વિદ્યામામત્રીને એકરી કરે અને એ રીતે દિંદી સંસ્કૃતિનું સંપૂર્ણ અને ગનિશીલ કેન્દ્ર નિર્માણ કરે.

★

અંગ્રેજ કેળવણીએ આપણા મનમાં એવો દોનભાવ

તથા પુત્રકે મહત મળતા આમ આયર્નેડના
આધુઓએ ખિસ્તી ધર્મની જીજ્ઞાસી જ્યોત ચંદુ
રાખી જ્યારે પારીસ યુનિવર્સિટી રચાપનાનો સમય
આયો, ત્યારે આયર્નેડથી કનેમેન્સની મદદ શાલ્વેને
લીધી અને એ આખી અગ્ગર પ્રવૃત્તિનું વાદન
આંગ્રીશ ભાષા હતું

પાછળથી કેન અને અગ્ગર નોકો ચડી આપ્યા
તેમણે આયર્નેડની પાઠશાળાઓ બાળા મહી,
પુસ્તકાલયોનો નાશ કરી અને આધુઓ અને વિદ્યા
ધર્મીઓને વિષેની નાખ્યા અથવા મારી નાખ્યા એમ
જણા, દેશના ગત ન રહેના લોકોમા એ સંગ્રહ
પ્રવૃત્તિ અખડપણે આણુ નહી પણ છેવટે એવિઝામેથના
સમયમા આયર્નેડ પૂરેપૂરું જતાયુ, અને તેની દેવી
વિદ્યાપીયેનો અત આયો આયર્નેડ ભાષા છોડી
દેવાની તેને ફગ્ગ પાડવામા આવી અને પગિણામે
આખા દેશના ચિત્ત ઉપર જડતા જનાઈ મર્

હિંદુસ્તાનમા પણ એ જ પરિણામ આયુ આપણે
આપણુ સ્વતંત્ર ચિત્ત ધગવીએ જીએ, એ વાત આપણે
પણ જૂની ગયા । નાનના વલ્લનની આપણી જે દેરા
નદેરા હતી, ત નકામી જનાવી દેરામા આવી અને
નની ખર્ચાળ નદેરામા વટેવા દેશના ચિત્ત ના પાડી

વિદેશી ભાષા વિદ્યાનુ વાહન બની જ ન શકે. રણુમા ને આડ હિગાડવું હોય તો ખીજ બહારથી લાવના પડે, અને તેમ જતા જે આડ થાય તે કીંગરા-યેણુ જ રહે, અને તેના ખી પ્રૌઢ થાય જ નહિ.

આપણા નિવનિઘાલયોએ એમ જ માની લીધું કે, આપણે રણુમા ખેતી કરવાની છે, એટલે કેવળ દષ્ટિ અને જ્ઞાન જ નહિ, પણ આખી ને આખી ભાષા સુધ્ધા દગિયાપાગથી લાવવી પડશે. આને પરિણામે આપણુ શિક્ષણુ ધુધળુ અને સમાજ જીવનથી વિખૂટું રહ્યું, અવાગતવિડ બની ગયું. અને સમય, આગેગય અને ધનનો લખલટ ભોગ લીધા જતા, પરિણામ દરિદ્ર જ રહ્યું.

કોઈ વિદ્યાર્થીને એક પ-દેગી ભાષા નથી આવડતી, એ જ વાકે તેને હિચ્ચ શિક્ષણુ લેતો રાડવો, એના નેરી અકલ્પ વગરની વાત ખીજ કંઈ હોય. આમા ગણેને કેવું ભયંકર નુકશાન થાય છે, એ કેમ આપણને સમજાતું નથી ?

હું જાણું છું કે સામેથી તરત પ્રશ્ન આવશે કે, તમે દેશી ભાષાઓમા હિચ્ચ શિક્ષણુ આપવા માગો છો. પણ પાઠ્યપુસ્તકોનું શું ? પાઠ્યપુસ્તકો નથી, એ હું જાણું છું. પણ હિચ્ચ શિક્ષણુ દેશીભાષાઓમા અપાય નહિ, ત્યાં સુધી પાઠ્યપુસ્તકો લખાય ની

પેદા કર્યો છે કે, આપણે ત્યાં સંસ્કૃતિ લેવું કંઈ છે કે કેમ, એ વિશેષ આપણા મનમાં સંકા નવો!

પણ આપણે જે નિંદા સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર ઊભું કરવું હોય, તો એમ માનીને જ આવવું-લેખ્ય છે, હિંદને પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ છે, અને તે એવી છે કે, આખી દુનિયાને આપી શકાય.

કાંઈ કદાચ કહેશે કે, આપણી સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ અથવા તો ઓછામાં ઓછી એટલી સારી છે ખરી કે, તેને આપણા શિક્ષણમાં રચાવવા આપી શકાય?

દુનિયામાં સર્વશ્રેષ્ઠ તો કંઈ છે જ નહિ. અનેક જાતની શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓ હોય છે. એટલે એ ઝઘડામાં પડવાનો કંઈ અર્થ નથી.

આપણી સંસ્કૃતિમાં ઘણા વહેમો છે, તો યુરોપની સંસ્કૃતિમાં પણ છે, પણ ત્યાં ઘણું ગતિશીલ હોવાથી એ વસ્તુ વિધાતક નથી બનતી. પહેલાં જીવનવિમ્મલ હતો, પછી સહકાર આવ્યો. પહેલાં અર્થકારણમાં મુક્ત દરીદ્રાર્થ હતો, પછી સહકાર આવ્યો.

આપણે પણ જીવનના કોયડાનો વિચાર કર્યો છે, હકેલો કાપ્યો છે, પ્રયોગો કર્યા છે. આપણે જે સિદ્ધાંતે પ્રદેશ્યા હતા, તે યુરોપના સિદ્ધાંતથી નોખા છે, માટે જ તેની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. પરંતુ એ સિદ્ધાંતોએ પણ આપણાં રહેણું લેખ્યું નથી નવી નવી શોધોની સાથે તેમણે કદમ મિલાવતા રહેવું જોઈએ.

આજે આપણે આપણી સંસ્કૃતિના અભિમાનમાં આખા વિન્વયી અલગ રહી શકીએ એમ નથી. પશ્ચિમને કેવળ ગાળ દીધે આલગે નહિ. આપણે ગૌરવ એકનું કરીએ છીએ, કારભાર બીજા વડે ચલાવીએ છીએ.

આજે તો વિશ્વસંસ્કારનો સમન્વય કરવાનો જમાનો આવ્યો છે. અને એમા આપણે ઘટતો ફાળો આપી શકીએ, માટે પહેલા આપણે આપણા દેશની જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય સાધવાની જાગૃત છે. એમ દર્શાવતી જ આપણે માનભેર ઉન્નત મનકે વિન્વસંસ્કૃતિમાં ફાળો આપવાને સમર્થ થઈશું.

★

દરેક મોટા દેશમા જૌદિક જીવન માટે એવા જીવંત કેન્દ્રો હોય છે, જ્યાં વિદ્યાના કાંચા ધોગજ જાળવી રાખવામા આવે છે. જ્યાં લોકો ત્યાંના અનુકૂળ વાતાવરણ માટે, પોતાનું મૂલ્ય સાખીત કરવા માટે અને દેશની સંસ્કૃતિમા ઉમેરો કરવા જવા માટે આકર્ષાય છે. અને એમ એ સંસ્કૃતિવન પ્રકાશ ફાવતો ચાલુ રહે છે. ખ્રીસમા એથેન્સ, ઇટલીમા રોમ, ફ્રાન્સમા પારીસ—એના ઉદાહરણો છે. આપણા દેશમા બનારસ એવું કેન્દ્ર હતું.

મટવાક લોકો કહે છે કે, પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ એ જ આજના જગતમા સંસ્કૃતિ નામને નાચક છે એ જો

આપણે માની લઈએ, તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે, એ સંસ્કૃતિનું હિંદુમાઝેઈ ગ્વાસ્ટાવિક કેન્દ્ર છે ખરું? એને અહીંના જીવન માથે કોઈ નિત્યનો સંબંધ છે ખરો? નથી, ને ન જ હોઈ શકે. એવું કેન્દ્ર યુરોપમાં જ મળે, અને જો આપણે એ સંસ્કૃતિને જ જ્ઞાનનું એકમાત્ર મૂળ માનીએ, તો આપણે કોઈ દૂરની પૃથ્વીને સૂર્ય તરીકે કામ આંધતા તાગ ઉપર મીટ માંડીને ચાલવાનું રહ્યું. એ આપણને થોડો પ્રકાશ આપશે, પણ પ્રાણદાયી દેવ નહિ આપી શકે. આથી જ અગ્રેજી શિક્ષણ આપણે માટે નિશાળના પાઠોરૂપ જ રહ્યું, સંસ્કારરૂપ ન પામ્યું. એ દિવામળીની પેટી જેવું છે. નાના નાના કામમાં એ આવે છે, પણ પ્રજાતસૂર્ષનું ગ્વાન એ ન લઈ શકે.

એટલે આપણે આપણું એવું આગવું સંસ્કારકેન્દ્ર આપ્યા વગર છૂટકો નથી, ત્યાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના જ્ઞાન અને વિચારના પ્રવાહો, મેળખૂર્નક બેગા થાય.

* *

મને વિદેશી સંસ્કૃતિનો ડર નથી; હું તો એને ઉપકાગક માનું છું. એ આપણી જડતા હટાડે છે. મારો વાદો તો વિદેશી સંસ્કૃતિ જ આપણા આખા ચિત્તનો કળને લઈ લે, એ સામે છે. એમ થવાથી નવા સત્યોના સમાગમમાથી, નવું વિચારમા ઉત્પન્ન

કરવાની આપણી શક્તિ મરી જાય છે, અપ્રવાહ કુંદિત થઈ જાય છે. આથી હું એવો 'આગ્રહ રાખું છું કે આપણી સંસ્કૃતિના બધા તરવો આપણે દૃઢ કરવો જોઈએ—પશ્ચિમનો સામનો કરવા નહિ, પણ એને બરાબર પચાવવા.

★

હિંદની સંસ્કૃતિમાં ચાર પ્રવાહો છે: વેદિક, પૌરાણિક, બૌદ્ધ અને જૈન. એ પંજી મુસલમાનો આવ્યા અને પછી આવ્યો પશ્ચિમનો ધસમસતો પ્રવાહ. એટલે આપણા વિદ્યારેન્દ્રમાં એ બધાના સુમન્વિત અભ્યાસની જોગવાઈ હોવી જોઈએ.

બધી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં આજના ભારતના ચિંતના જીવંત પ્રવાહો રહેના છે, માટે એના અભ્યાસ માટે ગ્ધ્યાન કરવું જોઈએ. લોકસાહિત્યનો અભ્યાસ પણ થવો જોઈએ, એમથી અપણને લોક માનસનો પરિચય મળે છે.

★

ધણા જૂતકાળના અભ્યાસને નકામો માને છે, પણ આગળ વધતું સરકર પાછળથી જ રનદ મેળાવે છે.

★

અત્યારસુધી આપણે માત્ર બૌદ્ધિક બાજુનો જ વિચાર કર્યો, પણ રસની બાજુની ઉપેક્ષા થઈ શકે એમ નથી. આપણા ચિંતનુ જે ઉપર જ્ઞાનપડ

છે, તેનું ક્ષેત્ર નો અજાણની જીવનમાં બહુ નાનું છે. એ પંડુ ભૌતિક પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રગટ થાય છે. પંડુ આવચેનનનું ક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ છે. ત્યાં જ આપણા આત્મા ૧ પણ વસે છે. અને તેને વ્યક્ત થવાનું સાધન તે કલા છે: કવિતા, સંગીત અને ખીજી હમિત કલાઓ. એમાં જ માણસનું આખું વ્યક્તિત્વ પ્રગટ થાય છે. આપણે સમજવું જોઈએ કે, જીવનનો આનંદ એ જીવનના બળની જ ખીજી બાજુ છે. એટલે આપણા શિક્ષણક્રમમાં ભિન્નભિન્ન કલાઓના અભ્યાસની પધ્ધિ જોગવાઈ હોવી જોઈએ. એ રીતે આપણે, રસાભિરુચિનું સાચું ધોરણ ઊભું કરી શકીશું, અને તે વડે વિદેશી દુઃખાઓનો પણ અત્યંત સ્વરથનાથી વિચાર કરી શકીશું, અને તેમાંના વિચારો અને સ્વરૂપોની પણ—ચોરીના આક્રેષ્ણની ખીજ વંગર—કદર કરી શકીશું.

*

કોઈ વહેવારકુશળ માણસ પૂછ્યો, “તમે જે કંઈ તે બધું સાચું હતો, કદાચ સુંદર પણ હતો, પણ શક્ય છે ખરું?”

હું પોતે વહેવારકુશળ નથી, એટલે મારો જવાબ આટલો જ છે કે, જે સત્ય છે તે વાસ્તવિક છે. અને વાસ્તવિકનો સત્ય માથેનો સંબંધ ચિત્ર અને ચિત્ર પટના સંબંધ જેવો છે. મારો આદર્શ એ સાચો હોય, તો એ વાસ્તવિકરૂપ પામવો જ જોઈએ.

એક વહેવાર પ્રશ્ન એ છે કે, આવા કેન્દ્રની આર્થિક વ્યવસ્થા આપણે કેવી રીતે ગ્રાહ્યરી, જેથી એ સ્વાભાવિક રીતે પોતાનો નિભાવ કરી શકે, અને જતે દિવસે પેસાદારોના આશ્રયથી જ નહિ, પણ પોતાના જમા થયેલા 'કાચમી ફૂંડ'ના જડ, જોડથી પણ મુક્ત રહી શકે. જે ધન કે માન આપણને કાયમનાં મળી જાય છે, જે આપણે કમાવા કે પેદા કરવા જવું પડતું નથી, જે કદી હરાઈ જવાનું નથી,—પછી આપણે એને માટે લાયક હોઈએ યા ન હોઈએ તોય—એવું ધન અને માન ધીમે ધીમે આપણને પાગળા બનાવે છે, પ્રમાદી અને એકલગધા કરી મૂકે છે, અને અંતે આત્મા પણ બંધિયાર બની જાય છે. એટલે આપણે કોઈ એવી યોજના વિચારવી જોઈએ, જેમા આવી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓએ પોતાની જરૂરિયાતો મેળવવા માટે સદા પ્રયત્નશીલ રહેવું પડે, અને એ રીતે ભાવિ પેઢીના જીવન સાથે સતત, સાચા સંપર્કમા રહેવાની તેમને ફરજ પડે. જૂતકાળની કમાણી ઉપર નભતા વંદાની મારફતે તેઓ ન જીવે.

એટલે આપણી આગળ જે મોટા પ્રશ્નો આવે છે : પહેલો આપણા બૌદ્ધિક જીવનના દારિદ્ર્યનો અને બીજો આપણા લૌતિક જીવનના દારિદ્ર્યનો. પહેલાની ચર્ચા કંઈક વિગતે ઉપર કરી છે. હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે, આપણી બધી બૌદ્ધિક સાધનસામગ્રીને

એકત્રિત અને મગહિત કરવાની જગ્યા છે એ જ રીતે આપણું આર્થિક દાગિય દૂર જના માટે પણ, આપણી ભૌતિક સાધનસામગ્રી એકત્રિત અને સગઠિત કરી, સહકાર દ્વારા કામ લેના યજગ્ર છે અને એ આર્થિક મહાનગરના પાયા ઉપર જ આપણા સમાજકેન્દ્રો રચાવા જોઈએ.

એ કેન્દ્રો કેવળ શિક્ષણ આપે એ બસ નથી, એણે જીવન જોઈશે એ માન વિચાર કરે એ બસ નથી, ઉત્પન્ન પણ કરવું જોઈશે આપણા તથાપન એ આપણી સ્વાભાવિક વિદ્યાપાઠો હતી એ કઈ જીવનથી અલગ નહોતી ત્યાં ગુરુઓ અને શિષ્યો ભર્યા ભાદર્ય જીવન જીવતા હતા હોય ચારવા જતા હતા અને એ આખા જીવનમાંથી જ શિષ્યોને આધ્યાત્મિક કેળવણી નગી મળતી હતી આપણું સમાજકેન્દ્ર કેવળ હિંદના બોહિ- જીવનનું કેન્દ્ર ન બનતા એના આર્થિક જીવનનું પણ કેન્દ્ર હોવું જોઈએ એણે ખેતી કરવી જોઈએ, ગ્રામીણ કરવું જોઈએ અને ગ્રામીણ શિષ્યોને અને મેથાને ગ્રામીણ મળી નહોતો જોઈએ એણે પોતાની બધી જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પેદા કરી લેવી જોઈશે એમાં વિજ્ઞાનની મદદ લેવી અને ઉત્તમમા ઉત્તમ સામગ્રી વાપરી, ઉત્તમમા ઉત્તમ પદ્ધતિએ કામ કરવું જોઈશે એના અન્તિત્વનો આધાર જ સહકારને ધોળો ચાલતો, એની બૌદ્ધોગિક પ્રવૃત્તિઓની સંકળતા

ઉપર હોયો નેઈશ. એ પ્રતિ શિક્ષક અને શિષ્યોને પ્રયોજનના જીવંત અને ક્રિયાશીલ સ્વરથી સાકળજે

વળી એી સરથાએ પોતાની આમપાસના બધા ગામો સાથે સંપર્ક સાધી, પોતાની સઘળી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમા તેમનો જીવંત સહકાર મેળવવો નેઈએ, અને એ ગામોના ઘરોની સગવડ, સ્વચ્છતા, તેમના નેતિય અને બૌદ્ધિક જીવનની ઉન્નતિ-એ બધુ એ સરથાની સામાજિક પ્રવૃત્તિનુ અગ બની જવુ નેઈએ

છેલ્લે ધાર્મિક શિક્ષણનો નાજુક પ્રશ્ન સામાન્ય રીતે આપણે આ પ્રશ્નને ટાળતા આન્યા છીએ રાષ્ટ્રીય એટને હિંદુ, એમ આપણે માની લઈએ છીએ બૃહત્તર ભારતની કંપના હજી આપણે સજીવપણે કરી શકતા નથી, એટલે કેટલાંબુકના પાડીને ચનારીએ છીએ અમ્મુ

પણ જગતમા લિન્નલિન્ન વર્મો છે, એ વાતનો સ્વીકાર કર્યા વગર આવે એમ નથી અને એ ધર્મો રહેનાના જ. એ સપ્રદાયો એતિહાસિક ઢારણે જન્મ્યા હોય છે, અને માણ્યો તે દ્વારા શક્તિ પામતા રહેનાના. વળી કેટલાક સક્રિય મનના માણ્યો પોતાના સપ્રદાયનો જ આગ્રહ રાખનાના, તેમની વચ્ચે ઝઘડા પણ થનાના. તેમ છતાં ભારતમા શુ એવી ધાર્મિક ઉદારતા

નથી, કે જેમાં બધા ધર્મો ભેગા થઈ શકે ! હું માનું છું કે, જૂતકાળમાં આપણા પૂર્વજોએ એવી શુભ ચાદર બિછાવી હતી, જેમાં આખા વિશ્વને સ્નેહ અને ભાતૃભાવ-પૂર્વકે આમંત્ર્ય હતું. જેને નામે એ આમંત્રણ-પાઠ્ય હતું, તે શાંતમ્, શિવમ્, અદ્વૈતમ્ નામે ભારતે ઉચ્ચાર્યું હતું :

આત્મયત્તુ સર્વભૂતેષુ યઃ પદ્યતિ સ પદ્યતિ ।

Rabindranath Tagore

પોતાનો સાચો
પરિચય પામવો એ
સહજ નથી. જીવ-
નની અનેકવિધ
અભિગતમાં અનુ-
સ્થિત થઈને રહેવું
જે મૂલ એકવસ્તુ,
તે સહેલાઈથી હા-
થમાં આવતું નથી.
વિદ્યાતાએ જો મારું
આયુષ્ય દીર્ઘ ન
કર્યું હોત, અને
સિત્તેરમા વર્ષને
પહોંચવાનો મુયોગ

ન દીધો હોત તો મારા સમ્પન્ન-ધે સ્પષ્ટ ખ્યાલ
પામવાનું પણ ન જાની શક્યું હોત. અનેક રીતે
મેં મને જોયો છે. અનેક કાર્યે પ્રવર્તિત થયો છું.
તેથી વારે વારે મારે વિશેનું મારું જ્ઞાન વિકસિત જાની
ગયું છે. જીવનના એ દીર્ઘ ચક્રપથની પ્રદક્ષિણા કરતાં
કરતાં, આજે વિદ્યાની વેળાએ, એ ચક્રને જપારે

સમગ્ર રીતે જોઈ તક હું, ત્યારે એ વાત મને
અમન થ છે કે, મારા પરિચયમાં 'હ કનિ હુ,' એ
સિવાય ખીશું કશું મ્હેરાનું નથી.

મારું ચિત્ત અને મર્મનિમિત્તે ઘણાને જોયર થયું છે
પણ એમાં મારો સમગ્ર પરિચય નથી હું તત્ત્વનાની,
શાસ્ત્રજ્ઞાની, શુર કે નેતા નથી—એક દિવસ મેં કહ્યું
હતું, "અ હું ન યાવા આ નવ યુગનો ચાલક" એ
મેં માન્યું જ કહ્યું હતું જેઓ કુશ્મ નિઃજનના હતા
છે, તેઓ પૃથ્વીનું પાપક્ષાયન કરે, મનુષ્યને નિર્મલ
નિરામય બનાવવાનું પ્રવર્તિત કરે એઓ મારે મન
પૂર્ય છે એમના આસનની પાસે મારું આસન
માણ્યું નથી.

પણ એ જ શુભ જ્યોતિ બ્યારે પોતાનામાં
અતર્નિહિત અને વર્ણને પ્રજાશક્તિને વિચ્છરિત કરે
ત્યારે એ વિશ્વને ગીન કરી મૂકે છે હું તો હું એ
બાલવર્ણ જ્યોતિનો હતું! અમે તે નાચીએ અને નચા
વીએ, હમીએ અને હમાવીએ, ગીત ગાઈએ અને
હમી આપીએ જે આવી વિશ્વાવિખરના અદ્વૈત
આનન્દે અધીર છે, તેના અમે હતું જીએ x એની
અનેકવિધ લીનાને અતરે પ્રકાશ કરીને, બહાર લીના
ચિત કરવી એ જ અમારું કામ માનવને ગમ્ય ગ્યાને
પહોચાડવાનો દાવો અમે કરતા નથી પરિક્ષાની યાત્રાના

સહચારી જનવું એ જ અમારું કામ. માર્ગની બંને બાજુએ જે જાયા, હરિયાણીનું જે ઐશ્વર્ય, જે ફૂલ-પાદડા, પખીના ગીત-એ રમના બોલ્યમા અભાવ પૂર્ણ કરવા અમે અહીં આ આવીએ છીએ । જે માવિ. અનેક થઈને, દિશાએ દિશાએ, સૂરે, ગાને, નૃત્યે, ચિત્રે, વર્ણે, રૂપે, મુખદુઃખ, આઘાતસઘાતે, શુભ અશુભના બંદે કીડા કરે છે, તેના અનેકવિધ ગમને વહન કરવાનું કામ અમે બિપાડી લીધું છે. તેની રગશાળામા અનેક-વિધ રૂપકો સજ્જીને લજવવાનો ભાર અમારે માથે છે.

બસ, આ જ અમારો પરિચય । લોકોએ અમને ખીજા વિશેષણોથી નવાબ્યા છે. કોઈ તત્ત્વજ્ઞાની કહે છે, તો કોઈ વળી અમને પંતુજના પદે બેસાડી દે છે. પણ હું તો બાલ્યકાળથી જ કીડાને માટેના પક્ષપાતને કારણે મૂલ-મારતરને ટાળતો આવ્યો છું. એટલે માતરનું પદ મને ન શોભે. બાલ્યકાળે અનેક સૂરના છિદ્રવાળી બંસી હાથમા લઈને રમતે ધૂમવા નીકળી પડતો. ત્યારે પ્રભાત સમયની અમ્પટતામા કશાકની અમ્પટ થઈ બેઠવાની ઝખના હું અનુભવતો.

આજે એ વાત યાદ આવે છે અન્ધકારની સાથેની પ્રકાશની એ પ્રથમ શુભદષ્ટિ-પ્રભાતની વાણીસ્રીતગ્વિ-નીના પૂરે, તે દિવસે પહેલી વાર મારા મનની પાળ ભાગી નાખી, ચિત્ત સરોવરને હિલ્લોલિત કરી મૂક્યું । કીક રીતે સમજતો હોઈ કે ના સમજતો હોઈ, અમ્પટ રીતે કહી

ભુવનેશ્વર

આગિમાનુ ભુવનેશ્વરનું મહિં પહેલીવાર જોયું
ત્યાગે જાતો ઝાઝું નવું પુગતું વાયતો ટોઢં એવું લાગ્યું
એ પથ્થરોની અદર કંઈક થા ગેરી છે, એ નને
માગે પેઠે અમનર્થ ગયું એ કથા અને સતાન્દિઓથી
તમ્બિલત થઈ ગયેલી હોવાને મળે મૂક જની ગયેલી
હોવાને જાણે તો જાતે હૃદયને સરિગેષ રૂપમાં ગર્જ

સકળચયિતા સપિ હન્મા મન્દરચના કરી ગયા
તે આ મહિં પણ જાતે પથ્થરમાં રચેલો મન્ત્ર
જેન હૃદયની વાત દિગોચર થઈને આકાશને વ્યાપી
ઈને જાતે બિલી છે ?

મનુષ્યના હૃદયે અહીં શી વાત ચૂંટી દોરી છે ?
શક્તિના શા ગદ્યને પ્રગટ કર્યું છે ? મનુષ્ય અનન્ત
પ્રાણી પોતાના અન્ત કરણમાં એવી તે રી વાળી
પ્રાણી હોય કે, જોને પ્રગટ કરવાના મહા પ્રયત્નમાં
જો આ પર્વતની તગેટીમાંના ત્રિમૂર્તિ પ્રદેશને
જાનવી લીધો છે ?

આવા સતાધિક દેરાતયો-જેમાના કણાખરામાં
આજે મનુષ્ય તિનો દીપ પ્રગટાસતો નથી,

મંખ-ધૃત નીરવ થઈ ગયા છે, જેના કોતરેલા પથ્થર ખડિત થઈને ધૂળમાં અટવાઈ રહ્યા છે-એમાના કોઈ-મા પણ એક વ્યક્તિવિશેષની કંપનાને આકાશ આપવાનો પ્રયત્ન થયો નથી. એ બધા તે વેળાના અજ્ઞાત યુગની ભાષાના ભારે લઘ્વને બોલા છે.

આ દેવાસ્યગ્રેણીએ એની નિગૂઢનિહિત નિગૂઢ-મિત્તશક્તિથી દર્શકના અન્તઃકર્ણને સહસા જે ભાવાન્દોષને ઉદ્દેશીત કરી મૂક્યું, તેની આકર્ષિકતાને સમગ્રતાને વ્યક્ત કરી દર્શન છે; એનું વિન્નિવેશ કરીને, ખજૂર પાડીને કહેવાનો પ્રયત્ન કરવો પડશે.

મનુષ્યની ભાષા અહીં પથ્થરની આગળ હાર મીકારી લે છે; પથ્થરને એક પછી એક વાક્યો જોડવા પડતા નથી, એ અપ્રકૃત કશું કહે નહીં, પણ જે કાંઈ કહે, તે બધું એક માથે કહી દે, પવક માત્રમાં જ એ સમગ્ર મન પર અધિકાર પ્રાપ્ત કરી લે; આથી જ મન શું સમજ્યું, એવું શું સાલજ્યું, એ શું પામ્યું, તે પોતે ભાવરૂપે સમજવું હોવા છતાં ભાષા દ્વારા સમજાવવાનો અવસર પામી શકતું નથી; આખરે ગિયર ઘૂમતે ધીમેધીમે એને પોતાની ભાષામાં સમજી લેવું પડે છે.

મદિરની દીવાલના સવાજે મે મૂર્તિઓ કોતરેલી જોઈ. કયાય સહેજ સગળી ખાલી જગા રહેલા નહોતી દીધી. જ્યાં દર્શિ પડે ત્યાં ને જ્યાં ન પડે ત્યાં, સર્વત્ર શિલ્પીના નિરવસ પ્રયત્ને કારીગરી કરી હતી.

શકતો હોડ કેના કડી શકતો દોડે, પણ એ વાળીના
આઘાતે મારી વાળી જમી પડી વિશ્વની અનેકવિધ
હીવાએ અનેક સૂરે નિખિલનું ચિત્ત ચંચળ થઈ શકે છે.

એજ તરંગે બાહ્યાવગ્રથામાં મારું ચિત્ત ચંચળ
ધર્મ બદલું હતું. આજેય એ તરંગો શરૂા નથી. મિત્તેર
વર્ષ પૂરું થયા. એટલે આજેય મારા અસાવર્ની
આ ચંચળતાની રજિયાદ કરે છે. મારામા ગાન્ધીર્ષની
નુદિ છે. પણ વિશ્વકર્માના આદેશને કાળ ટાળે? એ
પોતે જ ચંચલ, વચંતના અગ્રાત સમીરણે અરણ્યે અરણ્યે
ચિચંચ. ગાન્ધીર્ષના ખાડામા દટાઈને હું મારા
દિવસો ખોજ શક્યો નથી. આ સિત્તેર વર્ષ દંભિયાન
અનેક રીતે મેં મારી પરીક્ષા જોઈ છે. આજે હવે
મારા મનમા લેશમાત્ર સંસય નથી. હું એ ચંચલને
હીનામલચર છું. મેં શું કર્યું, હું શું મકતો જઈશ,
એની મને ખબર નથી. અમરતાને માટે મારે કશું
બાનું મૂકી જવું નથી એ પણ કીડા કરે છે પણ
આસક્તિ રાખતા નથી. જે કીડાધર પોતે ઘડે છે, તેને
વળી જાતે જ ભાગી નાખે છે કાલે મન્યાકાલે આ
આક્રાંદાનતમા જે રંગોળી પુરી હતી તેને એક
ગતના જાગવાતમા એ ચંચલે પોઈને જૂઠી
નાખી, હવે એને નવેસથી પૂગવી પડશે. એના કીડા-
ધરને માટે જે એકાદ રમકડું દઈ શકું, તો મહાકાવ
એનો સંમત કરી રાખશે, એવી આશા હું રાખતો
નથી ભાજેલું રમકડું આવર્જનાના સ્વપ્નમા હાથ થશે

જીએ છું તે સમય દરમિયાન મૃત્તિકાના પાત્રમાં આનન્દરસ રેડી શક્યો હોઈ તો બસ. ત્યાર પછીને દિને એ રસ પણ મુકાઈ જશે, પાત્ર પણ ફૂટી જશે પણ તેથી કાંઈ બોજનોત્સવમા કશી બિલુપ દેખાવાની નથી.

સિત્તેરમું વર્ષ પૂરું થવાને દિવસે આજે હું એ રસમયના શપથ લઈને જવાંને કહું છું, જે અમુકથી મોટો છું કે અમુકથી નાનો છું, એ વ્યર્થ વિચારથી જ કોડાનો રસ નષ્ટ થાય છે. મોજબીદારનું ટોળું માપપટ્ટી લઈને મેલાહલ કરવું બિલું છે. એમને હું ખૂસી જવા છઠ્ઠું છું. આ જગતમાં ખ્યાતિનો પ્રસાદ ધૂળમાં રંગદોળાઈ રહ્યો છે. એને માટે પડાપડી કરવાનું મને મન નથી. હું તો ઈચ્છું છું કે મનુષ્યોના હિસાબ અંગે હાથે આદે રક્તક કરવાની બુદ્ધિ મને કદિ ન સુઝે.....

જે લોકો શખધંટા વગાડીને મને ઉચ્ચાસને બેસાડવા ઇચ્છે છે, તેમને હું કહું છું કે, હું તો નીચકું સ્થાન લઈને જ જાન્યો છું. વૃદ્ધના કે પ્રમુખના સ્થાને બેસવાના કર્તવ્યમાથી રમતના ઉત્તરે મન મુકિત આપી છે. આ ધૂળ, માટી, ઘાસ ને વનરપતિ ઔપધિ—એ જવાં વચ્ચે દૃ મારું હૃદય બિછાવી જાડું છે. જેઓ માટીના ખોળાની પાસે છે, જેઓ માટીના હાથે ઉઠ્યા છે, જેઓએ માટીમા જ છુટણીઆ કરી આખરે માટીમાં જ વિશ્રામ લીધો છે, તે સૌનો હું મિત્ર છું. હું કવિ છું.

મૂર્તિઓ નહીં પણ પૌગણિક કલ્પનાઓ નથી
 દેવતાઓની કીર્તિ અથવા સ્મરણોની દેશકથા જ
 દેવાવધની દીવાલ પર અંકિત છે, એવ તો કદી કદાચ
 એમ નથી મનુષ્યની નાની-મોટી આગે-નરસી દર
 મેંની ઘટના એના મનગમત ના જાળ, યુદ્ધ અને
 શાંતિ ધર અને જાગર 'વિચિત્રપૂર્ણ' આનેખ દ્વારા
 મહિને યે । વળા છે ના મૂર્તિઓમાં ખીને કોઈ
 દેશ હુ જોનો નથી, માન આ સમાજને-એ જોમ
 આવી ગયો છે નેમનો તેમ-આપનાનો 'ચત્ર' એમા
 દેખાય છે આથી ચિત્રનેખીની અદર એવી અનેક
 વસ્તુઓ નજરે ચડે છે જેને દેવાવધમાં આકાર નેરી
 જાગે જ કદી શકાય એમા પસંદગી જેવું કશું નથી-
 તુરંત અને મન, ગોપનીય અને વેળનીય-અધુ જ
 આ છે

કોઈ ક્ષિરતી દેવળની અદર જઈને જોતા જો
 એની દીવાલ પર અંગ્રેજ સમાજના દરેજના જીવ
 નની ખી જૂનતી દેખાય કોઈ જોજન કરતું હોય,
 કોઈ તગતગી હાથ હોય, કોઈ બીજી કમતુ
 હોય, કોઈ પિયાનો વગાડતું હોય, કોઈ સગિનીને
 જાહુપાલમાં ઘેરી રહેને 'પોતમ' જૂલ્ય કરતું દેખાતું
 હોય, તો હતપ્રુદ્ધ ચર્ચને 'સ્વપ્ન તો નથી જોઈ રહ્યા
 ને ?' એવો જ પ્રશ્ન આપણાથી પૂછી દેવાય કારણ
 કે, એ દેવળ સંસારને બિનકુલ અસી નાખીને, પોતાની

સ્વર્ગીયતાને જ પ્રકટ કરવાને પ્રયત્ન કરે છે. એમાંને મનુષ્ય જાણે દુનિયાની બહાર નીકળી ગયો હોય એવો લાગે છે. બની શકે ત્યાં સુધી એ જાણે મર્ત્યમંરપર્શ-વિહીન દેવલોકના આદર્શરૂપ બનવાને જ મર્થી રલ્યો હોય, એવો લાગે છે.

આથી જીવનેશ્વર મંદિરની ચિત્રાવલિ જોતાં પ્રથમ મનને વિસ્મયનો આઘાત લાગે છે. સાચી રીતે તો લાગવો ન જોઈએ, પણ સંસારથી જ અમોઘ શિક્ષણ પામીને આપણે સ્વર્ગ અને મૃત્યુલોકને મનમાં ને મનમાં જુદાં પાડી બેઠાં હોઈએ ! રખેને દેવના આદર્શને માનવભાવનો સહેજ સરખો સ્પર્શ થઈ જાય; રખેને દેવ-માનવો ને આપણી વચ્ચે જે પરમ પવિત્રતાનું-ને સુદ્ધરતાનું વ્યવધાન રહ્યું છે, તેને ક્ષુદ્ર માનવી સહેજ પણ ઉલ્લંઘી જાય, આ લયે આપણે સદા સાવધ રહીએ છીએ.

અહીં તો માણસ દેવતાની બિલકુલ અટોચડ આવીને બેસી ગયો છે, ને તે એ વળી ધૂળ ખંખેરી કરીને આચ્ચો છે એવું ય નથી. ગતિશીલ, કર્મરત, ધૂળથી ખરડાયેલા સંસારની પ્રતિકૃતિ નિઃસંકોચે સમુચ્ચ થઈ બેસીને, દેવતાની પ્રતિમર્તિને આચ્છન્ન કરી દેતી અહીં બેસી રહી ગઈ છે !

હું મંદિરની અંદર ગયો. ત્યાં એકેક ચિત્ર નથી,

પ્રકાશ નથી; અનવૃત્તા નિમૃત અન્કુટતા વચ્ચે દેવમૂર્તિ નિગતજ્ઞ બિરાજી ગઈ છે !

આનો એક શૃંગેત્ અર્થ મનમા લાગી આવ્યા વિના રહેતો નથી. મનુષ્ય આ પ્રત્તગ્ની ભાષાવડે જે ઉચ્ચારવાને મથ્યો છે, તે સમયની વાણી માગ મનમા ધ્વનિત થઈ ગઈ.

એ વાણી તે એક-દેવતા દૂર નથી, દેવાલયમાં નથી, એ આપણામાં રહ્યા છે. એ જન્મમૃત્યુ, સુખદુઃખ, પાપપુણ્ય, મિલનવિરોધની અંદર ન્તજ્ઞ ભાવે બિગજી રહ્યા છે. આ સંસાર જ એમનું ચિરન્તન મંદિર. આ સજ્જવ, સચેતન, વિપુલ દેવાલય અહરહ અનેકવિધ રૂપે ગ્યાનું જ જાય છે. એ કોઈ કાળે નૂતન નેંથી, કોઈ કાળે પુરાતન નથી; એનું કશું નિચ નથી. સમગ્ર જ મદા પરિવર્તમાન છે; છતાં એનું મહત્ત્વ એકય, એની મત્યતા, એની નિત્યતા નષ્ટ થતી નથી; કાગણુ કે, આ ચંચલ વૈચિત્ર્ય દ્વારા એક નિત્ય મત્ય સદા પ્રગટે થઈ ગયું છે.

ભારતવર્ષમાં શુદ્ધદેવે માનવને મોટો બનાવ્યો. એમણે જાતિ માની નહી. યાગ્યચરના અનવચ્ચનમાથી માનવને મુક્તિ આપી, દેવતાને મનુષ્યના લક્ષ્યથી અપદ્ધત કર્યો, એમણે મનુષ્યની આત્મશક્તિનો પ્રચાર કર્યો. દયા અને કલ્યાણ એમણે સ્વર્ગ પામેથી પ્રાર્થ્યા

નહીં, મનુષ્યના અન્તરમાથી જ એમણે એને પ્રગટ થવાને સાદ દીધો ।

આવી રીતે શ્રદ્ધા દ્વારા, લક્ષ્મી દ્વારા મનુષ્યના અન્તરના જ્ઞાન, શક્તિ અને ઉદ્યમને એમણે મહીયાન કરી દીધા. મનુષ્ય દીન, દૈરાધીન, હીન પદાર્થ નથી, એ વાતની એમણે ઘોષણા કરી.

એવે વખતે હિન્દુના ચિત્તે જાગી 'જીવને કથુઃ' 'એ નાત તો તમારી સાચી કે મનુષ્ય દીન નથી, હીન નથી, કારણ કે મનુષ્યની જે શક્તિએ મનુષ્યના મુખમાં લાખા મટ્ટી, મનમાં ભુધ્ધિ મટ્ટી, બાહ્યમાં નપુખ્ત મંચુ, જે સમાજને ઘડી ગઈ છે, સસાગને ચલાવી ગઈ છે, તે દેવી શક્તિ જ છે'.

બુદ્ધદેવે જે અબ્રહેદી મદિગ રચ્યુ, તેમાથી જ હિન્દુઓ પોતાના દેવતાને પાર્યા । બૌદ્ધ ધર્મ હિન્દુ ધર્મમાં સમાઈ ગયો માનવમાં દેવતાનું પ્રાબલ્ય, સસારમાં દેવતાની પ્રતિષ્ઠા, આપણા પળપળના મુખ દુઃખમાં દેવતાનો સન્વાર; આ જ નવા હિન્દુ ધર્મની મર્મકથા બની રહી શાક્તની શક્તિ, વાણુવનો પ્રેમ ધરધરમાં છતકાર્ષ જિહ્વા મનુષ્યના કુદ્ર નામકાજમાં શક્તિનો પ્રત્યક્ષ હાથ, મનુષ્યની ગ્નેહ પ્રીતિના સમ્ય ન્દોમાં દિવ્ય પ્રેમની પ્રત્યક્ષ લીલા અત્યન્ત નિકટનાર્ત બનીને દેખાના લાગના આ દેવતાના આનિલાનથી નાનામોટા નચ્ચેનો બેદ જુસાર્ષ જવાને મથના લાગ્યો

સમાજમાં જેઓ ધૃષ્ટિત હતા, તેઓ પણ પોતાને દેવી શક્તિના અધિકારી ગણીને ગૌરવ અનુભવવા લાગ્યા; પ્રાકૃત પુરાણોમાં આનો ઇતિહાસ સચવાઈ રહ્યો છે.

ઉપનિષદમાં એક મન્ત્ર છે—

‘**બૃહદ્દેવ સ્તબ્ધો દિવિ, તિષ્ઠત્યેકઃ ।**’

જેઓ એક છે તેઓ આકાશમાં વૃક્ષની જેમ સ્તબ્ધ થઈને રહ્યા છે. બ્રુવનેશ્વરનું મંદિર એ જ મન્ત્રને જાણે એક વિશેષભાવે ઉચ્ચારી રહ્યું છે; જેઓ એક છે તેઓ આ માનવસંસારમાં સ્તબ્ધ થઈને રહ્યા છે. જન્મ-મૃત્યુની આવર્જાવનાં આવર્તો માત્ર આપણી આખ ઉપર થઈને પસાર થઈ જાય છે; સુખદુઃખ આવે છે ને જાય છે; પાપપુણ્ય પ્રકાશ અને છાયાથી સંસારની ઠીલાલને ખચિત કંરી દે છે, સમસ્ત વિચિત્ર, સમસ્ત અવ્યક્તના અન્તરમાં જ નિરલંકાર નિર્મૂલ રહ્યું છે, ત્યાં જ એક છે, તે જ એક બિરાજી રહ્યા છે. આ અસ્થિર સમુદય જે સ્થિર છે, તેનું જ શાન્તિનિકેતન છે, આ પરિવર્તન-પરમ્પરા જે નિત્ય છે, તેનો જ ચિર આધિપ્તકાર છે. દેવ-માનવ, અર્ગ-મર્ત્ય બન્ધન અને મુક્તિનું આ અનન્ત સામંજસ્ય જ મન્તરની લાળામાં ધ્વનિત થઈ ગઈયું છે. ઉપનિષદે આ જ પ્રકારની વાત ઉપમા દ્વારા વ્યક્ત કરી છે.

દ્વાસ્તુપર્ણા સયુજા સરજાયા સમાનં વૃક્ષં પરિવસ્ય
જાતે । તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્રન્યશ્નન્નન્યોડલિ
ચાકશીતિ

એ સુંદર પક્ષી એક સાથે એક વૃક્ષ પર વાસ કરે
છે. એમાનુ એક સ્વાદુ પિપ્પલનું લક્ષણ કરે છે, ખીજું
ખાધા વિના એને જોઈ રહ્યું છે.

જીવાત્મા પગમાં માનું આ પ્રકારનું સાધુજીને
સાલોક્ય આટલું અનાયાસ, આટલી સહેજ ઉપમાથી
આટલી સરળતાથી ને નિર્ભીકતાથી ખીજે કયાય
બર્ણવધામા આગ્યુ છે? જીવની સાથેનું ભગવાનનું
સુદર સામ્ય જાણે કોઈક નજરે નજર જોઈને આ બોલી
ગઈયું છે! તેથી જ એને ઉપમાની શોધમા આકાશપાતાળ
એક કરવા પડ્યા નથી. અરણ્યચોરી કવિએ વનના એ
સુદર પાખવાળા પંખીની જેમું સસીમ અને અસીમને
અડોઅડ બેરેલા જોયા છે; કોઈ મહાન ઉપમાના
આડમ્બરે જડે આ નિગૂઢ તત્ત્વને બૃહત્ કરી ચૂકવાનો
પ્રયત્ન સરખો કર્યો નથી. એ નાનાં પંખી કેવા સ્પષ્ટ રૂપે
ગાઅર બની રહે છે, એ કેવા સુદર લાગે છે, એમના નિત્ય
પરિચયની કેવી નેરી સરળતા ગ્હી હોય છે, તેને કોઈ મોટી
મોટી ઉપમા વડે આવી રીતે રજા કરી શકાયું ન હોત.
ઉપમા ક્ષુદ્ર બની જઈને જ સત્યને બૃહત્ બનાવીને
પ્રકટ કરે છે બૃહત્ સત્ય દ્રષ્ટાનું નિશ્ચિન્ત સાહસ ક્ષુદ્ર
સરલ ઉપમાથી જ યથાર્થ લાવે વ્યક્ત થયું છે.

આ જન્મે પાપીઓ પાપ નાથે પાપ જોડીને
 ગેદા છે એઓ જન્મે સખા છે એઓ એક જ વૃક્ષ
 ઉપર ગેદા છે એમાનુ એક ભોખ્તા છે, ખીજુ માલી
 એક નચસ છે, ખીજુ ગતન્ધ

બુવનેશ્વરનું મદિર પણ જાગે આ મન્ત્રને જ
 પ્રમટ્ટ કરી લુ છે એ નોકોએ દેવાલયમાથી માનવ
 ત્વને જગી નાખ્યુ નથી એઓએ જન્મે પાપીને એક
 સાથે પ્રતિદિત કરીને ઘાપડા કરી છે

પણ બુવનેશ્વરના મદિર મા'મીજીય એક વિશેષતા
 હી છે કપિશ્વિની ઉપમામા નિભૂત અવ્યયિ
 એકાન્ત નિર્જનતાનો ભાવ રહ્યો છે એ ઉપમાની
 દૃષ્ટિએ, પ્રત્યેક જનાત્મા નરો એકાકીરૂપે પરમાત્મા
 માથે સધુક્ષા ટોચ એવું વાગે છે એ ઉપમા જે
 દ્યાનવજ્રવિ મનમા આકે છે, તેને જોઈએ જોએ ત્યાગે
 દેખાય છે કે, જે હું જોઈ શકી રહ્યો છે, અમણુ જી રહ્યો
 છે, ગોધ વરી રહ્યો છે, હું મા જાનત શિવમદ્દેતમ્
 ન્તમ્ધસાથે આનિર્મૂત ચર્મ રહ્યા છે

પણ આ પ્રમત્તો એકની સાથેનો એમનો મયોગ
 બુવનેશ્વરના મદિરમા આનેખાથો નથી ત્યા બધા જ
 મનુષ્યો એમના સમગ્ત મર્મ અને ભોગ માથે, અમગ્ત
 પુન્નપુલ્કર માથે, એમના સમગ્ત મર્મતિલામને રહન
 કરીને અમગ્તસાથે એક ચક્રને પોતાની અદર અન્ત
 ગતર રૂપે, સાક્ષીરૂપે ભગવાનને પ્રમટ્ટ કરી રહ્યા છે

નિર્જનમા નહી, યોગમા નહીં, -લોકો વચ્ચે, કર્મ દ્વારા પ્રકટ કરી ગયા છે. એગોએ સંસારને, લોકાવયને દેરાલય બનાવીને પ્રકટ કર્યું છે; એઓએ સમષ્ટિએ માનવનો દેવત્વના પદ ઉપર અલિપેક કર્યો છે. એઓએ પહેલા નાનામોટા સમસ્ત માનવોને પ્રગટપટ પર એક સાથે મળ્યા છે; ત્યાર પછી પરમ એકત્વ ક્યા છે તે શું છે તે બતાવ્યું છે. એ બ્રહ્માએકત્વના અન્ત-ગતર આવિર્ભાવે પ્રત્યેક માનવ સમગ્ર માનવીની સાથે ભળી જઈને મહાન બની રહે છે પિતાની સાથે પુત્ર, ભાઈની સાથે ભાઈ, પુરુષની સાથે સ્ત્રી, પડોશીની સાથે પડોશી, એક જાતિની સાથે બીજી જાતિ. એક કાળની સાથે બીજો કાળ, એક ઈતિહાસની સાથે બીજો ઇતિહાસ દેરાત્મા દ્વારા એકાત્મ થઈ રહ્યો છે.

[વિચિત્ર પ્રમુખ]

કેકારવ

એકાએક ઘરે પાળેલા મોગની કેકા માલખીને માગ મિત્ર બોલી બોલ્યા, “માગથી આ મોગનો અવાજ સહેવાસો નથી; કવિઓએ કેકારવને કાવ્યમા કેમ ગ્યાન આપ્યું છે, તે જ મને તો સમજાતું નથી.” વસન્તના કુદ્ધાવરને ને વર્ષાની કેદને કનિ જ્યારે અમાન આદર

આપે, ત્યારે મનમાં એમ થઈ આવે કે, કવિને કદાચ દૈવત્વદશા પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે, એને મન સારાનરસાનો, લક્ષિત અને કર્કશનો બેદ લુપ્ત થઈ ચૂક્યો છે.

માત્ર કેકા જ શા માટે ? દેડકાનું કુંઠિ અને તમરાંનો અવાજ—એને પણ કોઈ મધુર કહી શકે નહીં. પણ કવિઓએ એ અવાજોની ઉપેક્ષા કરી નથી. ત્રિપસીના કમ્પ્યુટરની સાથે એની તુલના 'કરવાનું' સાહસ તો એમનાથી થઈ શક્યું નથી, પણ વક્તવ્યના મહાસંગીતનું પ્રધાન અંગ ગણીને, એનું સન્માન તો એમણે ક્યું જ છે.

એક પ્રકારની મિષ્ટતા એવી છે, જે નિઃસ્પર્શ્ય મિષ્ટ, નિતાન્ત મિષ્ટ છે. એ પોતાના સાહિત્યને પુરવાર કરવામાં કશું જોડતો પણ સમય લેતી નથી. ઇન્દ્રિયોની અસંદિગ્ધ સાક્ષી સ્વીકારીને મન એનું સૌન્દર્ય કબૂલ રાખવામાં સહેજસરખો તર્ક કરવા બેસતું નથી. એ આપણા પોતાના મનનો આવિષ્કાર નથી; એ ઇન્દ્રિયની પાસેથી પ્રાર્પ્ત થયેલી વસ્તુ છે. તેથી જ મન એની અવના કરે છે. કહે છે: 'આ તો નર્ચુ મિષ્ટ, કેવળ મિષ્ટ!'

જોડતો કે, એની મિષ્ટતા સમજવાને માટે આ અન્તઃકરણનો કશો ખર્ચ પડતો નથી, એને કેવળ ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ સમજી લેવાય છે. જેઓ સંગીતના ખરા જાણકાર હોય છે, તેઓ તેથી જ, અત્યંત ઉપેક્ષા

દર્શાવીને કહે છે, “અમુકનું ગાન નર્તું મીઠું છે.” એનો અર્થ એ કે મિષ્ટ ગાનારો સંગીતને આપણી ઈન્દ્રિયસભામાં લાવીને, નિતાન્ત સુલભ પ્રશંસાથી અપમાનિત કરે છે; પરિષ્કૃત રુચિવાળા અને શિક્ષિત મનના દરબારમાં એ પ્રવેશ પામતું નથી. સંગીતના અધિકારી જાણકાર તો કહ્યેશે, “ખોટો રસ ધરતે સંગીતનું ખોટું ગૌરવ કરવા જુઓ નહીં”, અમને મૂકો માલ આપો તો જ અમે એનું સાચું વજન જાણી શકીશું.” બહારની ખોટી મિષ્ટતાથી અસલ વસ્તુનું મૂલ્ય ઓછું થઈ જાય.

જે સહજ મિષ્ટ, છે તે મનને જહુ જલદી આગમ્ય બનાવી દે, મન એમાં વધારે વાર રસ લઈ શકે નહીં. તરત જ મન એની મર્યાદાને પાંખી જઈને કહી દે, ‘જહુ થયું, હવે વધારે શા માટે?’

આથી જ જેઓ અમુક વિષયનું વિશેષ શિક્ષણ પામ્યા હોય છે, તેઓ તેની પ્રારમ્ભાવસ્થાના નિતાન્ત સહજ અને લલિત અંશની જહુ ગણના કરતા નથી, કારણ કે, એની મર્યાદા એમણે જાણી લીધી છે; એની દોડ જહુ લાગે સુધી પહોંચી શકે એમ નથી, એટલું એઓ સમજતા હોય છે. તેથી જ એનાથી એમનું અનુત્કરણ જાગતું નથી. અશિક્ષિત એ સહજલબ્ધ અંશને જ સમજી શકે, ને વળી એ એની મર્યાદાને પણ જાણે નહીં. તેથી એ અગભીર અંશમાં જ એનો આનન્દ પ્રાપ્ત થઈને રહે.

અધિકારીના આનન્દને એ માત્ર એક દિગ્મૂલ વ્યાપાર જ ગણે ધાત્રી વાગે તે એ એને કપટીના આકરખા પણ કહી નાખે

આથી જ સર્વ પ્રકારની કના અને વિધાને શિક્ષિતો અને અશિક્ષિતોનો આનન્દ જુદે જુદે માર્ગે જાય છે એક પક્ષ એમ કહેશે, “એમા તમે તે શુ મમજી શકનાના હતા?” ત્યારે ૨ગી બીજો પક્ષ ગુસ્સે થઈને કહેશે, “જે કાઈ સમજનાનું છે તે બધું જાણે તમે જ સમજતા નહો, જગતમા બીજી કાઈ સમજતું જ નથી હોય?”

એક પ્રકારના સુગંધીર સામજિકતાનો આનન્દ, મધ્યમ સનાતનશાસ્ત્રો આનન્દ દરવર્તિની આવેના યોગસ યોગનો આનન્દ, પાર્શ્વવર્તિની સુધે પરિચયની વિવિધતા માધવાનો આનન્દ આ બધા માનસિક અતરમા પ્રવેશ્યા વિના એનો ઉપભોગ કરનાનો બીજો માર્ગ ઉપાય નથી ઉપરથી જે સુખ ઝટ દઈને પામીએ છીએ, તેના કળતા આ સુખ રથાચી અને ગળી, વળી એક ગીતે જોઈએ તેની સરખામણીમા બ્યાપક પણ ખરું જે અગંધીર છે, તેના લોકશિક્ષણના નિગ્તારની માથે, અભ્યાસની સાથે ધીમેધીમે ક્ષત થતો જાય છે અને તેની રિસ્તતા ખુલની પડી જાય છે જે ગળી છે તે પ્રાગ્મભા બહુ લોકને ગમ્ય ન થાય હતા, સમય વીતતા એજ દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવે એની અદર અદતાનો જે એક આદર્શ

રહેલો હોય છે, તે સદેવના જીર્ણ યત્ન જતો નથી.

જયદેવની લલિતલવંગલતા ગમી જાય ખરી. પણ વધારે વખત નહીં. ઈન્દ્રિય મનમહાગળ આગળ એનું નૈવેદ્ય ધરે, મન એને સદેવ સ્પર્શ કરીને જાણુએ મૂકી દે—પછીથી એ ઈન્દ્રિયના ભોગમા પૂરી થઈ જાય. લલિતલવંગલતાની પડખે કુમારસમ્ભવનો આ શ્લોક મૂકી જોઈએ:

આયર્જિતા કિંચિદ્વિય સ્તનામ્યામ્
ધામ્નો ધનના તરુણાર્કરાગમ્ ।
પર્યાસિપુણ્યસ્તવકાચનઞ્ચ
સંચારિણી પલ્લવિની લતંય ॥

જન્મ આલુનાયિત નથી, જોડાક્ષર પણ ઘણા છે, તો ય, જાણે આ શ્લોક લલિતલવંગલતા કરતા વધારે મોટો હોય એવો જમ થાય છે. પણ એ જમ મન પોતાની સર્જનશક્તિ દ્વારા ઈન્દ્રિયમુખની પૂર્તિ કરીને લે છે. જ્યાં લોહુપ ઈન્દ્રિયા યોગે વળીને જોવા નથી રહેતી, ત્યાં જ મનને આ પ્રકારના સર્જનનો અવસર પ્રાપ્ત થાય છે. ‘પર્યાસિપુણ્યસ્તવકાચનઞ્ચ’ માં લયનું જે ઉત્થાનપતન છે, કડોર અને ઝેમજ યોગ્ય રીત સમિ-
લિત યત્નને જન્મમાં જે દિલ્લોળ માત્ર છે, તે જયદેવના લયની જેમ અતિપ્રત્યક્ષ નથી, નિમ્ન છે. અલસ મન તેને કેવળ વાચવાથી પામી શકતું નથી. આપમેળે એનો

આવિષ્કાર કરીને જ રાજ થાય છે. આ પ્રલોકમાં જે એક પ્રકારનું લાવનું સૌન્દર્ય રહ્યું છે, તે પણ આપણા મનની સાથે ધૂપી મમલત કરીને અત્યુત્તિગમ્ય એવું સંગીત સર્જી દે છે. એ સંગીત સમગ્ર શબ્દસંગીતને વટાવીને આદ્યું જાય છે. એમ લાગે કે જુલો કાન તૃપ્ત થઈ ગયા.

પણ આ કાનની તૃપ્તિનો વિષય નથી. માનવી માયા જ કાનને છેતરે છે. આપણા આ માયાવી મનને જે મર્જનનો અવકાશ ને દર્શાવે, તે એ કોઈપણ મિષ્ટનાને વધારે વખત મિષ્ટ ગણ્યું નહીં. સમુચિત ઉપકરણો મળના એ કંઠોર છંદને લલિત, પરંપરા શબ્દને કામળ બનાવી દર્શાવે છે. આ શક્તિ એ ઉપયોગમાં લાવી શકે એ માટે એ સદા કવિઓને અતુરોષ કર્યા કરે છે.

કેકારવ કાને સાંભળતાં મિષ્ટ લાગતો નથી, પણ અપરંપરા વિશેષે અને સમયવિશેષે મન એને મિષ્ટ બનાવીને સાંભળી શકે, એવી ક્ષમતા એનામાં રહી છે. આ મિષ્ટતાનું અવરૂપ કુહરવરની મિષ્ટતાથી જુદું છે. નવવર્ષાગમે ગિરિપાદમૂલે, લનાજટિલ પ્રાચીન મહારણ્યમાં જે મત્તતા ઉપગ્રિયત થાય છે, તેનું ગાન તે કેકારવ. આપાદમાં સ્યામાયમાન 'તમાલતાલીવનના દિગુણ્ણતર ધનાયિત અન્ધકારે આતુસ્તંત્રપિપામુ, શિર્ષબાહુ, શતસદસ શિશુનાં જેવી' અગણ્ય શાખાપ્રશાખાના આન્દોલિત મર્મરમુખર મહોલ્લાસની વચ્ચે, રહીરહીને કેકા તારસ્વરે, એક પ્રકારનો જે કોંસ્ય કેકાર ધ્વનિ જગાડે છે, તેથી

૬૬ વનગપતિ મડળીમા આરણ્ય મહોત્સવના પ્રાણ
જાગી ઊઠે છે.

કવિનો કેદારવ તે આ વર્ષાનું ગાન કાન એનું
માધુર્ય જાણે નહીં મનજ જાણે તેથી જ મન
એનાથી વધારે મુગ્ધ થાય મન એની સાવેસાથે
બીજું ધણું ય પામેઃ સમસ્ત મેઘાવૃત આકાશ, છાયાવૃત
અરણ્ય, નીલિમાન્ઠન ગિરિશિખર, વિપુલ મૃદ પ્રકૃતિનો
અવ્યક્ત, અન્ધ આનન્દરાશિ!

વિગહિણીની વિરહવેદનાની સાથે કવિનો કેદારન
આ જ કારણે સકળાયેલો છે એના શ્રુતિમાધુર્યને
કાગણે એ પથિકનધૂને બ્યાકુળ કરતો નથી - એ સમસ્ત
વર્ષાના મર્મનું ઉદ્ઘાટન કરે છે નરનાગીના પ્રેમમા
એક અત્યંત આદિમ પ્રાથમિક ભાવ ગંભીર છે. તે બુદ્ધિરૂ
પ્રકૃતિની અત્યંત નિકટ હોય છે તે વૈવર્ધન્યના આકાશના
અણુએ અણુએ સંગત થઈને રહી હોય છે જો
ઋતુ પોતપોતાની પુષ્પસમૃદ્ધિની માથે એ પ્રેમને પાણી
અનેક રંગે રંગી જાય છે જે પછાતને અન્નિત કરે,
નદીને તરંગિત કરે, શમ્યતીર્થને હિન્નોનિત કરે, તે
એને પણ અર્ધ આનંદે આનંદોનિત કરી દે પૃથ્વીમાની
હરતી એને શીત કરે અને મન્ધ્યાશ્રની રક્તિમા એને
લગ્નમગ્નિત વધૂવેગે મગ્ન કરે પ્રત્યેક નવું જ્યારે
પોતપોતાની જાદુઈ લાકડીથી પ્રેમને અર્ધ, ત્યારે તે પ્રેમા
ચિત થઈને જાગી બિજ્યા વિના રહે નહિ એ અરણ્યના

પુષ્પપદ્મની જોમજ પ્રકૃતિના નિમ્મૂલ્યપદ્મને અધીન છે.

તેથી જ ધૌવનયેગ વિશ્વલ કાવિદાસ, જ મહત્વના જ તારે નરનારીનો પ્રેમ કેવા કેવા સુટે અંકૂત થઈ જાડે છે, તેનું જ વર્ણન કરે છે. એમાં અમજતા હતા કે, જગતમાં મહત્વકના આવર્તનનું સર્વપ્રધાન કાર્ય પ્રેમને જગાડવાનું. ફૂલ ખીલવવાં વગેરે બીજું બધું તો એને આનુષંગિક. તેથી જ કેકારવ વર્ષાઋતુનો નિષાદમૂર છે. એનો આઘાત જગજગ વિગ્ધવેદનાની ઉપર જઈને જ પડે છે. વિદ્યાપ્રતિએ લખ્યું છે :

• મત દાદુરી ડાકે ડાદુકી,
ફાટી જાવતુ ઇતિયા.

વર્ષાના મતભોજની સાથે દેડકાના આ અવાજનો દેગ નથી. ધનવર્ષાના નિશિડ ભાવની સાથે એનો બહુ સંસ મેળ જામે છે. મેઘમાં હવે કશું વાદ્યવૈચિત્ર્ય રહ્યું નથી, અતરવિન્યીસ પણ નથી. શયીની ક્ષેપ જૂની ફિક્કરીએ આકાશના પ્રાંગણને મેઘથી એકમરણુ લીધી દીધું છે, બધું જ કૃષ્ણધૂસરવણુ ધર્મગયું છે. અનેકવિધ શસ્ત્રથી સમૃદ્ધ પૃથ્વીની ઉપર ઉજ્જવલ પ્રકાશનો વલિકા ફરી નથી, તેથી એની અનેકવિધ વર્ણસમૃદ્ધિ પ્રકટ થઈ જાડી નથી. ધાન્યની કેમજ મચ્છણ હરિયાળા, શણનો ગાટો રંગ અને શેરડીની હરિદ આલા, એક વિશ્વવ્યાપી કાલિમાઘા લળા ગયાં છે. પવન નથી,

આસન વૃદ્ધિની આશકાએ પકિત પથે લોખે બહાર
નીકળતા નથી. એતરમા ઘણા દિવસથી બધું કામ પૂરું
થઈ ગયું છે. આવા અત્યાતિહીન, ગતિહીન, કર્મહીન,
વિવિધહીન, કાવિમાલિન—સમગ્રતે એકાકાર કરી
નાખનારા દિનસે દેડનાનો અવાજ યોગ્ય મૂર છેડે છે
એનો મૂર એ વર્ણુહીન મેઘની જેમ, દીપ્તિશૂન્ય પ્રકાશની
જેમ નિરતમ્બ નિળિડ વર્ષાને ગ્યાપી લે છે, વર્ષાની વેદન
રેખાને વધારે ગાઢ બનાવીને, ચાગે બાજુને આવરી લે છે.

એ નીચતાથી વ વધારે એકમૂરીયો, એ નિષ્કૃત-
કેવાડન! એની સાથે તમગના અવાજનો ફીજ મેળ
જામે, બારણું કે, જેવો મેઘ, જેવી છાયા, તેવો જ
તમગનો અનાજ—એ પણ એક પ્રકારનો આરગદન-
વિશેષ; એનું સ્વરમડન અન્ધકારનું જ પ્રતિરૂપ; એ
વર્ષાનિશીથિનીને સપૂર્ણતાનું દાન કરે

આપાદ

મનુષ્યમનુષા જે ભેદ છે, તે કેવળ વર્ણુનો ભેદ નથી
વૃત્તિનો પણ છે કદીક કદીક એમા વર્ણુસંકર પણ
દેખા દે છે—જેઠની પિંગન જટા આનણના મેઘમૂપે,
નીવ ચર્ચ બેઠે છે. કાગણુની સ્થામવતામા વૃદ્ધ પૌપ
એની પીળી રખા ફરી આકરી દેનાનો પ્રવલ્ન કરે છે

વસન્તના સુગંધી પીત ઉત્તરીયમા કૂવની ગૂંથળી.
એઓ જે પાદુકા પહેરીને પૃથ્વીના રમતાઓ પર ફરે,
તે પાદુકા પર રંગભેરની વેનબુદ્ધની કાનરંગી; અંગદ
કુંડળ અંગૂરી વગેરે અવેરાતની એમને કશી ખોટ જ નહીં.

આ તો જાણે પાંચનો હિમાબ થયો. પાંચુ લોકો તો
છ ઝકતુની વાત કરે છે. એ માત્ર એકી સખ્યા બનાવ-
વાને ખાતરજ. એઓ જાણે નહીં જે પ્રકૃતિની જાવી
ગાલા અમેળને લીધે જ હોય છે. ૩૬૫ દિવસને ગેએ
ભાગ્યે, ૩૬ મુધી તો ઠીક ભાગી શકશે, પણ છેવટનો
પેલો નાનો પાચડો કોઈ રીતે ગડે એવો નથી. બે ને
બેનો મેળ થઈ જાય, પછી એ મેળ ત્યાંનો ત્યા જ
થાંભીરૂં જાય, આજસુ થઈ જાય. તેથી જ ક્યાકથી એકાદ
તગડો આવી ચટીને એને કંદોળાને એમા જે કાઈ સંગીત
રત્ન હોય તેને જાકાવી દે. વિશ્વસલામા અમેળનો
શયતાન આ કામને માટે જ રચ્યો છે. એ મેળથી ભગેલી
ચર્ગાપુરીને કોઈ ગીતે ચ નિશ્ચમા પડી જવા દેનો નથી;
એ તો વૃત્યપરાયણા ઉર્દશીના નૃપુરને કાલેક્ષણે તાલભગ
કરે છે, એ તાલભગને મુધારી લેતી વેળાએ જ મુર-
સલામા તાવનો ગસસૌત ઉચ્છ્વસિત થઈ જાડે છે.

છ ઝકતુની ગણનાનું એક કારણ છે. વૈસ્યને ત્રણ
વર્ણમાં છેક નીચે નાખીશું, તોય પ્રમાણ તો એનું જ
રહેવાનું. મમાજની નીચેનો મોટો પાયો જ એ

વૈશ્ય. એક રીતે જોતા વર્ષનો મોટો ભાગ શરદથી તે શિશિર સુધીનો જ છે વર્ષની પૃષ્ઠ પરિણતિ પણ અહીં જ.

૧. ધાન્યને માટેની અગ્રકટ તૈયારી તો બધી જ કાશુમા આપ્યા હરે. પણ ધાન્ય પ્રકટ થાય એ સમયે જ. એથી જ વગસના એ ભાગને મનુષ્યે વિમ્તાગીને જોયો છે. એ અશમા જ બાલ્ય, યૌવન અને વાર્ધક્યના ત્રણ સ્વરૂપોમા વરસની સફળતા મનુષ્યની આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે. શરદમા એ આખોને વ્યાપી લઈને તરુણવેશે દેખાય છે, હેમન્તમા એ જેતરેને લગી દઈને પ્રૌઢ શોભાએ પાકટ બને છે, ને શિશિરમા એ ઘરને લરી દઈને પરિણતિને ડપે સમિત થાય છે.

શરદ, હેમન્ત અને શિશિરને માણસ એક જ ગણી સર્જી શક્યો હોત, પણ પોતાના નાલને રહી રહીને, ભાગો પાડીને જોનાતું એને ગમે છે. એની અપૃથક્કીય વસ્તુ એક હોય તોય, એને અનેક રીતે ઉથલાવી પનટાનીને જોવામા એને આનન્દ મળે છે રૂપિયાની નોટ રાખનાથી માત્ર મગવડ સગનાય, પણ રૂપિયાની હારબધ દગથી કગવાથી જ મનને સાચી તૃપ્તિ થાય. તેથી જ કાશુના જે અંશમા એનો વાલ ગ્લો છે, તે અશના જ મનુષ્યે ભાગ પાડ્યા છે શરદ, હેમન્ત અને શિશિર મનુષ્યનો ધાન્યલડા છે, તેથી જ એના ત્રણ મહેલ છે; એમા જ એની શૃંગારમી વસે છે ને જ્યાં વનવદમી

પણ પ્રકૃતિના ધર્મગત્યમા આવા વિષય તકી ગી રાક્ષતા નથી

શ્રીધમને આહાલુ કહી શકાય તમગત ગ્યાતિરેકનું દમન કરીને, જજગ હેટીને, તપગ્યાનો અગ્નિ પ્રકટાવી, એ નિરૂત્તિમાર્ગના મનોની સાધના કરે છે. ગાયત્રી મનો જપ કરતા કરતા, ક્યારેક એ શ્વસને અદ્ય ધાગલુ ઠગી ગયે છે, ને ત્યારે પવન ઉધાર જતા, જાડનુ પાદકૃષ્ણ સ્તનનુ નથી. વગી લ્યારે એ રોકેનો શ્વાસ છોડી દે છે, ત્યારે પૃથ્વી કમ્પી ઊઠે છે એના આહારની મુખ્ય મામમો ફા

વરાને ક્ષત્રિય જ્ઞેનામા કાર્દ દોષ નથી એની આગળ આગળ એના હડીદાગ ગડગડ ચન્દે દદામા વંગાડતા વગાડતા આવે છે મેધની પાથડી પહેરીને એની પાછળ એ પોતે આવીને દર્શન દે છે અન્પથી એને સતોષ થાય નહિ એનુ જામ જ દિગ્નિજય કરવાનુ લકાર્ધ કરીને આખા આકાશનો કળને મેળવી લઈને, એ દિક્ષકવર્તી યજ્ઞને બેસે તમાન અને તાલની વન્દરાજિના નીલતમ છોડાથી એના ગ્યનો ધર્મગ્યવનિ સભગાના મોટે એની બાકી તનવાગ ગી ગીને ન્યાનમાથી નીકળીને દિશાના વક્ષને વિવીર્ણ કરી નાખે. અને એના ત્રણમાથી વંદણુગણુ ખૂટયા ખૂટે નહી

ખીજ બાજુ એની પાદપીટની ઉપર હરિયાળા કીન-ખાખનુ પાથરણુ પથરાઈ ગયુ છે, મરતક ઉપર

ધનપક્ષવસ્યામત્ર ચન્દ્રતપે, સોનાના કદમ્બની આવ
જૂએ છે, ને જલિની પૂર્વદિગ્વધૂ પામે જલ્લી ગદીને
અશ્વપૂર્ણ નયને કેતકીની મોગલથી સ્વાસિત એવા
જળથી ઊટેયો પ જો લાળની, પોતાના વિશુન્નમણિગડિત
કદમ્બને ઝળકાવ્યા કરે છે.

ને મીત છે વૈશ્ય. પાડેલા ધાન્યને લણનામા ને
ખળીએ લઈ જઈને દાણા છટા પાડવામા, એ ચાગે
પહોઝ ગ્રામ્યેવી રહે છે. વટાણા, જવ, ચણાના પ્રચુર
પાકથી ધરણીનો ખોળો ભગઈ જાય છે. આગણામાનો
કોઠાર ભગઈ ગયો છે; ગણાણમા મળદની નેડ વાગોળે
છે; ઘાટેઘાટે નૌકાઓ માલથી વદાઈ મઈ છે, રત્ને
રત્ને ભાગ્યથી ધીમો ગતિએ ગાડા જઈ રહ્યા છે; ઘરેઘરે
ખળીઓમા નવાજ અને પિશપારીણના ઉત્સવની
ઉજવણીની તૈયારીની ધમાત્ર મગી ગઈ છે.

પ્રધાનવર્ણુ તો આ નયુ જ ને શૂદ્ર તે ગરુડ અને
વસન્ત. એક શીતનો તો ખીજી મીઠમનો મરસામાન
ઉપાડી લાવે. પ્રત્યુષ અને પ્રકૃતિમા અરી જ તથાવત
પ્રકૃતિની વ્યવસ્થામા જ્યા સેના ત્યા જ સૌન્દર્ય, જ્યા
નમ્રતા ત્યા જ ગૌરવ. એની સલામા જે શ્રદ્ધ તે કુદ
નહી; જે ભાર વહે, તેના જ સમન્ત આભરણુ તેથી જ
તો શરૂની નીનવણી પાઘડી ઉચળ મોનાનુ છેલું,

• નહ પ્રાન્ય જેનરેથી વળીને લાવનામા આવેત્યારે થતો ઉત્સવ.

વસે છે, ત્યાં જો જ મહેલ છે: વસન્ત અને ગ્રીષ્મ.
ત્યાં એનો ફળનો લાડા, વનભોજનની વ્યવસ્થા.
શગવુંમા મળે જોમે, જોમા કેમ પાકી જાય. વસન્તમા
દાણુમળુ, ગ્રીષ્મમા ગ્રાહમળુ.

કાતુઓમા વર્ષ જ કેવળ એકાકી, સાવ એકલી. એને
કોઈ સંગી નહીં. ગ્રીષ્મની સાથે એનો મેળ ખાય નહીં,
ગ્રીષ્મ દરિદ્ર, વર્ષા ધનિક. શરદની સાથેય એનો કશો મેળ
ખાય એવી શક્યતા નહીં, કાગળ કે શરદ વર્ષાની સમગ્ર
મ પતિનું લીધામ કરીને, નદીનાળા અને ખેતગાદ પોતાને
નામે કમવી લે છે, એ કાળી છે, ફૂલ નહીં.

મનુષ્યે વર્ષાને ભાગ પાડીને જોઈ નથી, કાગળ વર્ષા-
મનુષ્ય મનુષ્યની સસાર વ્યવસ્થાની માથે કાઈ રીતે
સંકળાયેલી નથી એના દાક્ષિણ્યના ઉપર જ આખા
વરસના ફળ અને પાકનો આધાર રહે છે, પણ પોતાના
દાનની વાત બધાને મોઢે કળા કરે, એવા પ્રકારની
ધનિક એ નથી. શરદની જેમ ખેતરે ને ધાટે, પાદડે
પાદડે એ પોતાના દાનીપણની ધેજીયા કરતી ફરતી નથી.
એની સાથે લેણદેણનો મીઠો સમન્વય નહીં હોવાને
કાગળે મનુષ્ય રતાકાશનો ત્યાગ કરીને, વર્ષા સાથેનો
વ્યવહાર ગણે છે, વસ્તુતઃ વર્ષાના જે કાઈ મુખ્ય ફળ
તે ગ્રીષ્મના ફળહારના લાગમાનો જ અવશેષ.

આથી જ વર્ષામનુષ્ય ખાસ કરીને કવિની 'કાતુ છે,
કાગળ કે કવિ ગીતાના ઉપદેશને ત્યજી બેઠો છે. એને

કર્મમાય અધિકાર નહીં; એને માત્ર અધિકાર મુક્તિનો.
કર્મમાથી મુક્તિ, ફળમાથીય મુક્તિ ।

નર્પા કતુમા ફળને માટેના પ્રયત્નો અર્થ, ને વર્ષાની
નમસ્ત વ્યવસ્થા કર્મને પ્રતિદ્વજ, તેથી જ વર્ષામા હૃદય
મુક્તિ પામે. વ્યાકરણમા હૃદયની ગમે તે જાતિ હોય,
આપણી પ્રકૃતિમા તો એની નારી જાતિ છે, એ વિષે
જરાય શંકા નથી તેથી જ કામકાજની ક્યેરીમા કે
નફાતોટાના બજારમા એ પાતાની પાલખીની બહાર
નીકળી ગઈ નહીં. ત્યાં એ પદોનવીન.

કુટુંબના વડીલ પુરુષો પૂજનની રજામા જ્યારે
પોતાના કામકાજના સમ્યાંથી દૂર-પરિમમા હતા ખાતર
જાય, ત્યારે ઘરની વહુનો ઘૂંઘટ અગરો થાય વર્ષામા
આપણી હૃદયનધૂનો ઘૂંઘટ ગહે નહીં, વાદળધેર્યા, કામ
કે જ વગરના દિવસે એ કથાની કથા બહાર નીકળી
પડે, ને ત્યારે એને પકડી ગખતી ભારે ચર્ધ પડે એક
વખત આપણના પ્રથમ દિનમે ઉજાચિનીના કવિ રામ
ગિરિધી તે અવગા મુધી, મૃત્યુનોકથી કેનાસ મુધી
એની પાછળ દેડ્યા હતા ।

વર્ષામા હૃદયની આડેના બધા બાધાઅન્તગત મરી જાય
છે તેથી જ એમમય નિગડી વિહિલીને માટે મુમ્તજ બની
ગેતો નથી ત્યારે હૃદય પોતાની બધી વેદનાની ફગિયાદ
નકને, આપણી આગળ આનીને હિશુ ગે છે ક્યેરીના

અપરાધીઓ આમનેમ કરતા હોય, ત્યારે તો એ ચૂપ બેઠી રહે, પણ હવે એને કાણુ દેડી શકે ?

વિચના કારભારમાં એક ભારે મોડું ખાતું છે, એ ખાતું વિના-કામદાનનું । એ પશ્ચિમક વર્કસ ડિપાર્ટમેન્ટથી સાવ જાંધું. એ ખાતામાં જે કાંઈ થાય તે બિલકુલ બેહિસાબી । સરકારી હિસાબ તપાસનારે હતાશ થકને એની ખાતાવહી તપાસવાનું સાવ છોડી જ દીધું છે ।

જગા તમે જ વિચારી જુઓને, આવડા મોટા આકાશ પર આ છોડેથી તે પેલા છોડા સુધી, અમથી અમથી જૂરી પીંછી ફેરવી દેવાની શી જરૂર હતી ? એ સમજીને સન્વને વાર્ગહીન રાખ્યું હોત તો એણે કશી ફરિયાદ ન કરી હોત. વળી વનમાં લાખો કૂચ સવારે ફટીને સંજે ખરી જાય છે, એની દંડીથી માડીને તે પાખડી સુધીમાં જે આટલી બધી કારીગરી જોવામાં આવે છે, તેના અઝસ અપઝવને માટે કાણુ કોને જવાબદાર, આપણી શક્તિની નજરે એ બધી છોકર-રમત ! એ કશા કામમાં આવે, નહીં; આપણી બુદ્ધિની નજરે એ બધી માયા, એમાં કશું વાસ્તવિક નહીં.

પણુ નવાઈની વાત તો એ કે, આ નિરુપયોગી અંશ જ હૃદયનું પ્રિયધામ । તેથી જ રૂળ કરતા કૂચમાં જ એની તૃપ્તિ. રૂળ કાંઈ ઓછું સુંદર નથી હોતાં. પણ રૂળની ઉપયોગિતા એની એક વસ્તુ છે, જે લોભીનું

ટાળું જમા કરે છે, બુદ્ધિનો ધૂમટો તાણી લઇને હૃદયને ત્યાથી મહેજ ખમી જઈને બિલા રહેવું પડે છે. તેથી જ આપણે જોઈએ છીએ કે, તામ્રવર્ણ પાકી કેરીના ભારથી વૃક્ષની ડાળીઓ નમી જતા વિદુ-
હિણીની રસનામા જે રસની ઉત્તેજના ઉંપરિથિત થાય છે, તે ગીતિકાવ્યનો વિષય બનતી નથી. તે નરી વાગ્વિક. એનો જે ઉપયોગ, તેને આપણે ઘણા આના પાઈમાં ગણી શકીએ.

વર્ષાઋતુ નિરુપયોગિતાની ઋતુ છે, એટલે કે એના સંગીતમાં, એના સમારોહમાં, એના અધકારમાં, એની દીપ્તિમાં, એના આચલ્યમાં, એના ગાલીર્યમાં, એની સમગ્ર ઉપયોગિતા કોણે જણાવવા દેવાઈ ગઈ છે. એ ઋતુ સુકિતની ઋતુ છે. તેથી ભાગતવર્ષમાં વર્ષામાં છુટી હતી; કેમ કે, ભારતવર્ષમાં પ્રકૃતિની સાથે મનુષ્યનો નિકટનો સંબંધ હતો. ઋતુઓ એના દ્વારની બહાર બીજી રીતે દર્શન પામ્યા વિના પાછી ફરતી નહીં. એના હૃદયમાં ઋતુના સ્વાગતની તૈયારીઓ ચાલ્યા જ ફરતી.

ભાગતવર્ષની દરેક ઋતુમાં એકાદ ઉત્સવ તો આવે જ છે. પણ કયા ઋતુએ કયા પણ કારણ વિના મનુષ્યના હૃદય પર અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો છે, એ જોવું હોય તો સંગીતમાં જે હૃદયની નિગૂંદ વાત બાજી પડ્યાઈ જોડે છે.

એમ જોઈએ તો કવુની રાગરાગિણી માત્ર વર્ષોને ને વસન્તને જ છે. સંગીતશાસ્ત્રમાં બધી કવુને માટે કાઈને કાઈ ચૂર નોખા રાખ્યા હોય એમ જાને,, પણ એ તો માત્ર શાસ્ત્રગત. વ્યવહારમાં તો આપણે જોઈએ છીએ કે, વસન્તને માટે છે વસન્ત અને બહાર, ને વર્ષાને માટે છે મેઘ મહાર, દેશ અને ખીજ ઘણાંય રાગો. સંગીતની વસતિમાં મત લેવા જાઓ તો વર્ષાની જ છત થવાની.

શરદમાં ને હેમન્તમાં ભર્યાભર્યા ખેતરો ને ભરી-ભરી નદીઓ જોઈને મન નાચી ઊઠે; ત્યારે ઉત્તરોનોય અન્ત નહીં. પણ એ બધું રાગિણી દ્વારા કેમ પ્રકટ થતું નથી? એનું મુખ્ય કારણ એ કે, એ કવુમાં વાસ્તવિકતા કામગરી બનીને, આવીને ખેતરઘાટ-બધે પહોળા થઈને ખેસી જાય છે. વાસ્તવિકતાની સલામાં પછી સંગીત મુજબે કંઠા આવે નહીં. જ્યાં અખંડ અવકાશ હોય ત્યાં જ એ સલામ ભરીને ખેંચી પડે છે.

વસ્તુના કારભારમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારા જોને નાચીજ અને ચન્નવત્ ગણે છે, તે કાઈ નાખી દેવા જેવી વસ્તુ દોતી નથી. આપણા મંમારના બનગમા જમીન વેચાય છે, આકાશ વેચાતું નથી, પણ પૃથ્વીના વસ્તુપિંડને વ્યાપી લઈને જે વાયુમંડળ રહ્યું છે, તેમાં મદને જ'ત્યોતિ-લોકમાને પ્રકાશ-દૂત આવજા કરે છે. પૃથ્વીનું બધું

લાન થુ એ વાયુમડળમા જ રહ્યું છે એનું જીવન પણ
એમા જ

જૂમિ ધ્રુવ અને નક્ષત્ર એનો હિસાબગિતાબ
ગખી શકાય, પણ વાયુમડળમા કેવું કેવું ગાડપણ ચાલી
રહ્યું છે, તે વિદ્વાનોને અગોચર નથી એના મિત્રજને
કોણ પાગળે? પૃથ્વીના બધા કામકાજ ધૂળ ઉપર થાય
પણ પૃથ્વીનું બધું સંગીત એ શ્રવ્યમા, ત્યાં એને
અધગિરિહિત અવકાશ મળી રહે છે ત્યાં

મનુષ્યના ચિત્તની ચાગે બાજુ પણ એક વિશાળ
અવકાશનું વાયુમડળ રહ્યું છે એમા જ એના અનેક
રંગીન તરંગો તર્યા કરે ત્યાં જ અનન્ત એને હાથે
પ્રકાશની ગખડી બાધવાને આવે ત્યાં જ અઝારાત
ને ઋષિ ત્યાં જ ઓગળુપચામ વાયુની ઉન્મત્તતા ત્યાં
કશે હિમાબ તમે પામી શકો નહીં મનુષ્યના અતિ
ચૈતન્ય લોકમા અચિન્તનીયની સીમા ચાલી ગી છે,
ત્યાં જે કામકાજ રચના લોકો આનન્દ મગાને ઉત્સુક
છે, તેઓ ધરતીને ગી રે છે ખગ પગ તેમનો નિહાર
આ વિષુવત અવકાશમા જ વાની ભાષા જ સંગીત
એ સંગીતથી વાગ્દત જગતનું ખમ મધુ કામ મિદ્ધ
થાય છે, તેથી મને ખગ નથી પણ એની જ અપન્દ
નશીન પાખા આઘાતથી અતિચતન્ય થો ના મિદ્ધ
દાગ ખૂલી જાન છે

મનુષ્યની ભાષા તરફ જરા નજર કરી જુઓ. એ ભાષા દ્વારા મનુષ્ય પોતાને પ્રકટ કરે છે; તેથી જ એમાં આટલું બધું રહસ્ય રહ્યું છે. શબ્દની વસ્તુ તે એનો અર્થ. મનુષ્ય જો કેવળ વસ્તુવાદી જ હોત તો એની બાધાના શબ્દમાં નર્મ અર્થ સિવાય બીજું કશું હોત જ નહીં; તો તો એનો શબ્દ માત્ર મહિતી જ આપત. મૂર આપત જ નહીં. પણ ઘણા શબ્દો, જેના અર્થ-પિંડની ચારે બાજુ આકાશનો અવકાશ રહ્યો છે, એક પ્રકારનું વાયુમંડળ રહ્યું છે, એ શબ્દને કાંઈ જાગ્રાવે તેનાથી વિશેષ એનામાં રહ્યું હોય છે, એનું ઇંગિત એની વાણી કરતા વધારે. એનો પરિચય તદ્દિન પ્રત્યયમાં નહીં, ચિત્તપ્રત્યયમાં. આ બધી અવકાશવાળી વાતો સાથે જ અવકાશવિહારી કવિનો કારભાર ચાલે. એ અવકાશના વાયુમંડળમાં જ અનેકવિધ, રંગીન પ્રકાશના રંગોને પરિસ્ફુટ કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થાય. એ અવકાશમાંથી જ જન્મે અનેક સંગીએ હિતોચિત અર્થ જાહે.

આ બધા અવકાશબહુલ રંગીન શબ્દો જો નાં હોત, તો તેથી કાંઈ બુધ્ધિને ખોટ જવાની નહોતી, પણ હૃદય તો પોત ને પ્રકટ કર્યા વિના છાતી ફટીને મરી જ જાત. એનો મુખ્ય કારભાર અનિર્વચનીયની સાથે, તેથીજ અર્થની એને તો માત્ર સાધારણ જ જરૂર રહે. બુધ્ધિને જરૂર ગતિની, પણ હૃદયને તો જોઈએ જલ્પ. એકાગ્ર ચર્ચને કશાકની પ્રાપ્તિ

કરવી, એ ગતિનું લક્ષ્ય; અનેકવિધ બનીને પોતાને પ્રકટ કરવું એ નૃત્યનું લક્ષ્ય. ભીડમાં સ કડાઈથી સાંઝનેય આવી શકાય, પણ ભીડમાં નૃત્ય કરી શકાય નહીં. નૃત્યની આરે બાજુએ અવકાશ જોઈએ. તેથી જ હૃદય અવકાશની માગણી કરે છે. શુદ્ધિમાન એ માગણીને અવાન્તવિક્ર ને તુચ્છ ગણીને હેડાવી દે છે.

હું વૈજ્ઞાનિક નથી, પણ ઘણા દિવસથી હૃદય વાપરતો આવ્યો છું એટલે હૃદયનું તત્ત્વ કંઈક સમજું છું એમ લાગે છે. હું જાણું છું, જે હૃદયના જે અંશને યતિ કહે છે, એટલે કે જે અવકાશરૂપ છે, હૃદયનો વસ્તુઅંશ જેમાં નથી, તેમાં જ હૃદયના પ્રાણ રહ્યા છે-પૃથ્વીના પ્રાણ જેમ માટીમાં નહીં, પણ પવનમાં રહ્યા છે તેમ. અંગ્રેજીમાં યતિને કહે છે Pause. પણ Pause શબ્દમાં એક પ્રકારના અભાવનું સૂચન રહ્યું છે, યતિમાં એ અભાવ નથી. સમગ્ર હૃદયને તે અટકાવી દેતી નથી, નિયમિત કરે છે. હૃદય જ્યાં જ્યાં ચલે છે, ત્યાં ત્યાં એનું ઠગિત પ્રગટ થઈ જાય છે, ત્યાં જ એ નિરાતનો દમ ખેંચીને, પોતાનો પન્થિય આપીને બચી શકે છે.

આ પ્રમાણ પરથી મને ખાતરી છે કે, વિશ્વગ્રંથનામાં જ્યાં જ્યાં જે બધી યતિ દેખાય છે, તેમાં શન્યતા નથી, ત્યાં જ વિશ્વના પ્રાણ દામ કરી રહ્યા છે. સાલગ્રુ છે કે, અધુપરમાણી વચ્ચે હિર જ દોલ છે; હું તો ચોક્કસ

ગાણુ છુ કે, એ હિરોમા જ વિગટની અવગિયતિ છે. હિરો જ મુખ્ય છે, વસ્તુ તો ઔણ છે. જેને શૂન્ય કહીએ છીએ, તેની જ અગ્રાન્ત લીના તે વસ્તુઓ. એ, શૂન્ય જ એમને આકાર દે છે. પ્રણુ દે છે, આકર્ષણ-વિકર્ષણ તો એ શૂન્યની કુન્તીના જ દાવપેચ છે.

જગતમાનો વસ્તુવ્યાપાર એ શૂન્યનો, એ મહા-યતિનો જ પન્નિય કનવે છે. એ વિપુલ વિચ્છેદાગ જ જગતની બધી સંયોગની માધના ચાલી ગઈ છે-અણુની માથે અણુનાં મયાગની, પૃથ્વીની માથે મૂર્ધના સંયોગની, -જ્ઞાનોની માથે -જ્ઞાનોના મયોગની એ વિચ્છેદના મહાઆગમમાં માધુમ તરી ગયો છે તેથી જ, એનામાં શક્તિ છે, જ્ઞાન છે, પ્રેમ છે; તેથી જ માણસ આ બધી લીના ને કીડા કરી ગયો છે. એ મહા વિચ્છેદને વસ્તુથી પૂરેપૂરે ભગઈ જઈને નક્કર બની ગય, તો તો પછી કેવળ શૂન્ય જ નમીજમાં રહે.

વસ્તુ ધોતાના અવકાશને ખોઈએસે, વસ્તુ જેટલી છે તેટલી જ રહે, તેનું નામ જ શૂન્ય; શૂન્ય આ ત્રિવાય બીજું કશું નથી. જે મહા અવકાશનું આક્રમ્યન વધને વસ્તુ ધોતાને મુક્ત રાખીને વિહરી શકે છે, તે મહાઅવકાશનું નામ જ પ્રાણ.

વાગ્નવનાદીઓ એમ માને છે કે, અવકાશ તો નિશ્વય છે; પણ તેઓ અવકાશગમના -સિધા છે, તેઓ તો ગભરૂ છે કે, વસ્તુ જ નિશ્વય છે. અવકાશ જ એને

ગતિ દે છે. ગણુક્ષેત્રમા સૈનિકો વચ્ચે અવકાશ હોતો નથી, એ ગોકો તો ખભેખભા મિલાવીને વ્યૂહ રચતા ચાલ્યા જાય છે; એઓ મનગા એમ માને છે કે, કુદ્ધ અમે જ કુઠીએ છીએ. પણ જે મેનાપતિ અનકાશમા નિમગ્ન થઈને ત્રિચ રહીને જોઈ રહ્યો છે, તેના પર જ સૈનિકોની બધી ગતિનો આધાર રહ્યો હોય છે. નિશ્ચયની જે ભયકર ગતિ છે, તેનો દુરવેગ જો જોવો હોય, તો જુઓ, આ નક્ષત્રમંડળોના આવર્તનોમા, જુઓ યુગયુગાન્તરના તાણવવૃત્ત્યમા. જે માન્યતા નથી, તેમનું જ વૃત્ત્ય આ સંજ્ઞા અચળતામા આવી રહ્યું છે.

આટલી બધી વાત માટે કહેવી પડી, એનું કારણ એ કે, કવિગેખર કાવિદામે જે આપાદને પોતાના મન્દાકાન્તર છન્દની અભ્યાન માળા પહેરાવીને વરી લીધો છે, તેને કામગંગ લોકો કપોલકલ્પિત કહીને અવગણે છે. એઓ એમ માને છે કે, આ મેઘાવગુપ્તિત વર્ષાધુમજરીમુખર માન્ય કશા કામનો નથી, એની હાયાથી જગાયેના પ્રહરોના બળગમા માત્ર નદામી વચ્ચુઓનો જ વેપાર ચાલે છે.

આ કેવો અનવાય! મહુ કામદાજની બલાર રહીને જે લોકો કયા હેતુ નિના મજેવી સ્વર્ગસલામા આમન પર ગિજહને, નદામી વાતોના અમૃતનું પાન કુઠી રહ્યા છે, તેમની સજામા હે કિશોર આપાદ! જે તું તારા આલોચ કૃતવમા નરમાવતીની માળા પહેરીને,

નીવનન્તમણિના જામ ભરવાનો ભાર ઉપાડી લેતો
 હોય તો તને આગત હો ! હે નવધનસ્થામ ! અમે તને
 આવકારીએ છીએ આવો આવો, જગતના સહુ કામકાજ
 વિનાના લોભો ! આવો. આવો, ભાવના ભાવુક, રસના
 રસિકજનો ! આ આપાદનુ મૃદગ બજી ગિટ્યુ છે,
 સમગ્ર પાગયો !

આવો, તમને નૃત્ય કરવાને હાક પડી છે.
 વિન્દની ચિત્રવિન્દવેદનાનો અશ્રુસ્રોત આજે મુક્ત થયો
 છે, આજે એણે કશા બન્ધન ગણ્યા નથી આવી આવ,
 હે અભિમાગિકા ! કામકાજના સસારના બાગણ વસાઈ
 ગયા છે, છાટને ગતે કોઈ રોકતું નથી, સ્થિત વિદ્યુતના
 પ્રકાશમા આવ, આજે યાનાએ નીકળ્યા પડીએ-જઈના
 પુ પથી સુનાસિત બનેવા વનને છેડેથી સજળ વાયુ
 ન રે નિમગ્ન આગ્રુ છે, કોઈક જાયાવિતાનમા અનેક
 યુગની ચિર જાગ્રત પ્રતીક્ષા મીઠ માડીને ગેસી રહી છે.

આવણુ

કાન સાજથી આ ગીત રહીગીને મારા મનમાં
 ઝકૂત ચર્ચ ગડે છે

યાજે યાજે રમ્ય ઘીણા યાજે !

૬ ઠાઈ ગીતે વ બની નથી શકતો :

વાને વાજે રમ્ય વીણા વાજે !

અમલ કમલ માણે જ્યોત્સ્ના રજની માણે,
વાજલ ઘન માણે, નિશિ આધાર માણે,
કુસુમ સુરભિ માણે વીણા-રણન શુનિ જે
પ્રેમે પ્રેમે વાજે !

કાને રાતે અગામીમા જિભા ગીતે, નક્ષત્રનોક લા િ
જોઈને, મારા મને સંપૂર્ણપણે મીઠાગી લીધું છે કે,
'વાજે વાજે રમ્ય વીણા વાજે !' એ કનિકથા નથી,
એ વાક્યાનકાર નથી, અરજશ અને સમયને પરિપૂર્ણ
કરીને એ સંગીત અટોરાત બજી ગયું છે

પંડિતની લછ્મીઓ એ મીઠા સાથે જ્યારે સુદર
કીડા કરે ત્યારે, તેમના એ આશ્ચર્યજાગી મિલન અને
મૌનદર્શને આપણા આખા જીવન રાતી નથી, આપણા
કાન દ્વારાજ એ લીલા મીઠા ઉપેન્ન દ થાય છે વગા
આકારામાં જ્યારે પ્રકાશના તંત્રો ધારાએ ધારાએ અને
તાને વૃત્ત્ય કરી ગટે, ત્યારે તેમની એ નિગતિચય મુગ
લીલાની કવી ખમર આપણા મનને પડતી નથી,
આખને જ એ ઉપના દાનિ વાય છે મહાકાશની એ
લીલાનુય જે આપણા મનના નિહાડાએ આગત મી
શતા દોન તા વિશ્વની પાના એ ઝમગને આપણે
ગીતરૂપ એ ગાળી રાક્યા દોન

એ પ્રકાશક વિપુલ વિશ્વગાનાના જ્યોતના પૂર
જ્યારે સમગ્ર આકાશને જ્વલંભી દમને આપણા ચિત્ત

લાણી વહી આવે, ત્યાં તેને એક જ માર્ગ થકેને
આપણા પ્રેશ કરી શકતો નથી, એને માટે
અનેક ઢાંગે જોની નાખતા પડે છે. આખા ઢાંગ, કાન
ઢાંગ, અર્ધાન્દ્રિય ઢાંગ અને દિશાએથી અનેક પ્રકારે
આપણે એને પામીએ છીએ એ એજાતાન મહાસગીનને
આપણે જોઈએ છીએ, મળ્યાએ છીએ, મૂઢીએ છીએ,
આખીએ છીએ

આ વિશ્વને મોટે ભાગે આપણે આખથી જ જોઈએ
છીએ, કાનથી મળણતા નથી, છતાં કેટલાય અપતથી
અનેક કરિઓ આ વિશ્વને ગીત તરીકે જ ઓળખતા
આવ્યા છે. ગ્રીમના ચિતકોએ આકાશમાના ન્યોતિ
મુડગની ગતિને નક્ષત્રોના ગીતરૂપે જ વર્ણવી છે
કરિઓએ નિન્નનન અવિન્યાસને ચિત્કાની માથે
બા મરખા યો નથી, એનું એક ઢાંગણ એ કે, વિશ્વમા
સા એજ પ્રાગી ગીતનું સાચલ્ય ગુણ છે પણ
એ જ એકમાત્ર ઢાંગણ નથી, એ પાછા બીજું એક
ગીતરૂપે બાણ ગુણ છે

જો ચિત્ર આકે, તેને પટની બગ પડે રંગની
બગ પડે એને બાલ સામગ્રીનો અપ ધરો એ બધું
બેગુ ક્યાં પછીય એ બધારે આકર શર કરે, ત્યાં થ
એની આગળની રેખામા આખા ચિત્રનો આનંદ દેખી
શકતો નથી. અનેક રેખા, અનેક રંગની મેળવણી
ક્યાં પડેજ પશ્ચિમનો કઈ આબાસ આપણને

ધાર છે તારપછી-ચિત્રકાર ચાલ્યો જાય પછી ય-એ ચિત્ર ચિત્ર થઈને વિશુ ગહે છે ચિત્રકારની સાથે પછી એનો કશો આગવો મળધ રહેતો નથી

પણ જે ગીત ગાય, તેના ગીતની બાંધ જ મામત્રી તેના અત્તમા જેનો જાનદ, મૂર પણ તેનો જ, ભાન પણ તેનો જ એમા કશુંય બહારનું હોતું નથી હૃદય જાણે બિનકુન મોટાના ભાને પોતાને પ્રકટ કરે છે, એને દશા ઉપકરણનું વ્યવધાન નહતું નથી આથીજ ગીતને પણ એક પ્રકારની મર્યાદાની અપેક્ષા હોય છે, હતા એનો પ્રત્યેક અસંપૂર્ણ સૂર હૃદયને પ્રભુ કરી શકે છે

હૃદયના આ પ્રકારના આર્થિકાત્મા ઉપકરણનું સફળસંગ્રહ થ વ્યવધાન હોતું નથી એમ નહિ, એમા રહેલું વધારાનું જ એક વ્યવધાન કાળુ કે નિચાગીને જ એનો અર્થ સમજવો પડે ગીતમા એ અર્થને સમજવાની ખામ આરમ્ભતા હોતી નથી એમા ક્યા અર્થ ન હોય, તો એ મનજ સૂર જ જે કહેવાનું હોય તેને અનિર્ણયનીય બનાવીને કહી દે છે તાર પછી અમી ગીતની સાથે ગાયનો એક ક્ષણનો પણ નિરુદ્ધ હોતો નથી ગાતને મૂકીને ગાયક ચાલ્યો જાય, તો ગાત પણ તેની પાછળ પાછળ જ આવ્યું જાય ગાયના પ્રાણની આવે, શક્તિની આવે, જાનદની સાથે ગીતનો મૂર મદાને માટે બિનકુન જોનખોત થઈ જઈને પ્રકટ

થાય છે ત્યાં ગીત ત્યાં જ ગાયક, એમાં કોઈ અલય
અલય નહિ

આ વિશ્વગીત પણ એના ગાયથી એ ક્ષણ
પણ વિખૂટું હોતુ નથી એ એના બાજુ ઉપ-રણથી
ધડાએતુ હોતુ નથી એના ગાય તુ વિત્ત એના નિન્દાએ,
એના જ આનંદનું રૂપ ધરીને પ્રકટ થઈ 'ત' છે એ
ગીત સંપૂર્ણરૂપે ગાય ના અત મા રણ હોય છે ને
એ કમલ અભિ યમ્ન થઈ ન્યુ હોય છે છતાં એના
પ્રત્યેક મૂર એ સંપૂર્ણ ગીતનો જ આનિર્ભાર હોય છે
એ મૂર બીજા મૂર સાથે આનંદ સમુદાય થઈને વહેતો
જાય છે આ વિશ્વગીતમાં કોઈ અલયગમ્ય અર્થ નહિ
પામીએ, તોય આપણા વિત્ત મમક્ષની એની અભિ-
વ્યક્તિમાં કોઈ અતિય આનંદો નથી એ એ વિત્તની
બીજા વિત્ત આગળ થતી ખુલ્લેખુલ્લી અભિ વ્યક્તિ છે

એથી જ તો, ગાયત્રીમંત્રમાં એ વિશ્વસવિતાનો
ભર્ગ, એતુ તેજ, એની શક્તિ સૂર્યના સ્વ મા થઈને
ઉદ્ભવમિત થઈ બિહારી સાબળીએ ગીએ એની એ
શક્તિ જ ધીરૂપે આપણા અતરમાં વિભવગી જાય છે
સૂર પગી સૂર, સૂર પગી સૂર વિજગતા જાય છે ને
આપણા અતરને ભરી દે છે ।

ગર્ભકારે, કૃષ્ણએ ।દશીની ગત્રિના એકતમ, નિમિ-
અધારને પૂર્ણ કરી દઈને એ વીણાનાંક એની ગમ્ય
વીણા બગીચી રહ્યો હતો એ હમરથી અનન્ત આકાશનો

સમગ્ર નક્ષત્રોકે ઝડપે થઈ જાયને, અપૂર્વ નિઃશબ્દ સંગીત સાથે ગૂંથાઈ ગયો હતો. ત્યાગપત્ની જ્યારે હું સૂતા ગયો, ત્યારે આ વાતને મનમાં રાખીને જ સૂતો, જે હું જ્યારે નિદ્રામાં અચેતન થઈ જઈશ ત્યારે એ જાગ્રત વીણાવાદકની નિશીથની વીણા બધે થવાની નથી ત્યાગે એના જે ઝંકારના તાલે નક્ષત્રનડળનું નૃત્ય આવી રહ્યું હોય છે, તેજ તાલેતાલે મારી નિદ્રાનિમ્મત દેહનાભ્ય-શાળામાં પ્રાણનું નૃત્ય આપ્યા જ કર્મે, મારા હૃદયનું નૃત્ય થંભવાનું નથી, સર્વાંગે ગૂંત નાચી જાહે, ને લક્ષલક્ષ જીવકોષ માગ મમસ્ત જરીગમાં એ જ્યોતિષ-સભાના સંગીત છન્દે અપ્રિદ્ત થઈ ગયે.

‘વાજે વાજે રમ્ય ઘીના ઘાજે। એ વેળા આપણા ઉગ્રતાદે આપણા હાથમાં એકેએક ન નીચી વીણા મૂકી દીધી છે. આપણે એમની સાથે મર મેળ-ધીને વગાડતા શીખીએ, એવી એમની ઈચ્છા છે એમની સભામાં, એમનીજ સાથે બેસીને, આપણે એમને ઘોડેઘોડા સાથે આપીએ, એવું તેઓ એકપૂર્વિક જુએ છે જીવનની વીણા નાની હોય પણ એના પર એમણે કેટલા તારો બાધ્યા હોય છે! બધા તાગને સૂ મેળનીને બાધવા, એ નાનીસૂતી વાત યોડીજ છે! એકનો સૂર મળે, તો વળી બીજાનો નહિ મળે! મન તૈયાર થાય, તો શરીર પાછું પડે! એક દિનસ મેળ જાયે તો વળી એક દિવસ ફરી બધું જમૂ જતી જાય! પણ તેથી કાઈ પ્રયત્ન છોડી દીધે કશું વળે નહિ.

એક દિવસ એમને મુખે એકવાર તો સાંભળ્યું જ છે: ‘શાળાસ પુત્ર, શાળાસ !’ આ જીવનની વીણા એક દિવસ એમનાં જ ચરણ આગળ અંકૂત થઈને એની બધી રાગિણીને બાળવી દેશે. અત્યારે તો કેવળ આટલી જ વાત મનમાં રાખવાની છે કે, બધા તારને સારી પેઠે સખત કરીને બાંધી દેવા જરૂરી છે. સહેજ ટીકા પડી જતાં તે ગંગીતને બમૂઠા બનાવી દેશે. તારને જેમ સખત કરીને બાંધવા જરૂરી છે, તેમ મુક્ત રાખવા એ પણ જરૂરી છે. એના ઉપર કશો ભાર આવી પડે, તો એ વાગે નહિ, જો નિર્ભય ચૂરની ઇચ્છા રાખતા હો તો એના પર ધૂળનો ચર બાજવા દેશે નહિ, એના પર કાંટ ચઢવા દેશે નહિ। ને પ્રતિદિન એમના ચરણે ગેરીને પ્રાર્થના કરજો: હે માન્ય શુર ! તમે એમને વિસંવાદમાંથી સંવાદમાં લઈ જાઓ.

સિત્તેર વર્ષની વયે

આજે સિત્તેર વરસની વયે જનસાધારણ સાથેનો મારો પરિચય નિશ્ચિત સ્વરૂપનો બન્યો છે. તેથી આશા રાખું છું કે જેઓએ મને સમજવાનો સહેજ પણ પ્રયત્ન કર્યો છે તેઓ એટલું તો સમજી શક્યા હશે કે, મેં જીવન જગતમાં જન્મ લીધો નથી. મેં આંખ ખોલતાંજ જો જોયું, તેને જોઈ રહેતાં આજ સુધી મારી આંખ ધરાઈ નથી. મારા વિસ્મયનો અંત નથી.

ચરાચરને આવરી લેતી અનાદિકાળની જે અના-
હત વાણી અનંતકાળની અભિમુખ થઈને ધ્વનિત,
થઈ રહી છે, તેનો પ્રતિધ્વનિ માગં મન અને પ્રાણે
પાડ્યો છે. જુગજુગથી જાગે એ વિશ્વવાણી સાંભળતો,
આવ્યો દોહો એવું મને લાગે છે. સૌરમંડલને એક ખૂણે
રહેલી આપણી આ નાની સ્થામલા પૃથ્વીને આકાશના
ઝગઝગતો વિવિધરસની વર્ણસંગ્ગએ સજવરી જાય છે.

એ આદરના અનુદાનમાં હૃદયનુ અભિષેકવારિ લઈને ;
ઉપરિધત થવામાં મેં કોઈ દિવસ આજસ કરી નથી.
યત્તે રૂપં કલ્યાણતમં તત્તે પશ્યામિ એ લાવને
અનુભવવાને માટે દેરેગેજ પ્રભાતસમયે, રાત્રિના અંધકારને
એક ખૂણે, મતઝંધ બેનીને હું બિભો રહ્યો છું. જે અશિતત્વ-
માત્રને આત્મીયતાના સમ્યન્ધે સાકળનારું એકચમુત્ર છે,
જેના આનન્દે સદા માગ પ્રાણરુપના આવિષ્કારે અનેક-
વિધ લાવે આનન્દિત થઈને બોલી બિડ્યા છે — કયો
હ્યેવાન્યાત્ કઃ પ્રાણ્યાત્ ચદેષ આકાશ આનન્દો
ન સ્યાત્ — તે વિરાટ સત્તાનો મારા અનુભવને સંસ્પર્શ
થાય, એમ મેં સદા ઝંખ્યું છે.

ગીતો

[ગીતાંજલિમાંથી કાઢ્યો : ૧૯૦૭ થી ૧૯૧૦]

૧

ગીત અહીં આવી જે ગાવા તે તો નથી ગવાયું,
હજીયે હું કેવળ સુર સાધું, હજીયે મન ગાવાનું.

મુજથી સુર હજી નં સધાયા, શબ્દ હજી નવ જડેતા.
કેવળ પ્રાણ વિષે જાગે છે, ગાવાની વ્યાકુળતા
આજે મેં તે રૂઠ ન ફેટ્યું, કેવળ વહે છે વાયુ;
ગીત અહીં આવી જે ગાવા તે તો નથી ગવાયું.

મેં તેવું હજી મુખ નવ દીધું, વાણી સૂણી હજી ના,
કેવળ ક્ષણ ક્ષણ શ્રવણ પડે છે, ચરણ તણા રવ ઝીણા.
મુજ આંગણુ ચર્ષ જતો આવતો, અનુમાયું, નવ ભાણુ;
ગીત અહીં આવી જે ગાવા તે તો નથી ગવાયું.

દિવસ બધો વીત્યો તોપણ હજી આસન છે પથરાયું,
ધરમાં દીપ નથી પ્રગટાવ્યા શી રીતે બોલાયું ?
મળવાની ઊર-આસી જીવું, હજીયે નથી મળાયું;
ગીત અહીં આવી જે ગાવા તે તો નથી ગવાયું.

૨

તવ સિંહાસનના આસનથી આવ્યો તું જૈતરીને,
 મુજ આ વિજન લવનને દારે જિભો તું થંભીને.
 એકલં જેસી હું મુજ મનમાં ગાતી'તી કંઈ ગીતો,
 તારે કાન સ્વરો તે પહોંચ્યા, આવ્યો તું જૈતરીને;
 મુજ આ વિજન લવનને દારે જિભો તું થંભીને.
 તવ દરબાર વિષે કંઈ ગીતો કંઈક ગુણીગન ગાતા,
 પણ ગુણીગન તરો ગોંત તારો પ્રેમ જીજ્ઞો જાગીને.
 વિશ્વતણા સંગીત વિષે એ એક કશ્યપ મુર ભળિયો,
 વરધુમાળ લઈને તુજ દાથે આવ્યો તું જૈતરીને;
 મુજ આ વિજન લવનને દારે જિભો તું થંભીને.

૩

જીવન જ્યારે જાય મુકાઈ,
 કરણાની ધારાએ આવો;
 સદલ માધુરી જાય છુપાઈ,
 ગીત મુધા વર્ષતા આવો.

પ્રમગ્ન બનીને કમો જ્યારે,
 મુજથી જગ દાકી હંકારે;
 ત્યારે નીરવ નાથ હૃદયને પ્રાપ્ત શાંત ચરણથી આવો.

ચિત કૃષ્ણ કંગાળ બને જય,
 દીન બની ખૂલે પડી રહે, તવ;
 રાજ સમા મુજ દાર ઉધારી નાય ઉદાર હૃદયમાં આવો.

ધૂળ વાસના તણી વિપુત્રે,
 અંધ બની આ અબોધ બૂલે;
 પવિત્ર જો હે, અનિદ્રે જો હે, ત્યારે રુદ્ર પ્રકાશે આવો.

૪

જહાં વસે છે અધમ સદુચી દીનમાં જે દીન
 તહાં તમારાં ચરણકમલ પ્રભુ ! રાજે
 સોની પૂટે, સોની નીચે, સો જુલેલાં માંડે.
 તમને જ્યારે પ્રણમું હું શીર નામી,
 પ્રણામ એ જાંભી જના કમળી, સ્વામી !
 ચરણ તમારા વિરાગતા જ્યાં અપમાનોની નીચે
 ત્યાં તો મારા પ્રણામ પહોંચે નાહી
 સોની પૂટે, સોની નીચે, સો જુલેલાં માંડી.
 અહંદાર તો પહોંચે ક્યાંથી જ્યાં જ્યાં તમે ફરો છે
 જુલણવો જ્યાં દીન દરિદ્ર જ વેષે,
 સોની પૂટે સોની નીચે, સો જુલેલાં માંડી.
 સાથે બનીને રહે છે જ્યાં સાથે વોશાની સાથે
 ત્યાં તો મુજ હેયું પ્રભુ ! પહોંચે ના હે,
 સોની પૂટે, સોની નીચે, સો જુલેલાં માંડે.

તું ન્યારે ગાંવાને કહે છે,
 અંતર ગર્વ થઈ ફૂલો, નેનો અશ્રુ ભરી છુગ્ગને નીરવે છે.
 ને કહુ, કહોર ને મુજ પ્રાપ્તે,
 પીગળી જાય અમૃતમય ગાને,
 સહુ સાધન આરાધન મારા ઊડવા મળી સમા તલવે છે.
 તૃપ્ત થતો મુજ ગીતે રાગે,
 ગીત મને વા'લા મુજ લાગે,
 જાણું છુજ પાસે જઈ એમે એ જગ તો મુજ ગીત તણું છે.
 મનથી ન્યા પદોચી નવ શકતો,
 ગીત વડે અગ્ગો તે અડતો,
 સુરતી ધૂન મહી જૂલીને જાધુ કહી સંજોધુ પ્રસુને.

૬

ચૂંટી લે, ચૂંટી લે મુજને, હવે વિલંબ ન હોય,
 રજમાં ખરી વડી રોળાઉં, ભયથી અતર હોય.
 આ ફૂલ તારી માળા માટે
 સ્થાન પામશે કે નવ જાણુ,
 પણ તવ કર આધાતે એના ભાગે જાણુ સૂદામ,
 ચૂંટી લે, ચૂંટી લે મુજને, હવે વિલંબ ન હોય.
 ક્યારે દિવસ મૂરો થઈ જશે, અધારા ઘેરાશે,

ક્યારે વેળ પૂજની તારી, વણ બળ્યે વડી બશે.
 ને કઈ એણે રંગ ધર્યો છે,
 અંતરમાં ને ગ્રંથ લખ્યો છે,
 તવ સેવામાં લઈ લે તે પુ. વાટ કયાની જોય ?
 ચૂંટી લે, ચૂંટી લે મુજને, હવે વિલંબ ન હોય.

૭

હું તો અહીંયાં રહું છું કેવળ ગાવાને પુજ ગાન,
 દેજો તારી જગતસભામાં એટલું મુજને સ્થાન.

હું તો આ તવ ભુવન મોંઝારે

લાગું નાથ નહીં હો કાળે,

કેવળ માત્ર સુરોમાં રાગે નકામનો આ પ્રાણુઃ

હું તો અહીંયાં રહું છું કેવળ ગાવાને પુજ ગાન.

મધરાતે નીરવ દેવાલયમાં તારું આરાધન,

ત્યારે મુજને દે પુ. આજ્ઞા ગાવાને હે રાજન !

આતે જવ આકાશે વીણા

છેડે સ્વર સોનેરી ઝીણા,

ત્યારે હું નવ દૂર નહું એ, દેજો મુજને માનઃ

હું તો અહીંયાં રહું છું કેવળ ગાવાને પુજ ગાન.

મુજ અંતિમ ગાને

સહુ રાગિણી આવી સુર પૂરે

મુજ આનંદ ભળે એ સુરે

મુજ અંતિમ ગાને.

જે આનંદે ધરતી ઢાસે,

અધીર ખની વસ્તી તર ધાસે,

જે આનંદે જીવન મૃત્યુ જીવન વિષે કરતા પાગલ શા

તે આનંદ ભળે એ સુરે

મુજ અંતિમ ગાને

જે આનંદ પ્રતાંજન સાથે

અદહાસથી પ્રાણ જગાડે,

જે આનંદ નયનજલરૂપે રક્ત વ્યથાને શતદલ વસતો-

તે આનંદ ભળે એ સુરે

મુજ અંતિમ ગાને.

નિજ સર્વસ્વ કુગાત્રી ધૂળે

જે આનંદ કશું નાંકે બોલે -

તે આનંદ ભળે એ સુરે

મુજ અંતિમ ગાને.

કેંકે અજાણવાને ઓળખાવ્યા, સ્થાન દીધાં કેં ઘરમાં,
બંધુ, દૂર નિકટ તેં આપ્યા, ભાઈ બેતાવ્યા પરમાં.

વાસ જૂનો છોડી નવ જાતો,
ધારો શું ?- મુઝ મન મૂંઝાતો,
નૂનનમાં પશુ તું જ પુગનન યાદ રહે નવ મનમાં,
બંધુ, દૂર નિકટ તેં આપ્યા, ભાઈ બેતાવ્યા પરમાં.

હવન મરણમાં નિખિત જીવનમાં લઈ જાવ્યાં જવ ભાવે;
જનમ જનમ કેરો તું પરિચિત તું, સૌને ઓળખાવે.

તુજને જાણ્યે, કે પર નાહી,
મનાઈ નહિ ને, કઈ ડર નાહી,
સૌને એક કરી તું જાણે, દરસ ચહુ- પળપળમાં
બંધુ, દૂર નિકટ તેં આપ્યા, ભાઈ બેતાવ્યા પરમાં.

૧૦

હવનમાં જે જે પૂજાઓ રહી અધૂરી જાતી,
જાણું હું, જાણું હું, તે જે વ્યર્થ કદી નવ ચાતી.

ખાલ્યા વિના કળાઓ જે જે ધરણીપે ખરો જાતી,

જે સગિતાની ધારા મરુની રેતી મહી સમાતી,
જાણું હું, જાણું હું, તે ચે વ્યર્થ કદી નવ થાતી.

જીવનમા આજે ચે કર્મ પાછળ રહી ગયું છે,
જાણું હું, જાણું હું તે ચે વૃથા નથી ગયું રે.
જે સુર નથી સવાયા મારા, જે સુર નથી બગન્યા,
તે સુર તારી વીણા કેરે તારે ઝકારાતા,
જાણું હું, જાણું હું, તે ચે વ્યર્થ કદી નવ બતા.

૧૧

જીવનમા જે ચિદ્દિન કેવળ ગહી ગયું આભામે,
પ્રભાતના આલોકે પણ જે પ્રગટ્યુ નહી પ્રકાશે.

જીવન કેરા શેષ દાનમા

જીવન કેરા શેષ યાનમા

હે મૂજ દેવ, તે જ આજે હું આપુ તારી પાસે,
પ્રભાતના આલોકે પણ જે પ્રગટ્યુ નહી પ્રકાશે
વાણી તેનો પાગ ન આમે, બાધે તે શી રીતે ?
સૂરો તેને બાધો શકે નવ ગીતે

શા એકાત વિષે ગુપચૂપે

શા શા મોહન નવીન રૂપે

નિખિલ નયનથી હવે છૂંપેલું, આજ લગા સર્વાંશે,
પ્રભાતના આલોકે પણ જે પ્રગટ્યુ નહી પ્રકાશે

ભમ્યો કેટલું તેને લઈને દેશ દેશ ફરીને,
જીવનમાં જે ઘડભાંગો તે બધીય તેને લઈને.

સહુ ભાવે મારે સંહુ કાળે
મારું જે કંઈ સહુમાં રાળે

મારાં રાવન રવપન્માં વેસતું તોયે હતું એકાંતે,
પ્રભાતના આલોકે, પશુ જે પ્રગટ્યું નહીં પ્રકાશે.
કેંક વખત કેં કેં લોકોએ કરી માગણી એની,
વૃથા ગયા તે પ્રાણી હાથે બહાર મુજ આંમલુની.

ખીલું નવ સમજી કેા જાશે
તારી સાથે પરિચય થાશે,

એ આશા અંતરમાં સેવી બેઠું તું નિજ પાસે,
પ્રભાતના આલોકે પશુ જે પ્રગટ્યું નહીં પ્રકાશે.

૧૨

જાવાને દિવસે કહી જાવા ઈચ્છા એવી મનમાં,
જે મેં જોયું, જે હું પામ્યો, નથી જ એની વૃત્તના.

તેજ તણા, સાગરમાં આ જે,

સતદલ પદ્મ ખીલેલું રાળે.

તેનું મધુ મેં પાન કર્યું, હું ધન્ય થયો જીવનમાં,
જાવાને દિવસે કહી જાવા ઈચ્છા એવી મનમાં.

નિશ્ચરપના ક્ષીકામૃદમાં કંઈ કંઈ રમત રમ્યો છું,
અરપને મેં નજરે ભાળ્યો, કેવો ધન્ય થયો હું!

જે કદીયે સ્પર્શ્યો નવ જાયે,
તેણે સ્પર્શ કર્યો આ કાયે,
અંત હવે આદે જો અહીં તો રંજ કરશે નવ મનમાં,
જાવાને દિવસે કહી જાવા ઈચ્છા એવી મનમાં.

ચિત્ત જ્યાં ભયશૂન્ય

ચિત્ત જ્યાં ભયશૂન્ય છે, શિર જ્યાં ઉન્નત
રહે છે, જ્ઞાન જ્યાં મુક્ત છે, ઘટ ઘટના વાડા-
ઓએ જ્યાં રાત દિવસ વસુધાના નાના નાના
ટુકડા કરી મૂક્યા નથી, વાણી જ્યાં હૃદયના
ઝરણુમાંથી સીધી વહે છે, કર્મનો પ્રવાહ જ્યાં
અનિવાર રીતે દેશે દેશે અને દિશાએ દિશાએ
અજસ્રપણે સહસ્રવિધ સફળતા પ્રતિ ધસે છે,
તુચ્છ આચારની મરૂની રેતી જ્યાં વિચારનાં
ઝરણુંને ઘસી લેતી નથી-પૌરુષને શતધા છિન્ન-
સિન્ન કરી નાખતી નથી, હંમેશાં તું જ્યાં સકલ
કર્મ વિચાર અને આનંદનો નેતા છે, ત્યાં-તે
સ્વાતંત્ર્ય-સ્વર્ગમાં તારે પોતાને હાથે નિર્દય
આઘાત કરીને, હે પિતા, ભારતને જગાડ.

ભમ્યો કેટલું તેને લઈને દેશે દેશ ફરીને,
હવનમાં જે ઘડબાગો તે બધીય તેને લઈને.

સહુ ભાવે મારે સહુ કાળે
મારું જે કંઈ સહુમાં રાળે

મારાં ચપન રવપનમાં વસતું તો થે હતું એકાંતે,
પ્રેમાતના આસોદે, પણ જે પ્રગટ્યું નહીં પ્રકાશે.
કેંક વખત કેં કેં લોભેએ કરી માગણી એની,
વૃથા ગયા તે ખાલી હાથે બહાર મુજ આંગણની.

ખીલતું નવ સમજ દે જાશે
તારી સાથે પરિચય થાશે,

એ આશા અંતરમાં સેરી બેઠું તું નિજ પાસે,
પ્રમાતના, આસોદે પણ જે પ્રગટ્યું નહીં પ્રકાશે.

૧૨

જવાને દિવસે કહી જવા ઈચ્છા એવી મનમાં,
જે મેં બોધું, જે હું પામ્યો, નથી જ એની તુલના.

તેજ તણા સાગરમાં આ જે,
સતદલ પદ્મ ખીલેલું રાળે.

તેનું મધુ મેં પાન કર્યું, હું ધન્ય થયો હવનમાં,
જવાને દિવસે કહી જવા ઈચ્છા એવી મનમાં.

વિશ્વરૂપના ક્રીડામૃદમાં કંઈ કંઈ રમત રમ્યો છું,
અરપને મેં નજરે લાગ્યો, કેવો ધન્ય થયો હું!

જે કદીયે સ્પર્શ્યો નવ જાયે,
 તેણે સ્પર્શ કર્યો આ કાયે,
 અંત હવે આદે જો અહીં તો રંજ કરશે નવ મનમાં,
 જવાને દિવસે કહી જવા ઈચ્છા એવી મનમાં.

✓ ચિત્ત જ્યાં ભયશૂન્ય

ચિત્ત જ્યાં ભયશૂન્ય છે, શિર જ્યાં ઉન્નત
 રહે છે, જ્ઞાન જ્યાં મુક્ત છે, ઘટ ઘટના વાડા-
 ઝોઝો જ્યાં રાત દિવસ વસુધાના નાના નાના
 ટુકડા કરી મૂક્યા નથી, વાણી જ્યાં હૃદયના
 અરણ્યમાંથી ગ્રીધી વહે છે, કર્મનો પ્રવાહ જ્યાં
 અનિવાર રીતે દેશે દેશે અને દિશાએ દિશાએ
 અજસ્રપણે સહસ્રવિધ સફળતા પ્રતિ ધસે છે,
 તુચ્છ આચારની મરૂની રેતી જ્યાં વિચારનાં
 અરણ્યોને શસી લેતી નથી-પૌરુષને શતધા છિન્ન-
 લિન્ન કરી નાખતી નથી, હંમેશા તું જ્યાં સકલ
 કર્મ વિચાર અને જ્ઞાનંદનો નેતા છે, ત્યાં-તે
 સ્વાતંત્ર્ય-સ્વર્ગમાં તારે પોતાને હાથે નિર્દય
 આઘાત કરીને, હે પિતા, ભારતને જગાડ.

✓ હે મુજ દુર્ભાગી દેશ

હે મુજ દુર્ભાગી દેશ, જેઓનું તેં અપમાન કર્યું છે, તેમના જેવુંજ અપમાન તારે વેઠવું પડશે. મનુષ્યના અધિકારથી તેં જેમને વંચિત રાખ્યા છે, જેમને ત્રામે ઊભા રાખ્યા છે છતાં ખોળામાં રથાન દીધું નથી, તેમના બધાના જેવુંજ અપમાન તારે વેઠવું પડશે.

મનુષ્યના સ્પર્શને રોજ રોજ દૂર રાખી રાખીને તેં માનવના ગ્રાહ્યમાં વસતા કાઢેારની ઘૂણા કરી છે. વિધાતાના રૂદ્ર રોષથી દુષ્કાળને આંગણે બેસી તારે બધાની સાથે વહેંચીને જાનપાન ખાવાં પડશે. તે બધાના જેવુંજ અપમાન તારે વેઠવું પડશે.

બીતાંજલિ]

[૧૯૦૭-૧૦

✓ ક્યાં છે સુક્રિા !

ભજન, પૂજન, સાધન, આરાધના—બધું પડ્યું રહેવા દે. તું શું કરવા બારણાં બંધ કરીને દેવાલયના ખૂણામાં પડી રહ્યો છે ? અંધારામાં

હુપાઈને તું એકલો એકલો ઠોંને પૂછ રહ્યો છે ?
આંખ જોલીને બે તો ખરો આરડામાં દેવ તો
છે નહિ !

તે તો ખેડૂતો જ્યાં માટી લાંગીને ખેડ કરી
રહ્યા છે, મજૂરો જ્યાં પથ્થર ફેાડીને રસ્તો બનાવી
રહ્યા છે, ત્યાં ગયા છે, અને તડકામાં અને
વરસાદમાં ખારે માસ તેમની સાથે મજૂરી કરે
છે ! તેમને બંને હાથે ધૂળ લાગી છે. તેમની પેઠે
પવિત્ર વસ્ત્ર કાંઢી નાળીને તું પણ ધરતીની
ધૂળમાં આલ્યો આવ.

સુખિત ! અરે સુખિત ક્યાં મળવાની હતી,
સુખિત છે જ ક્યાં ? પ્રભુ પોતે જ સુખિતનાં બંધ-
નથી આપણી સૌની સાથે બંધાયલા છે.

રહેવા દે તારું ધ્યાન, ને પડી રહેવા દે
તારી ફૂલની ઊંખને. વસ્ત્ર ફાટે તો ભલે ફાટતાં,
ધૂળ માટી લાગે તો ભલે લાગતી. તું તારે
કર્મયોગમાં તેમની સાથે થઈબ્ધ, અને માથાનો
પચીનો પગે ઊતરવા દે.

ચાહું નહિ મરણ મુંદર આસયે આ,
 ધનિયું મનુષ્યહૃદયે જીવવા સદાય;
 આ સૂર્યનાં કિરણમાં, ફળફૂલ માંડી,
 જીવંત સો હૃદયમાં મુગ્ધ સ્થાન યાચું.
 આ પૃથ્વીની ચિરતરંગિન પ્રાણલીલા:
 કે' હાર્ય મિલનતણાં, વિગ્ધાશુ ઘેરા,
 સંગીતમાં મધી 'લઈ સુખદુઃખ ભાવે
 સજી શકું અમર આજીવ એક જો લાં.

કરી આ મોમલ]

[૧૯૯૬

દુર્બોધ

મને તું ઓળખી ના શકે કે?
 ઘેરી વિષાદ ભરી એકે આંખે પ્રશ્ન કરે
 અર્થ મારો જોતવા મયે એ,
 મંદમા જેમ ચિન્નત મુખે
 સાગરના હેયા વિષે એકે.

કશું એ રાખ્યું ના જોયન
 જે છે તે આ છે તારી આખડી પાએ

વણ રોક્યું વિગ્તરેલું મન
 સર્વરમે મારું ધ્યુજારી સમીપે .
 તેથી જ તુ ઓળખી શકે ના કે ?

આ જો સખિ, કેવળ હોત મણિ,
 ખંડ ખંડ કરી તેને નાના આકારે પૂરા જતને
 એક એક કરીને ગણી,
 વેશમી દેરી વડે ગૂંથી એક માળા
 દેશ પેરાવી હું કંઠમા તાગ.
 આ જો સખિ, કેવળ હોત ફલ
 સુગોળ રુકું રૂપાળું, હિપા તેજે ખાલ્યું ખાંચું
 વસંત પવને ઝૂંસા ઝૂલ
 ગુચ્છમાથી જાળવી ને આણી,
 ગૂંથી દેત તારી રહી વેણી
 આ તો સખિ, સંપૂર્ણ હૃદય
 જળ કયાં, કયા કિનારા, દિશાના અજાણ્યા પથારા
 અંતહીન રહસ્ય નિઘય.
 આ રાજ્યનાં આદિ અંત નથી મારી રાણી
 છતાં એ તારી રાજધાની
 ગમ પાડવા મથું છું હું
 ઘેગ આ દેયા માહે નીગવ સંગીત સૂરે
 દિન રાત ગાજંતું સુ સુ,
 શબ્દહીન સ્તબ્ધતાથી ગગનને ઘેરે
 રજનીના બોલની પેરે.

આ જો સખિ, જ્યેષ્ઠ દોન દુઃખ
 બે બિન્દુ અશ્રુજળા બેઠે નયને છલ છલ
 વિષરસુ અધર, ગ્લાન મુખ
 પ્રત્યક્ષ તો જોવા જડી દોત વ્યથા
 ધણુ બોલ્યો છતી ચાત કથા.

આ તો સખિ, દેવાનો શ્રેષ્ઠ
 મુખ દુઃખ વેદનાનાં આદિ અંત નહીં જોનાં
 ચિર દેવ્ય ચિરપૂર્ણ હેમ
 દિવારાત વ્યાકુળતા જાત્રે નવી નવી
 તેથી હું ચક્રું ના ઓળખાવી.

છતાંય તું ઓળખ્યાવીણુ
 ચિરકાળ નયનો વડે નવલ નવદા પ્રકાશે
 પાઠ કરે છે રાત્રિ + દિન
 અર્ધ પ્રીત સમગ્રય, મન ધણુ અધુર જણાય
 સંપૂર્ણ તે કદી ઓળખાય ?

‘ ‘ સોનાર વરી ’ ’]

[૧૮૬૨

નહીં જવા દઉં !

બારણે બિલી છે ગાડી,
 વેળા બપોરની,
 શરદનો તાપ કમે કમે જને છે પ્રખર.

નિર્જન ગ્રામ વાટે ભડે છે ધૂળ મધ્યાહ્ન વાયુએ,
 સિન્ધ પીપળની છાયામાં;
 થાકી પાકી વૃદ્ધા લિખારિણી પાથરી જીર્ણ વસ્ત્ર
 ગદ્ય છે ભંધી — જાણે ગૌર રાત્રી
 ચારે બાજુ નિસ્તબ્ધ નિશબ્દ ભડ ભડ બળે;
 કેવળ મારે ઘરે નથી નિરાતની નિંદર !

આસો માસ થયો છે પૂરો,
 ધૂળની છુટ્ટીને અંતે

ઓળે પાછા જવું પડશે જહુ દૂર દેશે —
 એજ કર્મ-સ્થાને, ચાકરો હાફળા બની
 બાધે છે જલ્પસ-વસ્ત્ર દોરડી-ગસી વડે.
 જૂમાજૂમ ગોર બકાગ આ ખડ, ઓ ખડે,
 ધરની મૃદિણી — આખોમા છે આસુ
 છાતી પર પથ્થરના બાર જેવી વ્યથા,
 તોય નથી સમય એને ગડવાને
 ફાળે'ક પૂગતો મે. વિદાયની ધાધલમા
 ફરે છે હાફળા, મનને નિગત નથી,
 આટ આટલો સામાન ચયો છે તોય.
 કશું મેં જો આ તે શો કાડ !
 આટલા-ઘડા, વીંટા, હાડી-ઢાકણ ને વાસણ,
 બાટલી ગિજાના, બાકસ !
 ગજ-જેટલો બોળે લઇને કરીશ હું શુ ફરે, તો ?

આડેદાંડે આટલામાં તો પુરું થતું સ્નાન;
 બે કોળિયા અન્ન મોઢે નય નહીં ત્યાં,
 બિંધી જતી ઢાળી નયન;

માતાનું ધ્યાન નથી આજે લવલેશ,
 વેળા થઈ ઘણી બધી તોય,
 સ્નાન-આહાર અશેષ !

આ સમય બધો પડછાયા સમી
 ફરતી રહી મારી ઓપાસ,
 મૂંગી મૂંગી એકા દસે જોતી વિદાયનો સાજ,
 તે યાદીને બેઠી બારણા બહાર
 —કોણે જાણે શું થ વિચારતી !

કશું મેં જ્યારે 'જાઉં' બેટી..... ! '
 બેસી એ ઉદાસ નયને, ગ્લાન મુખે:
 'નહીં જવા દઉં નમને.'

બેઠી'તી ત્યાં જ બેસી રહી,
 પકડ્યા ન હાથ, રૂઝુ નહિ દાર !
 દેવજ હૃદય દેરો રનેહ અધિકાર
 —કરી દીધો અગર:

'નહીં જવા દઉં તમને.'
 તોય, સમય થયો પૂરો,
 રે, જવા દેવો પડ્યો !

રસ્તે જતાં જોઈ જોઈ ધારે

શરદનાં ખેતરો ઝૂમતા અનાજ ભારે

—આરોગે છે તડકો.

તરુશ્રેણી હિંદસીન, માર્ગની ધાગે ધારે

જોયા કરે દિન આજો પોતાનો જ પડઝાયો.

પૂર વેગે છલકંતી વહે ચરદ-ગંગા

સફેદ મેઘખંડ સૂતો નીલાકાશે—

માનાં ધાવણે સંવૃષ્ટ સુખનિદ્રા રત

નવ જાત વસશે સુકોમલ

હિમ તાપે ખુલ્લી, ભુગભુગ યાત્રી

—ધરણી દિગ્ગન્તવ્યાપી

જોઈ મેં નાખ્યો અહ નિઃધાસ.

કેવાં મહન દુઃખે મમ—

આખું આકાશ, પૃથ્વી આખી !

જોઈ દેટલો દૂર—

સણું કું એકમાત્ર હૃદય વેધી સૂરઃ

‘નહીં જવા દઉં તમને.’

ધરતીના આ હેડાથી પેલા

નીલાબના સર્વ હેડા—કિનારા

પ્રાની જોડે સદાકાળ અનન્ત રવેઃ

‘નહીં જવા દઉં, નહીં જવા દઉં.’

અતિ મુદ્ર તૃષ્ણુઃ તેને જડી જાતીએ

—માના વસુમતી

સદાકાળ જે કંઈ પામે
 તેજ ગુમાવે
 શિથિલ પડી ના તોય મુઠી એની
 શિશુકન્યા સમી તોયે
 અખડ પ્રેમ-ગર્વે
 કહેતી એ પુકારી
 — ' નહીં જવા દઉં ' !

મુખ મ્હાન, અશ્રુભરી આખો,
 કાણે કાણે તૂટી ગયો ગર્વ,
 પ્રેમ તથાપિ જોય ન માને પરાભવ,
 અતિ વિદ્રોહ લાવે, રૂઢ કંઠે કહે
 — ' નહીં જવા દઉં ' !

હાર પામે જેટલી વાર, કહે ફરી તેટલી વાર
 ' — ચાહુ છું હું એને,

— એ શું કદિ મારા થકી દૂર જઈ શકે ?
 મારી આકાક્ષા સમ, આવુ આકુલ
 સર્વવ્યાપી આવુ, આતુ અનત
 આતુ પ્રગળ કશું વિશ્વે હશે શું ?
 વદીને એ ગર્વ ભર્યો — કરે ઉદ્વેગ !
 ' નહીં જવા દઉં ! ' !

તતક્ષણ કિંવ — જુવે છે શું ?
 શુકલ સ્પર્શ ધૂળસમુ જાય ભીડી

કહે પ્રાણપત્ને; ‘નહીં જવા દઉં;’
 દીપ્ત આયુ દીપ ધીખા છુટું—છુટું, થતી
 અધકાર આસમાંથી ઢાણ ખેંચતું એને,
 કહી વારંવાર: ‘નહીં જવા દઉં !’
 અનન્ત આ અસાચરે સ્વર્ગ-મર્ત્ય હાઈને
 ગભીર કન્દન જોડે: ‘નહીં જવા દઉં.’
 હાય તો ય જાય આત્મા

— જવા દેવાં પડે!

એમ જ તો આત્મું આવે અનાદિ કાળ થયે !
 પ્રલય સમુદ્રવાહી સ્જનના સોતે
 વ્યગ્ર બાહુ પસારીને, જવગત આંખે
 પોકારી જોડે સૌ એજ —

‘નહીં જવા દઉં, નહીં જવા દઉં!’

પૂર વેગે આત્માં સુસવતા સ્વરે
 આત્મ કંઠે હરી ઈર્ષ સૃષ્ટિ આખા;
 આમળની લહર સાદ કરે પાંછળની ને
 ‘નહીં જવા દઉં, નહીં જવા દઉં.’
 મૂળે નહીં કાઢ, નહીં કરો પડવો—

સદ્ગુહિય આને—અહરહ બાને
 વિશ્વ-મર્મ-ભેદી કરુણ રદન
 મુજ કન્યા કેરા સૂરે,
 —વિશ્વની અખોધ શિશુ સમ વાણી !

સદાકાળ જે કંઈ પામે

તેજ ગુમાવે.

શિથિલ પડી ના તોય મુની એની

શિશુકન્યા સમી તોયે

અખંડ પ્રેમ-ગર્વ

કહેતી એ પુકારી :

— 'નહીં જવા દઉં' !

મુખ મ્હાન, અશ્રુમરી આપો,

ક્ષણે ક્ષણે તૂટી રહ્યો ગર્વ,

પ્રેમ તથાપિ શે ય ન માને પરાલવ,

અતિ વિદ્રોહ લાવે, રૂઢ કંઠે કહે :

— 'નહીં જવા દઉં' !

હાર પામે જેટલી વાર, કહે ફરી તેટલી વાર

'— ચાકું છું છું એને,

એ શું કદિ મારા થકી દૂર જઈ શકે ?

મારી આકાક્ષા સમ, આવું આકુલ

સર્વવ્યાપી આવું, આવું અનંત,

આવું પ્રગળ કશું વિશ્વે હરો શુ ?

વદીને એ ગર્વ ભર્યો — કરે ઉદ્ધોષ :

'નહીં જવા દઉં' !

તતક્ષણ કિંતુ — જુવે છે શુ ?

શુષ્ક પુરુષ ધૂળસમુ જાય ભડી

અને પાછો વાળો

મુઝાં સદુ જવારે રજોડાવુ ટનકમ-જા
તેં જલવારે જિજ્ઞાસુન જારેડુ જનકની નેમ
મધ્યજને જનકમાં એકલ દોરલ ખિમ નરુજારે
હુના વન યાત્રી

તમે વહી લાવતા મગલ તમ પરને
દિવસ જન જાગતી બાંસુરી.

ઝો જે બિડ તું આજે.

ક્યાં સાચી છે આમ ? કોનો મંખ જીવે છે બાજુ
જલજલવાને જલન જલેને ? ક્યાંથી વન આકાશ
જન્યું છે જાનિત રસના સુરે ?

ક્યાં અમે મગમારે જાપને જલજલ-જની
અનાદિની માંહે છે સદાવ ? જિજ્ઞાસુ અપમાન
કરી ગયું છે - હુમંગની હાનીનું મહાધાન
લાખ લાખ મુખે !

વેદનાનો કરે છે ઉપદાસ સ્વાર્થ-ઉ-મત-અન્યાય
સંકુચિત કામર કીનદાસ મુખે વેગે પ્રુપાત્ર

પણ-બિસાં છે નત સિરે મૂંઝાં સદુ,

મ્હાન મુખે લખાઈ છે કેવળ

શન સનાહિની કડુખ કાદિની:

અમે નાખો બાર જેટલો, વલે જલ એ ધારે ધારે

- દેકે જ્યાં સગી પ્રાણુ:

ત્યાર પછી સંતાનોને દર્ધ જાય પેઢી દર પેઢી;
ભાડે નહીં વિધિને, નિદે નહીં દેવ, એને
કરીને યાદ,—

માનવને નવ દેતો દોષ, જાણે ના અસિમાન,
જેમ તેમ દુખી પ્રાણી

એનું ય અન્ન છિનવી લે કોઈ જ્યારે,
ગર્ભાન્ધ, નિષ્કુલ અત્યાચારે કરે આઘાત
— કોઈ એ પ્રાણી,

નહીં જાણે ત્યાર—

જિભા રહેવું ન્યાયની આશાએ કાને દારે ?

દરિદ્રના ભગવાનને પોકારી વારવાર
દીર્ઘ નિશ્વાસે

મરતો એ મૂંગો મૂંગો

એ જાધા મૂઠ, મનાન, મૂગાને મુખે

—દેવી પડશે લાપા,

એ જાધા જ્ઞાન શુષ્ક ભગ્ન હૃદયોમાં

જગતની પડશે આશા,

ગર્જને ખોલવું પડશે —

‘ધડી ભગ એકન થઈ ઉન્નત શિરે

જિભા રહેઃ જોડે જાધા,

જેના લાયે લીન તમે, અન્યાય એ તમથી યે લીરું અધિક,

જાગશે જેવા તમે, ભાગશે એ તત્ક્ષણ

જેના તમે જિભા રહેશે સામે

લગી જશે એય તમારી બેળા,

એકજ નિઃશ્વાસે એ રનેહધન
અશ્રુજલે ઊભરે બેઠે નયન,
છિન્નમૂલ તરુસમુ ઢળે ધરણીપર
—ગર્વલંગ નતશિર.

તોયે પ્રેમ બોલે :

‘વિધાતાનું સત્ય નવ ધાય ખંડિત.
પામ્યો હું મહાન ભેટ
—સ્વાક્ષરે લખ્યો ચિર અધિકારલેખ.’
એથીજ કુલાવી જાતી
સર્વશક્તિ-મરણની સંશુષ્કે જીભી
—સુકોમળ ક્ષીણ તનુવના બોલે:

“મૃત્યુ ! તું જ નહીં !”

આ કેવી કથા !

મૃત્યુ બેઠું હસે.

મરણ-પીડિત એજ ચિરંજીવ પ્રેમ
આવહન્ન એણે જ આ અનંત સંસાર
—ઉદાસ નયનો પરે વ્યાકુળ આશ કિત
અશ્રુર્નિદુ સમ ચિર કપમાન !

આશાહીન શ્રાન્ત આશા

ગિજાવી રાખે છે જાણે

વિપાદ ધુમ્મસ વિશ્વમય !

આજે જાણે બેઠું હું આ આંખે—

અબોધ બેઠું જાણે નિષ્કળ બધને

નિખિલને વીટી વળ્યા- સ્તબ્ધ વિવર

અંચલ સ્તોત નીરે

પડી છે ઢાંક અંચલ છાયા

અનુ-દૃષ્ટિ ભરી ક્યા મેઘની એ માયા ?

એથીજ તો સૂણી મે તરુ-મર્મરે વ્યાકુલતા,
અલસ ઉદાસી ભર્યો

મધ્યાહ્નનો તમ વાસુ,

કરે મિથ્યા કીડા સૂકા પશુ સાથે !

વેળા ધીરે જાય વહી

પીપળની હેઠે પાથરી પ્રવળ છાયા,

મેઠા સૂરે રહે જાણે અનંતની વાસળી

વિરાટ વિશ્વ પ્રાતરે.

સૂણો એ, સન્યાસિની વસુન્ધરા

જેની છે વ્યસ્ત કુતલ

દુઃખ્યાપી શરયલેને, ગગા તટે,

છાતી પર જેથી લઈ

પાળવટો હિરણ્ય અચલ,

અમીટ નવન મુગલ

દૂર નાલાકાશે મમે, મુખે નહી વાણી

જોયુ મે એજ એવુ ધ્યાન મુખકુ

એજ દાર પ્રાન્તે લીન સ્તબ્ધ મર્માહતા

મારી ચાર વરસની કન્યકા સમુ !

સોનાર તરી]

[૨૯ એપ્રિલ ૧૯૬૨]

† મેદાન અંધાર ખેતરમાંથી વહી આવતો સૂર

દેવગણ વિમુખ એઆથી, કાઈની ના એમને સ્હાસ,
 મોઢે કરે મોટી વાત,
 એ જાણે નિજ હીનતા મન માંસ.

કવિ ! જિહી આવ—

હોય જે પ્રાણ કરી દે દાન.

અતિ દુઃખ અતિ વ્યથા—સામે છે કષ્ટ લયો સંસારે
 અતિ દરિદ્ર, અન્ય, અતિ દુર્લભ, બદ્ધ, અધકાર !
 જેમએ અજ, જેમએ પ્રાણ,

જેમએ પ્રકાશ, મુક્તવાયુ

જેમએ બળ, જેમએ સ્વરથ, આનંદ ઉજાગવલ પરમાયુ,
 —વળી સાહસભર્યું પ્રયત્ન છાની.

આ દૈન્યમહે કવિ !

એક વાર સર્વ આવ સ્વર્ગે ચડી શકાની છબી.

હવે મને પાછો વાળો સસ્પર તીરે

હે કલ્પને, રંગમયી ! ગુલાવોના પન્નલહરીએ

તરંગ-તરંગે વધુ લેખવો ના માયા મોહિનીએ.

નિર્જન વિશાદના અંતર-નિકુંજ છાયાએ

રાખે ના બેસાડી મને હવે.

દિવસ જાય, સંધ્યા ચના આવે.

અધકારે દિશાઓ ઢંકાય,

આખાસહીન ઉદાસ પવને

નિષ્ણી રડી જોડે વન્દે

આગ્યો છું જહાર, ખુલ્લા આકાશ તળે
ધૂળિયા વિસ્તીર્ણ રાજપથે
—જનના વચ્ચે.

જાય છે ક્યાં જો પશ્ચિક, જાય તું ક્યાં ?
હું તો નથી પરિચિત,
મારી ભણી કરીને તું જો;

કહે મને નામ તારું, કરીશ ના અવિશ્વાસઃ
સૃષ્ટિ થકી પર એવી અન્ય સૃષ્ટિમાંહે
સાથી વિના દિનરાત, બહુ કાળ કર્યો છે મેં વાઙ-
એથી જ તો મારો આ ક્ષિમવકર વેથ
આચાર નવતર, એથી જ તો આખોમારવમનો આવેશઃ
—હોયે જલે મુઘા અગ્નિ.

જે દિન અવતર્યો આ વિશ્વે
જાણું ના કઈ માએ દીધી મને
કેવળ આ રમતની શાંસણી ?
બળવતાં બળવતાં એથી જ તો મુગ્ધ હું પોતાના સુરે ?
દિવસ કે, કે કે સતે
છોડીને સંસાર-સીમા ચાલ્યો ગયો
—અનિદૂર એકાન્તે.

એ વાસણીએ શીખ્યો છું જે સૂર
એના જ આનંદે, કદિ ગીતચન્દ્ર દદ્દપૂર્ણ
—ઝંકરી શકું ઉરઃ

મૃત્યુંજયી આશાના સંગીતે
 કર્મહીન જીવનનો એકાદો ખૂબો ય
 તરંગિત કરી ચક્રું પલ્લવર -
 દુઃખ ભો પામે એની ભાષા,
 નિદ્રામાંથી જાગી જોઈ અંતરની ગહનતા
 સ્વર્ગમૃત કાળે,
 - યશે ધન્ય મુગ્ધ ગાન,
 સ્નાન અસંતોષ કેરા મહાગીતે
 - પામીશ હું નિર્વાણ

શું ગાશે, શું સૂણાવશે ?
 કહેજે-મિથ્યા પોતાનું સુખ
 મિથ્યા પોતાનું દુઃખ, સ્વાથમમ ભો જન
 વિશાળ વિશ્વથી વિમુખ, એકાંકિ શીખ્યો ન જીવન
 વિશાળ-વિશ્વ-જીવન તરંગે નાચી જાડી નિર્ભયે
 પહોંચ્યું રહેશે મણી સત્યને મુવ-લક્ષ્ય.
 મૃત્યુની નથી ભીતિ, દુર્દિનની અશ્રુધારા
 મસ્તકે પડશે ઝડી, એની અંદર, એની પાસે
 જઈશ હું અલિસારે—
 જીવનસર્વસ્વ ધન અપ્યું છે જેને
 —જન્મે જન્મે.

કાણુ એ? બાણુ ના, ઓળખું ના એને—
 કેવળ એટલું બાણુ :

એને કાળે ગત્રી-અધકારે
જાય છે માનવચાત્રી

—એક મુગથી બીજા મુગ ભણી
જંઝા-તોફાન-વજ્રપાતે

—સાવધાને જલતો રાખી અંતરદીપ,
મણું હું કેવળઃ
સૂણું જેણે કાને એતું આહ્વાન ગીત
દોડ્યો એ નિર્ભીક પ્રાણે સંકટવર્તુળો માહે
—કરી સર્વસ્વ વિસર્જન,

સામી છાતીએ વહેરી પીડાઃ
મૃત્યુનું મર્જન સૂણું એણે સંગીતસમ
બાળ્યો છે અગ્નિએ એને,
વીધ્યો છે કંટક-શૂળોએ,
છુદી નાખ્યો કુહાડીની ધારે;

—સકળ પ્રિયવસ્તુનું નિભયે કરીને ઈધન
જન્મભર એને માટે જલાળ્યો છે હોમ દુતાશન.

હૃદયધિંક ચીરી નાખી, રક્ત પદ્મ-અર્ધ છિપકારે
લકિતપુણું અંતિમ પૂજા કરી છે એની

—મૃત્યુએ કૃતાર્થ કરો પ્રાણ,

સૂણું મેં;

એને કાળે રાજપુત્રે ધરી અંગ ઇન્નકંઠ
અન્યો એ વિરક્ત વિરાગી વિદ્યુક,

મહામનાએ સજા પલેપલે

—સંસારનાં શુભીકન,

ધીપ્પાં છે ચરણ કુચાંકુરે દિનંદિન,

કરતા એનો અવિધાસ મૂઠ યાની જનો રે,

પ્રિયજનોયે કરતા ઉપહાસ

—અતિપરિચયે—અવગાએ.

જયો એ ક્ષમા કરી

નિરવે કદુષ્ક નેત્રે;

અંતરે ધારણ કરી અનુપમ સૌંદર્ય પ્રતિમા.

એનેજ ચરણે છોડી દીધું માન અભિમાનીએ,

ધનિક સૌખ્યું ધન, વીરજને ધરી દીધા પ્રાણ;

ઉદ્દેશી એનેજ લક્ષલક્ષ ગાન રચ્યાં કવિએ,

તે ફેલાયા દેશ વિદેશ

જાણું હું કેવળ :

એનીજ મહા ગંભીર મંગલવાણી

ગુંજ્યા કરે સમદરે સમીરે,

એનાજ અચલ કેરો 'છેડો'

રહ્યો છે ભડી નીલ આકાશ લેરીને.

વિશ્વવિજયિની પરિપૂર્ણ પ્રેમમૂર્તિ એની

પ્રગટે છે પરમક્ષણે પ્રિયજન-સંપ્રણે.

જાણું હું કેવળ :

વિશ્વવિજયિની એ રમે અત્યંત સુખલિંગ

નિવારવા રહેશે જીવનનાં સર્વ અપમાન;
 ઊભા રહેવું રહેશે સન્મુખ ઉન્નત શિર
 બ્યાં લયની નથી કશી લેખા
 દાસત્વની ધૂળે આંકી નથી કલંકરેખા.

—રથાપી એને અંતરે

જીવન કંટકપંથે જવું રહેશે એકાકી નિરવે
 દુઃખે સુખે ધૈર્ય ધરી, એકાતે લૂછી અશ્રુજલ,
 નિત્યકર્મે રહી અલસ નહોં સુખી કંઠે સદુજન

ત્યાર પછી—

સુદીર્ઘ પથ શેષે

જીવન યાત્રા પૂરી થાતાં

—કલાન્ત પદે, રક્ત સિકત વેશે,

જઈ પહોંચીશ દિન એક

—અમહારી સાતિ-ઉદ્દેરો,

—દુઃખહીન નિવાસે.

પ્રસન્ન વદને મંદ હમીને

આરોપમે મહિમા લક્ષ્મી ભક્ત કંઠે વરમાળા,

કર પદ્મના સ્પર્શ થકી શાતયમે સકળ દુઃખ જ્વાળી,

—સર્વ અમંગળ.

આળોટી પડી રક્તિમ ચરણ નલે

આગ-મે-ફૂંધ્યા અશ્રુ જલે ધોઈ નાખી

કરી દર્શિ શરણ એના ચરણ.

ચિત્ર સંચિત આશા સંમુખે કરી પ્રગટ
 શેષને કરીશ નિવેદન

—જીવનની અક્ષમતા,

—યાત્રીશ અનંત ક્ષમા.

કદાચ દુઃખરાત્રી થશે સમાપ્ત

એક જ પ્રેમે તૃપ્ત થશે જીવ કરી પ્રેમ તૃપ્ત.

ચિત્રા]

[૧ માર્ચ, ૧૮૬૪

✓ સ્વર્ગેથી વિદાય

ગ્લાન બની મધ કંઠે મંદારમાળા,
 હે દેવ ! સુઆધને આંખુ થકયું જ્યોતિર્મય લક્ષાટ-તિલક
 —પુષ્પ થયું પૂરું.

હે દેવ ! હે દેવીગણ !

આજે મારો સ્વર્ગ થકી વિદાયનો દિન,
 પીતામ્બા હે કાટિ વર્ષ હર્ષ લર્ષ

દેવતાની જેમ દેવલોક માંહે

આજે શેષ-વિદાય વેળાએ

લેશમાત્ર અશ્રુરેખા જેવા પામીશ સ્વર્ગને નયન

—હસી એટલી આશા

શોકહીન હૃદયહીન સુખસ્વર્ગભૂમિતાકી સ્ત્રી છે નિર્મમ

લક્ષલક્ષ વર્ષ થયાં નયાં નયને પલક !

ડાળી થકી ખરી પડે જીર્ણ પાન જ્યારે
 થાય ઘોડીકે વ્યથા પીપળને,
 થાય એટલી યે ના સ્વર્ગને હૃદય જ્યારે
 ગૃહચ્યુત જયોતિહીન નક્ષત્રની જેમ
 મારા જેવા અસંખ્ય કે
 ખસી પડે ક્ષણેકમાં દેવલોક થકી
 ધરિત્રીના અંતહીન જન્મમૃત્યુ પ્રવાહે

હોત એવી વેદના -

વિરહની છાયા રેખા દેતે દેખા,
 સ્વર્ગ તણી ચિર જયોતિ મ્હાન થતે,
 મર્ત્યની જેમ કામળ સિથિર બાળપે:
 નદનવન મર્મરી જીકતે નિશ્વસાં;
 મંદાકિની કિનારે કિનારે કલકંઠે

—ગાયા કરત કરુણ કહાણી;

સંખ્યા આવી દિવસને છેડે
 નિર્જન પ્રદેશે દિગન્તની પેલે પાર
 ચાલી જાન નિર્મમ સમી,
 નિસ્તબ્ધ રાત્રી કંસારી—મૂરે મૃણા વન વૈરાગ્ય—સંગીત
 — નક્ષત્ર સભા મહી;

ધન્વપુરી માંહે—

નૃત્ય કરત મેનકાના સુવર્ણ નુપૂર કેરો
 થતે તાલમંગ કદિક

ઉર્વશી-રતને અરેલેલી સુવર્ણવીણા
અચાનક અન્ય મને ઝંકારી ઉઠત કઠોર પીડને
—અસહ્ય કરુણ મૂર્છના.

દેવતાની અશ્રુહીન આંખોમાં ચે
દેખા દેત જલ રેખા અકારણ
પતિ પાસે ખેસી એકાસને
એકાએક જોઈ લેત સચી ધન્વની આંખો લાણી
—જાણે શોષતી ન હોય પિપાસાનાં નીર !
ધરતીમાધી વાયુસ્રોતે જાળજતે કદિક કદી
—ધરતીનો દીર્ઘ નિઃશ્વાસ;
વૂઠીને ઝરી પડતે નંદનવને કુસુમ મંજરી.

રહેજે તું શ્રદાય હાસ્યમુખે, સ્વર્ગ !
કરજો સુધાપાન, દેવચણ !
સ્વર્ગ તમારું સુખસ્થાન, અમે તો પ્રવાસી.
મર્ત્યભૂમિ સ્વર્ગ નથી, એ તો છે માતૃભૂમિ.
એથી જ તો વહે એની આંખોમાંથી અશ્રુજલ
—જન્ય જો બે દિન જાદ, બે ક્ષણ માટે મ કે —
ગમે એટલા ક્રુદ્ધ લલે, ક્ષીણ લલે અપાત્ર,
ગમે તેટલાં પાપી તાપી, તોએ એતો ચલાય
આલિંગને ક્રોમલવશ્ચે બાંધવા સર્વને
ધૂળખરડપા અંત સ્પર્શે એકત્ર ચાપ માતૃહૃદય.
સ્વર્ગે તવ લલે વહો અમૃત,

મર્ત્યમહીં સુખે દુઃખે મિશ્ર અનંત પ્રેમધારા
અશ્રુજલેશુતળના સ્વર્ગ ખંડને કરી ચિરસ્થામ વહે !

હે અપ્સરી !

તવ નયનજ્યોતિ, પ્રેમતણી વેદનાએ
કદિ ન હજો મ્હાન, લઉં છું વિદાય.
તને રપૃહા ન કરી, કરે ન તું કોઈને શોક
પૃથ્વીપટ અતિરંક ગૃહેયે
જન્મે જો પ્રેમસી મારી,
નદી તીરે કાક—કમાંક મામ છો
પીપળની છાયા હેઠે નાની શી મહુલીએ —
ખાલિકા એ—હૈયે એને રાખશે સંચિત અમૃતભંડાર
મારે કાજે મમતા પૂર્ણ.
શિશુપલે નદી તટે ધડીને શિવમૂર્તિ
પ્રભાતે માગી સેશે મને વરદાને—સ્વામી;
સપ્ત્યા નૈળા જલતો દીપ તરતો મૂકી જલે,
ટગી-રહેશે એક દષ્ટે શંકિત કંપિત હયે
કરતી એના સૌભાગ્યની ગણના જિભા એકલ ધાટે
એકલા શુભક્ષણે આવશે ધરે નન નયને,
ચંદન અચિંત લાલે, પહેરીને રક્ત-પટાંબર
હિંસવ કેરી શરણાર્થના સૂરે.

ત્યાર પછી—

સારે—માઠે સર્વ દિને પહેરીને મંગળ-કંકણ

મરતકે ધરી સોહાગનીં સિન્દુર રેખ
દુઃખે સુખે ગૃહવદ્ધમી સોહો

—પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર જાણે

સંસાર કરા સમુદ્રને આશિકે !

દેવગણ ! સ્વર્ગતણું કદિક યશય સ્મરણ

વર્ષો જૂનાં સ્વપ્ન સમું

જ્યારે કોક અધઃ રાતે

એકાએક જાગી જીડી જોઈતી નિર્મલ શૈથ્યાએ

પડે છે ચંદ્ર-પ્રકાશ

—નિદ્રિત ત્રેયસીઃ

ભાંધે દળ્યા શિયિલ હાર્ય—

—લજ્જામયી પડી છે ખસી;

મૃદુ પ્રણય સુખને એકાએક જાગી જીડી

ગાઠ આલિંગને વીંટળાઈ જશે છાતીએ લતા સમી;

દક્ષિણ વાયુ આણુરો કુસુમ-સુગંધ

જાગેલી કોકિલ દહુકરો દૂર ડાળાએ.

અધિ દીન હીના જનની !

અશ્રુ આંખે દુઃખાવુરા મલિન-વેશ, મત્યંજૂમિ !

આજે ધણે બધે દિને

રડી જીવું ચિત તારા મિલન કાળે.

નિદાય દુઃખે, શુષ્ક આંખે અશ્રુથી ભરાઈ જેવી

સ્વર્ગ જૂમિ કલ્પના સમી જીડી ગઈ છાયા જની !

તવ નીલ આકાશ, તવ પ્રકાશ

તવ જન પૂર્ણ સંસાર

— નદી તીરે તીરે પ્રવળ રેતીનો પટ

નીલગિરિ માથે હીમ રેખા,

તરુ શ્રેણી માંહે નિઃશબ્દ સૂર્યોદય;

શૂન્ય નદી તીરે સન્ધ્યા નતમુખ

— અશ્રુ જિંદુ-દર્પણે જાણે

ફટી પડ્યાં સકળ પ્રતિબિંબ !

હે જનની પુત્રહારા !

શૈવ-વિદાયને, દિને, શોક પૂર્ણ અશ્રુધારાએ

આખોએથી ઝરી પડી

કયો હતો અલિપેક માતૃસ્તને તારા,

આજે આટલે શુકાર્ષ ગયા એ નીર;

તોય, જાણું હું અંતરે—

ફરીશ પાછો પ્રાંગણે તારે

બેટી પડશે બેઠ હાથો ને

વાગશે મંગળ શંખ—રનેહછાયાએ

દુઃખેમુખે-ભયે ભર્યા પ્રેમ-સંસારે - તારે ધરે,

તવ સંતાનો મહીં લેશે તું મને

— ચિરપરિચિત જાણી.

ખીલ જ દિને, ઓશિકે બેસી

રાત આખી તું જાગતી રહેશે, કંપિત પ્રાણે, શંકિત હૃદયે

મસ્તકે ધરી સોહાગનીં સિન્દુર રેખ
દુઃખે સુખે ગૃહવશ્મી સોહે

—પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર જાણે

સંસાર કેરા સમુદ્રને ઓસિકે !

દેવગણ ! સર્ગાતલુ કદિક યશય સ્મરણ

વર્ષો જૂનાં સ્વપ્ન સમુ

લ્યાદે કોક અર્ધ રાતે

એકાએક જગી જીડી જોઈશ નિર્મલ સૈધ્યાએ

પડે છે ચંદ્ર-પ્રકાશ —નિદ્રિત પ્રેમસીઃ

ભોયે દબ્યા શિથિલ હાથ—

—લજ્જાપ્રથી પડી છે ખસી;

મૃદુ પ્રણય સુખને એકાએક જગી જીડી

ગાઠ આલિંગને વીંટળાઈ જશે છાતીએ લતા સમી;

દક્ષિણ વાયુ આણુશે કુશુભ-સુગંધ

જાગેલી કોકિલ તડકશે દૂર ડાળીએ.

અપિ દીન હીના જનની !

અત્રુ આંખે દુઃખાતુરા મલિન-વેશા, મત્યંબૂમિ !

આજે ઘણે બધે દિને

રડી જીણું ચિત્ત તારા મિલન કાળે.

વિદાય દુઃખે, શુષ્ક આંખે! અત્રુથી બરાઈ ભેવી

સ્વર્ગ ભૂમિ કલ્પના સમી જીડી ગઈ છાયા જની!

તવ નીલ આકાશ, તવ પ્રકાશ

તવ જન પૂણું સંસાર

—નદી તીરે તીરે પ્રવળ રેતીનો પટ

નીલગિરિ માથે હીમ રેખા,

તરુ ઁણી માંહે નિઃશબ્દ સૂર્યોદય;

શન્ય નદી તીરે સન્ધ્યા નતમુખ

—અશ્રુ બિંદુ-દર્પણે ભણે

ફટી પડ્યાં સકળ પ્રતિબિંબ !

હે જનની પુત્રહારા !

શેષ-વિદાયને, દિને, શોક પૂણું અશ્રુધારાએ

આંખોએથી ઝરી પડી

કર્યો હતો અભિષેક માતૃસ્તને તારા,

આજે આટલે શુકાઈ ગયા એ નીર;

તોય, ભણું હું અંતરે—

ફરીશ પાછો પ્રાંગણે તારે

ભેટી પડશે બેઠિ હાથો ને

વાગશે મંગળ શબ્દ—રનેહલાયાએ

દુઃખેસુખે-ભયે ભયાં પ્રેમ-સંસારે - તારે ધરે,

તવ સંતાનો મહીં લેશે તું મને

—ચિરપરિચિત ભણી.

ખાંખ જ દિને, આશિકે બેસી

રાત આખી તું જગતી રહેશે, કંપિત પ્રાણે, શંકિત હૃદયે

ભાગ્યે આભે માંડીને કરણ દષ્ટિ દેવના પ્રતિ
 રાત્રિદિવસ રહેશે ચિંતિતઃ
 'પામી છું જેને, ઝમાવું રખેને હું ફરી !'

ચિત્રા]'

[ડિસેમ્બર ૧૯૬૫]

અમર કવિને

તમને ય હતાં 'ના શુ' સ્વપ્ન અને દુઃખ,
 આશા નિરાશાનાં દંદ અમારી જ જેમ
 હે અમર કવિ? હતાં ના શુ' અનુસૃજ્ય
 રાજસલાપકચક્ર ને ગ્રમ આધાત ?
 ક્યારેય સજ્જા ના તમે અપમાનભાર,
 અનાદર, અવિશ્વાસ, દુઃસહ અન્યાય,
 અભાવ કઠોર કૂર ?-નિદ્રાહીન રાત
 ગાળા ના શુ' વક્ષ પર મૂકી સિલાભાર ?
 ખીલી ઊઠ્યું કાવ્ય તર-સૌંદર્યકમલ
 આનંદના સૂર્યકરે; નહીં એમાં ક્યાંય
 દુઃખદૈન્ય દુનિ'તત્ત્વ ચિહ્નવે દેખાય.
 જીવનમન્યન નિષ પોતે કરી પાન
 અમૃત પ્રકટ્યુ લેતું તમે કયું દાન.

મુક્તિ

વૈરાગ્ય સાધને મુક્તિ ? એ ના ખપે મને,
અસંખ્ય બંધન મહીં મહાનન્દમય
પામીશ મુક્તિનો સ્વાદ, આ જ વસ્તુધાનું
મૃતિકાનું પાત્ર અહીં ભરી વારંવાર
તારું એ અમૃત વહાવશે. અવિરત
નાના વર્ણગન્ધમય પ્રદીપની જેમ
સમસ્ત સંસાર મમલક્ષ પતિકાએ
પ્રગટાવી દેશે જ્યોતિ તારી સૌ શિખાએ
તારા આ મંદિર મહીં

ઈન્દ્રિયનાં દાર

ભીડી બેસું યોગાસને? ના ના, એ ના બને.
જે કાંઈ આનંદ રહ્યો દરથે મધે ગાને,
તારો જ આનન્દ માણું એ સર્વમાં સદા—
મોહ મારો મુક્તિ રૂપે યશે પ્રજ્વલિત
પ્રેમ મારો લક્ષિત, રૂપે યશે વિકસિત.

નૈવેદ્ય]

[૧૯૦૧]

શાહજહાન

એ વાત અણીંતી તેં તો ભારત—ઈશ્વર શાજહાન,
કાસમોતે તપ વચ્ચા જીવન યોગન પન માન.

માત્ર તવ અંતર-વેદના
ચિરંતન રહો યની, સમ્રાટની હતી એ સાધના.
રાજચક્રિ વચ્ચે કહિન,

- સંસ્કારકત રાગસમ તન્મતલે હોને થતી લીનઃ
કેવળ એકજ દીર્ઘશ્વાસ,
નિત્ય હિન્દુસિત ઘર્ષ સકરશ્ચ આકાશ,
એજ, તારે મન હતી આશ.
હીરામુક્તા માણિક્યની ઘટા,
ભણે શન્ય દિગંતની ઈન્દ્રગણ ઈન્દ્રધનુઃજલ.
હાલે એ સૌ લુપ્ત ઘર્ષ ભય
(માત્ર) રહી ભય
એક બિન્દુ અશ્ચુ કેડે જલ.
કાલના કપોત પર શુભ સમુજ્જવલ
આ તાજમહલ !

હાય, આરે માનવ હૃદય,
વારંવાર
કોની સામે ફરીને જોવાય
ક્યાં છે જે સમય
ક્યાંય ક્યાંય ?

જીવનને ખરસોતે વહે તું સદાક
જીવનને ઘાટે ઘાટે; —
એક હાટે લે છે જોએ, ખાલી કરી દે છે બીજે હાટે

દક્ષિણને મન - ગુજરણે

તન કુન્નને

વસન્તની માધવી - મજરી

જે ક્ષણે દેવ ભરી

માલ યનો ચપલ અચન

વિદાય-ગોધૂલિ આવે ધૂળમા નિખેરી છિનદલ

મમય છે કયા ?

તેથી તો શિશિરગત્રે ત્યા

નિકુળે ખિલાતી દે છે નવકુદરાજી

સખાને હેમન્તની અણુભરી આનંદની થાળી।

હાય રે હૃદય

તાહરે સચય

દિનાંતે નિશાંતે ખાલી પથપ્રાંતે અરશે દે કાય,

નથી, નથી સમય જે કયાય

હે સખા, તેથી તાર શક્તિ હૃદય

મધુ હતુ કરી લેના સમયનું હૃદય ઘરણું

સૌન્દર્યે જુવાની।

કઠે તેને શી માળા ખુલાવી

કર્તુ' 'તુ નરણ્ય

રૂપહીન મૃત્યુને આ મૃત્યુહીન અપરૂપ સાને ?

રહે છે કયા જે

નિતાપનો અરકાસ

જારે માસ ?

તેથી તાર અશાંત કંદન—
 મિત્રમૌન જળવડે બાંધ્યું તેને કઠિન બાધને ?
 જ્યોત્સના રાતે નિભૂત મંદિરે
 પ્રેયસીને

જે નામે બેલાવી ધીરે ધીરે
 તે જ શુદ્ધમંદ વાણી મૂકી ગયો તું આ સ્થાને
 અનન્તને કાને !

પ્રેમની કરજી અમલતા
 બીલાવી તેં આ
 સૌન્દર્યના પુષ્પપુંજે - પ્રશાન્ત પાપણે ?

હે સમ્રાટ કવિ,
 આ તારા હૃદયની જળિ
 આ તારું નવ મેઘદૂત
 અપૂર્વ અદ્ભૂત
 હૃદ ગીતે

મધ્યું જીએ અસહ્યની દિશે
 જયદ્વાં તવ વિરહિણી પ્રિયા
 રહી છે મળી આ

પ્રભાતના અરણ્ય - આભાસે,
 ક્ષણતઃ—સંધ્યા દિગંતના કરણ નિઃશ્વાસે,
 પૂર્ણિમાએ દેહધીન ચંપેલીના લાવણ્ય વિલાસે,
 લાપાને અતીત તીરે,
 કંઝાળ નયન જેને આંતરેથી ઘાટી પાછું ફરે !

તારો એ સૌન્દર્ય-દૂત થયા યુગોયુગ
 યુગવીને કાળ કેરો પ્રહરી અચૂક
 જામ આલ્યો વાણીહીણો વાર્તા લઈ આ,
 ‘બૂલ્યો નથા, બૂલ્યો નથા, બૂલ્યો નથા પ્રિયા.’

આવ્યા ગ્યા છે તમે આજ
 મહારાજ !

ગાજ તપ અખસમ ગ્યું છે છૂટી,
 સિંહાસન ગ્યું છે વૂટી;
 —તવ સૈન્યદલ

જેઓને અગ્રજાલાતે ધરણી થતી‘તી હલમલ,
 તેઓ કેરી રચતિ આજ વાસુ ખરે
 હિંમતે છે દિલ્લી કેરી માર્ગધૂવી પરે;
 બંદીઓ ન થાતા ગાન;

યમુના—કલોલ સાથે નોખત મિનાવે ના તાન;
 તવ પુરસ્ક-દરીના નૃપુગ નિકાશ
 સગન પ્રાસાદ કેરેખૂણે
 સમી જર્ન ઝિલ્લીરવને
 રક્ષાવે છે નિશ્ચય મગન.

જતા યે તારો દૂત અમલિત,
 શ્રાંતિ કલાતિ-હીન

પુરુષ ગણી ગાજ્ય ચડ્યા પડ્યા,
 પુરુષ ગણી જનન મ-મુ દેરા જળ ચડ્યા ઓસર્યા,
 મુગે મુગાતરે

પુકારે છે એક સ્વરે
ચિરચિરહીની વાણી શી આ—
'બૂલ્યો નથી, બૂલ્યો નથી, બૂલ્યો નથી ત્રિયા !'

જુદી વાત, કોણ કહે છે બૂલ્યો નથી ?

કોણ કહે છે ખોલ્યાં નથી

રમૂતિનાં પિંજર દ્વાર ?

જૂત કરે ચિર અસ્ત-અધકાર

આંજે યે હૃદયે તારે રાખ્યો છે શું બાંધી ?

વિરમૂતિની નાહા-ગારીમાંથી

આંજે યે તે ભાગ્યે ન લગીર ?

સમાધિ મંદિર

અહિંયાં જ રહે ચિર રિયર;

ગાટી પરે પડી પડી

રમૂતિ કરે આવરણે મૂત્યુને તે રાખે દાંકી યત્ન બહુ કરી.

જીવનને કોણ સહે રાખી ?

બોલાવે છે પ્રત્યેક તારા તને વ્યોમમાંથી

તેનાં નિમજ્જ્ય લોકે લોકે

નવે નવે પૂર્વાચલે આલોકે આલોકે.

રમૂતિ કરી મર્યા તોડી

તે તો જાય દોડી

વિશ્વપથે બંધન-વિહીન.

મહારાજ, કાઈ મહારાજ્ય કાઈ દિન.

શક્યું નહીં તને તો ધરી;
સામુદ્ર-સ્તનિત પૃથ્વી, હે વિસટ, તુજને ભરી
શકી નહીં,

તેથી આ મહી

જીવન હિતસવ-શેરે પગે ડેસે મારી
મૃતપાત્રની પેઠે જાય તું ચાલી !
તારી સહુ કીર્તિયાં જે તું રહ્યો મહત્ત્વ
તેથી તારા જીવનનો રથ—
પૂઠે વેરી કીર્તિ તારી આજે જાય દોડી
ધડી ધડી.

તેથી

‘ચિહ્ન તજ રહ્યો પડી, તું અહીંયાં નથી.

જે પ્રેમ સંમુખે સામે

ચાલી કે ચલાવી નહોં જાણે,

જે પ્રેમે માર્ગ વચ્ચે જિજ્ઞાસુ ‘તું નિજ સિંહાસન,

તેનું વિલાસનું સંભાળજી

માર્ગ કરી ધૂળ પેઠે ચોટ્યું હતું પગે તારે આવી,

દીધા તે તે ધૂળને ફમાવી.

તેજ તારી પ્રાણી ફેંકી માર્ગે-ધૂલિ પર

તવ ચિત્તમાંથી વાયુભરે

ક્યારે એકાએક

છોડી પડ્યું હતું ગીજ ખસી તવ જીવનના આસ્થમાંથી છેક !

માટી પર પગ દઈને
ચાલવા માગનાં નથી !

તેઓ,

પોતપોતાના

જિંચા જિંચા વાંસના માળા બાંધી
અવિચળ આસન જમાવી બેઠાં છે,
તને

અહીં સૌ કોઈ કરશે મના.

પરંતુ

અચાનક જ્યારે દેખશે પ્રકાશ,

ત્યારે બોલકા કહેશે:

‘આ તે કેવો ભીષણ કાંડ જુઓ !’

તારા આધાનથી એ લોકો તપી જાશે

આવ પ્રચંડ !

આવરે મારા કાચા !

જંજીર દેવીની આ પૂજા વેદી

ચિરકાળ લગી શું સાબૂત રહેશે ?

પાગલપન !

તું આવરે બારણું ભાંગી,

મત આધીની વિજયપતાકા દ્વેરાવી,

અદૃશ્યે આજીવ અકાશ ચોરી

ભોળાનાથની ઝોળીને ખંખેરી,

સઘળી ભૂલો લાવ રે વીણી વીણી.

આવ રે પ્રમત્ત !

આવરે મારા કાચા !

આણુ રે તાણી પાકી સડક છેડે

છૂટા દોરે મૂક રે છોડી

અનિર્મલ લણી.

ગાટ કાપીને કાલ અળપયા મુલકે

આપદ છે, જાણું છું તે.

આધાત છે, તે જાણીને તો જાતી મહીં

પ્રાણુ મારો નાચો જોડે.

રસ્તે ચાલવાનાં બધાં વિધિ વિધાનો

સોંપી દે પેલા પોથી પડિતોને.

આવ પ્રમુક્ત !

આવ રે મારા કાચા !

ચિર યુવા,

તું તે, ચિરંજીવી

જીણું જરા સેરતી દઈ,

અસ્કૂત પ્રાણુને પડખે દેલી,

દેજે બેકામ દેજે.

તારા કાચા નશાથી તે

ધરા લરી દીધી છે.

આધીના મેઘમાં,

તારી જ વીજ ઝળૂકે છે.

તું તો ચાલ્યો ગયો દૂર,
 પેલું બીજ 'અમર અંકુરે
 ફૂટ્યું છે આકાશ-દિગ્ધે
 કહે છે ગંભીર મીતે—
 'બેઉ' મથી મથી,

નથી, નથી, તે પચિંક નથી.

પ્રિયાએ ના સેકયો તેને, રાખ્યે તેને છોડી દીધો પથે
 જાણ્યો નહિ સમુદ્ર પરતે.

આજે તેનો રથ,

જામ ચાલ્યો રાત્રિને આહવાને
 નક્ષત્રને ગાને

પ્રભાતના સિંદ્ધાર સામે.

તેથી

સ્મૃતિભારે હું રહ્યું છું પડી,
 ભાગ્યમુક્ત તે અહીંયા નથી.

બચાવ]

[૧૦૧૪-૧૫

કચ્છાને તેહું

ઓ રે નવીન, ઓ રે મારા કાયા !

ઓ રે અબોધ, ઓ રે તાજ માજ !

અધમૂઆના ધા થકી બચેલા !

આજે આ લાન ચોળ
 પ્રકાશના રંગે માતેલા પગેડે,
 જેને જે બોલ્યું હોય
 તે હો બોલે
 તકની બધા હાસીને હસી કાઢી,
 પૂછડી તારી જીતી કરી,
 હું તારે નાંચી બેઠ
 કોઈને ન ગાકનાગ,
 આનરે મારા કાચા !

પેના લોકાને ઘેર, પેની આશરીએ
 મૃદુલ સમીરે ડાલે છે, એક પિંજર,
 બીજું તો ઠંથું છે નહીં .
 એ પ્રતીક્ષા, એ રગ્મ પામ,
 પોતાના જ આખ કાનને
 પોતાની બે પાખો વડે ઢાકી,
 ચિત્તની જોમ અધકારમાં આજો મીચી
 બધ પિંજર એલા ખાય છે
 આન છવન્ત ! આવ રે મારા કાચા !

તેઓ કાંઈ બહાર બાણી જોતા નથી
 લોભતા નથી કે પેની ઢાર
 ઘૂઘનતા પૂરે સાદ દીધા છે,
 ભરતીના મોટા મોજા ઉભગયા છે,
 માટીના એ છોડુ

વસંત કંઠની બકુલ માળા ગૂંથી
આવ રે અમર ।
આવ રે મારા કાયા ।

‘ બલાકા ’]

[૧૯૧૪-૧૫]

અન્તર્ધાન

તવ અન્તર્ધાનપટે જોઈ તવ રૂપ ચિરન્તન.
અન્તરે અલક્ષ્યલોકે તારું એ પદ્મ આગમન.
પામ્યો છું હું ચિરપરમશિષ્ય;
તારી સન્ધ્યાને તેજ જાતે પરિપૂર્ણ કરી દીધી.
જીવને અધાર વ્યાપ્યો, તેજ કાણે પામ્યો છું સન્માન
સન્ધ્યાનો દેહલી દીપ-અન્તરે તારું રહ્યું દાન.
વિરહેના હોમવહ્નિ થકી
પૂજામૂર્તિ ધરે પ્રેમ, દેખા દિયે કુન્ધના પ્રકાશ.

‘ મદુમા ’]

[૧૯૨૧]

આહવાન

ક્યાં છો તમે ? જોલાવું હું, જરા મુલો, મારે પ્રયોજન
દેવળ તમારું સખા ! હું તો નથી તમારું બન્ધન,
પથનું પાપેય મમ પ્રાણે, કુર્ગમે ચાલ્યા છો તમે

નીરસ નિષ્કુર પથે—ઉપવાસહિંત્ર છે જે ભૂમિ
 આતિથ્યવિહીન ઉદ્ધત નિપેદદણ્ડ રાત્રિદિન
 ઉદત કરીને રાખે ઊર્ધ્વલણી. ત્યાં હું કલાન્તિહીન,
 દર્ધ શકું તમને હું એ સાથ જે પ્રાપ્તવેગે વહે
 શુશ્રુષાની પૂર્ણ શક્તિ પોતાના જ નિઃશંક અંતરે
 જેમ રુક્ષ રિક્તવૃક્ષ શૈલવૃક્ષ બેઠી અહરહ
 દુર્દમ્ય નિર્ઝરની સેવાનો રાખે આયત્ન ઉત્કટ,
 સ્વકાવાના દિવે રસગિંદુ જે નિર્દય સૂચે તેજે,
 નીરસ પ્રંતરતલે દૃઢળલે ધરી દિવેષ છે જે
 અક્ષય સમ્પદરાશિ, એની ગતિ સદાસ્ય ઉજ્જવલ
 દુર્યોગે અપરાજિત, અવિચલ વીર્યનો આલમ્બ.

મહુયા]

[૧૯૨૮]

મૃત્યુંજયનો જય

જામે ગિરિ શિખરે બેઠો છે ભક્ત

દ્વાર શુભ નીરવતાની માંહે.

આકાશ એના નિદ્રાહીન નયને શોધે છે પ્રકાશ ધશારો.

મેઘ જ્યારે ઘેગય છે

નિશાચર પંખી ચીત્કાર કરીને જ્યારે જિડી જય છે,

ત્યારે તે કહે છે : ' ભો નહિ, ભો.

માનવને મહાન માનજે. '

લોક સાંભળતાં નથી. કહે છે —

‘પશુ શક્તિ જ છે આદ્ય શક્તિ.’

કહે છે —

‘પશુ જ છે શાશ્વાત,’

કહે છે —

‘સાધુતા બીતરથી જનહુગારી છે.’

જ્યારે તેમને ધારે છે ધા ત્યારે વિલાપ કરે છે —

‘ભાઈ તું કયાં છે?’

ઉત્તર સૂચી શકાય છે —

‘હું તમારી જ પડખે છું.’

આંધકારે દેખી ના શકે;

દલીલ કરે છે — ‘આ વાણી તો

મયાતુરોની માયા જળ છે.

આત્મસાંત્વનાની વિડંબના છે.’

પંખાડાં કિલ્લોલ્યાં ડાળાએ ડાળાએ

લકતે કહ્યું - 'વેળા થઈ છે.'

'શાની વેળા ?'

'જાત્રાની'

એમણે જેસીને વિચાર કાઢ્યા.

અર્થ સમજ્યા નહીં. પોતપોતાની મરજી માફક

અર્થ જેસાડી લીધો.

પ્રભાતનો સ્પર્શ માટીમાં માર્છ ગયો.

વિશ્વ સત્તાનાં મૂળે મૂળમાં કાંપી બેઠાં

પ્રાણનું ચાંચસ્ય.

ઢાણુ જણે ક્યાંથી એક ઝીણું સ્વર

સૌને કાને કાને બોલ્યો—

'આણે સાર્થકતાને તીથે'

આ વાણી જનતાને કંઠે કંઠે

એક મહાન પ્રેરણા જની વેગવાન થઈ બેઠી.

પ્રભાતનાં પ્રથમ કિરણે ભક્તને બાલે ચર્ચાં ચંદન.

બધા બોલી બેઠ્યા, ભાઈ! 'જીજ્ઞાસુ કરીએ વંદન.'

દયાહીન દુર્ગમ પથ, ખડકોથી ખડકાયો છે.

ભક્ત ચાલે છે.

એની પાછળ સગળાં ને નગળાં,

તરુણ અને જરા જર્જર,

ને ધરાના ધણી છે અને

ને અધુર પેટ ભરવા કાળે ખેડે છે ભોય,

લોક સાંભળતાં નથી. કહે છે —

‘પશુ શક્તિ જ છે આઘ શક્તિ.’

કહે છે —

‘પશુ જ છે સામાન,’

કહે છે —

‘સાધુતા લીતરથી જાતકુળારી છે.’

જ્યારે તેમને લાગે છે ધા ત્યારે વિલાપ કરે છે —

‘ભાઈ તું કયાં છે?’

ઉત્તર સુધી શકાય છે —

‘હું તમારી જ પડખે છું.’

અંધકારે દેખી ના શકે;

દલીલ કરે છે — ‘આ વાણી તો

જયાતુરોની માયા જાળ છે.

આત્મસાંત્વનાની વિડંબના છે.’

વળી કહે છે તેઓ —

‘માણસ સદાકાળ

હિંસા કંટકિત અન્તહીન મરુ ભૂમિ માંહે

‘ઝાંઝવાં મારાં છે, મારાં છે’ કરી,

કેવળ સંભ્રામ કરતો રે’શે.’

વાદળાં વેરાઈ ગયાં.

શુકતારાએ દેખા દીધી પૂર્વ દિગતે,

મા ધરતીએ ‘હાથ’નો આસ ચૂક્યો.

પાંદડાં મમંથ્યાં, વનમાર્ગે હાલ્યાં ડાહ્યાં,

‘જય મૃત્યુજયનો જય’

તરુણદળે પોકાર કર્યા—‘ચાલો જાગ્રાએ,
એમના તીથે, શક્તિ તીથે.’

હજાર હજાર કંઠે પડ્યો પડ્યો:

‘આપણે આલોક ને પરલોક બેઉ જીતીશું.’

હિંદુસ્થાન બધાને સ્પષ્ટ સમજાયો નથી,

માત્ર આગ્રહ બધાનો એક છે,

સૌની ઇચ્છાના વેગે મૃત્યુની બાધાને તુરંત કરી દીધી છે.

હવે તેઓ વાટ પૂછતા નથી,

એમના મને નથી રહ્યો સંશય

ચરણે નહિ ક્યાન્તિ,

મૃત્યુ જેણે પાર ક્યું છે,

અને જીવનની સીમા જે આગળી ગયો છે,

એ સર્ગનાસી નેતાનો આત્મા

એમની હોતર બહાર વ્યાપી વળ્યો છે !

તેઓ એના ખેતરે ચાલ્યા કે જ્યાં બી નાચ્યા છે,

એવા એવા લડારોની પડખે થઈ ચાલ્યા કે જ્યાં
ધાન્ય લગાયા છે,

એની અણુકણિકા બોલ પરથી ચાલ્યા કે જ્યાં

હાડપિંજર દેહે બેઠો છે આબુનો લિખારી.

તેઓ ચાલ્યા જાય છે બીડાબીડ નગરને પાંચે

ચાલ્યા જાય છે નિર્જાતાની વચાળેથી

એ ટાણે અધિકાર ઝાસરી ગયો.
 પ્રભાત કિરણે ગિરિમૃંગ, ઉઝળી આકાશ ભરી દીધું.
 ઝોચિંતાં બધાં સ્તબ્ધ બની ગયાં.
 રવિ કર-અશ્વલિ આવી સ્પર્શે છે
 મરેલા માનવનું લોહી ભીનું લઘાટ.
 સ્ત્રીઓ રડા રોડ કરી બહી
 પુરુષોએ બેઠે છે હાથે ટાંક્યું છે મુખ.
 કામ કામ છૂપી રીતે ભાગી, છૂટવા ચાહે છે.
 પરંતુ ભાગી શકતાં નથી.
 અપરાધની જાજર વડે તેઓ

પોતાના બલિ જોડે બધાયાં છે !
 પરસ્પર પૂછે છે કે, 'દેખાડશે મારમ અમને ?'
 પૂર્વ દેશના વૃદ્ધ બોલ્યા :

'આપણે જોને માયાં એ જ દેખાડશે.'
 બધા જ નિરુત્તર અને નતશિર છે.
 વૃદ્ધ હારી બોલ્યા,

'સંશયે તેનો આપણે અસ્વીકાર કર્યો,
 ક્રોધે તેનો આપણે વધ કર્યો,
 ગ્રેમે હવે તેને ચાલે મહાશ્વ કરીએ.
 કારણ તે મૃત્યુ દ્વારા આપણુ સોનાં

જીવન માટે જીવિત છે.

તેઓ મૃત્યુજ્ય છે.

હી ભક્તો મર્ષિ ગયાં, કેઠ મેગરી માઈ બાયાં

નેતા લણી આંગળી ચીંધી જોલે —

‘જુદો છે, આપણને ઠગ્યા છે એણે.’

ગાળ એક મોઢેથા બીજો મોઢે ચડતી ગઈ.

તીવ્ર થયું બેરાંબોનું વેર, પ્રમળ થયો પુરુષોનો રોષ.

છેવટે એક સાહસિકે જિભા થઈ

અચાનક માયું તેને પ્રચંડ આવેજે,

અંધારે તેનું મોં વસ્તાયું નહીં.

એક પર એક જિડ્યો.

આઘાત પર આઘાત કર્યા;

એનો પ્રાણુડીન દેહ ધૂળમાં રાખાઈ ગયો.

ગત્રિ નિસ્તબ્ધ.

ઝરણાનો રવ દૂર થઈ મંદ પડતો જાય છે.

હવામાં છે જીર્ણની નૃદ્ધ મંથ.

યાત્રીઓના મન શકાએ ધેરાયા.

બેરા રડે છે, મરદો ખીમઈને બરાડે છે:

‘ચૂપ ગદો.’

ફતરા લસે છે. ચાણુક ખાઈને એનો

આર્તરવ થલી જાય છે.

રાત પીતવા આદતી નથી

અપરાધના આશ્રેષ્ઠે સ્ત્રી પુરુષ વાદ વાદ કરે છે.

બધા જ ચીંકાવ કરે છે, મર્જન કરે છે,

અંતે મ્યાનમાયી જગ કાઢવા કરે છે

દોષના મને દોષ ને, દોષને સદિદ છે,
કમ કમ ગંજે છે અને પૂછે છે —

‘હવે જાણી દેલું’

હિતરમાં લકા કેવળ ગીત ગાય છે.

મુણીને એમનાં લવાં ચડે છે,

પરંતુ પાછા જવાય ના,

ચાલ્યા આવતા સોડાનો વેગ અને

અન્યક આ જાનો દેસો !

એમને દેલી જાય છે.

લેધ એમની ઘડી ગઈ, આરામ દૂંકાઈ ગયો.

માંદો માંદો ઠેલું ઠેલા કરવામાં મસ્ત છે.

ડરે છે કે મોઢું બનાં ક્યાંક રહી જાયના !

દિવસ પર દિવસ ગયા

ક્ષિતિજ પર ક્ષિતિજ આવી

અજાણ્યાનાં અદસ્ય તેડાં ધસારાથી જતાવે છે.

એમની શિકલ કઠોર જન્યે જાય છે, ધીરે ધીરે
સાદ જિંયા થાય છે.

રાત થઈ છે.

પરિઠે વડ તળે આસન લગાવી બેસા.

હવાની એક ઝપટે દીવો ઝોલવી નાખ્યો.

અધકાર ધનધોર.

નિદ્રા જાણે ઘેરી થઈને મૂર્છા રૂપે આવી.

જનતાની ભીનરથી અચાનક કોક ભૂકી

નેતા ભણી આંગળી ચીંધી બોલે —

“જુદો છે, આપણને હવે છે એણે.”

ગાળ એક મોઢેથી બીજો મોઢે ચડતી મઈ.

તીવ્ર થયું બેરાંબોનું વેર, પ્રમળ થયો પુરુષોનો રોષ.

છેતરે એક સાહસિકે ભ્રમા થઈ

અચાનક માર્યું તેને પ્રચંડ આવેગે,

અંધારે તેણે મોં વરતાયું નહીં.

એક પર એક ભડ્યો.

આઘાત પર આઘાત કર્યા;

એનો પ્રાણહીન દેહ ધૂળમાં રાખાઈ ગયો.

રાત્રિ નિરતબ્ધ.

ઝરણાનો રવ દૂર થઈ મંદ પડતો જાય છે.

હવામાં છે જીર્ણની વૃદ્ધ મંથ.

યાત્રીઓના મન શંકાએ ઘેરાયાં.

બેરા રહે છે, મરદો ખીમઈને બરાડે છે:

‘ચૂપ રહો.’

ફતરાં ભસે છે. ચાણક ખાઈને એનો

આર્તરવ થઈ જાય છે.

રાત વીતવા ચાહતી નથી.

અપરાધના આશ્લેષે સ્ત્રી પુરુષ વાદ વાદ કરે છે.

બધાં જ ચીંકાર કરે છે, મર્જન કરે છે,

અંતે મ્યાનમાંથી છરા કાઢવા કરે છે.

એ ટાણે અધિકાર એસરી ગયો.
 પ્રભાત કિરણે ગિરિશૃંગ, ઉભળા આકાશ ભરી દીધું.
 એચિંતાં જ્યાં સ્નયન ગતી ગયાં,
 રવિ કર-અંજલિ આવી સ્પર્શે છે
 મરેલા માનવનું લોહી લીનું લલાટ.
 સ્ત્રીઓ રડા રોડ કરી બિડી.
 પુરુષોએ બેઠેને હાથે ઢાંક્યું છે મુખ.
 ઢાંધ ઢાંધ છૂપી રીતે ભાગી છૂટ્યા આદે છે.
 પરંતુ ભાગી શકતાં નથી.
 અપરાધની જાંજીર વડે તેઓ

‘ પોતાના બલિ બેડે બધામાં છે !
 પરસ્પર પૂછે છે કે, ‘દેખાડશો મારમ અમને ?’

પૂર્વ દેશના વૃદ્ધ બોલ્યા :

‘ આપણે જેને માર્યા એ જ દેખાડશે. ’

અધા જ નિરુત્તર અને નતશિર છે.

વૃદ્ધ પુત્રી બોલ્યા,

‘ સંશયે તેનો આપણે અસ્વીકાર કર્યો,

કોષે તેનો આપણે વધ કર્યો,

પ્રેમે હવે તેને ચાલો મદદ કરીએ.

કારણ તે મૃત્યુ દ્વારા આપણુ સોનાં

જીવન માટે જીવિત છે.

તેઓ મૃત્યુજય છે.

સો ભાઈ થઈ ગયાં, ‘કંઈ મેળવી ગાઈ બિઠ્યાં—

‘જય મૃત્યુન્જયનો જય’

તરુણદળે પોકાર કર્યા—‘ચાલો જનરાએ,

ત્રેમના તીથે, શક્તિ તીથે.’

હમ્મર હમ્મર કંઠે પડ્યો પડ્યો:

‘આપણે ચાલોક ને પરલોક બેઉ જીતીશું.’

હિંદુસ્થ બધાને રપ્પટ સંગઠ્યો નથી,

માત્ર આગ્રહ બધાનો એક છે,

સૌની ઇચ્છાના વેગે મૃત્યુની બાધાને તુચ્છ કરી દીધી છે.

હવે તેઓ વાટ પૂછનાં નથી,

એમના મને નથી રહ્યો સંશય.

ચરણે નહિ દ્વેશાન્તિ,

મૃત્યુ જેણે પાર કયું છે,

અને જીવનની સીમા જે ઓગળી ગયો છે,

એ સ્વર્ગવાસી નેતાનો આત્મા

એમની ભીતર બહાર વ્યાપી વળ્યો છે !

તેઓ એનાં ખેતરે ચાલ્યાં કે જ્યાં ખી વચાયાં છે,

એવા એવા લાંડારોની પડખે થઈ ચાલ્યાં કે જ્યાં
ધાન્ય લરાયાં છે,

એવી અણુકિપજાઉ ભોવ પરથી ચાલ્યાં કે જ્યાં

હાડપિંજર દેહે બેઠો છે ગ્રામ્યનો શિખારી.

તેઓ ચાલ્યાં જાય છે બીડાબીડ નગરને પંથે

ચાલ્યા જાય છે નિર્જતાની વચાળેથી.

જ્યાં મૂંગો ભૂતકાળ એની ભગિણી કાતિ
 ખોળે રાખી 'ચૂપ ચાપ બેઠો છે.
 ચાલ્યાં જાય છે અભાગિયાંની વીખરાયેલી વસ્તી માંહે,
 જ્યાં આશ્રય જ આશ્રિતની ઠેકડી બિડાડે છે.
 વૈશાખની ધૂમ બપોર મારજે કપાઈ ગઈ,
 સંધ્યાકાળે નમના પહોરે તેમણે પૂછ્યું કાળરત્નેઃ
 'પેણું દેખાય છે, તે જ શું અમારી ચરમ આશાનું
 તોરણ શિખર ?'
 એ બોલે છે—'ના, એ તો અસ્તાચળે જતા
 સૂરજની આથમની ચાલ્યા છે.'
 તરણ બોલે છે—'રોકાશે ના ભાઈ,
 કાળી ધનધોર રાત માંહે ઘઈને
 આપણે પહોંચવાનું છે મૃત્યુહીન બ્યેતિમેદિ.'
 અંધકારે તેઓ ચાલ્યાં.
 વાટ જાણે પોતે જ પોતાનો માર્ગ કાઢે છે,
 જનનાં તળિયાંની ધૂળ અણે
 તીરવં સ્પર્શે વિશા મુઝાડે છે,
 સ્વર્ગ પથયાત્રી નક્ષત્ર મંડળ મૂક સંગીતે કહે છેઃ
 'સાધી અગ્રસર ચાઓ'
 નેતાની આકાશવાણી કાને પડે છે—
 'હવે વાર નથી.'

વૈતાલિક

શુંજે આહવાન મધુર ગલીઝ પ્રભાત અળરે આજે,
દિશે દિગતરે બુવન મદિર શાંતિ સંગીત બાજે.

નિરખો અતરે અરૂપ સુહૃદ અખિલ સસારે પરમ-પ્રધુને,
આવો આનંદિત ગિવન આપણે મોક્ષન મગલ સાજે

ક્રુષ્ણ મ્હમ્મદ વિરોધ વિદ્વેષ થાઓ નિર્મળ થાઓ નિરોપ,
ચિત્તના સહનિર્મલ વિગ્મે નિત્ય કલ્યાણ કાજે

કુહ કુહકીને ગાઓ વિહગમ, પૂર્વ પશ્ચિમ બધુ સગમ,
મૈત્રી બાંધન પુણ્ય મન પવિત્ર વિશ્વ સમાજે.

ગીત વિદાન]

પર્વા

ઘેરા ઘેરા વાદળોની પુજા હાથે ઘેગલુ અબજ દે ગોલીઝ ૧
પનતક્ષીની કપિત કાવ, અચલ અતર

રણખંડે તમરા તણા મંત્ર
દે ગલીઝ !

પરીના ગીત થયા મુખરીત મેલ ગર્જન હદે,
કહળ નન ગચીઝ મગન આનંદ ધન ગધે

નાંદિન તવ હૃત્તત્તવ મંદિર
હે જાલીર !

દહેન સેજે તખ ધરણી પડી હતી પિપાસાર્ત
સુજાવી તેને ઈન્દ્રલોકના અમૃતગળની વાર્તા
માટીના બધે થયા છે મંદ દિશે દિશે આનંદ
નવ અંકુર જય પતાકાએ ધરાનલ સોહંત
ભાંગી ગઈ બંદીની જાંજીર, —હે જાલીર !

[જીતવિતાન]

પ્રભુ મારા ! પ્રિય મારા !

પ્રભુ ચે મારા, તમે છો વહાલા ચે મારા
લાંબા મારગના સાથી એ મારા
પરમ ધન મારા, તમે છો વ્હાલાયે મારા

તમે પ્યાસ ને વળી તૃપ્તિ ચે મમ
બધન મારાં મુકિત ચે મમ,

મુખ, દુઃખના સીમાડા તમે છો જીવન મરજી મારા

તમે મારી સર્વ ગતિમાં ગતિ

નિત્યે મારા પ્રેમ ધર્મના પતિ

અનંત લીલાના નવ નવ રંગે રૂપાળા

વિશ્વમાં રમનારા તમે છો સૌના ને મારા.

[જીતવિતાન]

અગન સ્પર્શમણિ

અગનના પરસમણિથી દહો પ્રાણ આ
 જીવનને દહનથી શુચિ બનાવો !
 દેહ આ માહરો, જિયકી લઈ જરા
 કોડિયું મંદિરે તવ જલાવો !
 ગાન રૂપે, અરે, પ્રાણની વાટને
 અહર્નિશ આપ રૂદે જલાવો !
 તિમિરના ગાત્રમાં સ્પર્શ તવ રાત્રભર
 નિન નવા તારલાઓ જગાવો !
 નયન કેરા સકલ દષ્ટિપથથી અહા,
 કાસિમા સર્વ વેગે મિટાવો !
 જ્યાં હરે નજર આ ત્યાં બધું ઝળહળે
 વંદના મારી હિયે પ્રગળો !

ગીતચિતાન ૧

હૈયામાં છૂપો

હૈયા માંહે છૂપો રહ્યો, દેખવા હું પામી ના
 બહાર લાણી આંખ કરેલી હીનર લાણી વાળી ના
 મારા સકળ પ્રેમ પ્રકાશે, સકળ આઘાત સકળ આશે
 હું રહ્યો 'તો મારી પામે, હું તારી કને ગઈ ના.
 તું બની આનંદ મમ રહ્યો મારા ખેલે

આનંદે જોજ વિસરી'તી હું, દિન પહો ગયા એજે.
જૂપા રહી ગભીર પ્રાણે, મારાં દુઃખ સુખના ગાને
સુર દીધા તે, તે છતાં મેં તારી રાગિણી ગાઈના.
બીતવિતાન]

લાંબા પંથ જીવનના

લાંબા પંથ જીવનના રે વરસે કૈંક દુઃખ ઝડી.
કૈંક શોક ને તાપના રે, બળુ' હું તો અનલે પડી.

તોયે ગાઈ' હું ગાઉં, વારંવાર,
ગીત, ઠુણા તણ્યાં એની અપરંપાર
જેણે મોકળાં મેઝ્યાં મુધા-ગૃહ-દાર.

મારો ચાક બૂંસાશે રે લુછાશે આંખ વળી
લાખો મારગ મારો રે કપાશે અગધડી.

મારું મુખકું છે નિત્ય અનંત લાણી
મેં તો રાગિણી છોડી આનંદ તણી
શી વિસાત ત્યાં શોક કે તાપ તણી ?

જેનો વાસ અનંતે રે તેને ચિંતા હોય જરી
તુમજ નિમમોના ભારે રે છંદાઈ ને મરે એ ખરી ?

બીતવિતાન]

તોયે

અહીં છે દુઃખ અહીં મૃત્યુ વિરહ દહન લાગે;
 તોયે શાન્તિ, તોયે આનંદ, તોયે અનંત જાગે.
 વાડે પ્રાણ નિત્ય ધારા, હસતા સૂર્ય અંધ તારા
 નિકુંજે વસંત આવે નિત્ય નવા રાગે.
 તરંગ વિલીન થાય, તરંગ જીડે,
 કુસુમ જરીને પડે, કુસુમ ફૂટે.
 નહીં જ્યાં ક્ષય, નહીં શેષ, નહીં નહીં દૈન્ય સેષ,
 એવી પૃથ્વીતાને પાચે મન સ્થાન માગે.

શીતવિતાન]

પ્રશ્ન

ભગવાન ! મુઝે મુઝે તેં વારંવાર પાઠવ્યા તારા દૂત
 —દયાહીન આ સંસારે—
 ઉપદેશ દઈ ગયા એ સૌ “સૌને ક્ષમા કરો”
 કહી ગયા. “સૌ પગ પ્રેમ રાખો
 ધાર્મનાખો અંતર-દોષ-વિય.”
 પૂજનીય એ સૌ, સ્મરણીય બધાએ;
 તોય બંદારને હારેથી
 આજે દુર્દિને પાછા વળાવ્યા મેં એમને
 —કરીને વ્યર્થ નમસ્કાર.

જોયું છે મેં તો - કપટ રાત્રી જાયાએ
 સુપ્ત હિંસા કરે છે પ્રહાર અસહાય પરે;
 જોયું છે મેં તો—

પ્રતિકારહીન પ્રયત્ન અપરાધી સામે
 — ન્યાયની વાણી મૂંગી મૂંગી એકાન્તે રહે !

જોયું તું મેં —

તરુણ બાળક પાગલ બની દોડે
 મથરે માથું કૂટી

— મિથ્યા મરે ઘેર ચાતનાએ.

કંઠ મારે રુદ્ધ આંતરે, વાંસળી ગીતબિહોણી,
 અમાસ રાત્રી કારાગારે

કુળાવ્યું છે મુગ્ધ શુવન દુઃસ્વપ્ન — તલે;

એથીજ પૂછું હું તને અશ્રુ-જલે;

જેણે વાણી તારો બનાવ્યો એરી હોલવ્યો તારો દીવો,
 કરી છે તે શું ક્ષમા એમને, વર્ણવ્યો છે પ્રેમ-ઝરો ?

પરિશય]

[૧૯૩૧-૩૨]

રંગરેજની દીકરી

શંકરલાલ દિગ્વિજયી પવિત્ર

લીક્ષ્યુ એની શુદ્ધિ,

બાળ પંખાની ચાચ જેવો,—

નિપક્ષની દલીલ પર તૂટી પડે વિચુત વેગે—

પક્ષ એનો છિન્ન કની નાખે,

કરે એને ધૂળ ભેગા

રાજદરવાગમા નૈયાયિક આપ્યા છે દ્રાવિકથી.

રાદમા જેનો જય થયે તે પામશે ગજની જયપત્રી

આદરાન રનીકારી લીધું છે શ કરે

એનામા નજર પડી પાધડી પર,

ખૂબ મેલી થઈ ગઈ છે

એ મયો રગરેજને ધરે

કસ્ટમ્બી ફૂલનું ખેતર, મેદીની વાડે ઘેચું,

એને એક ખૂણે રહે છે જસીમ રગરેજ

એની દીકરી અમીના સત્તરેક રંગસની હશે,

માતી જાય ને રંગ મેઘવતી જાય

વાળની લટમા ગૂંથે છે લાલ રંગની દીત,

મોળી પહેરે છે જદામી રંગની,

સાડી પહેરે છે આસમાની રંગની

આપ કપડા રંગે

રંગની મેળવણી કરી આપે અમીના,

રંગની સાથે રંગ ભેળવે

શ કરે કહ્યું, ‘જસીમ !’

પાધડી રંગી આપ કેસરી રંગે,

રાજદરવાગમાથી તેડું આવ્યું છે

નાળામાથી ખળખળ કરતું પાણી વહી જાય છે,

જોયું છે મેં તો - ૩૫૮ રાત્રી ઢાયાએ
ગુપ્ત દિનના કરે છે પ્રહાર અસહાય પદે;
જોયું છે મેં તો -

પ્રતિકારહીન પ્રમગ્ન અપરાધી સામે
- ત્યાયની વાણી મૂંગી મૂંગી એકાન્તે રૂએ ।

જોયું તું મેં -

નરુણ બાગક પામલ બની દોડે
પથ્થરે માથું ફટી

- મિથ્યા મરે હોર પાનનાએ.
કંઠ મારે રુદ્ધ આત્મે, વાંસળી ગીતવિહોણી,
અમાસ રાત્રી કારાગારે

કુળાબું છે મુગ્ધ ભુવન દુઃસ્વપ્ન - તલે;
એથીજ મૂઠું ફેં તને અશ્રુ-જલે;

જેવે વાયુ તારે બનાવ્યો ઝેરી દોહાવ્યો તારે દીવો,
કરી છે તે શું ક્ષમા એમને, વર્ષાવ્યો છે પ્રેમ-ઝરો ?

પરિચય]

[૧૯૩૧-૩૨]

રંગરેજની દીકરી

શંકરલાલ દિગ્ગિજ્ઞ પવિત્ર

તીક્ષ્ણ એની બુદ્ધિ,

બાજ પંખાની સાંચ જેવો, -

વિપક્ષની દલીલ પર તૂટી પડે વિદ્યુત-વેગે—

પક્ષ એનો ઇન્ત કરી નાખે,

કરે એને ધૂળ ભેગો.

રાજદરબારમાં નૈયાયિક આવ્યા છે દ્રાવિડથી.

વાદમાં જેનો જય થશે તે પામશે રાજની જયપત્રી.

આડવાન સ્વીકારી લીધું છે શંકરે

એવામા નજર પડી પાધડી પર,

ખૂબ મેલી થઈ ગઈ છે.

એ ગયો રંગરેજને ઘરે.

કસ્ટમ્બી ફૂલનું ખેતર, મેંદીની વાડે દેખું,

એને એક ખૂણે રહે છે જસીમ રંગરેજ.

એની દીકરી અમીના, સતરેક વરસની હશે,

ગાતી જાય ને રંગ મેળવતી જાય.

વાળની લટમાં ગૂંથે છે લાલ રંગની દીત,

ચોળી પહેરે છે બદામી રંગની,

સાડી પહેરે છે આસમાની રંગની.

બાપ કપડાં રંગે

રંગની મેળવણી કરી આપે અમીના,

રંગની સાથે રંગ ભેળવે.

શંકરે કહ્યું, ‘જસીમ !’

પાધડી રંગી આપ કેસરી રંગે,

રાજદરબારમાંથી તેડું આવ્યું છે.’

નાળામાંથી ખળખળ કરતુ પાણી વહી જાય છે,

. કસુખી કૂલના બેતરમાં.
 અમીના પાધડી ધોવા ગઈ.
 નાગા પાસે શેનુરના ઝાડની છાયામાં બેસીને,
 . હાગલુનો તડકો અગકચા કરે છે પાણીમાં ।
 ફર આંખાવાડિયામાં દોલો ધૂ ધૂ કરે છે.
 ઘોવાનું પૂરું થયું, પ્રહર વીતી ગયો.
 પાધડી જ્યારે ધાસ પર બીજાવી
 ત્યારે જોયું તો એને એક ખૂણે
 'લખ્યું' છે એક 'લોકનું' ચરણ —
 " તમારાં શ્રીપદ મારે લપાટે વિરાજે. "
 બેઠી બેઠી એ વિચારે ચઢી ગઈ,
 આંખાની ડાબે દોલો ધૂધૂ બોલવા લાગ્યો.
 રંગીન દોલો લઈ આવી ઘરમાંથી,
 પાસે બીજું ચરણ લખી દીધું—
 " સ્પર્શ એનો થયો નહીં તેથી જ આ હૃદયને "
 એ દિવસ વીતી ગયા.
 શંકર આવ્યો રંગરેજને ઘરે
 પૂછ્યું, " પાધડીમાંનું લખાણ કેના હાથનું ? "
 જસીમને મનમાં લય લાગ્યો.
 સલામ લરીને બોલ્યો, " પવિત્રજી,
 અગુસમણ મારી દીકરી,
 માફ કરો એની નાદાનિયન
 તંમે તમારે ચાલ્યા ગયો રાજદરબારે.

ત્યાં એ લખાણને કાઢે જોવાનું નથી, કાઢ
જામ્યાનું નથી. "

ચંકર અમીના તરફ જોઈને જોડ્યો,

" અમીના,

અહંકારના વમળમાં ઘેરાયેલા લજ્જાદેથી
તે નમાવી આપ્યો છે

શ્રીચરણના સ્પર્શને હૃદય તલે,

તારા હાથની રંગીન રેખાને પથે.

રાજદરબારનો માર્ગ મારો હવે ગયો જુલાઈ,

હવે એ શોધોય નહીં જડે. "

પુનઃ]

[૧૯૩૨

કેમેલિયા

નામ એતું કમલા.

જોયું છે એની નોટ ઉપર લખેલું.

એ જતી હતી દ્રામમા, એના બાઈને લઈને કોલેજને રસ્તે.

હું હતો પાછળની બેન્ચ પર.

મુખની એક બાજુની સુડોળ રેખા દેખી શકાતી હતી,

ને દેખી શકાતા હતા ગ્રીવા ઉપરના કામળ કેશ

અંજોડાની નીચે.

બાળામાં હતાં પુસ્તકો ને નોટ.

જ્યાં મારે ઊતરવાનું હતું, ત્યાં ઊતરવાનું જની સકપ્તું નહો.
 ત્યાર પછીથી સમયનો દિસાગ કરીને જ જહાર નીકળું—
 એ દિસાગનો મારા કામની સાથે જરાજર મેળ ખાય નહો,
 એનો જરાજર મેળ ખાય કમલાના નીકળવાના સમય સાથે.
 ધણુંખરું દર્શન થાય,
 મનમાં તે મનમાં થતું જે જાણેને બીજો કરો સંજનધ ન રહો,
 એ છે મારી સહાયાત્રિણી.
 નિર્મળ છુદ્ધિવાળી મુખાકૃતિ
 ઝગઝગ થાય છે જાણે.
 સુકુમાર કપાળ ઉપરથી વાળની લટને જાંચે લઈ લીધી છે,
 ઉજ્જવલ નેત્રનાં દષ્ટિ નિઃસંકાય.
 મનમાં થયા કરતું કે એકાદ સંકટ કેમ દેખા દેતું નથી !
 એનો એમાંથી ઉદ્ધાર કરીને જન્મ સાર્થક કરું,—
 રસ્તામાં કશોક ઉત્પાત થાય,
 નીકળી આવે એકાદ ગુંડાનો સરદાર.
 એવું તો આજકાલ બન્યા જ કરે છે.
 થયું મારું ભાગ્ય જાણે કાદવનું ખાખોચિયું,
 ઠોઈ મહાન ધટનાનો ઈતિહાસ એમાં સમાઈ શકે નહો,
 સીનાસાદા દિવસો દેડકાની જેમ એક સરખું ફાંઈ ફાંઈ
 કર્યા કરે, એમાં નિમ-વણુ નથી મગરમચ્છને, મગરને;
 રોજહંસની વાત જ રહી !
 એક દિવસ હતી ભારે જીડ,
 કમલાની પાસે બેઠો હતો એક એન્ગલો ઈન્ડિયન.

ઇચ્છા તો થઈ આની કે કશા ય કારણ નિના
 ફેફા દઉ એની હેઠ માથા પરથી,
 ગળચી પકડીને એને ઊતારી મૂકુ રસ્તા ઉપર,
 કશું બહાનું જડે નહી, હાથે ચળ આવે
 એવે વખતે એણે એક મોટી ચિરુટ કાઢી પીવી શરૂ કરી
 પાસે જઈને કહ્યું, “ફેફા દે ચિરુટ”
 જાણે એણે સાલજીનું જ નહી,
 મોઢામાથા ખેંચીને ફેફા દીધી ચિરુટ રસ્તા પર,
 હાથની મૂઠી ઉગામીને એકસરખું એની સામે તાકી રહ્યો
 ખીજું કશું બોલ્યો નહી, એક કૂદકે એ નીચે ઊતરી ગયો
 કદાચ મને એ ઓળખતો હશે
 મેં નામ કાઢ્યું છે જૂઠ્ઠાવતી રમતમા,
 ખારણું મોઢું નામ
 લાલ થઈ બિડ્યું છોકરીનું મુખ
 ચોપડી ઉઘાડીને માથું નીચું કરી ઢોંગ કર્યો નાચનાનો,
 હાથ ઠમપવા લાગ્યો
 કટાણે ય જોયું નહી વીર પુરુષની લાણી !
 ઓઢિસે જતા કારકુનોએ કહ્યું, હીક જ કયું લાઘ, તમે
 ઘોડા વખત પછી છોકરી ઊતરી પડી અરથાને,
 એક ટેક્સી કરીને ચાના ગઈ
 ખીજે દિવસે એને જોઈ નહી,
 ત્યાર પછીને દિવસે ય નહી,
 ત્રીજે દિવસે જોયું —

એક રિક્ષામાં જઈ રહી છે કોલેજે.

સમજ્યો, બૂલ કરી બેઠો છું ગમારની જેમ.

એ છેકરી પોતાની જવાબદારી પોતે જ સાંભળી શકે છે,

મારે કશું જ કરવાની જરૂર નોતી.

હરી મનમાં તે મનમાં જોત્યો—

લાગ્ય જ કાદવના ખાખોચિયા જેવું,—

વીરત્વની રમૂતિ કેવળ આજે મનમાં રહીરહીને

અવાજ ક્યાં કરે છે,

મોટા દેડકાના અટ્ટહાસ્યની જેમ.

નક્કી કશું કે બૂલ બુધારવી પડશે.

જાણવા મળ્યું હતું કે છિનાજાની રમમાં

એઓ જાય છે દાર્જિલિંગ.

તે વખતે મારે થ હવાફેર કરવાની જરૂર હતી થઈ.

એમતું નાતું ધર, નામ 'મતિયા',—

સ્ત્રી પાસેનો ઢાળ જિતશે ત્યાં જ ખૂણા પર,

જૂલોની ઓઘે.

સામે બરફનો પહાડ.

સાંભળવામાં આવ્યું કે, આ વખતે એઓ આવવાનાં નથી.

'ચાલ, પાછો જ વળ્યું,' એમ વિચારતો હતો,

ત્યાં દર્શન થયાં મારા એક લક્ષનાં.

મોહનલાલ,—

રોગી માણસ, લાંબો, આંખે ચરમાં,

એની દુર્બળ હોજરી દાર્જિલિંગની હવામાં જરા

ઉસાહ પામે છે.

એણે કહ્યું, “ તનુકા મારી બહેન,
 એ છોકરાની નથી તમારાં દર્શન કર્યા વિના. ”
 છોકરી ધયા જેવી,
 દેહ જાણે નેટલો જોઈએ તેથી સહેજ પણ વધારે નહીં,—
 નેટલો બણવા વાંચવાનો છન્દ તેટલો આહારનો નહીં.
 ફૂટખોલના સરંપર માટે તેથી જ આટલી ભક્તિ,—
 એને તો થયું. વાત કરવા આવ્યો તેય જાણે મારી ફુલ્લ દયા !
 હાય રે ભાગ્યની રમત !
 જે દિવસે પહાડ બિતરી આવવાનો હતો
 તેના બે દિવસ પહેલાં તનુકાએ કહ્યું,
 “ એક વસ્તુ દર્શિ આપને જેથી કરીને રમરણ રહેશે મારું,—
 એક ફૂલનો છોડ ”
 આ વળી એક ઉપાધિ ચુપ જ બેસી રહ્યો.
 તનુકાએ કહ્યું, “ મૂંઝવણ ફુલ્લ છોડ.
 આ દેશની માટીમાં બહુ કાળજી રાખીએ તો જ પાગરે. ”
 પૂછ્યું, “ નામ શું ? ”
 એણે કહ્યું, “ કેમેલિયા, ”
 ચમકી ઊડ્યો —
 ખીજું એક નામ જગતી ગયું મનના અધકારમાં.
 હસીને દેણું “ કેમેલિયા ? ”
 એને રીઝવવી સહેલી નહીં ! ”
 તનુકા શું સમજી હશે કાણુ જાણે ? એકાએક ચરમાઈ ચઈ,
 ખુશી પણ થઈ.

ચાલી નીચ્છે દગ સાથે છાંડ લખને,
સમજાઈ ગયું કે પાન્ન-નર્તિની તરીકે

સહ્યાત્રિણી જેવી તેવી નથી,

એક એ ખાનાનાળા કામ મા

દગને સતાડ્યું બાથરમમા

જવા દો એ ભ્રમણુદ્ધતાન્ત

બાદ કરી નાખો ખીજ કેવાકે મહિનાની તુચ્છતા

પૂજની રત્નમા પ્રદક્ષિણનો પદો ખુ યો,

સાતાન પરગણુમા

રથળ નાતુ નામ હંના ઇચ્છતો નથી,—

હંદાફેર કરનાગ નાવુમરુ સોડોને આ સ્થળની ખગર નથી,

કમનાના મામા હતા ર વેના એન્જિનિયર.

એમણે અહીં જ ધગ બાધ્યુ હતું,

શાવવનની ખાયામા, ખિસકોલીઓના ફળિયામા

ત્યાથી નીલ પહાડ દેખી શકાય છે દિગન્તે,

અહીં જન્ધારા નહીં જાય છે રેતીમા થઈને —

પલાશનમા કળીઓ બેડી છે,

પાડો ચરે છે લીલાદમ વૃક્ષોની ખાયામા,—

સાતાલનો દિગમ્ગ છોડે બેડો છે એની પીડ હપ

ત્યા ખીજ ધરાર કયા વ નહીં,—

તેથી જ તજુ તાણે નહીને કાઠે

સાથી હતું નહીં કોઈ

કેવળ હની નયમા પેની કમેલિના

કમલા આની છે માને લઇને

તડકો પડે તે પહેલા

હિમના સ્પર્શનાળી સિંગવ હવામા

શાનનમા થઇને એ ફરના નીકળે ઠની હાથમા લઇને

એતરના ફૂન ચરણે પડીને માયુ પછાડે,—

પણ એના તરફ એ દહિ સરખી કરે તો ને !

અદ્યજલ નહી પગે ઓળગીને

ચાની જાય સામે કાઠે,

ત્યા શિશુવૃક્ષની હાયામા બેસીને પુસ્તક વાંચે

એ મને ઓળખે છે,

એ મે જાણ્યું એણે મારી કરેલી ઉપેક્ષાથી

એક દિવસ બેસુ, નહીને કાઠે રેતીમા

નબોજન જગી ગલા છે એ લેકો,

ઈન્છા થઇ કે જનને મ્હુ, “ હું કશા થ બપનો નથી ? ”

હું નહીમાથી પાણી લાની શકુ, —

વનમાથી લાકડા કાપી લાવી શકુ,

ને એ સિવાય પાસેના જ ગનમાથી

એકાદ સારી જાનુ રી છ પણ શું નહી નીકળી આવે ! ”

જોયો એ મડળીમા એક યુવકને,—

ખમ્મીસ પહેલું છે, અગ પગ રેશમનો પગ્દેરી પોશાક છે —

કમલાની પામે પગ પસારીને

‘હનાના’ ચિરુટ પીએ છે

ને કમના અન્યમનસ્ક જનીને તોડી રહી છે

એક એન જન્મદની પાંખડીઓ.

પાને પડી રહ્યાં છે

વિભાવતી માસિક પત્રો.

પગવારમાં સમગ્ર થયો કે, આ સાંતાલ પત્રગણના નિર્જન
ખૂણે હું અસહ્ય અતિરિક્ત, — ક્યાં મ કોઈ સંધરે નહીં.

તેજ ધડીએ ચાલી નીકળ્યો દોન, પણ એક કામ બાકી
રહી જવું હતું.

થોડા જ દિવસમાં કેમેલિવાના પર ફૂલ બેસશે,

ફૂલ મોકલાવી દઈ પછી છૂટો.

આખો દિવસ બંદૂક ખબે મુકીને શિકાર માટે

ભમ્યા કરું જંગલમાં,

સાંજ પહેલાં પાછો આવીને ટળમાં પાણી સિંચું.

ને કળા કેટલે આવી છે તે જોઉં.

આજે એનો સમય થયો છે.

જે મારે માટે જળનણુ લઈ આવે છે,

તે સાંતાલ કન્યાને મેં બોલાવી છે,

એને હાથે જ મોકલાવી દઈશ

શાલપત્રના સંપુટમાં.

ત્યારે તંબુમાં બેસીને ડીટકિટવ ચાર્ત્રા વાંચી રહ્યો હતો.

બહારથી મીઠા મૂરે અવાજ આવ્યો:

“બાબુ, કેમ બોલાવી મને ?”

બહાર આવીને જોઉં છું તો કેમેલિવા

સાતાવ કન્યાના કાન પર
કાળા ગાલની ઉપર દીપી રહી છે
એણે ફરી વાર પૂછ્યું, “કેમ બોવાની મને?”
મે કહ્યું “આપણા જ મારે”
ત્યાર પછી હું કલકતા ચાલી આવ્યો.

પુનઃ]

[૧૯૩૨

આશ્વિનની પ્રતિપદા

હિમનો કમ્પ લાગી ગયો કે આજે મનુ હાને
આશ્વિનના આ પ્રથમ દિને
પ્રભાતવેળાનો ચન્દનો પ્રકાશ
લગી ભય છે એવેન કરણના ગગ સાથે
પાગિખતનો નિશ્વાસ વહી ભય છે
લીના ધાસ ઉપર થઈ ને,
તપસિની ઉવાએ પહેરેલા પૂજના દ્રવ્યના
સૌગંધ ગણે
આશ્વિનના આ પ્રથમ દિને
પૂર્વ દિશિજે શુભ પ્રગયનો શખ ભજી જાય,
દદ્યમા એનો પાનિ
ગકતને સિલ્લોળ ચઢાવે
કેવલા ય શુભના કટતા ય દશના રિશ્મનિઝપી

મૃત્યુપદે દોડી ગયા હતા -

અમર પ્રાણના અસાધ્ય સન્ધાને.

એમનો એ વિગ્નચંપ

મૂડી ગયો છે અરવ પ્વનિ

શિશિરધીત પ્રકાશમાં.

બજી બિંચો, આજે ફરી બજી બિંચો,

એ ધરને છોડાવનારો પ્વનિ

આશ્વિનના આ પ્રથમ દિને.

ધનનો ભાર, ખ્યાતિનો ભાર, દુઃશિન્તાનો ભાર

ધૂળમાં ફેંકી દઈને

નિરુદ્ધેગે આલી નીકળ્યા હતા એઓ સંકટમાં,

એમના સલાટને લક્ષ્ય કરીને

પંકપિવડ ફેંક્યા હતા

દુર્જનોના મલિન હાથે;

ઉલ્કાપાત થયો હતો આકાશમાર્થ,

પગની નીચેનો નીરસ નિપ્પુર પથ-

મિછાવ્યા હતા એણે ગ્રાપ્ત શુદ્ધ કુટિલ કંટક.

એઓ પામ્યા ના આરામ, પામ્યા ના વિગમ,

જેયું નહીં એમણે પાછું ફરીને,

એમનો એ શુભ પ્વજ

ભડી રહ્યો છે ચન્દ્રના પ્રાતઃકાળના મેઘે

આશ્વિનના આ પ્રથમ દિને.

બય પામીશ નહીં, લોભ કરીશ નહીં, દોભ પામીશ નહીં,

જાગી જિંદ, મારા મન ।

ગીત છેડીને ચાલી નીકળ સામેના માગે
જ્યાં પેલી કાશની ચામર ખૂસે છે
નવ સૂર્યોદયની લખી.

નૈરાશ્યના ન્હોરથી

લોહી ઝરતા તને આજે મુક્ત કર,
આશાની મોઢ શૂંખલાને તોડીને જા,
લાલસાને કચડી નાખ પત્ર નીચે

જ્યારે સૂર્ય તોરણ પાર કરે

ત્યારે પરાશ્યના ગ્લાનિભારે મગતકે તાર ના થાઓ નન

ઈતિહાસના જે આત્મજથી વિશ્વવિજથી
તેમની મા મૈઃ વાણી બજે ની

નિર્મળ આ ચરદના પ્રકા

. આશ્વિનના આ

મનુષ્યે રોડી ગયા હતા .

અમર પ્રાણના અસાધ્ય સન્ધાને

એમનો એ વિચલ્લખ

મૂડી ગયો છે અરુઢ પ્વનિ

સ્થિતિધીન પ્રકાશમાં.

બહુ દિવસો, આજે ફરી બહુ દિવસો,

એ ધરને હોઝવનારો પ્વનિ

આશ્વિનના આ પ્રથમ દિને.

ધનનો બાર, ખ્યાનિનો ભાગ, દુઃશિન્તાનો ભાર

ધૂળમાં ફેંકી દઈને

નિરુદ્ધે ચલી નીકળ્યા હતા એઓ સંકટમાં,

એમના લલાટને લક્ષ્ય કરીને

ચંક્રવિજય કેંદ્રે ચા હતા

દુઃખિનીના મલિન હાથે;

ઉદ્ઘાપાત થયો હતો આકાશમાંથી,

પમતી નીચેનો નીરસ નિપુર પથ-

મિઠાવ્યા હતા એણે ગુણ ગુણ કુટિલ કેંદ્રે.

એઓ પામ્યા ના આરામ, પામ્યા ના વિરામ,

એણું નહીં એમણે પાછું ફરીને;

એમનો એ મુગ્ધ પગ

ભૂડી રુકો છે સરદના પ્રાગલ્ભ્યના મેઘે

આશ્વિનના આ પ્રથમ દિને.

બધ પામીશ નહીં, લેશ કરીશ નહીં, સ્થેન પામીશ નહીં,

જાગી જિહ્વા, મારા મન !
ગીત છેડીને ચાલી નીકળ સામેના માર્ગે
ન્યા પેલી કાશની ચામર ખૂસે છે
નવ સૂર્યોદયની ભખી.

નૈરાશ્યના નેહારથી
સોહી ઝરતા તને આજે મુક્ત કર,
આશાની મોહ શૃંખલાને તોડીને જા,
લાલસાને ક્યડી નાખ પગ નીચે.

જ્યારે મૃત્યુ તોરણ પાર કરે
ત્યારે પરાજયના ગ્લાનિભારે મસ્તક તારું ના થાઓ નન
ઈતિહાસના જે આત્મજયથી ત્રિશ્વવિજયથી
તેમની મા મૈઃ વાણી જળે નીરવ નિર્દોષે
નિર્મળ આ શરદના પ્રકાશમાં,
આશ્વિનના આ પ્રથમ દિને.

પુનઃ

[૧૯૩૨]

ધીમે ધીમે હોલવાઈ દિપશિખા

રંગમંચે ધીમે ધીમે હોલવાઈ ગઇ દીપશિખા,
ખાલી થયું નાટ્યગૃહ, અન્ધારના મસીઅવલેપે
રૂપનચ્છબિઅવલુપ્ત, સુષુપ્તિની જેમ થયું શાન્ત
ચિત્ત મમ નિઃશબ્દના તર્જની સંકેતે, આજ સુધી

જે સાળે મેં રચી રાખ્યો હતો માથે નાટ્યપરિચય,
જવનિકા ખૂલના પહેલાં, તેં તો આજે ઘડીકમાં
થયો નિરર્થક. ચિહ્નિત કરી મેં ગાખ્યો હતો મને
અનેક ચિન્હો ને વર્ણ પ્રસાધને, અનેકની પાસે;
જૂંસાયું સૌ. પોતાનામાં પોતાની જે નિગૂઢ પૂણીતા,
તેણે મને કયો સ્તબ્ધ, સૂર્યાસ્તા અન્તિમ સંકારે,
દિનાન્તની ચન્દનામાં ધરાની વિચિત્ર ચિત્રલેખા
જેમ જાય દકાધને, બાધા મુકત નલ જને
નિર્વાહ વિરમ્યે સ્તબ્ધ તારા દોષ્ટ આત્મપરિચયે.

પ્રાન્તિક]

[૧૯૩૪]

વિહંગને જવાનો સમય થયો.

વિહંગને જવાનો સમય થયો, હવેથી આ માળો
ખાલી રહેશે, સ્તબ્ધગીત બ્રહ્મ નીક, લગી જશે ધૂળે,
અરણ્યનાં આંદોલને. શુષ્ક પત્ર છૂટું પુષ્પ સાથે
પથચિન્હાની ચન્દ્રે ભેડી જૈય રંગની પ્રભાતે
અસ્તસિન્ધુપટથાટે. ક્યાં સુધી “આ વમુધા જે
કહું” છે આતિથ્ય! — કદી આમમુકલની ગંધેમરી
પામ્યો છું આશ્વાન વાણી, ફાગનના દાક્ષિણ્યે મધુરઃ
અંગ્રોકની મંજરીએ ઈંગિતે અંખ્યોતો મમ સૂર,
દીધો તો મેં પ્રાન્તિસે જરી; તો કદીક અંજાધાતે

વૈશાખના કપ્પડ મારો રંધ્યો એણે અત્યુત્પત્ત ધૂળે,
 પાંખ મારી કરી છે અક્ષમ-ને છતાંય ધન્ય હું હું
 પ્રાણના સન્માને, આ પારની કલાન્ત યાત્રા થ'ભી જતાં
 ધડી એક પાછો વળી આજે મમ નમ્ર નમસ્કારે
 વન્દન કરી હું જાઉં આ જન્મના અધિદેવતાને.

માનિતક]

[૨૮ એપ્રિલ ૧૯૩૪

ગીતચછબિ

ગાય છે તું ગીત જ્યારે અલૌકિક ગીતમૂર્તિ તવ
 છોડી તવ અંગસીમા અંતરમાં મમ અભિનવ
 ધરે રૂપ, યજ્ઞ થકી પ્રકટે શું જાણે યાત્રાસેની —
 લલાટે છે સાન્ધ્ય તારા, પીઠે જ્યોતિષિજડિત વેણી,
 આંખે નન્દનનુસ્વપ્ન, અધરની કથાહીન ભાષા
 મગનની મૌન નીલિમાએ ભણે, શી સુધાપિપાસા
 અમરાની મરીચિકા રચે, તવ તલુદેહ ઘેરે,
 અનાદિ વીણાએ બજે જે રાગિણી ગભીરે ગંભીરે
 સૃષ્ટિએ ખીલી એ જાડે પુષ્પે પુષ્પે, તારાએ તારાએ
 ઉત્સુગ પર્વતશૃંગ, નિર્ઝરની દુર્ગમ ધારાએ,
 જન્મમરણને ક્રોધે જન્મ દિયે અબ્રુહાર્ય તણે
 એ અનાદિ સુર ઢળે તવ સૂરે, દેહંબન્ધનને
 પાશ છેદી મુક્ત કરે, બાધાહીન ચૈતન્ય આ મમ

નિઃશબ્દે પ્રવેશ કરે નિષ્કિન્નના એ અભ્યુદયમ
પ્રાપ્તના રહસ્યલોકે—જે સ્થાને વિદ્યુત-સૂક્ષ્મ ડાવા
કરે છે રૂપની ક્રિયા, પહેરે છે ક્ષત્રિકની ક્રિયા,
ને વળી ત્વચ્છને દેહ ધારે છે એ માનસી આકૃતિ—
એ જ તો કવિનું કાવ્ય, એ જ તો છે તવકરકેળીનિ.

વધિકા]

[૧૯૩૫

હું

મારી ચેનનાન્ત રૂઝે પન્નું યદું દીધું,
માણેક ઘર્ષ દીધું ગુનું.
મેં જાંખ માંડી આકાશ,
જગદગ્ની હિંચો પ્રકાશ,
પૂર્વે પશ્ચિમે.
શુભાગ લાણી મેં ભેષ્મને ક્યું, 'મુંદર,'
મુંદર ઘષ્ઠ ગયું એ.
તમે કહેરોઃ આ તો તત્ત્વકથા,
આ કવિની વાણી નહીં,—
હું કરીશ : એ સત્ય,
તેથીજ એ કાવ્ય.
ઓ મારો અડકાર,
સમસ્ત મનુદના વલીનો અડકાર.

મનુષ્યના અહંકારપટ ઉપર જ
વિશ્વકર્માનું વિશ્વશિષ્ય.

તત્ત્વજ્ઞાની જપ કરે છે નિઃસ્વાસે, પ્રશ્ન સે,
“ના, ના, ના,”

પન્ના નહીં, માણેક નહીં, પ્રકાશ નહીં, ગુલાબ નહીં,
ના હું, ના તમે.”

આ બાબું, જે છે અસીમ, તે પોતે જ કરે છે સાધન
મનુષ્યની સીમામાં રહીને,
તેને જ કહેવાય “હું.”

એ હુંના નિગૂઢ સ્થાને પ્રકાશ અને અન્ધકારનો થયો સંગમ
દેખા દીધી રૂપે, જગતી જિઠ્ઠી રસ.
ના જોતજોતમાં ખીલી જીઠીને થઈ હા, માયાના મન્ત્રે
રેખાએ, રંગે, સુખે દુઃખે.

આને કહેશે ના તત્ત્વકથા;

મારું મન થઈ જિઠ્ઠું છે પુલકિત

એ વિશ્વવ્યાપી હુંની સૃષ્ટિની સભામાં,
હાથે લઈ તુલિકા, પાત્રે લઈ રંગ.

પણિતો કહે છે—

પ્રહ્લોચન્દ્ર, નિષ્કુર, ચતુર એનું હાસ્ય,

મૃત્યુદૂતની જોમ ચોરે પગલે આવે છે એ

પૃથ્વીની પાસળી પાસે

એક દિન લાવી રેશે એ ગોટી જાતની એના
 આવડે પડે તે;
 મનુષ્યોના મહાકાવની જુન ખાતરવીનાં
 આપું પાતું રેણીને કેસાઈ જશે એક યત્ન ।
 મનુષ્યોએ જન્ય સર્વ દિનનાના અમાખર્ય;
 મનુષ્યની કાનિ ખેંચે એનું અમરનાનું બાન,
 એના ઇન્દ્રિય ૫૨ રેગાઈ જશે
 અનન્ત રાગિની રાડી.

મનુષ્યની વદાય વેગાની અંખ
 વિષ યકી જૂસી જશે રંગ,
 મનુષ્યનું વદાય વેગાની મન
 મોતી જશે અન
 રાગિનું કમળ વ્યાપી જશે આકાશે આમશે,
 મરડશે ના કરાવ પ્રકાશ.

પીણાડીન સજામાં વાદની અંકુસિ નાચ્યા કરશે,
 જલ લેશે ના મુરુ
 તે દિવસે કવિવડીન વિધાના એસી રહેશે એકાકી
 નીસિમાલીન આકાશે,
 પાકિવડીન અમિતનું રાગિનન-વ લઈને.

ત્યારે ત્રિશટ વિષધુરને
 દૂરે દૂરને અનન્ત અસંખ્ય લોકે લોખન્દરે

આ વાણી ધ્વનિત થઈ જિહ્વે ના કપાંચ .

“તું છે સુન્દર,”

“હું તને ચાહું છું.”

વિધાતા શું ફરીવાર બેસશે સાધના કરવા

યુગયુગાન્તર સુધી ?

પ્રલય સન્ધ્યાએ જાગ્યું કરશે--

“કયા કહો, કયા કહો.”

કહેશે, “કહે, તું છે સુન્દર,”

કહેશે, “કહે, હું તને ચાહું છું.”

શ્યામલી]

[૧૯૩૧]

પ્રાણુનો રસ

મને સાંભળવા દો,

હું કાન માંડીને બેઠો છું.

દિવસ નમતો જાય છે,

પંખીઓ ગાઈ લે છે દિવસાન્તે

કણ્ઠનો સંચય હુંટાવી દેનારં ગીત

એઓ મારા દેહમનને ખેંચી લઈ જાય છે

અનેક સૂરના, અનેક રંગના,

અનેક કીડાલસ્યાં પ્રાણુના પ્રાસાદે.

એમના ઈતિહાસમાં ખીજી કશી સંગ્રહ નથી,

છે કેવળ આટલી વાત,—
 છીએ, અમે છીએ, જીવીએ છીએ,
 જીવી રહ્યાં છીએ આ આશ્ચર્યલયો મુહર્તે.—

એ વાત 'રપશી' ગઈ મારા મર્મને,
 નમતા પહોરે કન્યાઓ ધટમાં જળ લરીને લઈ જાય,
 તેવી જ રીતે લરી લકે છું પ્રાણનો આ કલ્પવનિ
 આકાશેથી—

મનને કુળાવી દઇને.

મને થોડો સમય આપો.

હું મન પાશરીને બેઠો છું.

એટલે આવવાની વેળાએ

ધાસ ઉપર વિખરાયેલા નમતા પહોરના પ્રકાશમાં

વૃક્ષોનો નિસ્તબ્ધ આનન્દ,

મર્મજન્યોમાં ન સમાતો આનન્દ.

પાંદડે પાંદડે વિખરાયેલો આનન્દ.

મારા પ્રાણ પોતાને પવન સાથે લેળવી દઈ

ખામે છે વિશ્વપ્રાણનો રપશીરસ

એતનામાં તરખોળ કરીને,

આ વેળાએ મને બેસી ગહેવા દો.

હું આંખ માંડીને બેઠો છું.

તમે આવી છે તક સમને

આજે દિવસને છેડે આ તડકા નમવાની વેળાએ
 સહેજ સમય પામ્યો છું;
 આ વેળાએ કશું સારું નથી, ખોટું નથી,
 નથી નિન્દા, નથી ખ્યાતિ,
 દન્ડ નથી, દિધા નથી.—

છે વનની ઠરિયાળી,
 જળનો ચળકાટ,—
 જીવન સોતની સપાટી ઉપર
 એક અલ્પ કમ્પન, એક કલ્લોલ,
 એક તરંગ.
 મારી આ આટલી માત્ર વેળા
 જીડી જાય છે
 ક્ષણજીવી પતંગિયાંની જેમ
 સૂર્યાસ્ત વેળાના આકાશે
 રંગીન પાખોની છેલ્લી રમત ચૂકવી દેવા.
 વૃથા કશું મૂછશે નહીં.

વૃથા લાવ્યા છે તમે તમારા અધિકારનો દાવો.
 હું તો એકો છું વર્તમાનની પીક કરીને
 અતીતની તરફ નમી પડેલા ઢાળવાળા તટ પર.
 અનેક વેદનામા દોડતા ભટકતા પ્રાણ્ય
 એક દિવસ લીલા કરી ગયા,
 આ વનવીથિની શાખાઓથી રચાએલી

પ્રકાશ છાયામાં.

આશ્વિનની જ્યેષ્ઠ વેળાએ
આ લહેરાતા ઘાસની ઉપર,
મેદાનની પાર, કાચના વનમાં,
પવનની લહરે લંહરે ઉચ્ચારાતી સ્વગતોક્તિ
ભરી દે છે મારી જીવનવીણાની ન્યૂનતાને.

જે સમસ્યા જળ

સંસારની ચારે દિશાએ ગાંઠે ગાંઠે વીંટાઈ વળી છે,
તેની સર્વ ગૂંચ બિકલી ગઈ છે.

ચાલ્યા જવાના પથનો યાત્રી પાછળ મૂકી જતો નથી
કશો ઉઘોગ, કશો હિંમેગ, કશી આકાંક્ષા;

કેવળ વૃક્ષનાં પાંદડાંઓનાં કમ્પનમાં

આટલી વાણી રહી ગઈ છે —

તેઓ પશુ જીવતાં હતાં.

તેઓ નથી, એનાથીય વિશેષ સાચી વાત.

કેવળ આજે અનુભવાય છે

તેમનાં વચ્ચના રંગનો આભાસ,

પાસે થઈને ચાલ્યા જવાનો વાયુસ્પર્શ,

મીંટ માંડેલી આંખોની વાણી,

પ્રેમનો છન્દ,—

પ્રાણુગંગાની પૂર્વમુખી ધારામાં

પશ્ચિમ પ્રાણુની જમુનાનો સ્રોત.

તને હું જોઈ ના જ્યારે

તને હું જોઈ ના જ્યારે ધાય મને આત્ કલ્પનાએઃ
 ધરતી પત્ની નીચે ગુપ્તગુપ કરે છે મન્નણા
 સરી જ્યા કાળે.
 વળગી રહેના આહું ઉત્કળાએ ચન્ન આકાશને
 બેઠે બાહુ થકી.
 ચમકોને સ્વપ્ન બધા ભાગી,
 જોઈ છું તો નતશિરે ચૂંથે છે પશમ
 બેસી મારી પાસે
 સૃષ્ટિની અમોઘ શાન્તિતણું કરી સમર્થન.

રાગરાધ્યાય]

[૫ ડિસેમ્બર ૧૯૪૦

જન્મદિને

તે દિવસે મારો જન્મદિન,
 પ્રભાતના પ્રણામ ગ્રહીને
 ઉદયદિગ્ગન્ત લાણી મેં ઉઘાડી આખ,
 ને ત્યાં જોઈ સવન્નાત છા
 આક્રી એણે આલોક્યન્દન લેખા
 હિમાદ્રીના હિમચુખ પેવડ લલાટે.

જો મહાદૂરત્વ ગદ્યું નિખિલ વિશ્વના મર્મરધાને
 તેની આજે જોઈ મેં પ્રતિમા

ગિરીન્દ્રના સિંહાસન પરે.

પરમ ગામ્ભીર્યે યુગે યુગે

છાયાધન અચાતને પોપ્પા કરે છે એ.

પથહીન મહારણ્ય મહી,

અગ્રમેઢી સુદૂરને એ કરે વધિત

દુર્ભેદ્ય દુર્ગમતલે

હૃદય-અસ્તના ચક્રપથે.

આજે મમ, જન્મદિને

દૂરતનો અનુભવ થઈ ઊઠ્યો અન્તરે નિબિડ.

જે રીતે સુદૂર આ નક્ષત્રનો પથ

નીહાગિકા-જયેતિર્બાણ્ય મહી

રહસ્યે આશ્રિત,

મારા આ દૂરતને ય મે નિહાળ્યું તેમજ દુર્ગમ—

અસક્ત્ય પથતુ યાત્રી. (ને અચાત એની પરિશ્રુતિ.

આજે મમ જન્મદિને,

દૂરતા એ પથિકના સુષું છું હું પદ્મોપ

નિર્જન સમુદ્ર તીર ચક્રી.

જન્મદિને]

[૨૧, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૧

એકતાન

વિપુલ આ પૃથ્વીનું હું તે શું જાણું !

રેશ-વિદેશે કે નગર-સાજ્યાની—

માનવની કાર્તિ કે, નદી ગિરિ સિન્ધુ મરુ,
કેટલા અજાણ્યા જીવ, અજાણ્યુ વૃક્ષ-તરુ

રહી ગયાં અગોચર !

વિશ્વ કેરું વિશાળ અતિ આયોજન—
બધાર્થ રહે કોક કુદ્ર ખૂલે મારું મન.
એથી તો અંધો વાયું-પ્રવાસ વૃતાંત

—અખંડ હિસાબે;

જ્યાં કયાંય પામું હું ચિત્રમયી વાણી
લાવું ખેંચી ધરે;

જ્ઞાનકેરી દીનતા એજ મારે મને,
પૂર્ણ કરું, થાપ તેટલી, લિક્ષા કેરા ધને.
ધરતીનો કવિ હું,

જોડે એના તાર કેરા ધ્વનિ —

પડ્યો પડે મારી ત્રાંસજાને મરુ;
એ મરુ-સાધનામાં, અવાજ ન પહોંચ્યો બહુ દૂર
રહી ગઈ નૂટી.

હૃદયનાને અનુમાને ધરતીનું મહાગાન
પૂરી ગયું સ્તબ્ધ ક્ષયે વારંવાર પ્રાણ.
દુર્ગમ હીમગિરિ
સીમાહીન નીરવ નીલિમામાં ગાય

—અશ્રુન ગાન

અંતરે વારંવાર પાડવે આમંત્રણ
દક્ષિણ મેરુ ઉપર અત્યાન તારો

કેશરી સન્નનામાં વીતાવે છે રાતે,
એ મારી અધંગતે અનિમેષ આંખે
કરે છે અનિદા અર્થ

—અપૂર્વ પ્રકાશ

દૂરનો દુકાની મંદા પ્રયંડ ઝરો
મનની શુદ્ધમાં મારી પાઠવે છે મૂરો
પ્રકૃતિના ગીત સમારોહ ફેરા સોતે,
કેં કવિ બહાવે ગીત નાનાવિધ રીતે;
સૌની સાથે રહ્યો મારો એટલો જ યોગ
સમ પામું સૌનો

—પામું આનંદ ઉપભોગ:

પામું ગીત ભારતીનો વિરલ પ્રસાદ
નિખિલના સંગીત ફેરો આસ્વાદ.
સૌથી વ દુર્ગમ

—માનવ નિજ અંતરલે

એનું ના કેઈ પરિમાપ બાબ દેશે-કાળે
એ તો અંતરમય,
અંતરની એકતામાં અંતરને પરિચય,
પામું ના સર્વત્ર એના પ્રવેશનું દારૂ:
મારી જીવનયાત્રાનો વેરો

—જની બેઠો અન્તરાય-

બેઠૂત ચલાવે હજી ખેતરની માંહે
વશુકર વાણે વચ, માછી નાળે જાળ—

ખહુ દૂર પ્રસાગિત વિનિધ કર્મભાગ

—એના પર નિર્ભર સમસ્ત સ સાગ

અતિમુખ ખડે એના બધા

નિર્નાસિત તદા સન્માન

સમાજના એ ઉચ્ચ મએ

બેગે હું સાકડી બારોએ,

વચ્ચે રચ્ચે ગયો છું હું—

પેમા દુષ્ટિયાના આમણુની ધારે

નહોતી શક્તિ લવલેચ—નર્થ સકુ અ દર

જીવનમા બન્યો નહી જીવનનો યોગ

કૃત્રિમ મોદા મહી વ્યર્થ ગયો ગીતો કેરા બોજ

એધી તો રીકારી લઉ મારી એ નિન્દા

—માગ સુન્દરી અપૂર્ણતા

મારી કવિતા, હું જાણું

નિસ્તરી વિનિધ પવે, બની ના સર્વત્રયામા

કિસાનોના જીવને એન્ત થઈ જે જીયે

કર્મ અને વાણીમા આત્મીય બની બેગે

પીધા જેણે ધગતીના ધાવણુ

એ કનિની વાણી માટે હું મારી રહ્યો કાન

સાહિત્ય કેરા આનંદ—આસ્નાદે

આપી નવ શક્યો જે હું પોવે

—સદા એને સારુ રહું સન્કચો,

બનો એ જ સ ય

માત્ર ભારણગી જે જે ભોળાવે ન આખ

સાચું મૂલ્ય દીધા વિના સાહિત્યની ખ્યાલિ

—એ તો ચેરી,

મારું ના એ, સારું ના એ, દાખની મજદૂરી

—એ તો નાણી

આપ કવિ, અખ્યાન જનના,

—નિરાશ મનના;

અંતરવેદના કરી દે ઉદ્ધાર,

પ્રાજ્ઞદીન દેશમાં જાન હીન ચારે પાસ,

અચાનક તાપે શુષ્ક નિરાશ મરૂભૂમિ

—રસ પારી દે બરી.

અંતરમાં ટોચ ને સત્ય

એને જ તું કરીદે ઉદ્ધાર

સાહિત્યના સંગીત—સમાગેદે

એકનારો જેની પામે, સન્માન તે જ પામે

—મૂક જેઓ દુષ્કે સુષ્કે,

નતચિર સત્ય જેઓ સૃષ્ટિની સામે.

એરે કવિ શુદ્ધો !

પામે જ્યાં દુઃ જેઓ

શુદ્ધ જાણે એમની વાણી

તું રહો એમનો—આ-મીય રનેહી

તારી ખ્યાલિમા પામે પેલાની એ ખ્યાલિ—

તને ફેં વારંવાર

—કરીશ નમન.

એઓ કામ કરે—

સિથિલ સમયધારા વહાવી

મન ભય છે શન્ય લાણી મીટ માંડી
એ મહાશન્ય પથે,

છાયા-અંકિત છબી પડે આંખે.
યુગયુગે ત્યાં છે લોક અસંખ્ય ટોળે ટોળાં
જ્યોત્સ્વિત પ્રગલ્ભ-ગતિએ
—ફૂળ્યાં સુદૂર અતીતે.

આવ્યા છે સામ્રાજ્યલોભી પદાણુના દલ
આવ્યા છે મોગલ;

વિજયરથ ચક્રે -

ઉડાવ્યા છે ધૂળગોટા,

ઉડાવી છે વિજય પતાકા;

શન્યપથે દેખું આજે

— ચિહ્ન માત્ર રહ્યું ન કચાયે !

નિર્મલ એ નીલિમા મહી, પ્રલાટે સંખ્યાએ
યુગે યુગે સૂર્યોદય સૂર્યોસ્તની લાલિમા દીધી ભરી.
ચળી ફરી એજ શન્યતલે

આવ્યા છે દલે દલે

લોખ્ખ ડી પથે, ચઢી અગ્નિરથે

પ્રણળ અગ્રેજ.

વિક્ષિપ્ત ક્યું છે એમનું તેજ.

જાણું—એ ય માર્ગ પરે વહી જશે કાળ
ક્યાંય દૂર તાણી જશે - -

—સામ્રાજ્યની દેશવ્યાપી જાળ,
જાણું એની સોદાગરી સેના
જ્યોતિસોંક પથે રેખામાત્ર ચિત્ર રાખશે ના
ધૂળ ઢાંકી ધરતી ભણી બ્યારે

આંખ માંડી હું દેખુંઃ
અસંખ્ય સોંક કરે જન-આવ કલરવે
વિવિધ પથે, વિવિધ ટોળે, યુગયુગાંતરે
—માનવના જીવન મરણ નિત્ય પ્રયોજને.
એ સૌ સદા નાખે જાળ પાણીમાં,
હાથમાં લે હળ.
એ સૌ ખેતરે ખેતરે બી વાવે

—પાકું, ધન લહેઃ
એ સૌ કામ કરે નગરે ગ્રામપ્રાંતે.

રાજજન ભાંગી પડે, રણકંઠા બને મૂંઝા
જયસ્થાંભ મુઠસમ જુલે અર્થ-પોતાનાં;
સોહીયાળાં અસ્વધારી, રાત્રી આંખોવાળા
રહ્યા માત્ર સિથું ફરી વારના માંહે જીવતા.

એએ કામ કરે-દેશ દેશાંતરે
અંગ-બંગ કાલિંગ નદી-સમુદ્ર-તીરે ઘાટે
પંજાબે-મુઘલ-ગુજરાતે.

ગુરુ ગુરુ ગજન ગુન ગુન સ્વર
 રાતદિન. કામે મચી દિનયાત્રા કરે છે મુખર.
 * દુઃખ સુખ દિવસ રજની
 મંદિત કરી દે છે જીવનનો મહામંત્ર ધ્વનિ.
 શન શન રાજ્યો તણા લમઅવશેષ ઉપર
 - એ સૌ કામ કરે રાતદિ

આશિષ્ય]

[૧૭ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૧]

સૂની ખુરશી

તાપ બળબળે
 જનહીન બપોર વેળાએ,
 સૂની ખુરશીને જોઈ,
 લેશમાત્ર સાન્ત્વના ના પામું.
 છાતીકાટ
 હતાશાની લાપા બળે કરે હાહાકાર !
 શૈન્યતાની વાણી મગે કરુણાસખર
 મર્મ એનો ધરવે દુઃકર.
 * કૃતરો માલિકહીણો લુએ જેમ કરુણ જે આંખે—
 * અખોધ મનની વ્યથા - કરે હાય હાય—
 આ શું થયું, શાને થયું, કશું નહિ જાણે,
 ૧ દિન રાત વ્યર્થ મીંટ માંડી શોધે ચોપાસે,

પુરશીની ભાષા જાણે, એથી વધુ કરુણ કાતર,
શન્યતાની મૂક વ્યથા વ્યાપી લે છે પ્રિયહીન ઘર.

રોપરોપા]

[૨૬ માર્ચ ૧૯૪૧]

જીવન પવિત્ર જાણું

જીવન પવિત્ર જાણું,

અભાવ્ય સ્વરૂપ એનું

અજોય રહેત્યસોત થકી

ધાય છે પ્રકટ

કયા અલક્ષિત પથે થઈ

એની નહીં મળે ભાળ.

પ્રત્યક્ષ નૂતન નિર્મલતા

અપે એને સુર્યોદય

લાખ કોશ થકી

સ્વપુષ્પે ધટે પૃથ્વી કરી પ્રકાશની અલિપેક ધારા,

એ જીવને દીધી વાણી દિવસ ને રાતને

રમિયું અરણ્ય કુલે અદ્રશ્યનું પુજા-આયોજન,

આરતિના પ્રગટાવ્યા દીપ

નિઃશબ્દ પ્રહરે,

ચિરો નિવેદિત કર્યો

જન્મનો પ્રથમ પ્રેમ.

પ્રત્યક્ષનો સર્વ પ્રેમ.

એની આદિ જનકુલ લાકડીએ
 જોડે છે જાગી,
 પ્રિયાને દીધા છે પ્રીતિ
 આહી પુષ્પ મંજરીને;
 જેને જેને કરે એ પરશ
 તેને કરે અંતરતમ.

જન્મના પ્રથમ અન્યે લઈ આવે અલિખિત પાતું
 દિને દિને પૂર્ણ થાય લિન્નેલિન્ન વાણીએ,
 ગૂંથે જાય આત્મપરિચય,
 દિન રોષે પરિસ્ફુટ થઈ જોડે જળિ
 પોતાને ઓળખી શકે
 રૂપકાર નિજ હસ્તાક્ષરે,
 ત્યાર પછી જૂંસી નાખે એનાં વર્ણ રેખા
 ઉદાસીન ચિન્હકાર કાળા ચાહી વડે—
 જરાય જૂંસાયે નહીં સુવર્ણની લિપિ
 મુવતારકની પાસે મચે એના જ્યોતિષકની લીલા.

રૂપ દેખા]

[૨૫ એપ્રિલ, ૧૯૪૧

રૂપ નારાયણને તીરે

રૂપ--નારાયણને તીરે
 જાગી જાડયો હું

જાણ્યું મેં આ જગત
 સ્વપ્ન નથી.,
 રક્તના અક્ષરે જોયું
 પોતાનું રૂપ,
 પરિચય પામ્યો પોતાનો
 વ્યાધાતે આધાતે
 વેદના-વેદનાએ;
 સત્ય છે કઠોર,
 કઠોર થકા કરી પ્રીતિ—
 એ કહી ન જાય છેતરી.

આમૃત્યુ દુઃખ—તપસ્યા છે આ જીવન
 સત્યનાં દારૂ મૃત્યુની પ્રાપ્તિ કાળે
 મૃત્યુનું સકળ કાણુ ચૂકવી દેવા માટે

રોપવેખા]

[૧૩-૫-૧૯૪૧]

મૃત્યુ

અસ્તિત્વના નૂતન સૂરણે જે
 પહેલેદિને પ્રથમ કર્યો રત્નિએ,
 'તું કાણુ ?'—તેનો નવ કોઈ ઉત્તર.
 પીલાં વર્ષો, દિનના રોગ સૂર્યે
 સિન્ધુનારે પશ્ચિમે અસ્ત થાનાં,

ચારેકોરે વ્યાપ્ત નિસ્તબ્ધ સંધ્યા,—
 હેલો પૂછ્યો પ્રશ્ન, ‘તું કોણ?’ ત્યારે
 મળ્યો ન કોઈ ઉત્તર રોષ વેળા !

રોષ દેખા :]

[૭ જુલાઈ, ૧૯૪૧]

હેલો કવિતા

તારી સૃષ્ટિનો પથ ઢાંકી દીધો છે તે
 વિરમયકર હલના જાણે
 હે હલનામયી !
 મિથ્યા વિશ્વાસની જાળ ગિજાવી છે નિપુણ હાથે
 — સરલ જીવનમા-
 આ પ્રવંચનાદ્વારા મહાનતાને કંઈ છે તે નિશ્ચિત
 એને માટે રહેવા ન દીધી રાત્રીની રહસ્યમયતા,
 તારો જ્યોતિષ્ક-તારક એને
 જે પથ દાખવે છે
 એજ તો છે એનો અંતરતમ પથ,
 એ તો છે ચિર સત્ય;
 સહજ વિશ્વાસે
 કર્યો છે એને ચિર-ઉર્જિત.
 બાહ્યરૂપે ભલે હો એ કુટિલ, અંતરમા એ ઝળુ,
 એજ તો છે એનું ગૌરવ !

લોકો છાને એને કહે નિષ્ફલ,
 સત્યને એ પામે છે
 પોતાના પ્રકાશમાં, સ્વચ્છ અંતરે.
 કેમ ના શકાય છેતરી એને,
 શેષ-પુરસ્કાર લઈ જાય એ
 પોતાના ભંડારે.
 સહજભાવે જે સહી લે છે જલના
 પામે છે એ તારે હાથે
 શાંતિનો અક્ષય અધિકાર.

રોષભેખા]

[૩૦ જુલાઈ ૧૯૪૧]

;

શિશુ સાહિત્ય

મેનેજર બાબુ

મેં કહ્યું. આજે હું તને જે વાત કહેવાનો છું તે તને ગમવાની નથી.

‘તમે કહો ને મને ન ગમે એનું કંઈ કારણ ?’
‘હું જેની વાત કહેવાનો છું તે માણસ ચિતોડથી આવેલો નથી—કે કોઈ રાજ મહારાજનો સંધ છોડીને—

ચિતોડથી નથી.’ આવેલો એટલે શું વાર્તા ન બને ?’

‘ન કેમ બને—એ જ તો હું સાબિત કરવા માગું છું. એ માણસ કોઈ સાધારણ જમીનદારનો સાધારણ સિપાઈ હતો. એટલે સુધી કે હું તેનું નામ પણ બૂલી ગયો છું. માની લો કે એનું નામ સુજનલાલ મિશિર હતું. નામમાં જરા ગોટાળો થશે તો ઈતિહાસનો કોઈ પડિત એનો વિરોધ કરવા આવવાનો નથી.

જમીનદારી શિરમ્તામાં જેને તહેવાર કહે છે તેવા તે દિવસે તહેવાર હતો, માગણાની વસુલાતનો પહેલો દિવસ હતો. કામ ખરેખર લેવડદેવડનું હતું પરંતુ જમીનદારી કચેરીમાં તે કોઈ પ્રુવ્યપર્પણી જેવું બની ગયું હતું. બધા ખુશખુશાલ હતા—પૈસા ભરનારા, અને પૈસા વસુલ કરનારા બન્ને. એમાં હિસાબ મેળવી જોવાની

કાઈને પડી નહોતી. ખૂબ ધામધૂમ સાથી ‘રૂડી હતી, શરણાર્થીઓના જમરા અવાજથી ગામડાગામડું આકાશ ભરાઈ ગયું હતું. નવાં કપડાં પહેરીને લોકો કચેરીમાં સલામ કરવા આવતા હતા.

એવા એ પવિત્ર દિવસે દોલનગારાં અને શરણાર્થીઓના અવાજથી મેનેજર બાબુ જાગી ઊઠ્યા. જાગતાં જ તેમણે નક્કી કર્યું, કે આજે હું દૂધમાં સ્નાન કરીશ. ચારે તરફ ધામધૂમ જોઈ એકાએક એમને મનમાં યઈ ગયું કે, હું કંઈ સાધારણ માણસ નથી; મારે સામાન્ય જગ્યા મારો અભિષેક થઈ શકે નહિ. વસ્તીના જોવાળો ધડેધડા દૂધ લઈને આવ્યા. એ દૂધે એમણે સ્નાન કર્યું. ચારે તરફ એમનો કંઠો વાગી ગયો.

તે દિવસે સાંજે તેઓ ખુશખુશાલ ચિત્તે ધરના આંગણમાં બેસીને હુકો મગડાવતા હતા, એવામાં મિશિર સરદાર-(એ આહવાયના હોકરાએ લાડીબાજીમાં સારું નામ કાઢ્યું હતું) આવીને બોલ્યો: ‘હજૂર, ઘણા દિવસ બેઠાં બેઠાં મેં આપનું નિમક ખાધું છે, પણ આપે મને કંઈ કામ સોંપ્યું નથી, બે કંઈ હોય તો કરમાવો.’

મેનેજર હુકો મગડાવતા રહ્યા. એટલામાં એમને એક કામ યાદ આવી ગયું. જસીમ મંડલ પોતાની રેયન હતો; તેનું ખેતર બાબુના જમીનદારની સરહદને અડીને આવેલું હતું. પાક થતાં જ એ જમીનદાર સિપાઈઓ મોકલીને ખેતર પર પહોંચે બેસાડતો. આથી નહુટકે

જસીમ બને જમીનદારોના ચોપડે નામ ગળીને, બને
જગાએ વિદોગી ભરી પોતાનો પાક ખયાનતો હવે દૂધ-
સ્નાન કરનારા મનેજરને આ કેમ ગમે? આ નરસનો
વધાગનો પાક સેનાનો વખત આ-યો હતો નદીના
લાકામાથી પાણી ઊતરી જતા જ ખેડૂતો કાપમાં બી
વેગ દેતા, અને શ્રાવણ ભાદરનામા તો અનાજ ઢાઢીઓ
ભેગ કરતા આ વગસ સારું હતું, અનાજના કુકાથી
આખું ખેતર હિલોગા લેતું હતું આ વખતનો પાક
કાચમાથી જાય તો બહુ તુકસાન હતું

મેનેજરે ઠહ્યું 'સગદાર, એક કામ છે જસીમના
ખેતરની તારે ચોખી કરવાની છે તારા એકલાની ઉપર
બધો ભાર છે જોઈ છું તું કેવો મગ્દ છે તે'

દૂધમા સ્નાન કર્યાની ખુમારી હતી મેનેજરના મગ
જમા એવી ને એની હતી મિશિ ને આવો હુકમ કરી
એમને હુકાની નળી મોમા ધાવી

પાકનો સમય આ યો ગત ને દિવસ મિશિરે
જમીમના ખેતરની ચોકી કરવા માડી

એક દિવસ ભર્યા ભાદર્યા ખેતર ઉપર સામા પક્ષના
લોકોએ હરો કરો મિશિરે જાની કુનાનીને પડખા કર્યો
'બચ્ચાઓ, હું આવતો છું ત્યાં લગી આમાનો એક દાન્ટો
પશુ તમે ઉતરી રહ્યા' માટે સલામ ભરીને ગને પડો'

મિશિરે ગમે તેવો લડવૈયો હોય, પશુ તે દિવસે તે

એક રાજા હતો.

એને રાણી નહોતી.

રાજકન્યાની શોધમાં દૂતો દેશવિદેશ ફરવા લાગ્યા—
કોઈ અંગ ગયા, કોઈ જંગ ગયા, કોઈ કલિંગ ગયા, કોઈ
મગધ ગયા, કોઈ કોશલ ગયા, કોઈ કાંચી ગયા. બધાએ
આવીને ખબર આપ્યા કે, ‘મહારાજ! શું વખાણ કરીએ!
ફલાણી રાજકુમારીનાં આંશુમાં મોતી ઝરે છે, ફલાણી
રાજકુમારીનાં હાથમાં માણેક વેરાય છે. ફલાણીનું રૂપ
આંદરણાનું ધડેલું’ - છે, જાણે પૂનમની રાતનું સ્વપ્ન!’

અંક સાંભળીને રાજા સમજી ગયો કે, આ લોકો
રજતું જાડ કરીને બોલે છે. રાજાના નસીબમાં નોકરોના
મુખથી સાંચી વાત સાંભળવાનું લખેલું નથી.

તેણે કહ્યું: ‘હું જાતે કન્યાની પસંદગી કરવા જઈશ.’

સેનાપતિએ કહ્યું: ‘તો હું ફોજ બોલાવું?’

રાજાએ કહ્યું: ‘હું કંઈ લડાઈ કરવા નથી જતો.’

પ્રધાને કહ્યું: ‘તો સંગી સાચીદારોને ખબર આપું?’

રાજાએ કહ્યું: ‘સંગી સાચીદારોની પસંદગી ઉપર
કન્યાની પસંદગીનો આધાર નથી.’

‘તો રાજદાથી તૈયાર કરવાનું કહી દઉં?’

રાજાએ કહ્યું: ‘લગવાને મને બે થગ દીધા છે!’

‘તો સાચે કંઈ નોકર આકર?’

... જાણા!

‘ રીક, તો રાજવેશ ધાગ્યુ કરે; હીસમોતીના હાર,
ખાણેકનો મુગટ, હીરાના બાણુગધ અને ગજમુક્તાના
કુડગી ’

રાજ્યએ કહ્યું રાજવેશ તો રાજ ધારણુ કઠ હુ,
આ વખતે હું સન્વાસીનો વેશ ધાગ્યુ કરાનો છું ’

એણે માથે ચડાવી જટા, પહેરી કફની, શરીરે ચોળા
રાખ, કપાળે ક્યું તિલક અને હાથમા દડ-કમડા લીધુ

‘બોમ બોમ મહાદેવ !’ કગતો એ ગસ્તે કરના
નીકળા પશો

દેશ દેશ વાત ફેલાઈ ગઈ કે એકસો પચીસ વગસની
તપસ્યા પૂરી કરીને ભગવાન શકત પેતે હિમાનયની
શુદ્ધમાથી બિનરી આ-ન્યા છે

ગજપહેલો અગ દેશમા ગયો

રાજકન્યાને ખગર મળતા એણે કહ્યું ‘ મારી પાસે
બોલાવી લાવો. ’

કન્યાના શરીરનો રંગ બિજળો સ્વામ હતો વાળનો
રંગ અને આંખો હરણના જેવી ચચચ હતી

એક દાસી સુવર્ચચદનનો સાટકો લઇને આવી એ
લગાડનાથી મોનો રમ ચ પાકગી જેવો બની મયો બીજી
ગાણી ભગતાછન તેન લઇને આવી એ લગાડનાથી
માથાના કેશમા જાણે પપા સરોવરના મોજા રમવા માડ્યા
ત્રીજી દાસી વગી હમ જેડુ હનકુ ઓઢણુ લઇને આવી

આમ સાજ સજામા રાજ દિવસના વચ મડર
ધીની વ્યથા તોયે કશુ મનપસદ ચત્ર નહિ

એકલો હતો. એ લોકોએ તેને ઘેરી લીધો, એટલે તેણે સામા થઈ તેમને રોકવા માડ્યા.

સામા પક્ષના લોકોએ કહ્યું : 'દાદા, જના દો, શું કરવા જીવ દવ લો કરો છો ?'

મિશિરે કહ્યું : 'નિમક ખાધું છે, જીવ જવાનો હોય તો લલે જવ હું નિમકહરામ નહિ જનું.'

ઝપાઝપી થઈ એકલો લાઠીનો માર હોત તો મિશિર એનો સામનો કરી શકત. પણ સામા પક્ષે લાલાં ચલાવ્યા. એક લાલાથી મિશિરનો પગ વીધાઈ ગયો.

સામા પક્ષે ફરી મિશિરને એતવણી આપી : 'હજી સમજી જી, ને ડાકો થઈને ખમી જી.'

મિશિરે કહ્યું : 'મિશિર સરદાર મોતથી ખીતો નથી ખેઈમાનીયા ખીએ છે' છેવટે એક લાલો આવીને એના પેટમા વાગ્યો. એ માર મરણતોલ નીવડ્યો. પોલિસના હાથમા પડવાની ખીકે સામો પક્ષ નાસી ગયો. મિશિરે લાલો, ખેંચી કાઢી, પેટ ઉપર ચાદર કસીને બાંધી, એણે નાસનારાઓની પૂઠ પકડી. પણ એ બહુ દૂર જઈ શક્યો નહિ; જમીન પર પડી ગયો.

પોલિસ આવી. મિશિરે જમીનદારને જણાવી લીધા—તેણે તેમણું નામ સુદા દીધું નહિ. તે ખેંચ્યો : 'હું જસીમની નોકરીમા ગઈ તેનો પાક સાચવતો હતો.'

મેનેજરને જણા સમાચાર મળ્યા. તેમણે તો ફોકો જ મરડાવ્યા કર્યો.

દૂધમા સ્નાન કરીને એમણે કીર્તિ મેળવી હતી -
એ કાંઈ સાધારણ માણસનું કામ નહોતું !

મિથિરે જીવ આપ્યો એમા કંઈ નવાઈ પામવા જેવું
નહોતું - કાગણ કે એણે નિમક ખાધું હતું ! એ તો
હમેશા થયા જ કરે છે પણ દૂધમા સ્નાન ? એ તો
ખરેખર દુર્બલ છે !

*

રાજાની રાણી

‘ જાલે મે ચડોના જૂલ કાઢી એ તને મમી નહી.
પણ એ કેનગ એક ચિન હતુ એની કેખાઓ કરોર
હતી એમા રસ નહોતો આજે હું તને સાચેસાચી
વાતો કહીશ

કુતુંભી એકદમ ખુશ ખુશ ગની મર્ધ તે બોલી હા,
હા, એ મ્હો ! તમે તો પેલે દિવસ મ્હેતા હતા કે માણસ
હમેશા સાચી હકીકત વાતોમા લપેટીને કહેતો આ યો
છે મોદીની દુઃખાન જેવું મ્હી નાખ્યું છે, પેડા એમા
ઈતિ યાત્યા જાન કે

દાદા મશામે મ્હું ‘અનુ ન હોત તો માતૃમને જીવ
ભાર પડી જત, વર્ષ કેટલી અજાણ્યાની માતો, ઇરાની
માતો, પચત્ર વમેર તૈવા કન્યામા આ યા છે જાત,
વધારે જુમિડાની જરૂ નરી હવે સંર કરી મ્હું

એકલો હતો. એ લોકોએ તેને ઘેરી લીધા, એટલે તેણે
સામા થઈ તેમને રોકવા માડ્યા

સામા પક્ષના લોકોએ કહ્યું : 'દાદા, જવા દો, શું
કરવા જીવ દવ લો કરો છો ?'

મિશિરે કહ્યું : 'નિમક ખાધું છે, જીવ જવાનો હોય
તો લલે જાય હું નિમકહરામ નહિ જનું.'

ઝપાઝપી થઈ એકલો લાઠીનો માર હોત તો મિશિર
એનો સામનો કરી શકત, પણ સામા પક્ષે લાલાં ચલાવ્યા
એક લાલાથી મિશિરનો પગ વીધાઈ ગયો.

સામા પક્ષે ફરી મિશિરને એતજણી આપી : 'હજી
સમજી જા, ને ડાહ્યો થઈને ખસી જા.'

મિશિરે કહ્યું : 'મિશિરે સરદાર મોતથી ખીતો નથી
ખેઈમાનીથી ખીએ છે' છેડે એક લાલો આવીને એના
પેટમા વાગ્યો. એ માર મગ્યતોલ નીવડ્યો. પોલિસના
હાથમા પડવાની ખીકે સામે પક્ષ નાસી ગયો. મિશિરે
લાલો ખેચી કાઢી, પેટ ઉપર ચાદર કસીને બાધી, એણે
નાસનારાઓની પૂંઠ પકડી. પણ એ બહુ દૂર જઈ શક્યો
નહિ; જમીન પર પડી ગયો.

પોલિસ આવી. મિશિરે જમીનદારને બચાવી લીધા—
તેણે તેમણું નામ સુદા દીધું નહિ. તે બોલ્યો : 'હું
જર્સીમની નોકરીમા ગયો તેનો પાક સાચવતો હતો.'

મેનેજરને બધા સમાચાર મળ્યા. તેમણે તો ફક્ત જ
મગડાવ્યા કર્યો.

દૂધમા સ્નાન કરીને એમણે કીર્તિ મેળવી હતી -
એ કાંઈ સાધારણ માણસનું કામ નહોતું !

ત્રિશિરે જીવ આપ્યો એમાં કંઈ નવાઈ પામવા જેવું
નહોતું—કારણ કે એણે નિમક ખાધું હતું ! એ તો
ઉમેશ, થયા જ કરે છે. પણ દૂધમા સ્નાન ? એ તો
ખરેખર દુર્લભ છે !

*

રાજાની રાણી

‘કાલે મેં ચંડીની ભૂલ કાઢી એ તને ગમી નહી.
પણ એ કેવળ એક ચિત્ર હતું. એની કેખાઓ કહેર
હતી; એમા રસ નહોતો. આજે હું તને સાચેસાચી
વાર્તા કહીશ.

કુસુમી એકદમ ખુશ ખુશ બની ગઈ તે બોલી ‘હા,
હા, એ કહેા ! તમે તો પેલે દિવસ કહેતા હતા કે માણસ
હમેશાં સાચી હકીકત વાર્તામાં લપેટીને કહેતો આવ્યો
છે. મોદીની દુકાન જેવું કઠી નાખ્યું છે, પેંડા બેગા
ઈંડા ચાટ્યા બધા છે.’

દાદા મથાળે કહ્યું “એવું ન હોત તો માણસને જીવન
ભારે પડી જાત, કંઈ કેટલી અજગજતાની વાતો, ઈરાની
વાતો, પંચતંત્ર વગેરે તૈયાર કરવામા આવ્યા છે પણ,
વધારે શ્રુતિકાની જરૂર નથી હવે ચંદ્ર કરી દઉં.”

તેણે સન્યાસીને કહ્યું 'મહારાજ! મને એવો
અદુષ્ટ પોતાક બનાવો, જેથી રાજરાજેના ૫૪ ગાડા બની
જાય, રાજકાજ જૂરી જાવ અને કેવળ માત્ર મો લેઈને
રાતદિનસ બેસી રહી !'

સન્યાસીએ કહ્યું 'આ સિવાય ગાજ કંઈ જોઈએ ?'
રાજકન્યાએ કહ્યું 'ના, બીજું કંઈ ન જોઈએ.'
સન્યાસીએ કહ્યું 'ઠીક, તો હું જઈ છું. તમે
કહો છો એનું મગરો તો ફરી દેખા દઈશ.'

રાજા ત્યાંથી બગ દેશમાં ગયો

રાજકન્યાએ સન્યાસીનાં ખ્યાલિ સાજગી હતી તેણે
અચૂંત કરી કહ્યું 'મહારાજ! મને એવો કંઈ આપો કે
મારી વાણીથી રાજરાજેશ્વરના કાન લરાઈ જાય માથું લમી
જાય અને મન મરત બની જાય માગ સિવાય બીજા કોઈનું
કહેનું એ કાને ધરે નહિ હું જેમ કહું તેમ એ કરે'

સન્યાસીએ કહ્યું 'ઠીક હું' એના મનની તપાસમાં
રહું છું જો મગરો તો ફરી દેખા દઈશ.'

આમ કહી એ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો

પછી રાજા મો કલિંગ દેશમાં ત્યાંના અ તપુગની
હવા જુદી જ હતી કેવી રીતે મારો સેનાપતિ કાન્યકી
જીતીને ત્યાંની રાણીનું માથું મારા પગમાં નમાવે અને
કોશનનો અડકાર લાગીને જુજી કરે તેનો જ રાજકન્યા
પ્રિયાર કર્યા કરતી-કોશનની રાજલક્ષ્મીને બાદી બનાવી
તેની પાસે પોતાના પગ તળાસાવવાનું એને મન હતું

તેથી સન્યાસીના ખમર મગના તેણે તેમને બોલાવ્યા ને કહ્યું ‘ મહાગજા ! કહે છે કે સ્વેત દ્વીપમા સહસ્રાન્તી નામનું એક અંચ છે એના તેજમા આખા શહેરના શહેર બળીને ખાખ થઇ જાય છે હું જેને પગલુ એના પગમા મોટા મોટા ગન્નજો કદી બનીને હાથ જોડી જિલા ગહે, અને તેમની છોકરીઓ બાદી બને, કાંઈ ચામર દોળે, કાંઈ છવ ધરે તો કાંઈ પાનની પેગી પકડીને બિલી રહે—આવું મારે જોઈએ ’

સન્યાસીએ કહ્યું. ‘ બીલુ કહો જોઈતું મથી તમારે ? ’

‘ ગજકન્યાએ કહ્યું, ‘ ના બીલુ મારું નહિ ’

સન્યાસીએ કહ્યું. ‘ ઠીક, એ દેશભરમ કંગાગ અંચની રોધ કગ્તો રહીશ ’

સન્યાસી ચાલ્યો ગયો તે મનમા જોઈયો ‘ ધિક્ક ! ’

ચાલતો ચાલતો તે એક વનમા આવી પહોંચ્યો જાડા ઉતારી નાખી નદીમા નહાઈને ગખ ઘોઈ નાખ્યા તે વખતે ત્રીજો પ્રહર થયા અવ્યો હતો તાપ ચડતો હતો, શરીર થાકી ગયું હતું, જૂખ જૂખ વાગી હતી

વિસામો ગોધતા શોધતા એને નદીના કિનારે એક છાયા દેખાઈ ત્યાં એક નાનકડો ચૂસો બનાવી એક છોકરીએ નખીચડી ગધવા મૂખી હતી છોકરી વનમા બકરા ચરાવતી, અને મધ ભેંચુ કરી નાજલ વનમા પહોંચાડતી આ મમમા બપોર ચડી ગયા હતા. એણે હવે લાકડા સંગ્રાવી તે ગવના બેડી હતી

તેનાં કપડાં ફાટેલાં હતાં, એના બે હાથમાં જે બલેયાં હતાં, ઘનમાં અનાગતું કુંકું હતું. એની આંખો ભમરાના જેવી કાળી હતી. નકાઈને બીના વાળ, વાદળ વિનાની રાત જેવા, પીક ઉપર પાથર્યા હતા.

રાજાએ કહ્યું: 'બહુ ભૂખ લાગી છે.'

છોકરીએ કહ્યું: 'જરા ખમો. હમણાં ખીચડી ઉતારું' એટલી વાર છે.'

રાજાએ કહ્યું: 'પછી તું શું ખાશે?'

તેણે કહ્યું: 'હું વનવગડામાં રહેનારી, ગમે ત્યાંથી ફળફૂલ પાડી ખાઈશ. મારું પેટ લરાઈ જશે. 'પણ અતિથિને અજ દેવાનું પુણ્ય મારા ગરીબના નસીબમાં ક્યાંથી?'

રાજાએ કહ્યું: 'તારું કોઈ સગું વહાણું?'

છોકરીએ કહ્યું: 'સગાંવહાલાંમાં એક ઘરડો બાપ છે. વનની બહાર એમની ઝુંપડી છે. મારા સિવાય એમનું બીજું કોઈ નથી, એટલે કામકાજ ખૂટ કરી, હવે કંઈક ખાવાનું લઈને એમની પાસે જાઉં છું. બિચારા મારી શકે જોઈને બેસી રહ્યા હશે.'

રાજાએ કહ્યું: 'ખાવાનું તું એમને માટે લઈ જા, અને તું જે ફળફૂલ છે એ મને બતાવી દે!'

કન્યાએ કહ્યું: 'એ તો મેં પાપ ક્યું' કહેવાય.'

રાજાએ કહ્યું: 'ના, લગવાન તને આશીર્વાદ દેશે. તું જરાયે બી મા. તું મને રસ્તો બતાવતી લઈ જા!'

બાપને માટે ગદીના ખાગકની થાળી માથા પર
મૂકીને છોકરી આગળ ચાલી

ગરતામા બંને જણે ફળફૂલ ભેગા કરીને ખાઈ લીધા
રાત્રીએ જઈને જોયું તો છોકરીનો ઘરડો બાપ
જુ'પડીના બારણામા જ હાજરીની રાહ જોતો બેઠેલો હતો

‘તેણે કહ્યું : ‘બેટા, આજે કેમ મોડું થયું ?’

કન્યાએ કહ્યું : ‘આપણે ઘેર અતિથિ આવ્યા છે’

ડોસાએ ગભગભને કહ્યું : ‘મારા ગરીબના ઘર
આગણે એમની અતિથિસેના શી રીતે થશે ?’

રાત્રીએ કહ્યું : ‘માટે કશું જોઈતું નથી. તમારી
દીકરીના હાથની મેસાનો લાભ મળ્યો છે. હવે હું
જાઉં છું. વળી કે ૪ દિવસ આવીશ.’

✽

સાત દિવસ અને સાત રાત વીતી.

આ વખતે ગજા રાજવેશ ધારણ કરીને આવ્યા,
તેના ઘોડા ને રથ વનની બહાર ગયા

આવીને તેણે વૃદ્ધના પગમા માથું મૂકી પ્રણામ
કરી કહ્યું. ‘હું વિજયપત્તનનો રાજા છું રાણી શોધના
દેશવિદેશ ફરતો હતો પણ આટલે દિવસે મારી ગોધ
પૂરી થાય છે — તમે જો મને કન્યા દો, અને તમારી
કન્યાને એ ગમે તો !’

વૃદ્ધની આખોમ પાણી ભરાઈ આવ્યા

પછી આનંદો રાજનો હાથી—લાકડાં વીણતી
છોકરીને પડખે બેસાડી રાજ પાછો ફર્યો—રાજધાનીમાં.
અંગ અંગ અને કલિંગની રાજકન્યાઓએ આ
વાત સાંભળીને કહ્યું: ‘હિ!’

★

મોટા સમાચાર

કુસુમીએ કહ્યું: ‘દાદા મશાય, તમે તો મને
આજના જમાનાના બધા મોટા મોટા સમાચાર કહેવાનું
કહેતા હતા ને? નહીં તો પછી મને શિક્ષણ કેવી
રીતે મળવાનું?’

દાદા મશાયે કહ્યું: ‘પણ એ મોટા મોટા સમાચારનો
ચેલો ઉપાડીને ફરશે ઠાણ? એમાં કેટલો બધો કચરો
હોય છે તેની તને ખબર છે?’

‘તો એ કચરો કાઢી નાખો ને!’

‘કચરો કાઢી નાખું તો પછી બહુ ચોક્કસ બાકી
રહે છે; પછી તને ઘસે કે આ તો સાવ દૂંઠા દૂંઠા
સમાચાર છે. પણ ખરી વાત તો એ છે કે સાચા
સમાચાર એટલા જ હોય છે!’

‘તો મને એ સાચા જ સમાચાર કહો!’

‘કહું. તારે જો બી એ. ઘણું પડત તો કેટલો બધો
કચરો તારા મેજ ઉપર ખચકાયેલો રહેત. કેટલીયે જુદી

વાતોનો અને ફેટલીયે નકામી વાતોનો બોલો નોટ-
ખૂંટામાં ભરી મરીને તારે માથે વેંઢારવો પડત.' "

કુસુમીએ કહ્યું: 'વાર, તો દાદા મશાય, આજના
જમાનાના એક ખૂબ મોટા સમાચારને ખૂબ ટૂંકા
બનાવીને તમે કહો જોઈ, તમને કેલુક આવડે છે એ
તો હું જોઈ.' "

'હીક તો સાલજ ! શાંતિથી કામ ચાલી જતુ હતું.
એવામાં એક નોકાના સદ અને હવેસાંની વચ્ચે ભારે
અધડો થઈ ગયો. હલેસા બધા ભેગા થઈને ઠંકઠક
કરતા, ખવાસીઓની કચેરીમાં આવી પહોંચ્યા, ને
બો'યા: હવે આ નથી ખમાતુ. આ તમારો અહંકારી
સદ ગરવમાં છાતી કુવાવીને અમને નીચ જાત કહે છે.'

કારણ ?

કારણ એ, કે અમે રાત ને દિવસ નીચલા પાટિયા
સાથે બધાઈને ખાણીમાંથી રગ્તો કરતા કરતા આગળ
જઈએ છીએ, અને એ પોતે પોતાની મરજીથી ચાલે
છે, કોઈના હાથે ધકેલાવાની એ પરવા કરતો નથી.
આથી એ પોતાને મોટો માણસ ગણે છે. માટે હવે
તમે નક્કી કરી આપો કે કોણ માન વધારે છે. અમે
જો નીચ જાત હોઈએ તો અમારે આ નોકરી કરવી
નથી; અમે બધા એક સાથે નોકરી છોડી દઈએ છીએ,
પછી તમારી નોકા તમે કેવી રીતે ચલાવો છો એ જોશું !'

ખજાસીઓએ જોયું કે આ તો મુસ્કેલી ઊભી થઈ. તેથી તેમણે હલેસાંને એક ખૂણે બોલાવીને કાનમાં કહ્યું: 'એના બોલવા સામું જોશો નહિ, ભાઈ! એને બોલતાં આવડતું નથી; એ ખાલી બોલે એટલું. બાઈ તમે જવાનડાઓ છવ પર આવી વૈતર' ન કરો તો નોકા એક તસુથે ખસે નહિ. એ સડ કરે છે શું? બસ મેડા પર બેડો બેડો બાણુગીરી કરે છે. પવન બંધ પગો કે એ આલેખ કામકાજ બંધ કરી, કેકડું વળીને નોકાના છાપરા પર પડી રહે છે. તે વખતે એમનો ફફડાટ બંધ થઈ જાય છે, અને કંઈ પૂછો તો જવાબે મળતો નથી. પરંતુ સુખમાં, દુઃખમાં કાળે દુકાળે, વાટે ને ઘાટે તમે જ મારો આધાર છો. આ નવાખીના ભારને જ્યારે ત્યારે તમે ખેંચી જાઓ છો. તમને નીચ જાત કોણ કહે?'

ખજાસીને ખીક લાગી કે આ શબ્દો સડને કાને પડ્યા છે. એટલે એણે સડની પાસે જઈ એના કાનમાં કહ્યું: 'સડ મહાશય, તમારી સાથે કેની સરખામણી થઈ શકે? નોકા ખેંચવાનું કામ મજબૂરનું છે, તમે જેવું કામ કરો છો એવું કોણ કરી શકે? તમે તો તમારા મનની શ્કુર્તિ પ્રમાણે ચાલો છો, અને ખીજ તમારી પાછળ પાછળ ચાલે છે. ઘોડું ચાલ્યા પછી જરા આરામ લેવો હોય તો ફરી તમે લેટી પડો છો. આ હલેસાંના જળડાટ તરફ કાન ધરશો નહિ. એમને તો મેં એવાં કરીને બાંધી રાખ્યાં છે કે ગમે એટલા ધમપજાડા કરે, પણ કામ ક્યાં વગર એમનો છુટકો મવાનો નથી.'

આ સાલળી સદ કુલાર્ધ ગયો વાદળા મામે નજર
માડી એણે જોરથી શ્વાસ લેના માડ્યો પણ આ લક્ષણ
સારા નથી. હવેસાના હાડ મજબૂત છે, અત્યારે ભને
બાબુએ પડ્યા, પણ વખત આગે ખડા થઈ જરો,
ઝપાટો લગાવશે અને સદનો અહંકાર છુદાઈ જશે.
તે વખતે સાળિત થઈ જશે કે વા હોય, વટાળ દોય,
ભગતી હોય, ઝોટ દોય કે પવન બધ હોય, પણ
હવેમા જ નીકા ચનાવે છે.'

કુમ્ભીએ કહ્યું: 'તમારા મોટા સમાચાર' બસ
આવડા જ ને? ના, તમે મજ્જરી કંગે છો.'

દાદા મશાયએ કહ્યું: 'અત્યાગે તને મજ્જરી જેવું
લાગતું હશે. પણ જોતજોતામા એક દિનમ મોટા
સમાચાર મોટા જ સાળિત થશે.'

'તે વખતે?'

'તે વખતે તારા દાદા મશાય એ હવેસાની સાથે
તાલ મેળવવા એમી જશે.'

'અને કુ?'

'તુ તેન પૂજે, જ્યા હવેમા બહુ કચકચ કરતા
હોય ત્યા.' દાદા મશાયે કહ્યું. 'સમાચાર બીજની પેટે
ટચકડા થઈને જ રહે છે ડાળપાદડાનાળુ આ તો
પાખાથી આવે છે, હવે સમજ પડી?'

કુમ્ભીએ કહ્યું: 'હા, પડી'

પોતે ગરીબ હતા, ધંધા વ્યાપારમાં હોંશિયાર નહોતા. જે એમનાં કામના વખાણુ કરતું, તેને ગમે તેવો કીમતી માલ પણ તેઓ મફતમાં આપી દેતા.

માલ લઈને પૈસા ન આપવા હોય તે આવીને કહેતો: ‘આહા ! આપના આ ઝાડ પર કેવાં સુંદર ફૂલ ખીંચ્યાં છે ! ચારે તરફથી લોકો એ જોવા આવે છે. ને મોમાં આંગળાં ઘાલી જોઈ રહે છે !’

બસ, આ સાંભળી તેઓ પૈસા માગવાનું જૂલી જતા !

તેમને એક દીકરી હતી. તે તેમને ખૂબજ વહાલી હતી. તેનું નામ કેમિલ. પિતાના તમામ કામકાજમાં એ સાથે રહેતી, તેમના રાતદિવસનો એ આનંદ હતી. પિતાએ તેને બગીચાના તમામ કામકાજમાં પાવરધી કરી દીધી હતી. જુદી દેડાંથી ઝાડને ફલમ કરવામાં તે બાપના જેવી દોશિયાર હતી.

બગીચામાં તે માળી રાખવા દેતી નહિ. તે પોતાને સાથે જ જમીન ખોદતી, ખી વાવતી, અને નકામા છોડવા ઉખાડતી, બાપની જોડાજોડ મદદનત કરતી.

આ ઉપરાંત રાંધી કરી બાપને ખવડાવવાનો, કપડાં સીવવા સાધવાનો, તેમની વતી કાગળોના જ્વાળ દેવાનો ભાર પણ તેના માથે હતો.

ચેગટનટ ઝાડની બચામા બીજેલું તેમનું નાનકડું ઘર સેવા અને શાંતિનું મધુર ધામ હતું: એમના

બગીચાની છાયામાં આ પીતા પીતા ગામના માણસો
એણે કહેતા.

બાપદીકરી કહેના: 'અમારું આ ઘર ઘણું કીમતી
છે, રાજના હીંગામણેક વડ એ બનાવેતું નથી, પણ
-મે છવોએ અનેકથી એ ઘડેતું છે. ખીજે કયાંએ એની
જેડ નહિ મળે '

જે છોકરાની આવે આ છોકરીના વિવાહની વાત
ચર્ચા હતી, તેણે નામ જેઠ તે મેઝ મેઝ વખત તેમના
કામમાં મદદ કરના આવતો. અને છોકરીના કાનમાં
પૂછતો: 'લગનનો દિનમ કયારે આવશે ?'

જવાબમાં કેમિત કેમળ એ દિવસને આલો ઠેવતી.

બાપને છોકરીને પરણવાનું એને ગમતું નહોતું.

એવામાં જર્મનીની સાથે કાન્સને લડાર્થ થઈ.
ગામનું કોઈ નિયમ પિયરને લડાર્થમાં ખેંચી ગયો.
કેમિને આખના આશુ છૂપાવીને બાપને કહ્યું. 'કઈ
ચિંતા ન કરશો, બાપુ ! આપણા આ બગીચાને હું
જીવ સાટે સાચવીશ '

છોકરી તે વખતે પાળી રાજનીગદા બનાવવાનો
પ્રયોગ કરતી હતી બાપ કહેતો હતો કે, એ નહિ બને;
અને છોકરી કહેતી હતી કે બનશે 'મારી વાત જો
સાચી પડે તો લડાર્થમાંથી પાછા આવશે ત્યારે હું
તમને દગ કરી નાખીશ ' દી.રીએ બાપને એવો
કોલ દીધો હતો

જેક જે દિવસની રજા લઈને રણમેદાનમાંથી સમાચાર કહેના આવ્યો કે પિયરને સેનાનાયકની પદવી મળી છે. પોતે ન આવી શકવાથી પિયરે એને એ ખખર કહેરા મોકલ્યો હતો.

પણ જેકે આવીને જોયું તો એજ દિવસે મવારે -- એક તોપગોળો બગીચામાં આવી પડ્યો હતો. બગીચો ખાખ થઈ ગયો હતો, અને જીવ સાટે એનું જતન કરનારીનો એણે જીવ લીધો હતો. એમાં દયાનો અંશ એટલો કે કેમિવ મૃત્યુ પામી હતી.

મન્યતાના બળનો હિસાબ કરનારા બધા નવાઈ પામી ગયા હાખી ફાળ ભરીને તોપનો ગોળો પચીસ માર્ધવ દૂગ્ધી બાકી આવી પડ્યો હતો.

આનું નામ કાળની પ્રગતિ !

સમ્પત્તાનું જોર કેટલું છે, તેની પરીક્ષા એક ખીજ દેશમાં, પણ એક ખીજ વખતે થઈ ગઈ છે. તેનું પ્રમાણ ખીજે કંવાય નહિ, ધૂળમાં રહી ગયું છે !

હું ચીન દેશની વાત કહું છું

તેને જે જમગદ્ગત સમ્ય જાતિઓની સામે વડુ પડ્યું હતું પેરિન શહેરમાં એક અદ્ભુત રાજમહેલ હતો. તેમાં ઘણા યુવોથી સઘળું, મનને મસ્ત કરે એવું શિલ્પકામ હતું.

માણસના હાથે એવી કારીગરી કદી થઈ નથી, અને થવાની નથી. પણ લગાઈમાં ચીનની હાર ધર્મ હાર થાય એવ કંઈ નવાઈની વાત નથી. કારણ કે મારકાપ અને જખનના કારરતાનમાં આગની સભ્યતા અદ્ભુત બહાદુરી બતાવે છે।

પરંતુ હાથ! એ અદ્ભુત શિલ્પ, અનેક યુગોના કલાકારોના ધ્યાનનું એ ધન, સભ્યતાનો જરાક આંચકો લાગતાં છિન્નસિન્ન ધર્મ ગયું.

હું પેકિન ગયો, ત્યારે મારી સગી આંખે આ બેઠને આલ્યો છું; વધારે કંઈ કહેવાનું મન થતું નથી.

શિશુકાવ્યો

જન્મકથા

દીકરો માને સાદ કરી પૂછે છે—

‘માડી ! હું કયાથી આવ્યો ?

તું મને કયાથી ખોળી લાવી ?’

આ સાલળી હસતી ને રડતી માએ દીકરાને જાતી-
સરસો આપી કહ્યું—

બેટા ! મારા મનમાં તું ‘ઋષિ’ રૂપે વસતો.

હું ઢીંગલે પોતિયે રમતી,

તે વખતે મારી રમતોમાં તું હતો.

શિવજીનું પૂજન કરતા, પ્રભાત વેળાએ રાજ

મેં કંઈ દેટસીવ વારતને લાગ્યો હતો ને ફરી ફરી ધવ્યો હતો.

તું જ મારા હાથેરજની મૂર્તિને પડખે,

પૂજના એમના સિંહાસને બિરાજતો,

એમની પૂજા થકી મેં તારી જ પૂજા કરેલી.

મારી ચિરકાળની આશા આઝાદાઓમા,

માગ સમગ્ર પ્રેમમા,

મારી મા ને દાદીમાના પ્રાણમા,

અમારા આ પુરાણા ધરમાં,

અમારી કુળદેવીને ખોળે,

બાળ રે, માગ બાળ !

ધૂળના દેશ ને ઘાસ તણુખતા જોડે રમતા હું જીવી ગઈ છું.

‘ક્યા ગયે ગમકડા જાડે ?’

એની જ ફિકરમાં સમય લાડું છે,

ને મોના રૂપાના દેશ જોળતી, સઘગતી ફરે છે.

તું તો તારી ચોફેર જો કઈ જડ,

એમાંથી જ તારા મનનું સુખ ઘડી લે છે,

(ત્યારે) હું, ‘જો નથી જડયું’ એની જ ખેડના કરતી

માગે સમય કાપી નાખું છું,

આશાથી અતીત એવી વગ્નને ઝખતી

માગ જીવનનું માડું રોકાવે જાઉં છું.

✽

[શિશુ]

[૧૯૦૩]

સમદુખિયો

મા ! (ધાર કે) તારો દીકરો થનાને બદલે

હું કુકુરિયું થયો લોત તો ?

રહેને તારા લાણામાં પીગસેવા લાતમાં

હું મોડું ઘાતું, એ બીડે શું તું મને હડ હડ કરત ?

સાચેસાચું કહેજે, મા !

તું મને ખટાનનાની વાત ન કરતી

તું શું મને એમ કહેતે કે :

‘હડે હડે, આ ફૂતરું વળી અહીં ક્યાંથી આવી ચડ્યું?’

તો...જા, મા, જા. તું જા.

મને તારા જોળામાથી ઉતારી મૂક.

હું તારા હાથે ભાત નહિ ખાઉં,

હું તારા ભાણામાથી દોળિયો નહિ ભરું.

વાર, તો મા, તારો દીકરો ન થઈને

હું જો તારે પોપટ પંખી થઈને આવ્યો હોત તો ?

રખે ને હું બિડી જાઉં, એ ખીરે,

તું શું મને પગે સાંકળ બાંધીને રાખત ?

સાચેસાચું કહેજો મા !

મને છેતરવાની વાત ન કરતી તું.

તું શું મને એમ કહેત કે,

‘આ અભાગિયા પંખી ! સાંકળ તોડીને, મને બનાવીને

બિડી જવું છે, તારે કેમ ?’

(જો એમ જ કહેવાની હોય)

તો પછી મને ઉતારી મૂક મા !

મારા પર તું વહાલ ન કરીશ.

હું તારી ગાદમા નહિ રહેવાનો,

હું તો મારે વનમા જ આવ્યો જઈશ.

મનની સાથ

આપણી ગતીમાં થઈને, હું નિશાળે જાઉં છું,

ત્યારે, રોજ દસ વાગે જોઈં છું તો

ફેરીવાળો ફેરી કરતો,

‘ચૂડી લ્યો રે, કોઈ ચૂડી લ્યો...’

• એવો સાદ પાડતો જાય છે.

ચીનાઈ માટીની પુતળાઓ એની ટોપકીમાં હોય છે.

એને મન કાવે તે રસ્તે એ ફરે છે.

તે મરજીયા આવે ત્યારે ઘેર જઈને ખાય છે.

દસ વાગે કે સાડા દસ વાગે—

એને કશી ઉતાવળ નહિ, કે મોડું થવાની ફિકરે ય નહિ.

મને મન થઈ આવે છે કે,

હું ય સસેટ નાખી દઈને આમ ફેરી કરવા નીકળી પડું.

સાડા ચાર વાગે, શાહી ખરડેલા લૂથ લઈ,

• નિશાળેથી હું ઘેર પાછો આવું છું.

એ વખતે બાણીકની ફૂલવાડીમા, પેસો મળી

હાથમા કાદાળી લઈને માટી ખોદતો હોય છે.

રખેને કાદાળી પગ પર ખડે (તે વાગી જાય)

એ બીકે એને તો કોઈ એમ કરતા રોકતું નથી !

એના શરીર પર ને માથામા ઢેટલી ધૂળ લાગે છે !

પણ એ માટે કોઈ એને વડતું ય નથી !

નથી એની મા એને સાદ જમો પહેરાવતી,

કે નથી એના ધૂળ રેતી ઘોઈ આપવાની કચ્છા કચ્છી.

મને થાય છે કે,
 હું ય જો બાબુલોકની ફૂલવાડીનો માળી હોત તો કેવું !
 હજી તો રાત પડી ન પડી લા મા મને
 હંધાડી દેવા માગે છે.
 બારી બહાર નજર નાખું છું,
 ત્યાં પાથડીવાળો પહેરેગીર
 રસ્તે ઘર્ષ ચાલ્યો જતો દેખાય છે.
 અધારી ગણી, લોકની અવરજવર નહિ જોવી.
 ગેસની બત્તી મિટમિટ બળતી હોય છે.
 ને હાથે ફાનસ ઝુલાવતો, એ અમારા
 દરવાજા આગળ ઊભો હોય છે.
 રાતના દસે ય વાગે, ને અગિયારે ય થાય.
 (પંથુ) એ માટે એને તો ઠાઈ કશું કહેવું નથી !
 મને મન થાય છે કે,
 હું ય પહેરેગીર બનીને, ગણીની ધારે
 મન ફાંચે ત્યાં લગી બગતો રહું !

શિશુ]

[૧૧૦૩

બાબુકાર !

આ દીકરી તારી કશું સમજતી નથી, મા !
 દીકરી તારી હારે નાદાન માખુસ.

અમે ગળારા ઉડાડતા હતા,
 ત્યારે એ જાણે કે, 'તારા બિચ્છા છે।'
 અમે 'ખાણું ખાણું' રમતાંતા,
 રમવાના યાજમા કાંકરા પીરગી સગ્નવેવા,
 એ જાણે કે 'ખરેખર, આ ખાણું પડ્યે.'
 ને મા, મહી ભરીને એ તો મોમા જ ઓરવા માડે !
 એના મોં આગળ જાળપોથી ઉઘાડીને
 મેં કહ્યું, 'જકિ ! હવે ભણો જોડ.'
 ત્યારે એઉં સાથે એ પાના ફાડવા બેસે !
 તારી દીકરીનું આ ભણવાનું તે કેવું !

મોઢે માથે કપડું ઓઢીને, હું આંતે આંતે
 શુક્ર શુક્ર કરતો ખાણું, ત્યા
 તારી દીકરી એવી તો રડી ડારે, જાણે
 ખરે જ ડાકણ આવી !
 ને હું જો કદિક શુભે યજ્ઞને, આખ રાતી કરી,
 માથું હવાળી, એને વડું,
 તો તારી દીકરી ખિનખિવાળી હમે !
 એને મન જાણે, હું રમત કરું છું !

સૌ જાણે છે કે, જાણુ પરદેશ ગયા છે.
 તો ય જો હું એને કહું. 'એય, જો જાણુ આગ્યા !'
 તો એ એમરે આખો ફરવે !
 તારી દીકરી સાવ જાણી છે, મા !

આપણે ઘોખી આવે છે, ત્યારે એના
 ગધેડાના ખોલકાને પાસે ખેચી
 હું એને કહું, ‘હું તારો માસ્તર છું.’
 તે જ વેળાએ ‘મોટાભાઈ’ કરીને એ મને જૂમ પાડે !
 આ મા, તારી દીકરી આદે જાલવા જાય,
 એ ગળેશને કહેશે, ‘ગાણુશ !’
 તારી દીકરી કઈ સમજતી નથી, મા !
 આ, તારી દીકરી સાવ નાદાન માણુસ !

શિશુ]

[૧૯૦૩

બ્યાકુળ

મા, તું આજે આમ થ ને શું ભેગી છો ?
 તારા દીકરાને ખોળામાં નહિ લેનાની કે ?
 પગ લબાવીને, ઘરને ખૂણે,
 એકની ભેગી ભેગી, તું શા નિચાર કરે છે તે ?
 હજી વાળ પછી ઝોળ્યા નથી !
 આમ જારી ઉઘાડીને જહાજ શું જુએ છે તે ?
 વગસાદે માથું બીજાને,
 ધૂળ કાદવે લુગડા ખરડાશે તે
 આમ ..જે, આ ચાર તો વાગ્યા !
 નિશાળ છટી, મોટા ભાઈ હમણાં ઘેર આવશે.

એની રીટી નાગી ગઈ, એનું ચ લાન નથી તને ?
વખત બધો આમ ને આમ વહી ગયો

તું આમ કેમ થઈ ગઈ છે આજે ?
આજે બાપુનો કાગળ નથી આવ્યો એટલે ?
— ટપાલી એની ઝાળામાંથી બધાના કાગળ કાઢીને તો
આપી ગયો

તો બાપુનો કાગળ, રાજ એ શું કામ ન આપી જાય ?
'હુ વાચીશ' કરીને પોતાની પાસે જ રાખી લઈ,
ઝાળા કાઢે ઝુનાવતો એ આવ્યો ગયો !

ટપાલી બારે હુન્ન્યો માથુંસ લાગે છે
મા, ઓ મા તું મારી વાત તો સાલળ !

આખો વખત આમ ફિકર ન કર્યો કર
કાને તો હાટ બજારનો વાર છે
નદી કિનારે દાસીને હાટિયાણું ખરીદ્યા મોકલે, ત્યારે
એને એક કાગળ ને કનમ લઈ આવવાનું કહેજે
જેજે ને, હુ એકે ચ બૂન નહિ કડ

'ક,ખ' થી માઢીને તે મૂર્ખન્ય 'જુ' મુધી
બાપુનો કાગળ આખો હુ જ સખી આપીશ

હે મા, પણ તું હસી કેમ ?
બાપુ જેવું સરસ સખતા મને નહિ આવડે, એમ
લાગે છે તને ?

પણ સીટી દોરીને, મોટા મોટા, આખા આખા અક્ષર

પાડી હું લખું, ત્યારે તું જોજે.

શું કાગળ લખાઈ ગયા પછી

બાપુ જેવી અક્કલ વાપરીને હું એને (ટપાલીની)

ઝોળીમાં નાખી આવીશ, એમ માને છે તું ?

કદાપિ નહિ.

હું તો જાતે જ એ લઈને આવીશ, ને તને વંચાવી
જઈશ.

(કારણ) સારા કાગળ એમના હાથમાં આવે કે, એ
લોકો કદી આપતા જ નથી.

શિશુ]

[૧૯૦૩

સમાલોચક

કહે છે કે, બાપુ ચોપડીઓ લખે છે.

બધી પોતે ને પોતે જ...

મને તો કંઈ સમજતું નથી, એ શું લખતા હશે તે !

પેલે દિવસે એ તને વાંચી સંભળાવતા હતા,

તું કંઈ સમજી 'તી ?

કહે જોઈ મા, ખરેખર કહેજે.

(બસ ત્યારે,) એવું લખવાથી શો લાભ

કહે જોઈ મને ?

તારે મોઢેથી સાંભળું છું, એવી વાતો એ કેમ નહિ

લખતા હોય ?

દાદીમાએ શુ બાપુને રાગની વાત ઠેઠ દિ' નહિ
તલજાવી દોય ?

(પણુ .) એ બધી વાતો એ જૂવી ગયા હશે નદાય.
નાહવાનો વખત થઈ ગયો દોય,

ને મા તુ એમને સદ દીધા જ કરે,

ખાવાની થાળા પીગસીને તુ એમની ગહ જોયા જ કરે,

પણુ એમને તો એ વાતની જર્જર પડી જ ન દોય નરો !

બસ, એમને તો આખો વખત, વખ, વખ ને લખની
જ રમત

બાપુના ઝાગડામા રમવા જઈ,

તે તુ નને કહેશે, 'તોશની છાકરા !'

જગ વોધાટ કે તો તુ મને વડે

'જોતો નથી, બાપુ અહીં લખે છે તે !'

બોલ મા બોલ, તુ ખરખરે કહી નાખ,

આવુ લખ્યાવુ ફળ શુ ?

બાપુની તોટખૂં ખેંચી લઈ,

ખડિયા કવચ લઈ હુય લખવા બેઠુ

હુ કે બગ થ કે હેય વર

તો—મારે વખતે તુ શાને ચુમ્યો કે છે મા ?

બાપુને લખતા જુએ છે,

કે તુ બોલવાવુ ચ બંધ કરી દે છે !

મોટા મોટા, લીટી દેરલા કાગળ

જાપુ રોજના મેજ દેટવા જમાડે છે !
 પણ હું જો એકાદે કાગળ દોરી કરવા માગું,
 તો તું કહેશે, ‘ ના, કાગળ જમાડાય નહિ ! ’
 ત્યારે હવે તુ જ કહે કે,
 ધોળા કાગળને કાળા કરીએ તે શુ મારું ?

ગિયું]

[૧૯૦૩]

વિજ્ઞાની !

જેવો વાદળ ગાજવાનો ગડગડાટ મભજાયો,
 જેવો અગ્નિ માગે મેદુસો વગ્ગયો,
 જેવી દવા છટી; ને હિમમણી દિશાના મેદાન વટાવતી
 સૌપા...નૌપ કમળી વાસ વાટીના વાસની
 જમી જમી જાતી કે—

બંધ બારણાંવાળા ઝોરડે બેઠાં બેઠાં એ લગ્ન છે.
રમવાની ધ્વનિ કરે
તો ગુરુજી એમને ઊભાં કરી રાખે છે !

વૈશાખ જ્યાં મામે એમની બપોર-વેળા થાય,
અપાઠ બેઠતાં અંધારું ચવા લાગે કે એમની સાંજ પડે.
ગાઠ જંગલમાં ડાળ પાંદડાં અવાજ કરી ઊઠે,
ને એધનું ગર્જન થાય, ત્યારે એમના સાડા ચાર વાગે.
જેવી રાત પડી, કે એ બધા દોટ મૂકતાકેને છૂટે...
કોઈ પીંગાં, કોઈ લાલ, કોઈ લીલા, તો કોઈ સફેદ..
તરેહતરેહના કેટકેટલા રંગના સાજ સજી નીકળી પડે છે
ને મા, તું જાણે છે, ધર એમનું આકાશમા છે,
રાતે થોડબંધ તારા ઊગી નીકળે છે ને ત્યાં.
તેં એ જોયું, મા !

કે આપણો બાગ છાઈને ઊગી નીકળે ના
આ બધા ફૂલ કેટલા ધમાલમા છે તે ?
તું જાણે છે આટલી ધાધળ ને આટલી ઉતાવળ
એમને શેની છે તે ?
તું મને કહીશ કે, એ લોઠો આમ
ઢોના લગ્ન લાયક લગ્નાવી રવા છે તે ?
તું શું એમ માને છે કે, એમને ૫ મારી મા જેની
કોઈ મા નહિ હોય ?

મા-લક્ષ્મી

આ કરણુ આખો માડી,
 આમ કેની સામે જોઈ રહ્યા છો, મા !
 ફૂલની પાદડીઓ કાણે પીખી રે ?
 વનના પંખેડ કાણે ઝાલ્યા ?
 કાણે, કેને, શું બોલ ચાલ્યા,
 ને કેને હૈયે જઈ વાગ્યા એના બાણ ?
 કે કરણાથી તારી આ બે આખની પાખડીઓ
 આમ ઝનકારી આવી છે, મા !
 ગમતા ગમતા એવું તે શું થયું કે માનડી મારી રમત
 છાડીને બેસી ગઈ !
 ફૂલનો ગુચ્છ તારા ખોળામાં પડ્યો રહ્યો,
 ને રીસભરી આ તી ફેકાડે છી !

પાર વગગના દુઃખ છે અહીં, મા !
 આ જગત દુઃખ ભગ્નપૂર છે,
 (પણ) તારી આ બે સુધાઝગી આખડીને કારણે જ
 તો (દુઃખ તમ) ધરતીનું દૈયુ દુઃખ છે.
 લક્ષ્મી માગી, મોલ તો માડી
 આજનગી તું કયા માગરે સતાર્થ રૂપી દત્તી ?
 સદસા કેના પુખ્ત આજ અનારે મૃદે તારો ઉદય થયો ?
 તારી દેવા-કટોરી-ભગ્નનેદ સુધા તર્ક તું અવતરી છો
 ને તારૂં એ દૈયુ રેડી દર્શ, આ જગતની

પ્રેમ તૃપા મીટાવી જશે તુ !

રહો રહો, એની આગળ કોઈ વચન
કોઈ જોલસો નહિ
એની કમળ આખડીની જવા વરોગીને,
કોઈ કોઈને ય દુષ્પ આપનાતુ કરશે નહિ.
એનાથી જો એ નહિ મથુ જાય,
તો રડી રડીને એ ચાલી જશે.
આ ધરણીના પથર સ્ત્રા પ્રાણુ પર ફૂવની
માફક ઝરી જશે—
એ તો મૂળી રિગિગળ્યા છે,
મારી સધાતાગ છે
ક્યારે આવી ને ક્યારે ચાલી જશે,
એ લયે જ તો હુ મર મર છુ.

[ગિય]

[૧૯૦૩]

શિશુનું મૃત્યુ

જન્મનું હતું,
હસનું, રમનું કર્મ કરતું હતું એ.
હે પ્રકૃતિ ! એને જોઈને તને શું થઈ ગયું રે ?
સે કડો રંગભેરગી ય ખી તારી કને નહોતા શું ?
કેટકેટલા તારા, વન, સિન્ધુ, આકાશ. અપાર !

ને તે છતા—

જનનીની ગોદમાથી તે શાને એને જૂટી લીધુ,

ને છાનુમાનુ ધરતીને ખોળે ઘાલી,

ફૂલ વડે દાકી દીધુ એને ?

શત શત તારા—પુષ્પમયી, આ મહતિ પ્રકૃતિ !

કઈ નહિ ને એક શિશુની ચોરી કરી તે ?

આ તાર અસીમ અસ્તર્ય !

એથી એમા કઈ વધારો થયો ખરો ?

નતન આનંદનો એક કણુ સરખો એમા ઉમેરાયો ખરો ?

ઉંટાનુ, તારા જ સમુ વિઘાળ એવુ એક માનડીનુ

હૈયુ સાન શન્ય બની ગયુ

એક માન એ શિશુ જતા—

[શિશુ]

[૧૯૦૩]

ફૂલનો ઈતિહાસ

માલતીનુ એક ફૂલ

વસન્તની પ્રભાતે એણે પ્રથમ પ્રથમ આખ ઉઘાડી

ને પહેની જ વાર ચોખેર નજર દેગી

મનુકર ગીત ગૂંજતો આ યા, કહે

‘મધુ કયા ? મધુ દે, મધુ દે !’

હરખે દેયુ ફાટી જતા, ફૂલ મોહયુ, ‘આ ને, લડિલે’

પ્રેમ તૃષા મીટાવી જશે તુ !

રહો રહો, એની આગળ કોઈ વચન
કોઈ બોલસો નહિ.

એની કાલુ આખડીની ગવા વદોરીને,
કોઈ કોઈને મ દુઃખ આપવાનું કગો નહિ.

એનાથી જો એ નહિ મર્યુ ગય,

તો રડી રડીને એ ચાવી જશે.

આ ધરણીના પથર સા ખાલુ પર ફવની
માફક ઝરી જશે—

એ તો મારી શિશિરકણ છે,

માગી સધ્યાતારા છે.

ક્યારે આવી ને ક્યારે ચાલી જશે,

એ ભયે જ તો હુ મરું મરું છું.

[શિશુ]

[૧૯૦૭]

શિશુનું મૃત્યુ

જન્મું હતું,

હસતું, ગમતું. ક્યાં હતું હતું એ.

હે પ્રકૃતિ ! એને જોઈને તને શું થઈ ગયું રે ?

સે કો રગમેરગી પંખી તારી કને નહોતી શું ?

પ્રકૃતિ તારા, વન, સિન્ધુ, આકાશ...અપાર !

ને તે જાના—

જનનીની જાદમાથી તે શાને એને ઝૂટી લીધુ,

ને જાતુમાતુ ધરતીને જાળે ઘાવી,

ફૂલ વડે દાકી દીધુ એને ?

શત શત તાગ-પુષ્પમયી, એ મહતિ પ્રકૃતિ !

કઈ નહિ ને એક શિશુની ચોરી કરી તે !

આ તાર અસીમ અસ્પર્શ !

એથી એમા કઈ વધારે થયો ખરો ?

નતન આનંદનો એક કણુ સરખો એમા ઉમેરાયો ખરો ?

ઉંટાનુ તારા જ સમુ વિશાળ એવું એક માનડીનું

હૈયું સાન શૂન્ય જની ગયું

એક માન એ શિશુ જતા—

[શિશુ]

[૧૯૦૩]

ફલનો ઈતિહાસ

માનતીનું એક ફૂલ

વસન્તની પ્રભાતે એણે પ્રથમ પ્રથમ આખ ઉઘાડી

ને પહેલી જ વાર ચોમેર નજર ફેગવી

મધુકર ગીત ગૂંજતો આવ્યો, કહે

‘મધુ કયા ? મધુ દે, મધુ દે !’

હરખે હૈયું ફાટી જતા, ફૂલ મોહ્યું, ‘આ લે, લઈ લે’

વાયરાએ આવી કાનમાં કહ્યું,
 ‘ફૂલબાલા ! પરિમલ દે.’
 આનંદે રડી બિડી ફૂલ કહે,
 ‘આ લે, જે છે, તે બધું લઈ જા.’
 ડીંટડીમાંથી છડું પડી,
 ઝાડ હેઠળ ઝડી પડેલું માલતીનું એ ફૂલ,
 બીડાવા લાગી છે આખા એની,
 ત્યાં ફરી એકવાર એમર નજર નાખી એણે.
 મધુકર કને આવી કહે,
 ‘મધુ ક્યાં ? મધુ ક્યાં ? મધુ લાવ.’
 ધીમે નિશ્વાસ નાખી,
 ફૂલ કહે, ‘કંઈ નથી રે કંઈ નથી !’
 વાયરા નજીક આવી કાનમાં કહે,
 ‘ફૂલબાલા ! પરિમલ દે.’
 મલિન વદન ફેરવી લઈ,
 ફૂલ કહે, ‘હવે શું રહ્યું છે રે !’

શિશુ]

[૧૯

મનને થવું—

ઢેટવાય દિવસથી ફૂલને થવું—

ક્યારે હું બિડું, મન ધાવે ત્યાં ફરે, તો સ્વારે મઝા પ

એટલે જ તો ફક્ત એક દિવસ પાંખો ઊગી,
ને એ પતંગિયું બની ગયું.

હવે એને ઊડવાની કોણ ના પાડવાનું હતું?
દીવાની જ્યોત જેડી જેડી રાજ વિચાર કરે,
જો મારાથી ઉડાવું હોત તો કેવું રહું!

આમ વિચાર કરતાં કરતાં જ અચાનક એક દિવસ
એને પાંખો મળી ગઈ,
ને એ આગિયો બની ગઈ.

હવે ઘરમાં બાંધી રાખી એ રહે ખરી કે?
તબાવના પાણીને થયું,

મારે મૂંગા બેસી રહેવાનું, ને
હાય પેલાં પંખી કેવાં દહેરથી ઊડતાં ફરે છે!
એથી જ મને લાગે છે કે

કુમાડિયા રંગની પાંખો ફૂટી,
ને ચાદળું બનીને અનાયાસે એ આકાશમાં ઊડી ગયું.^૧
મને એમ થાય કે,

ઘોડો બનીને આ મેદાનો કુદાવી જાઉં.
કોક વાર થાય છે કે,

માછલી બનીને પાણીમાં તમાં કરે.
વળી મન કહે છે,

પંખી બનીને આકાશે ઊડી જાઉં.

મને જે મન થાય છે,
એવું શું કોઈ દહાડો કશું નહિ બને?

આ તે કેવું...!

દહાડે હું એક દોઢું છું,
 ને રાતે વળી બીજી જ બની જાઉં છું,
 એમ ન હોય તો—રાતે જ સપના જોઈ છું એનો શું અ
 નાના કાકા જેવા મને પકડવા આવ્યા,
 કે ખાખો ફફડાવતો કને હું સપનામાં જાડી ગયો,
 જે હાથ ઢાંચા કરીને કાકા કહે,
 ‘અરે, ઘોણ જગ, ઘોણ,
 નિશાળે જવાનું છે તારે,
 અતારધડી નીચે આવતો રહે જોડું!’
 મેં કહ્યું, ‘કાકા તમે નાહકના જૂમાખૂમ કરો છો
 હું તો આકાશે ચઢીને વાદળું બની ગયો છું.’
 હવે આ પવનની જોડે જોડે ધુમીશ,
 મેઘધનુષને જોળીશ,
 તેજના અશોક ફૂલ વાળમાં ગૂંથીશ,
 ને મન યશે ત્યારે,
 સાત સાગરને ચેલે પાર
 પારિજાતનું વન છે, એને જળ સીંચવા દોડ્યો જ
 પણ જેવી આ વાત કરે છું, ત્યાં એકાએક,
 કચડ, કચડ, બાજપખીએ દાત કચકચાવ્યા,
 મને બીક લાગી ગઈ—
 અરે, મા તે ક્યાય નથી અહીં મારી પાસે!
 ને મારી આખ બધડી ગઈ.
 જોઈ તો પથારીમાં પડ્યો છું—
 સદૃશ પાઠ : પ્રથમ ભાગ]

કલકતા ચાલ્યું ...!

એક દિવસ રાતે મેં સપનું જોયું.
 પિતૃ જાણે બોલી જાણે, 'જુઓ તો, જુઓ તો !'
 જેણે છુ તો, ઘડના છાપરા જડેલા તે મોલકાદીને
 ફુંક ફુંક કરતું, હાલતું ને ડાલતું
 કનકતા-કયાક ચાલી નીકળ્યું છે,
 ઈંટના બનાવેલા ઘર મકાનોની હારની હાર
 મસ ચાલી નીકળી છે !
 મારણા ને બારીઓ ફડાફડ
 મણે હના એટલા અજગર ને સાપ બધા
 મતે નીકળી પડ્યા છે.
 તે એમની પીઠ પર ધૂપધૂપ કરતી
 ફેદી પડે છે, દામગાડી !
 ફુંકનો ને બજાર આખા જિયા નીચા થાય છે !
 એક અગામીની પીઠ પર બીજી અગામી
 માથું ફેટી મરે છે.
 હાનરાનો પૂલ તો જાણે મૃત બડો વોહો ચાલ્યો !
 દેરિસન રોક એની પૂઠે પૂઠે પળ્યો છે.
 મોન્યુમેન્ટનાળો કિચકો તો જાણે ગાડો લાથી,
 મત બની, આકાશે સદ હવાળો ચાલતો ન હોય !
 ને અમાગી નિશાળે
 પણ જાણે હન હન કરતી દોટ મૂકી છે.
 એની પછાડે, ગણિત ને વ્યાકરણની પોથીઓ-
 ને જિયાગ નકરા ! પખી પાખ ફેડાવતું દેવ,
 એમ દિવાલે જાઈ રહેવા, -છટપટ કરે છે ! ને ઘટ !

એ તો આમથી તેમ બસ ઝૂંટ્યા જ કરે છે.

ગમે તે ટાર્કમ થયો હોય,

એ વાગ્યા જ કરે છે, અટકતો જ નથી.

લાખ લાખ માણસો, બધા કહે છે,

“અરે, થોભો તો, થોભો તો ! આમ તો ક્યાં યા
ક્યાં જશે ?...”

આ તે કેવું ગાંડપણ !”

પણ કલકતા તો બસ

એની આલવાની ધૂનમાં જ મગ્ન છે.

કાર્કનું કશું સાંભળે તો કે ?

એના થાંભલે થાંભલાને, દિવાલે દિવાલને
નાચવાનો નર્મો ચડી ગયો છે.

‘મનમાં મનમાં હું’ બોલ્યો :

આપણે શી રિકરે છે ?

કલકતા બહેને સીધું પહોંચી જતું મુખ્ય,

ને ત્યાં નહિ, તો જાય ભલે દિલ્હી, લાહોર,

નહિ તો છેને જતું આમે—

ત્યાં માથે મકશું પાઘડીને પગે નાગરાં જતા,

જો એમ નહિ, ને એ સીધું વિધાયત લાગી

દોટ મૂકે તોય આપણે શું વધી ?

છુટ-છેટ-કોટ મલ્લવીને બધાં અંગેજ બની જઈશું.

—પણ ત્યાં તો કશું ખખડાટ થયો,

મારી બિંદુ ભાગી ગઈ.

આખા ઉધાડીને જોડે છું,

તો કલકતા કલકતામાં જ છે !

સરજ પાઠ : બીજો ભાગ]

(૧૯૩૦)

શુદ્ધિપત્રક

પાન	લાટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬૭	૬	વિનિષ્ઠઃ	વિનિષ્ઠઃ
૭૮	નીચેથી ૮	મગીનરી	મિરાનરી
૭૧	૧	ગ્રંથવાની	ગ્રંથવાની
૭૬	૧૨-૧૩	સ્થિતિ, સુસ્તામાથી	સ્થિતિસુસ્તામાથી
૭૪	૫	નવમો દીકરો	૮મો દીકરો
૧૯	૨	ભારતીય સંસ્કૃતિ	ભારતીય સંસ્કૃતિ
		ઉપરનું લાંબું કાવ્ય	વિશેનાં કાવ્યો
૧૦	૫	સમાસ્થા	સમાસોચના
૫	૬	લખાણથી	વાર્તાથી
૧૨	૧૦	નાટ્યકાર	કવિ-દાર્શનિક
૪૨૫	૬	જન્મશતાબ્દી	મૃત્યુશતાબ્દી
૯	સંસ્કૃત	યય્ય	યચ
૦	"	મામા	મા મા
૫	ઉલ્લા (સ્ત્રોત)	'મિલન'	'મિલન'
૯	સંસ્કૃત	સ્વાદ્વત્યસ્વ-	સ્વાદ્વત્યસ્વ-
		જન્યોડલિ	જન્યોડમિ
૧	"	કવો	કો
૨	૧૪	આલ્યા	આલ્યાં બધ
૪	૬	૮મ યરો અવન કેરી	૮મ યરો અનેક
૧	૧૨	દાસ્થમુખે	અવનકેરી
			દાસ્થમુખે

૪૩૬	૧૨	આટલે સુકાઈ ગયાં	આટલે દિને સુકાઈ ગય
૪૫૬	૮	આ શાને।	આશાને।
૪૬૧	‘વેતાલિક’-૨	દિસે	દિને
૪૬૨	” -૩	પિપાસાત	પિપાયાત
૪૬૨	‘પ્રભુ ખાસે’-૭	ગતિમાં ગતિ	ગતિના ગતિ
૪૬૩	‘અગત સ્પર્શ’મણિ’-૬	કુટે	કુટે
૪૬૩	‘હેવામાં છૂપો’-૪	હું સ્થો’તો	હું સ્થો’તો
૪૮૬	૧૪	ધન	ધાન